

Т. Р. ТҰЛАГАНОВ

ЭЛЕМЕНТАР МАТЕМАТИКА

АРИФМЕТИКА, АЛГЕБРА

*Ўзбекистон Республикаси Ҳалқ таълими вазирлиги
педагогика институтлари ва университетлар учун ўқув
қўлланма сифатида тавсия этган*

ТОШҚЕНТ «УҚИТУВЧИ» 1997

Т а қ р и з ч и л ар:

педагогика фанлари номзоди *A. Акмалов*,
педагогика фанлари номзоди *M. Раевов*.

Ўқув қўлланма элементар математика курсининг асосий бўлимларини ўз ичига олган бўлиб, натурал сонлар ва улар устида амаллар, сонларнинг бўлиниши, бирлашмалар, ҳакиқий ва комплекс сонлар, улар устидаги амаллар, тенглама ва тенгизлениклар, функциялар мавзулари ёритилган. Ҳар бир мавзу бўйича намуна учун таҳлил этилган мисол ва масалалар, шунингдек мустақил ечиш учун мисол ва масалалар келтирилган.

Педагогика институтлари ва университетлар талабалари учун мўлжалланган.

Т 83

Тўлаганов Т. Р.

Элементар математика: Арифметика, алгебра: Пед. ин-тлари ва ун-тлар учун ўқув қўлланма.— Т.: Ўқитувчи, 1997.—272 б.

ББК 22.10

T $\frac{4306010500-254}{353(04)-97}$ 161-96

© Ўқитувчи нашриёти, 1997

ISBN 5-645-02605-5

СУЗ БОШИ

Педагогика институтлари ва университетларнинг математика, математика — физика, математика — информатика мутахассислиги бўлимларида ўқув режасига элементар математика курсининг киритилиши, ўзбек тилида бу мавзу бўйича дарсликнинг йўқлиги бу қўлланманинг яратилишига сабаб бўлди. Бу курснинг мазмуни арифметиканинг асосий тушунчаларини қарашдан бошланади. Энг олдин натурал сонлар ва улар устида арифметик амалларнинг бажарилиши кўрилиб, сонларнинг бўлиниши, ЭҚУБ ва ЭҚУКлар ҳақида маълумотлар берилади. Сўнгра каср сонлар тушунчаси киритилади, шу сонлар устида бажариладиган амаллар, муносабатлар ҳақида маълумотлар берилади. Бу тушунчалар пухта ўрганилганидан сўнг бирлашмалар (комбинаторика) ҳақида маълумот берилиб, такрорланадиган ва такрорланмайдиган бирлашмалар қаралади. Сўнгра шунга тааллуқли тенглама ва тенгсизликларнинг ечилишининг кўрсатилиши талабаларнинг олдинги боблардан олган билимларининг яна ҳам бойитилишига имкон беради. Бу курсга тақрибий ҳисоб, ҳақиқий сон, комплекс сон тушунчалари ва улар устида амалларнинг бажарилиш тартиби, айнан алмаштиришлар ҳам киритилган.

Тенглама ва тенгсизликларни иложи борича кенгроқ ўрганишга ҳаракат қилиниши талабаларнинг шу соҳага тааллуқли масалаларни тўғри ҳал қила олишларига шароит яратади. Сонли кетма-кетликлар ҳақида қисқача маълумот берилиши математик анализ (таҳлил) курсини ўрганишда талабаларга анча ёрдам беради ва мактаб математикасидаги маълумотлар умумлаштирилади. Бу курсни баён қилишда шу соҳанинг юқори малакали мутахассисларининг фикрлари ва илғор тажрибалари инобатга олинди. Бундан қўйилган асосий мақсад:

1) иложи борича мактаб математика курси маълумотларини илмий нуқтаи назардан тўлдириб, баён қилиш;

2) олий математиканинг айрим масалларини ҳал қилишга пропедевтика яратиш;

3) мактаб учун зарур, лекин олий математикада алоҳида атрофлича қаралмайдиган масалаларни муфассал ёритишдан иборат бўлди.

Қўлланмани тайёрлашда шу соҳада маълум бўлган адабиётлардан атрофлича фойдаланилди. Бунда қўйидаги белгилашлар ишлатилади:

1. N — натуранл сонлар тўплами;
2. Z — бутун сонлар тўплами;
3. Q — рационал сонлар тўплами;
4. R — ҳақиқий сонлар тўплами;
5. C — комплекс сонлар тўплами;
6. $\{x | \dots\}$ — хосса билан берилган x сонлар тўплами;
7. ∂f , T , H (∂f - 8, T_4 , H_3 мос равишида 8- таърифга, 4-теоремага, 3- хоссага кўра);
8. \wedge — конъюнкция белгиси (ва);
9. \vee — дизъюнкция белгиси (ёки);
10. \forall — умунийлик квантори («иҳтиёрий»);
11. \exists — мавжудлик квантори («мавжуд»);
12. $g(x) | \varphi(x)$ — $\varphi(x)$ кўпҳад $g(x)$ кўпҳадга қолдиқсиз бўлинади;
13. $a : b$ — a сон b сонга қолдиқсиз бўлинади.

Муаллиф

I боб. НАТУРАЛ СОНЛАР

1- §. АРИФМЕТИҚАНИНГ ФАН СИФАТИДА ҚАРАЛИШИ

Арифметикани ўрганиш математика фанини ўрганишнинг асосий босқичларидан биридир. Арифметикани атрофлича ва чуқур ўрганиш математикани ўрганишнинг муҳим қалитидир. Арифметика деган ном грекча сон маъносини билдирадиган «аритмос» сўзидан олинган бўлиб, у сонлар ҳақидаги фандир. Арифметикада сонларнинг энг содда хоссалари ва ҳисоблаш қоидалари ўрганилади. Сонларнинг мураккаброқ хоссалари билан математиканинг «Сонлар назарияси» бўлими шуғулланади.

Шунга кўра, арифметикада натурал (N), бутун (Z), рационал (Q), ҳақиқий (R), комплекс (C) сонлар устида бажариладиган арифметик амал ва муносабатларни қарашиб билан бирга прогрессия ва бирлашмаларнинг киритилиши арифметика фани ўрганадиган объектнинг кенгайишига, чуқурлашишига катта ёрдам беради. Маълумки, ўрта мактаб математика курсида сонлар тушунчасини ўрганиш билан бирга сонли тўпламни ҳам ўрганамиз. Масалан, натурал сонлар тўпламини $N = \{1, 2, \dots, n, \dots\}$ кўринишда тасвирлаймиз, бу ерда n сони N тўплам элементи ёки n сони N тўпламга тегишли ($n \in N$) экани бизга маълум. Агар бизга $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$, $B = \{b_1, b_2, \dots, b_m\}$ сонли тўпламлар берилган бўлса, у ҳолда A билан B нинг бирлашмаси ($A \cup B$) шу A ёки B тўплам элементларидан, A билан B нинг кесишмаси ($A \cap B$) A ва B тўплам элементларидан иборат тўплам бўлади. Масалан, $A = \{1, 2, 3, 4\}$, $B = \{3, 4, 5\}$ берилган бўлса, $A \cup B = \{1, 2, 3, 4, 5\}$ ёки $A \cap B = \{3, 4\}$ бўлади. Агар тўпламнинг элементлари бўлмаса, уни бўши тўплам (\emptyset) деб қаралади. Арифметикада асосан сонли тўпламлар устида қўшиш, айриш, бўлиш, даражага кўтариш, илдиз чиқариш, логарифмлаш амалларининг бажарилиши сабабли бу амалларнинг хоссаларини ўр-

ганиш, уларнинг бажарилиш техникаси билан танишиш арифметикани ўрганишнинг асосий қисмини ташкил қилади. Биз ўрганадиган арифметика ўзининг тузилиши, ундаги математик маълумотларнинг мазмунни ва вазифаси жиҳатидан ўрта мактаб математикасининг қуий синфларда ўрганилган арифметика маълумотларидан кескин фарқ қилиши билан бирга шу синфларда олинган математик маълумотларга ҳам таянади. Ўрта мактаб математикасида, умуман математикада ўрганиладиган математик қонун ва қоидалар тил нуқтаи назаридан дарак гаплар бўлиб, уларни мазмунни жиҳатидан шартли равишда — мулоҳазалар, мулоҳазавий формалар ва таърифлар тўпламларига ажратиш мумкин. Масалан, 30 сони 5 га қолдиқсиз бўлинади — бу рост мулоҳаза, Самарқанд Россиянинг пойтахти — бу ёлғон мулоҳаза. Агар $x \in \mathbf{R}$ бўлса, $x^2 - 5x + 6 = 0$ бўлади — бу мулоҳазавий форма, чунки $x^2 - 5x + 6 = 0$ тенгламада $3 \in \mathbf{R}$ ёки $2 \in \mathbf{R}$ сонларини x нинг ўрнига қўйиб, тегишли амалларни бажарсак, у тўғри тенгликка айланади ва ҳ. к.

1- таъриф. *Рост ёки ёлғонлиги бир қийматли аниқланадиган дарак гап мулоҳаза дейилади.*

Мулоҳазалар ўзининг тузилишига кўра содда ва мураккаб бўлади. Масалан, 25 сони 5 нинг квадрати — бу содда мулоҳаза, агар берилган натурал сон 3 га ва 2 га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда у 6 га ҳам қолдиқсиз бўлинади — бу мураккаб мулоҳазадир.

Одатда, мураккаб мулоҳаза ёки мулоҳазавий формалар қуийдаги боғловчилар ёрдамида ҳосил қилиниши мумкин:

... эмас, ... ёки ..., ... ва ..., ... бўлса, ... у ҳолда ..., ... фақат ва фақат шунда Бу боғловчилар мулоҳаза ёки мулоҳазавий формаларни соддалаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Агар олиб борилаётган бу фикрлашнинг мазмунига аҳамият берилса, барча мулоҳазаларни рост ёки ёлғонлиги жиҳатидан ушбу икки элементли тўпламга аксланишини кўриш мумкин: $\{\text{ёлғон, рост}\} = \{0, 1\}$.

Математикада мулоҳазалардан ташқари мулоҳазавий формалар ҳам қаралади. Мулоҳазавий формаларнинг таркибига номаълумлар ёки предмет ўзгарувчилар киради.

2- таъриф. *Мулоҳазавий форма деб таркибига бирор тўпламнинг предмет ўзгарувчилари кирган ва бу ўзгарувчиларни шу тўпламнинг аниқ элементлари билан алмаштирилганда мулоҳазага айланувчи дарак гапга айтилади.*

Масалан, P — « x туб сон» — деган шарт N да қаралаёт-
ган бўлса, у ҳолда $P(x)$ дарак гап мулоҳазавий шакл бў-
лади. Чунки $x = 2$ бўлса, $P(2) = 1$ рост, $x = 4$ бўлса,
 $P(4) = 0$ — ёлғон бўлади.

Тўплам ўзининг тузилишига ва элементларининг сонига
кўра ҳар хил бўлиши мумкин. $A = \{a_1, a_2, a_3\}$ ва $B = \{b_1, b_2\}$ тўпламлар берилган бўлсин. Бу тўпламларниг *тўғри кўпайтмаси* ёки *Декарт кўпайтмаси*

$$A \times B = \{(a_1, b_1); (a_1, b_2); (a_2, b_1); (a_2, b_2); (a_3, b_1);\}$$

$$(a_3, b_2)\} = \{(a_i, b_j) | a_i \in A \wedge b_j \in B, i = \overline{1,3}, j = 1,2\}$$

кўринишида бўлади. Бу ёрда, агар $A = B$ бўлса, у ҳолда
 $A \times A = A^2$ бўлади. $\underbrace{A \times A \times \dots \times A}_n = A^n$ ни, одатда A

тўпламнинг n -даражали *тўғри кўпайтмаси* дейилади ва

$$A^n = \{(a_1, a_2, \dots, a_n) | a_i \in A, i = \overline{1, n}\}$$

кўринишида ёзилади.

3-таъриф. A^n тўпламнинг исталган P қисм тўплами
 A тўпламда аниқланган n -ар муносабат дейилади ва
қуидагича ёзилади: $(a_1, a_2, \dots, a_n) \in P$.

A тўпламдан олинган $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ элементлар P
муносабатда жойлашган деб қаралади.

4-таъриф. A тўпламда аниқланган n -ар амал деб
 A^n тўпламни A тўпламга бир қийматли акслантирувчи
α акслантиришга айтилади ва қуидагича ифодаланади:

$$\alpha : A^n \rightarrow A, \alpha(a_1, a_2, \dots, a_n) = a, a_i \in A, i = \overline{1, n}, a \in A.$$

Таърифдан келиб чиқиб, $n = 1, 2, 3 \dots$ бўлган ҳол-
ларда тегишли амаллар *унар*, *бинар*, *тернар*, ... дейила-
ди. Демак, берилган бир неча (хусусий ҳолда иккита) сон
бўйича маълум қоидага асосан янги бир сонни топиш *амал*
деб аталади. Масалан, $f(5,3) = 5 + 3 = 8$; $\varphi(81,4) =$
 $= \sqrt[4]{81} = 3$, $\psi(3,2) = 3^2 = 9$ ва ҳоказо. Лекин бажарилаёт-

ган амалнинг характеристи у қайси сонли тўпламда бажарилишига боғлиқдир. Агар амалнинг бажарилдиши натижасида биргина сон келиб чиқса, амал *бир қийматли*, агар бир неча сон келиб чиқса, амал *кўп қийматли* дейилади. Маълумки, арифметика ва содда алгебрада қуийидаги тўғри ва тескари амаллар қаралиб, уларни бажарилиш кетма-кетлигига қараб шартли равишда ушбу босқичларга ажратиш мумкин:

Босқич	Тўғри амаллар	Тескари амаллар
1- босқич	кўшиш	айриш
2- босқич	кўпайтириш	бўлиш
3- босқич	даражага кўтариш	илдиздан чиқариш.

Бундан кўриниб турибдики, тўғри амалларни сонларнинг исталган соҳасида бажариш мумкин, лекин тескари амаллар учун шундай сонлар соҳаси мавжудки, улар бу соҳада бирор шартлар асосида бажарилади. Лекин амаллар ўзининг тузилишига мос ҳолда айрим хоссаларнинг бажарилшини таъминлайди. Масалан, қўшиш ва кўпайтириш амаллари учун коммутативлик, ассоциативлик хоссалари ўринли бўлса, даражага кўтариш ва логарифмлаш амаллари учун бу хоссалар ўринли эмас, масалан, $l(2,8) = \log_2 8 = 3$ ва $l(8,2) = \log_8 2 = \frac{1}{3}$, бундан $l(2,8) \neq l(8,2)$ ёки $\psi(3,2) = 3^2 = 9; \psi(2,3) = 2^3 = 8$, демак, $\psi(3,2) \neq \psi(2,3)$.

Сон тушунчасини кенгайтиришда шу сонли тўпламда бажариладиган амаллар таърифланади ва уларнинг хоссалари кўрсатилади. Бу ўринда сонларнинг тор соҳалари учун аниқланган хоссалар уларнинг кенг соҳалари учун тўғри бўлмаслиги мумкин. Масалан, натурал сонлар соҳасида кўпайтириш амалини олайлик, яъни кўпайтивчида неча бирлик бўлса, кўпаювчи шунча марта қўшилувчи қилиб олинади, лекин буни иррационал сонлар учун қўллаб бўлмайди. Натурал сонлар кўпайтмаси исталган кўпайтивчидан кичик эмас, деган хоссани каср сонлар учун ҳар доим ҳам қўллаш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам қайси сонли тўпламда қайси амал қараладиган бўлса, уни шу сонли тўпламдаги хоссаси

учун изоҳловчи фикрнинг берилиши мақсадга мувофиқдир.

Математиканинг арифметика, алгебра, тригонометрия, геометрия каби бўлимларининг ҳар бирида асосий математик тушунчалар мавжуд бўлиб, улар бошланғич тушунчалар деб аталади. Арифметика бўлими учун бошланғич тушунчалар жумласига «катталик» (миқдор), «сон», «саноқ», «дарҳол кейин келади» каби тушунчаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Математиканинг қолган бўлимларида қараладиган математик назария ва қонуниятлар арифметикада ўрганилган, асосланган қонуниятларга таянади ва улардан фойдаланади. Арифметикада ўрганиладиган айрим қонуниятлар ва муносабатлар кишилик жамиятининг бутун ривожланиш жараёнида синовдан ўтган ва ўрганилганлиги сабабли уларни шундайлигича қабул қилинади. Шунинг учун ҳам ростлиги шубҳа туғдирмайдиган бундай математик фикр аксиома деб қабул қилинади. Агар бундай мулоҳазаларни исботлаш талаб қилинса, улар теорема сифатида қабул қилинади.

2- §. НАТУРАЛ СОН ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Натурал сон тушунчаси жуда қадимий тушунча бўлиб, ўзининг 2000 йилликдан ортиқ тарихига эга. Одатда натурал сонлар деганда саноқда ишлатиладиган сонлар тушунилади. Натурал сон тушунчасини киритиш учун асосий бошланғич тушунчалар сифатида «тўплам», «натурал сон», «бир—натурал сон» тушунчаларини қараймиз. Натурал сонлар орасида ўрнатиладиган асосий муносабат сифатида «бевосита кейин келади» деган тушунчани киритамиз. Натурал сонларни кичик лотин ҳарфлари a, b, c, d, \dots ёки a_1, a_2, \dots, a_n билан, бир сонини эса 1 орқали белгилаймиз.

$a = b$ битта ва фақат битта натурал соннинг ҳар хил ҳарфлар билан белгиланганлигини, $a \neq b$ эса a ва b натурал сонларнинг ҳар хил эканлигини билдиради. a натурал сондан бевосита кейин келувчи натурал сонни $a' = t(a) = a + 1$ кўринишда белгилаймиз.

5-тагириф. Натурал сонлар деб, ихтиёрий a ва b элементлари орасида « b сон a дан бевосита кейин келади» муносабати ўрнатилган ва ушбу аксиомаларга бўйсунадиган бўш бўлмаган N сонли тўпламга айтилади:

1.1 сони ҳеч қандай сондан кейин келмайди.

2. Ҳар қандай a сон учун үндән бевосита кейин келадиган биргина a' сон мавжуд, яғни $a = b$ дан $a' = b'$ бўлади.

3. Ҳар қандай $a \neq 1$ сон фақат биттагина сондан бевосита кейин келади, яғни $a' = b'$ дан $a = b$ бўлади.

4. Агар A натурал сонлар тўплами учун $1 \in A$ бўлиб, $a \in A$ учун $a' \in A$ бўлса, у ҳолда $A = N$ бўлади (идукия аксиомаси).

Натурал сонлар тўплами бундай белгиланади:

$$N = \{1, 2, \dots, n, \dots, \omega, \dots, \omega^\omega, \dots\}.$$

Таърифга кўра 1 натурал сони ҳеч қандай натурал сондан кейин келмайди, яғни $1' \neq 1$, у ҳолда $1' = 1 + 1 = 2$ ва ҳоказо $2' = 2 + 1 = 3, \dots, n' = n + 1, \dots$. Шундай қилиб, натурал сонлар қатори

$$1, 2, 3, \dots, n, \dots \quad (1)$$

ни ҳосил қилдик. Бу ўринда натурал сонларга нисбатан тенглик тушунчаси учун қўйидағи муносабатларни келтириш мумкин:

1. Рефлексивлик (қайтиш). Ҳар қандай натурал сон ўз-ўзига тенгdir, яғни $a = a$.

2. Симметриклик (тескариланувчанлик). Агар a натурал сон b натурал сонга тенг бўлса, у ҳолда $b = a$ бўлади, яғни

$$\forall a, b \in N : a = b \Leftrightarrow b = a.$$

3. Транзитивлик. Агар a натурал сон b натурал сонга, b эса c натурал сонга тенг бўлса, у ҳолда $a = c$ бўлади, яғни

$$\forall a, b, c \in N : a = b \wedge b = c \Rightarrow a = c.$$

Маълумки, таърифдаги биринчи ва тўргинчи аксиомалардаги 1 сонини 0 (ноль) сони билан алмаштирилса, кенгайтирилган натурал сонлар тўплами

$$N = \{0, 1, 2, \dots, n, \dots, \omega, \dots, \omega^\omega, \dots, \omega^{\omega^\omega}, \dots\}$$

ҳосил бўлади. Энди ҳар қандай натурал сонни 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 рақамлари ёрдамида ёзиш мумкин, масалан,

тўрт юз йигирма беш сонини $4, 2, 5$ рақамлари ёрдамида 425 деб ёки $400 + 20 + 5 = 4 \cdot 10^2 + 2 \cdot 10 + 5$ кўринишида ёзиш мумкин. Умумий ҳолда ҳар қандай натурал сонни

$$a = \overline{b_n b_{n-1} \dots b_2 b_1} = b_n \cdot 10^{n-1} + b_{n-1} \cdot 10^{n-2} + \\ + \dots + b_2 \cdot 10 + b_1$$

кўринишида тасвирилаш мумкин, бунда b_{n-1}, \dots, b_1 лар 0 дан 9 гача бўлган рақамлар ва $0 < b_n \leqslant 9$. Бу ерда $\overline{b_n b_{n-1} \dots b_2 b_1}$ натурал сонда b_1 бирликлар, b_2 ўнликлар, b_3 юзликлар, b_4 мингликлар ва ҳоказо хона рақамлари деб қаралади. Сўнгра ҳар уч хона бир синфи ташкил этади. Бунда 1-синф—бирлар, 2-синф—минглар, 3-синф—миллионлар, 4-синф — биллионлар, 5-синф — триллионлар, 6-синф—квадриллионлар, 7-синф — квинтиллионлар, 8-синф — секситилионлар синфлари деб аталади, ва ҳоказо. Масалан, $365\ 445\ 653\ 783\ 634$ сонида 5 та синф рақамлари мавжуд бўлиб, у 365 триллион 445 биллион 653 миллион 783 минг олти юз ўттиз тўрт деб ўқилади. Шунинг учун ҳам натурал сонларни ўқиш ва ёзишда синф хоналарига аҳамият берилса, келиб чиқадиган ҳар қандай хатоликнинг олдини олиш имкони туғилади. Сон рақамларининг ёзилиши ҳар бир жойнинг ўзига қараб ҳар хил бўлган ва ҳозирги кунда ҳам ўзгариш жуда камдир.

Натурал сонни юқорида келтирганимиздек, «дарҳол кейин келиш» муносабати асосида эмас, балки «дарҳол олдин келади» муносабати асосида ҳам ҳосил қилиш мумкин.

3- §. НАТУРАЛ СОНЛАРНИ ҚЎШИШ ВА КЎПАЙТИРИШ. БУ АМАЛЛАРНИНГ АСОСИЙ ХОССАЛАРИ

Натурал сонларнинг киритилиши муносабати билан бу сонлар тўпламида энди бевосита қайси амалларни бажариш мумкинлиги ҳақидаги масала юзага келади.

6-таъриф. *Натурал сонлар тўпламида алгебраик амал аниқланган бўлиб, у $a + 1 = a'$, $a + b' = (a + b)'$ хоссаларга эга бўлса, бу амал натурал сонларни қўшиш амали дейилади.*

Масалан, $1 + 1 = 1' = 2$, $2 + 3 = 2 + 2' = (2 + 2)' = 4' = 5$, $3 + 1 = 3' = 4$. Демак, таърифга асосан $2 + 3 = 5$ ёки a ва b натурал сонлар учун шундай с натурал сон мавжудки, $a + b = c$ бўлади.

1-төрлема. Натурал сонлар түпламида құшиш амали мағжуд ва яғонадир.

1-нәтижа. Ихтиёрий a ва b натурал сонлар учун

$$a + 1 = 1 + a \text{ ва } a + b' = (a + b)' = a' + b$$

үрінлидір.

2-төрлема.

$$\forall a, b \in N : a + b = b + a.$$

Исботи. Исбот қилиш учун математик индукция усулидан фойдаланамиз.

1) $a = 1$ бўлсин, у ҳолда $a + b = 1 + b \stackrel{H_1}{=} b + 1 \Rightarrow a + b = b + a$;

2) $b = 1$ бўлса, $1 + b = 1 + 1 = 1 + 1$ бўлиб, $b = n$ бўлганда $1 + n \stackrel{H_1}{=} n + 1$ бўлади, агар $b = n + 1$ бўлса,

$$1 + b = 1 + (n + 1) = 1 + n' \stackrel{H_1}{=} n' + 1 = b + 1$$

бўлади, демак, $1 + b = b + 1$ бўлиши келиб чиқади.

3) Энди теорема $a = k$ учун ўринли бўлсин, яъни

$$a + b = k + b = b + k = b + a;$$

4) Теореманинг $a = k' = k + 1$ учун тўғрилигини кўрсатамиз, яъни

$$\begin{aligned} k' + b &= (k + b)' = (b + k)' = b + k' \Rightarrow \\ &\Rightarrow k' + b = b + k'. \end{aligned}$$

Демак, натурал сонларни қўшиш амали ўрин алмаштириш хоссасига эга экан.

3-төрлема.

$$\forall a, b, c \in N : (a + b) + c = a + (b + c).$$

Исботи. Ихтиёрий a ва b натурал сонлар учун c га нисбатан индукция аксиомасини тағбиқ қиласиз. Агар $c = 1$ бўлса, у ҳолда $(a + b) + c = (a + b) + 1 = (a + b)' = a + b' = a + (b + 1)$, демак, теорема $c = 1$ да ўринли.

Энди $c \neq 1$ учун теорема шартини ўринли деб, $c + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз. Яъни: $(a + b) + c' = [(a + b) + c]' = [a + (b + c)]' = a + (b + c)' = a + (b + c')$, демак, теорема $c' = c + 1$ учун ҳам ўринли экан. Бундан унинг ихтиёрий c учун ўринли эканлиги келиб чиқади.

a_1, a_2, \dots, a_n натурал сонлар берилган бўлсин.

7-таблица. a_1, a_2, \dots, a_n натурал сонларнинг ии-

ғиндиси деб, $S_n = a_1 + a_2 + \dots + a_n = \sum_{i=1}^n a_i$ га айтила-
дуй. $S_n = a_1 + a_2 + \dots + a_n = \sum_{i=1}^n a_i$ йиғиндидан $S_1 = a_1 =$
 $= \sum_{i=1}^1 a_i$ ҳамда $S_{n+1} = S_n + a_{n+1} = \sum_{i=1}^n a_i + a_{n+1} = \sum_{i=1}^{n+1} a_i$ лар-
ни ёзиш мумкин.

4-теорема. Бир нечта натурал сонларнинг йиғин-
диси ассоциативдир, яъни $\sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^m a_{n+i} = \sum_{i=1}^{n+m} a_i$.

Исботи. Бу теореманинг исботини индукция аксиомасига суюнган ҳолда олиб борамиз. $m = 1$ бўлсин, у ҳолда
 $\sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^m a_{n+i} = \sum_{i=1}^n a_i + a_{n+1} = \sum_{i=1}^{n+1} a_i$.

Энди теорема $m = k$ учун ўринли, яъни

$$\sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^k a_{n+i} = \sum_{i=1}^{n+k} a_i$$

деб, унинг $m = k + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз,
яъни:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^{k+1} a_{n+i} &= \sum_{i=1}^n + \left(\sum_{i=1}^k a_{n+i} + a_{n+k+1} \right) = \\ &= \left(\sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^k a_{n+i} \right) + a_{n+k+1} = \sum_{i=1}^{n+k} a_i + \\ &+ a_{n+k+1} = \sum_{i=1}^{n+k} a_i + a_{n+k+1} = \sum_{i=1}^{n+k+1} a_i. \end{aligned}$$

Демак, теорема $m = k + 1$ да ҳам ўринли. Шу билан тео-
рема исбот бўлди.

5-төрима. Бир нечта натурал сонларнинг йиғин-
диси ўрин алмаштириши хоссасига эга.

Исботи. $S_n = \sum_{i=1}^n a_i = a_1 + a_2 + \dots + a_n$ йиғинди бе-
рилган. Энди шу йиғиндида қатнашаётган қўшилувчиляр-
нинг ўринини мумкин бўлган қадар алмаштирамиз ва бирин-
чи қўшилувчи ўриидагисини a_{i_1} , иккинчисини a_{i_2} ва ҳоказо,

n -сини a_{j_n} орқали белгилаймиз, яъни $\sum_{i=1}^n a_i = a_1 + a_2 + \dots + a_n = a_{j_1} + a_{j_2} + \dots + a_{j_n} = \sum_{i=1}^n a_{j_i}$ бўлади. Демак, $\sum_{i=1}^n a_i = \sum_{i=1}^n a_{j_i}$ тенгликнинг ўринли эканини кўрсатишими兹 лозим. Бунинг учун индукция аксиомасини ҳар хил ҳоллар учун қўлласак, яъни $j_1 = 1$ бўлганда $\sum_{i=1}^1 a_{j_i} = a_1 = \sum_{i=1}^1 a_i$ ўринлиигини эътиборга олиб ва барча n дан кичик қийматлар учун теорема ўринли деб, уни $j_{m+1} = n$, $m < k$, $k = m + q$, $n = k + 1 = m + q + 1$ ҳоли учун ҳам худди 4-теоремадагидек текшириш ва исботлаш мумкин. $j_n = n$ бўлан ҳолда бундай ёза оламиз:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^n a_{j_i} &= \sum_{i=1}^k a_{j_i} + a_n = \sum_{i=1}^k a_i + a_{k+1} = \\ &= \sum_{i=1}^{k+1} a_i = \sum_{i=1}^n a_i. \end{aligned}$$

Демак, шу билан теорема исбот қилинди.

Юқоридаги мулоҳазалардан қўйидаги натижаларни келтириб чиқариш мумкин.

2-натижада. Агар қўшилувчилардан бирини бирор сон қадар орттирилса, йиғинди ҳам шу сон қадар ортади.

Исботи. $S = a + b$ йиғинди берилган бўлсин. Иккинчи қўшилувчини k сон қадар орттирамиз; $S_1 = a + (b + k)$ бўлиб, йиғиндини гурухлаш хоссасига кўра $S_1 = (a + b) + k = S + k$ бўлади. Демак, $S_1 = S + k$, шуни исботлаш керак эди.

3-натижада. Агар бир қўшилувчини бирор сон қадар орттириб, иккинчи қўшилувчини шу сон қадар камайтирасак, йиғинди ўзгармайди.

Натурал сонлар тўпламида бир қийматли бажариладиган амаллардан бири бу кўпайтириш амалидир. Маълумки, ўрта мактаб математикасида сонларни кўпайтириш амали қўшиш амали орқали киритилади. Чунончи $5 \cdot 4$ амали $5 \times 4 = \underbrace{5 + 5 + 5 + 5}_{4 \text{ та}} = 20$ орқали амалга оширилади. Бун-

дан келиб чиқиб, a натурал сонни b натурал сонга кўпайтиришнинг $a \cdot b = \underbrace{a + a + \dots + a}_{b \text{ та}}$ тарзида амалга ошири-

лишини кўрганимиздан сўнг, кўпайтиришнинг қўшиш орқали умумлашган қоидаси: $a \cdot b$ ни топиш учун a ўзгармас бўлганда ихтиёрий b учун қўллашни қараб чиқамиз. 1) $a \cdot 1 = a$; 2) $a \cdot 2 = a \cdot 1' = a + a = a \cdot 1 + a$; 3) $a \cdot 3 = a \cdot 2' = a + a + a = (a + a) + a = a \cdot 2 + a \Rightarrow a \cdot 2' = a \cdot 2 + a$ ва ҳокама $a \cdot n' = a \cdot n + a$.

8-таъриф. a ва b натурал сонларни кўпайтириш деб, шу сонли тўпламда аниқланган ва 1) $a \cdot 1 = a$, ва 2) $a \cdot n' = a \cdot n + a$ хоссалар билан берилган алгебраик амалга айтилади ва $a \cdot b$ ёки $a \times b$ кўринишларда ёзилади.

6-теорема. Натурал сонлар тўпламида кўпайтириш амали мавжуд ва ягонадир.

Бу теореманинг исботини ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз. Бу теоремадан қуйидаги натижани келтириб чиқариш мумкин.

4-натижা. Ихтиёрий a ва b натурал сонлар учун $1 \cdot b = b \cdot 1$ ва $a' \cdot b = ab + b$ муносабатлар ўринлидир.

Натурал сонларни кўпайтириш амали қуйидаги хоссаларга эга.

7-теорема. $\forall m, n \in N : m \cdot n = n \cdot m$.

Исботи. Бу теоремани исботлаш учун индукция аксиомасидан фойдаланамиз.

$n = 1$ бўлсин, у ҳолда $m \cdot n = m \cdot 1 \stackrel{H_4}{=} 1 \cdot m = n \cdot m$, яъни теорема $n = 1$ учун ўринли.

Энди теорема $n = k$ учун ўринли, яъни $m \cdot k = k' \cdot m$ деб, унинг $n = k' = k + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз: $m \cdot k' \stackrel{\text{df}}{=} m \cdot k + m = k \cdot m + m \stackrel{H_4}{=} k' \cdot m \Rightarrow mk' = k' \cdot m$. бундан $\forall n \in N, m \in N : m \cdot n = n \cdot m$. Шу билан теорема исбот қилинди. Демак, натурал сонларни кўпайтириш амали ўрин алмаштириш хосасига эга экан.

8-теорема. $\forall m, n, k \in N : k(m + n) = km + kn \wedge \wedge mk + nk$.

Исботи. Бу теоремани исботлаш учун n га нисбатан индукция аксиомасини татбиқ қиласиз:

$n = 1$ бўлсин, у ҳолда $k(m + n) = k(m + 1) \stackrel{\text{df}}{=} km' = = km + k \stackrel{H_4}{=} km + k \cdot 1 = km + kn$, бундан $n = 1$ бўлганда теореманинг ўринли эканлиги келиб чиқади. Энди теорема $n = l$ учун ўринли, яъни $k(m + l) = km + kl$ деб, унинг $k = l + 1 = l'$ учун ўринли эканини кўрсатамиз: $k(m + l') \stackrel{\text{df}}{=}$

$\stackrel{\partial f 6}{=} k(m+l) \stackrel{\partial f 8}{=} km + kl + k = (km+kl)+k \stackrel{T_3}{=} km+(kl+k) \stackrel{\partial f 8}{=} km+kc'$. Демак, натурал сонларни күпайтириш амали тарқатиш (дистрибутивлик) хоссасига эга экан.

9-теорема. $\forall m, n, k \in N : (m \cdot n)k = m \cdot (n \cdot k)$.

Исботи. Индукиция аксиомасини k га нисбатан қўллаймиз.

$k=1$ бўлса, $(m \cdot n)k = (m \cdot n) \cdot 1 \stackrel{\partial f 8}{=} m \cdot n = m \cdot (n \cdot 1) = m \cdot (n \cdot k)$, демак, теорема $k=1$ учун ўринли. Энди теорема ихтиёрий k учун ўринли, яъни $(m \cdot n) \cdot k = m(n \cdot k)$ деб, унинг $k'=k+1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз: $(m \cdot n)k' \stackrel{\partial f 8}{=} (m \times n) \cdot k + mn = m(n \cdot k) + mn \stackrel{T_8}{=} m(nk+n) \stackrel{\partial f 8}{=} m(n \cdot k')$; $(mn)k' = m(n \cdot k')$, бундан теореманинг $k'=k+1$ учун ўринли экани келиб чиқади. Демак, натурал сонларни күпайтириш амали гуруҳлаш хоссасига эга экан. Шу билан теорема исбот бўлди.

9-таъриф. Берилган a_1, a_2, \dots, a_n натурал сонларнинг кўпайтмаси деб $P_n = a_1 \cdot a_2 \dots a_n = \prod_{i=1}^n a_i$ га айтилади.

Таърифдан бевосига $P_1 = a_1; P_2 = a_1 \cdot a_2; \dots; P_{n+1} = P_n \times a_{n+1} = \prod_{i=1}^n a_i \cdot a_{n+1} = \prod_{i=1}^{n+1} a_i$ ларни ҳосил қилиш мумкин.

10-теорема. a_1, a_2, \dots, a_n натурал сонларни кўпайтириш амали гуруҳлаш, ўрин алмаштириш ва тарқатиш хоссаларига эга.

Бу теореманинг исботи бевосита 4- ва 5-теоремаларнинг исботига ўхшаш бўлгани учун уни ўқувчиларнинг ўзларига мустақил бажаришни ҳавола қиласиз.

Юқорида келтирилган теоремалардан қўйидаги натижалар келиб чиқади.

5-натижада. Бир неча кўпайтывчининг кўпайтмасини бирор сонга кўпайтириш учун ўша сонни кўпайтывчиларнинг бирортасига кўпайтириш кифоядир:

$$\forall a, b, c, d \in N : (abc) \cdot d = (a \cdot d)(b \cdot c).$$

6-натижада. Берилган сонни бир неча соннинг кўпайтмасига кўпайтириши учун берилган сонни биринчи кўпайтывчига, ҳосил бўлган кўпайтмани иккинчи кўпайтывчига ва ҳоказо кўпайтириш кифоядир.

7-натижада. Бир неча кўпайтывчининг кўпайтмасини бошқа кўпайтмага кўпайтириши учун иккала кўпайтма-

нинг кўпайтувчиларини кетма-кет кўпайтириши кифоядир.

8-натижада. Икки йигиндини бир-бираiga кўпайтириши учун биринчи йигиндининг ҳар бир қўшилувчисини иккинчи йигиндининг ҳар бир қўшилувчисига ҳадма-ҳад кўпайтириб, натижаларни қўшиш кифоядир.

9-натижада. Ҳар қандай соннинг нолга кўпайтмаси нолдор:

$$b \cdot 0 = \underbrace{0 + 0 + \dots + 0}_{b \text{ та}} = 0 \Rightarrow b \cdot 0 = 0 \cdot b = 0.$$

10-натижада. Агар икки сон кўпайтмаси ноль бўлса, у ҳолда кўпайтувчилардан камидан бирни ноль сонидир.

Шундай қилиб, натурал сонларни қўшиш ва кўпайтириш амаллари киритилди. Бу амаллар натурал сонлар тўпламида бир қийматли бажариладиган амал бўлиши билан бирга улар учун ўрин алмаштириш, гурухлаш ва тарқатиш қонуниятлари ўринлидир.

4- §. СОНЛИ ТЕНГСИЗЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ ХОССАЛАРИ

Натурал сонларнинг тенглиги рефлексивлик, симметриклик, транзитивлик шартларига бўйсунади. Тенгсизлик тушунчаси эса тенглик тушунчасига қарама-қарши тушунча бўлиб, $a \neq b$ муносабатни белгили ифодалаш орқали инсон онгига етказилади, яъни $a \neq b$ ифода ё $a > b$, ё $a < b$, ё $a \geq b$ ёки $a \leq b$ кўринишлар орқали белгиланади. Шунинг учун ҳам тенгсизлик ўзининг тузилишига кўра қатъий ёки ноқатъий бўлиши мумкин.

10-таъриф. Агар берилган a, b, c натурал сонлар учун $a = b + c$ тенглик ўринли бўлса, у ҳолда a натурал сон b натурал сондан катта (b сон a сондан кичик) дейилади ва қуйидагича белгиланади: $a > b$ ($b < a$).

Математикада «тенг», «катта» ва «кичик» тушунчаларни бир-бирини ҳар доим тўлдириб, узвий боғланишда бўлади.

11-теорема. $\forall m, n \in N : m + n \neq n$.

Исботи. Бу теореманинг исботини индукция аксиомасига таяниб исботлаймиз.

$n = 1$ бўлсин, у ҳолда $m + n = m + 1 = m' \neq 1 \Rightarrow m + 1 \neq 1 \Rightarrow m + n \neq n$, демак, теорема $n = 1$ учун ўринли. Энди теорема ихтиёрий n учун ўринли, яъни $m + n \neq n$ деб, унинг $n + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз: $m + n + 1 = m + n' \xrightarrow{\text{def. 6}} (m + n)' \xrightarrow{\text{def. 1}} n'$. Бундан теореманинг

$n' = n + 1$ учун ҳам ўринли экани келиб чиқади. Шу билан теорема исбот бўлди.

12-теорема. $\forall a, b, c \in N: a > b \wedge b > c \Rightarrow a > c$ (транзитивлик).

Исботи. Бу теоремани 10-таърифга асосланиб исбот қиласиз, яъни $a > b$ учун шундай биргина $k \in N$ мавжудки, $a = b + k$ ва $b > c$ учун $\exists l \in N$ бўлиб, $b = c + l$ бўлади. Бундан $a = b + k = c + l + k \Rightarrow a = c + (l + k) \xrightarrow{\text{df 10}} \Rightarrow a > c$. Шу билан теорема исбот қилинди.

13-теорема. $\forall a, b, c \in N: 1) a = b \Rightarrow a + c = b + c \wedge ac = bc; 2) a > b \Rightarrow a + c > b + c \wedge ac > bc; 3) a < b \Rightarrow a + c < b + c \wedge ac < bc$.

Исботи. Теореманинг шартига кўра a, b, c натурал сонлар бўлгани учун ҳамда 10-таърифга асосан: $a > b \Rightarrow \Rightarrow a = b + k \Rightarrow a + c = b + k + c \xrightarrow{\text{T3}} a + c = (b + c) + k \Rightarrow \xrightarrow{\text{df 10}} a + c > b + c; a = b + k \Rightarrow ac = (b + k)c \xrightarrow{\text{T8}} ac = bc + kc \xrightarrow{\text{df 10}} ac > bc$.

1) ва 3) хоссалар ҳам шунга ўхшаш исбот қилинади. Тенгизликнинг монотонлиги натурал сонлар тўпламида ўринли экан. Теорема исботланди.

14-теорема. $\forall a, b, c \in N: 1) a + c = b + c \wedge ac = bc \Rightarrow a = b; 2) a + c > b + c \wedge ac > bc \Rightarrow a > b; 3) a + c < b + c \wedge ac < bc \Rightarrow a < b$.

Бу теорема 13-теоремага тескари теорема бўлгани учун унинг исботи 13-теорема исботига ўхшашdir.

15-теорема. $\forall a, b, n, k \in N: 1) a = b \wedge k = n \Rightarrow \Rightarrow a + k = b + n \wedge ak = bn; 2) a > b \wedge k = n \Rightarrow a + k > b + n \wedge ak > bn; 3) a > b \wedge k > n \Rightarrow a + k > b + n \wedge ak > bn$.

Исботи. Теоремани исботлашда 3) хоссани исбот қилиш билан чегараланамиз, чунки қолганларининг исботи шу 3) нинг исботидан келиб чиқади. Шу сабабли шартга асосан $a > b$ ва $k > n$ бўлгани учун:

$$a > b \xrightarrow{\text{df 10}} a = b + c \quad \left| \begin{array}{l} \Rightarrow a + k = b + n + (c + l) \xrightarrow{\text{df 10}} a + \\ k > n \xrightarrow{\text{df 10}} k = n + l \end{array} \right. \quad a + k > b + n$$

бўлади ёки

$$ak = (b + c)(n + l) = b(n + l) + c(n + l) = bn + bl + c(n +$$

$$+ l) = bn + [bl + c(n + l)] \stackrel{df\ 10}{\Longrightarrow} ak > bn.$$

Шу билан теорема исбот қилинди.

16-теорема. (Архимед аксиомаси). *Ихтиёрий а ва b натурал сонлар учун шундай n натурал сон мавжудки, an > b бўлади.*

17-теорема. *a ва a' натурал сонлар қўшини натурал сонлардир.*

Бу теоремаларнинг исботи унча мураккаб бўлмагани учун уни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз.

11-натижа. *Барча натурал сонлар ичида 1 сони энг кичик натурал сондир.*

5-§. НАТУРАЛ СОНЛАРНИ АЙРИШ ВА БЎЛИШ

Юқорида кўриб ўтилган қўшиш амалида a ва b натурал сонларнинг йигиндисини топиш масаласини ҳал қилган бўлсак, энди бевосита бунга қарама-қарши масалани, яъни йигинди ва бир қўшилувчи маълум бўлганда иккинчи қўшилувчини топиш масаласини ҳал қиласиз, яъни $a = b + x$ дан x қўшилувчини топиш масаласи қўйилади.

11-таъриф. *Берилган a сондан берилган b сонни айириши деб, берилган b сон билан қўшилганда йигиндиси a га тенг бўлган с сонни топишга айтилади ва қўйидагича ёзилади:*

$$a - b = c \Leftrightarrow a = b + c.$$

Бу айриш амали «—» ишора билан белгиланиб, a ва b сонларнинг айримаси $a - b$ кўринишида ёзилади. Агар бу амал натурал сонлар тўпламида қараладиган бўлса, у ҳолда $a - b = c$ да $a \in N$, $b \in N$ ва $c \in N$ шартларга кўра $a > b$ бўлиши талаб қилинади. Лекин, $c = 0$ бўлиши бевосита $a = b$ бўлишини таъминлайди. Демак, юқоридаги мулоҳазадан келиб чиқадики, a камаювчи, b айрилувчи ва c айрма бўлиб, у кенгайтирилган натурал сонлар тўпламининг элементи бўлиши учун камаювчи айрилувчидан кичикмас бўлиши лозим экан.

18-теорема. *Натурал сонлар тўпламида a — b мавжуд бўлиши учун a ≥ b бўлиши зарур ва етарлидир.*
Агар a — b мавжуд бўлса, у ҳолда у ягонадир.

Исботи. Теореманинг шартига кўра $a - b = n$, $n \in N$, бўлгани учун, бундан $a = b + n$ ни ёза оламиз ва 10-таърифга асосан $a \geq b$ бўлади. Энди $a - b$ нинг ягоналигини кўрсатамиз. Шартга кўра $a - b$ мавжуд, бундан $a - b = n$

бўлади. Энди $a - b$ айрманинг сон қийматини ифодаловчи n дан фарқли m сон ҳам мавжуд бўлсин дейлик; у ҳолда m , $n \in N$ бўлгани учун ҳар доим $n = m + c$ кўринишида ёзиш мумкин. 10- таърифга асосан $n > m$ бўлиб, $a = b + n$ ва $n = m + c$ га ҳамда $a = b + m$ эканлигига асосан $a = b +$
 $\stackrel{df_{10}}{+} n = b + m + c = a + c \Rightarrow a > a$ бўлади. Бу ҳолнинг эса бўлиши мумкин эмас. Шу билан теорема исбот қилинди.

12- натижада. Агар натурал тенгликнинг иккала томонидан бир хил ифодани айрсак, тенглик ўзгармайди, яъни

$$a = b \Leftrightarrow a - n = b - n.$$

Энди айриш амалининг баъзи хоссаларини қелтирамиз.

1. Агар икки соннинг айрмасига айрилувчи қўшилса, камаювчи ҳосил бўлади.

Шартга асосан $a - b$ мавжуд, $a - b = c \Rightarrow a = b + c$ ҳамда $a - b = c \Rightarrow (a - b) + b = c + b = b + c = a$. Демак, $(a - b) + b = a$.

2. Берилган сонга икки сон айрмасини қўшиши учун камаювчини қўшиб, айрилувчини айриши керак:

$$a + (b - c) = (a + b) - c.$$

Исботи. $a + (b - c) = x$ бўлсин дейлик, тенгликнинг иккала томонига c ни қўшсак, $a + (b - c) + c = x + c$ ва $(b - c) + c = b$ эканлигидан $a + b = x + c \stackrel{df_{11}}{\Rightarrow} x = (a + b) - c$ бўлади. Демак, $a + (b - c) = (a + b) - c$.

3. Берилган сондан ўтигиндини айриш учун бу сондан қўшилувчиларни кетма-кет айриши лозим.

4. Берилган сондан айрмани айриши учун бу сондан камаювчини айриб, айрилувчини қўшиши лозим.

5. Агар камаювчини бирор k сон қадар камайтирилса (орттирилса), айрма шу сон қадар камаяди (ортади).

6. Агар камаювчи ва айрилувчини бир хил сон қадар орттирилса (камайтирилса), айрма ўзгармайди.

Бу юқорида келтирилган хоссаларни текшириб кўришни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, кўпайтириш амалига тескари амал бу бўлиш амалидир. Бўлиш амали ёзининг бажарилиш техник структурасига кўра бошқа арифметик амаллардан фарқ қиласиз ва бирмунча муракаброқ бажарилади.

12- таъриф. Икки кўпайтүвчининг кўпайтмаси ва кўпайтүвчилардан бири берилган бўлиб, иккинчи кўпайтүвчи топиш амали сонларни бўлиш дейилади ва қуийида-гича ёзилади:

$$a:b \text{ ёки } \frac{a}{b}.$$

Демак, таърифга асосан $a \geq b$ бўлганда $a:b = c$ бўлса, у ҳолда $a = b \cdot c$ бўлади. Шунинг учун ҳам, $a \geq b$ бўлганда $a:b = c$ мавжуд бўлса, у ҳолда у ягона бўлади.

Юқоридаги таърифдан қуийидағи натижаларни ҳосил қилиш мумкин.

13-натижада. 1) Агар берилган натурал сонни олдин бирор нолдан фарқли сонга бўлиб, кейин шу сонга кўпайтирасак, соннинг ўзи ҳосил бўлади;

2) Берилган натурал тенгликнинг иккала томонини берилган натурал сонга бўлинса, тенглик ўзгармайди.

Бу натижаларнинг исботи бевосита 12-таърифдан келиб чиқади.

Энди бўлиш амалининг хоссаларини кўриб чиқамиз.

19-теорема. Кўпайтмани нолдан фарқли бирор сонга бўлиш учун кўпайтүвчилардан бирини шу сонга бўлиш кифоядир:

$$\forall a, b, c \in N : (ab) : c = (a : c) \cdot b.$$

Исботи. Теореманинг шартида берилгани бўйича $(ab) : c = t$ деб оламиз, у ҳолда 12-таърифга асосан $ab = ct$ бўлади. $(a:c) \cdot c = a$ га ассан $(a : c) \cdot cb = ct \Rightarrow (a : c) \cdot b = t = (ab) : c \Rightarrow (ab) : c = (a : c) \cdot b$. Шу билан теорема исботланди.

20-теорема. Бирор сонни икки сон бўлинмасига кўпайтириш учун шу сонни бўлинувчига кўпайтириб, бўлувчига бўлиш лозим:

$$\forall a, b, c \in N : a(b : c) = (ab) : c.$$

Исботи. Теореманинг шартида берилгани бўйича $a(b:c) = t$ деб оламиз, сўнгра унинг иккала томонини c га кўпайтирамиз:

$a(b : c) \cdot c = ct \Rightarrow \begin{cases} (b : c) \cdot c = b \\ ab = ct \end{cases} \Leftrightarrow (ab) : c = t \Leftrightarrow a(b : c) = t = (ab) : c$. Демак, $a(b : c) = (ab) : c$. Шу билан теорема исботланди.

21-теорема. $\forall a, b, c \in N : 1) a : (bc) = (a : b) : c = (a : c) : b;$

$$2) a : (b : c) = (ac) : b.$$

Исботи. Теореманинг шартида берилган ифодани a :
 $\vdots (bc) = t$ деб белгилаймиз, у ҳолда $a:(bc) = t \Leftrightarrow a = bct \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \begin{cases} a:b = ct, \\ a:c = bt \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (a:b):c = t, \\ (a:c):b = t \end{cases} \Leftrightarrow (a:(bc)) = (a:c):b = (a:b):c.$

Шу билан теореманинг биринчи қисми исботланди.

Энди теореманинг иккинчи қисмини исботлаймиз, шартга
 $\text{кўра } a:(b:c) = t \stackrel{\text{df 12}}{\Rightarrow} a = (b:c) \cdot t \Leftrightarrow ac = (b:c)ct \Leftrightarrow \begin{cases} (b:c) \cdot c = b \\ ac = bt \end{cases}$
 $\Leftrightarrow (ac):b = t = a:(b:c)$. Демак, $a:(b:c) = (ac):b$. Шу билан
 теореманинг иккинчи қисми ҳам исбот қилинди.

22- теорема. $\forall m, n, k \in N$:

- 1) $(m+n):k = m:k + n:k$;
- 2) $(m-n):k = m:k - n:k$.

Исботи. Теореманинг шартига кўра $(m+n):k = t$ деб
 белгилаймиз:

$$(m+n):k = t \Leftrightarrow m+n = tk \Leftrightarrow \begin{cases} m = (m:k) \cdot k, \\ n = (n:k) \cdot k, \\ (m:k) \cdot k + (n:k) \cdot k = tk \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\stackrel{T_8}{\Leftrightarrow} [(m:k) + (n:k)]k = kt \Leftrightarrow t = m:k + n:k \Leftrightarrow (m+n):k = m:k + n:k.$$

Теореманинг иккинчи қисми ҳам худди шунга ўхшаш
 исбот қилинади.

23-теорема. 1) Агар бўлинувчини k марта орттирилса (камайтирилса), бўлинма k марта ортади (камаяди);

2) Агар бўлувчини k марта орттирилса, бўлинма k марта камаяди;

3) Агар бўлинувчини ва бўлувчини n марта орттирилса (камайтирилса), бўлинма ўзгармайди.

Бу теореманинг исботи юқорида келтирилган теорема исботларидан бевосита келиб чиқадиган бўлгани учун унинг исботига тўхталмаймиз.

Умуман, берилган сонлар ўзаро кетма-кет бўлиш амали билан $(a:b:c:d$ каби) боғланган бўлса, у ҳолда бу амал чапдан ўнгга қараб кетма-кет бажарилади, яъни $60:4:3:5 = (60:4):3:5 = [(60:4):3]:5 = (15:3):5 = 5:5 = 1$.

Шунинг учун ҳам бўлиш амалини бажариш бошқа амалларни бажаришдан маълум томонлари бўйича мураккаброқ.

Агар берилган ифодада биринчи, иккинчи ва учинчи босқич амаллари қатнашса, аввал учинчи, сүнгра иккинчи, кейин биринчи босқич амаллари бажарилади. Агар қавс ишлатилган бўлса, аввал қавс ичидаги амаллар бажарилиб, сүнгра юқоридаги тартиб қоидага асосан бажарилади.

Мисол ва масалалар ечиш

1. Рақамларининг йигиндиси рақамлар чала квадратига тенг бўлган икки хонали сон топинг.

Е иш . Масаланинг шартига кўра $10x + y = x^2 + xy + y^2$ ни ёза оламиз. Бундан $10x + y + xy = (x + y)^2$, бу ерда $x \leq 9$ ва $y \leq 9$ эканини эътиборга олсак, $10x + y + xy \leq 180$; $(x + y)^2 \leq 180$; $x + y \leq 13$ бўлади. Агар $x + y = 13$ бўлса, $10x + y + xy$ йигинди $x = 9$, $y = 4$ бўлганда энг катта қийматга эга бўлади, бундан $10x + y + xy \leq 130$; $(x + y)^2 \leq 130$; $x + y \leq 11$.

Агар $x + y = 11$ бўлса, $10x + y + xy \leq 110$ бўлиб, бундан $x + y = 10$ ёки $x = 9$, $y = 1$ — масала шартини қаноатлантиради.

Худди шунга ўхшаш, $x + y = 9$ ва $x + y = 4$ бўлган ҳоллардан 6, 3 ҳамда 1, 3 қийматларни топиб, изланаётган икки хонали 91, 63, 13 сонларни ҳосил қиласиз.

2. Агар берилган $\overline{42x4y}$ беш хонали сон 72 га қолдиқсиз бўлинниши маълум бўлса, x ва y рақамларни топинг.

Е иш . Масаланинг шартига кўра $\overline{42x4y}$ сони 72 сонига қолдиқсиз бўлинади, яъни: $\overline{42x4y} = 72 \cdot 58 + \overline{(x+2)8y}$ бўлинмада биринчи рақам 5 бўлади, чунки $72 \cdot 6 = 432 > \overline{42x}$. Иккинчи рақам 8 ёки 9 бўлиши мумкин. Агар 8 бўлса, бўлинмада $\overline{(x+2)8y}$ уч хонали сон 72 га бўлинниши лозим. Бундай сонлардан фақат ўнлар хонасида 8 рақами қатнашадигани 288 бўлиб, $x + 2 = 2$ ва $y = 8$ бўлади. Агар иккинчи рақами 9 бўлса, у ҳолда $\overline{(x-5)6y}$ уч хонали сон 72 га каррали бўлишини, яъни $\overline{42x4y} = 72 \cdot 59 + \overline{(x-5)6y}$ ни эътиборга олсак, ўнлар хонасида 6 сони қатнашгани эса 360 бўлади. Бундан $x - 5 = 3$, $y = 0$, яъни $x = 8$, $y = 0$ бўлади. Демак, изланаётган сон 42048 экан.

3. Рақамлари кўпайтмасининг иккиланганига тенг бўлган икки хонали сонни топинг.

Е иш . Берилган икки хонали сонни $\overline{a_1 a_0} = 10x + y$ кўринишида излаймиз. Масаланинг шартига кўра $10x + y =$

$= 2xy$ бўлиб, бу ерда $0 < x \leq 9$ ва $0 \leq y \leq 9$ бўлиши мумкин. $10x + y = 2xy$, $y = 2xy - 10x$; $x = \frac{y}{2y - 10}$ бўлади;

$a_1 a_0 \in N$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда $2y - 10$ дан $5 < 2y - 10 \leq 9$ экани келиб чиқади. Демак, $y = 6$ ва $x = 3$ сонлари масала шартини қаноатлантиради. Изланадиган сон 36 экан.

4. $(360 + x) 1002 = 731460$ тенгликдан x ни топинг.

Ечиш. 1) $731460 : 1002 = 730$;

$360 + x = 730$; $x = 730 - 360 = 370$. Демак, $x = 370$.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

Ҳисобланг:

$$1. \{657720 : 105 - [942690 : 201 + (168 \times 28 - 4 \times 863)]\} \times 37.$$

$$2. 202400 : [1010100 - 41 \times [(45360 - 37260) \times 37 - 14 \times 20000]].$$

$$3. (28348 - 23115) \cdot 1134 - 3718008 : 34426 - [471006 - (264 \cdot 309 - 17856)] : 99.$$

4. x ўзгарувчини топинг:

$$a) 501(x - 694) = 164829;$$

$$b) [(x + 2) \cdot 81 - 3530] \cdot 21 = 714;$$

$$b) [(5x + 178) \cdot 15 + 90] : 45 = 63;$$

$$g) \{[(8x - 98) : 2 + 56] \cdot 36 - 268\} : 500 = 4;$$

$$d) 315 : \left[36 - \frac{115 + 29}{5x - 198} \cdot 3 + 15 \right] = 21;$$

$$e) 400 : \{2000 : [10002 - (x + 2926) - 966]\} = 8.$$

5. Бирор соннинг квадрати бўлган шундай тўрт хонали сон топингки, унинг биринчи рақами иккинчи рақами билан, учинчи рақами эса тўртинчи рақами билан бир хил бўлсин.

6. Шундай икки хонали сон топингки, унинг рақамлари йифиндисининг куби ўша соннинг квадратига тенг бўлсин.

7. Рақамлари $x + y + z = xy$, $x + z = y$ муносабатларни қаноатлантирадиган ва аниқ квадрат бўлган барча тўрт хонали сонларни топинг.

8. $\underbrace{4 \cdot 4 \dots 4}_{2n \text{ та}} - \underbrace{8 \cdot 8 \dots 8}_n$ айирма тўла квадрат эканини исботланг.

9. Фалла тозалайдиган иккита машина режага кўра

24 кунда 7680 ц ғалла тозалаши керак эди, лекин улар режадан ташқари 1680 ц ортиқ ғалла тозалади. Биринчи машина иккинчи машинадан 480 ц ортиқ ғалла тозалади. Бу машиналарнинг ҳар бири ўрта ҳисобда бир кунда қанча ғалла тозалаган?

10. Автомобиль уч қатнашда 22 кг 750 г бензин сарф қилди. Учинчи қатнашда иккинчи қатнашдагидан 1 кг 625 г ортиқ бензин сарф қилди, иккинчи қатнашда эса биринчи қатнашдагидан 2 кг 875 г ортиқ бензин сарф қилди. Агар автомобиль учинчи қатнашда биринчи қатнашидан 36 км ортиқ йўл юрган бўлса, у иккинчи қатнашда неча километр йўл юрган?

11. Пойафзал дўкони бир кунда 88000 сўмлик аёллар ва болалар оёқ кийими сотди, бунда аёллар оёқ кийими болалар оёқ кийимидан 5200 сўмлик ортиқ сотилди. Бир жуфт болалар оёқ кийими 400 сўм, 7 жуфт болалар оёқ кийими қанча турса, икки жуфт аёллар оёқ кийими шунча туради. Ҳар қайси оёқ кийимидан қанчадан сотилган?

12. Икки киши 500 туп қарам кўчати сотиб олишиб, баравардан пул тўлашди. Бир кишининг полизига иккичиникидан 40 туп ортиқ кўчат кетди ва у иккинчи кишига 50 тийин пул берди. Ҳар қайси киши қанчадан кўчат эккан ва 10 дона кўчат қанча турар экан? (Текшириб кўринг.)

13. Ер юзида ҳам сувда, ҳам қуруқда яшовчилар, ўрмаловчилар ва балиқларнинг 17000 тури ҳисобланган. Агар ўрмаловчилар тури ҳам сувда, ҳам қуруқда яшовчилардан уч марта кўп, балиқлар тури эса 7000 та кўп бўлса, буларнинг ҳар қайси туридан айрим-айрим қанча?

14. Учта ер майдонидан 1396 т 5 ц буғдој йиғиб олинди. Биринчи майдондан иккинчига қараганда 35 т 7 ц ортиқ, учинчи майдондан эса иккинчидан 113 т 4 ц ортиқ ҳосил олинди. Агар ҳар бир майдоннинг бир гектаридан бир хил — 21 ц дан ҳосил олинган бўлса, ҳар бир майдондан қанчадан ҳосил олинган ва ҳар бир майдоннинг юзи қанча?

15. Кутубхонада 65000 дона ўзбек, чет эл ва рус тиллардаги китоблар бор. Чет эл тилидаги китоблар ўзбекча китоблардан 25600 дона кам, рус тилидаги китоблар эса чет эл тилидаги китоблардан 2200 дона ортиқ. Кутубхонада нечта ўзбекча, чет эл тилида ва русча китоб бор?

16. Боғ тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, бўйи 280 м. эни 204 м. Боғ энiga параллел қилиб, З бўлакка бўлинди. Бунда боғнинг бўйи бири иккинчисидан 31 м кам ва

учинчисидан 33 м ортиқ қилиб 3 бўлакка бўлинади. Катта майдондан кичик майдонга қараганды 195 ц 84 кг ортиқ мева йигиб олинади. Боғдан йигиб олинган ҳамма мева ҳосилини аниқланг.

17. 4 та аудиторияда ўтказилган дарсда 870 нафар талаба қатнашди, бунда биринчи аудиторияда иккинчи-дагидан 60 та ортиқ талаба қатнашди, иккинчи аудиторияда учинчидагидан 20 та кам, учинчи аудиторияда тўртингидагидан 50 та кам талаба қатнашди. Ҳар қайси аудиторияда нечтадан талаба бўлган?

18. Пассажир поездидан икки шаҳар орасидаги масофани 15 соатда босиб ўтади. Тезлиги ундан соатига 35 км ортиқ бўлган «стрела» поездидан шу масофани 8 соатда босиб ўтади. Шаҳарлар орасидаги масофани топинг.

19. Тошкентдан Бухорогача темир йўл бўйлаб 596 км. Эрталаб соат 10 да Тошкентдан Бухорога қараб поезд йўлга чиқди, эрталаб соат 11-у 9 минутда Бухородан унга қараб соатига биринчи поезддан 2 км 500 м ортиқ йўл юрадиган бошқа поезд йўлга чиқди. Иккала поезд кеч соат 5-у 49 минутда учрашишиди. Ҳар қайси поезднинг тезлигини ҳисобланг.

20. Соат 14-у 45 минутда Тошкентдан паррандачилик хўжалигига қараб автобус йўлга чиқди. Соат 15 да паррандачилик хўжалигидан бошқа автомобиль унга қарши йўлга чиқди. Автобуснинг тезлиги соатига 40 км, автомобилнинг тезлиги эса соатига 44 км. Хўжалик Тошкентдан 45 км масофада жойлашган. Автобус билан автомобилнинг учрашиш вақтини топинг.

21. *A* пристандан тезлиги соатига 10 км бўлган пароход йўлга чиқди. 9 соатдан кейин у *B* пристанга келди, у ерда 3 соат 40 минут туриб орқага қайтди. Пароход *B* пристандан чиққанидан қанча вақт кейин у билан бир вақтда *A* пристандан чиқиб, сув оқими билан келаётган сол билан учрашади? Сувнинг оқими тезлиги соатига 3 км.

22. Икки пароход пристандан бир томонга қараб йўлга чиқди. Биринчи пароходнинг тезлиги соатига 25 км, иккинчисининг тезлиги соатига 20 км. Биринчи пароход тайинланган пристанга иккинчисидан 4 соат олдин етиб келди. Шу пристанлар орасидаги масофани топинг.

23. Соат 9 да Тошкентдан Душанбага қараб соатига 40 км тезлик билан пассажир поездидан йўлга чиқди, соат 11 да эса унинг кетидан соатига 58 км тезлик билан тезюарар поезд йўлга чиқди. Агар ҳаракатнинг хавфсиз-

лиги учун поездлар орасидаги масофа 8 км дан кам бўл-
маслиги керак бўлса, тезюарар поездни ўтказиб юбориш
учун пассажир поезди соат нечада тўхташи керак?

24. Тошкентдан Самарқандга бир вақтда икки машина
йўлга чиқди: бири юк машинаси бўлиб, соатига 48 км
дан, иккинчиси енгил машина бўлиб, соатига 82 км дан
йўл юради. Енгил машина Самарқанддан 60 км масофа-
да бўлганида юк машинаси Самарқанддан 232 км масо-
фада эди. Самарқанддан Тошкентгача бўлган масофани
аниқланг.

25. А станциядан соатига 40 км тезлик билан бир
поезд йўлга чиқди. 2 соат 15 минутдан кейин А станция-
дан иккинчи поезд соатига 65 км тезлик билан йўлга чи-
қиб, биринчи поезддан 4 соат олдин В станцияга етиб
келди. Станциялар масофасини топинг.

26. А пристандан кундуз соат 12 да сувнинг оқими
билан сол оқизилди. Сувнинг тезлиги соатига 3 км. 10
соатдан кейин шу томонга қараб соатига 8 км тезлик
билан юрадиган буксир пароходи йўлга чиқди. Буксир
пароходи солга етиб олган пайтда уларга етиб олиши
учун соатига 16 км юрадиган моторли катерни шу прис-
танга қаҷон жўнатиш керак?

II боб. СОНЛАРНИНГ БЎЛИНИШИ ВА БЎЛИНИШ БЕЛГИЛАРИ

1-§. ТУБ ВА МУРАҚКАБ СОНЛАР

Бирдан катта ҳар қандай натурал соннинг бўлувчи-
лари ё иккита, ёки иккитадан ортиқ бўлиши мумкин.
Масалан, 3 соннинг бўлувчилари бир ва ўзи, 6 сони-
нинг бўлувчилари эса 1, 2, 3, 6 сонларидан иборат.

13-т аъриф. *Фақат иккита бўлувчига (1 га ва ўзи-
га) эга бўлган ва бирдан катта бўлган сон туб сон дейи-
лади. 2) Иккитадан ортиқ бўлувчиларга эга бўлган сон
мураккаб сон дейилади.*

Мисол: 1) 2, 3, 5, 7, 11, 17, 19, 23, ... — туб сонлар-
дир, чунки бу сонлар фақат бирга ва ўзига бўлинади;

2) 4, 8, 9, 10, 12, ... — сонларининг бўлувчилари ик-
китадан ортиқ ва юқоридаги таърифга асосан мураккаб
сонлардир.

Маълумки, бир сони 13-т аърифга кирмайди, шунинг
учун у на туб ва на мураккаб сон дейилади.

Биз келгусида туб сонларни *r* ҳарфи ёрдамида ёки ло-

зим бўлганда индекс билан p_1, p_2, \dots, p_n кўринишларда ёзамиз.

24-төрима. *Бирдан фарқли ҳар қандай натурал сон камида битта туб бўлувчига эга.*

Исботи. Бирор m натурал сон берилган бўлсин. Агар $m = p$ бўлса, у ҳолда теорема исбот бўлган бўлади. Энди $m \neq p$ бўлсин дейлик, у ҳолда $1 < q \leq m$ сон мавжуд бўлиб, $m = qp$, $n < m$ бўлади. Бу ерда $q = p$ бўлса, у ҳолда теорема исботланади, $q \neq p$ бўлса, $q = lk$ бўлиб, бу ҳолда $m = lk$ бўлади. Агар $l = p$ бўлса, у ҳолда теорема исботланади, агар $l \neq p$ бўлса, шу жараён давом этиб, чекли қадамда тўхтайди. Бундай сонлар қатори албатта туб сон билан тугалланади ва, демак, m сон албатта ҳеч бўлмагандан битта туб бўлувчига эга бўлади. Шу билан теорема исботланди.

25-төрима. *Ҳар қандай мураккаб сон бир ва фақат биргина усул билан туб сонлар кўпайтмаси шаклида тасвирланиши мумкин.*

Исботи. m берилган мураккаб сон бўлсин ва p_1, p_2, \dots, p_n учун $p_1 < p_2 < \dots < p_n$ шарти ўринли бўлсин дейлик. 23-теоремага асосан m нинг ҳеч бўлмагандан битта туб бўлувчиси бор, яъни $m = p_1 m_1$ бўлиб, бунда p_1 — туб сон, агар m_1 ҳам туб сон бўлса, у ҳолда теорема исбот бўлади. Агар $m_1 \neq p$ бўлса, юқоридаги усулни қўллаб, $m = p_1 \cdot p_2 m_2$ ни ҳосил қиласиз, агар m_2 туб сон бўлса, у ҳолда теорема исбот бўлади. Аксинча бўлса, у ҳолда $m = p_1 \cdot p_2 \cdot p_3 \cdot m_3$ ва ҳоказо, мъълум n қадамдан сўнг $m = p_1 \cdot p_2 \cdot p_3 \dots p_n$ ёки $p_i \wedge i = \overline{1, n}$ лар такрорланса, у ҳолда $m = p_1 \cdot p_2 \dots p_n$, $\alpha_i \in N$, $i = \overline{1, n}$ кўринишда ёзиш мумкин бўлади. Энди, m сон бир вақтда икки хил туб кўпайтувчиларга ажралсин дейлик, яъни

$$m = p_1 \cdot p_2 \dots p_n \quad (1)$$

ва

$$m = q_1 \cdot q_2 \dots q_l, \quad (2)$$

бу ерда

$$m = q_1 q_2 \dots q_n q_{n+1} \dots q_l$$

бўлишини назарда тутамиз. Ҳосил қилинган (1) ва (2) дан бевосита

$$p_1 \cdot p_2 \dots p_n = q_1 q_2 \dots q_n \dots q_l \quad (3)$$

бўлиб, бу (3) нинг иккала томонида ҳеч бўлмаганда камида биттадан туб сонлар топиладики, улар устма-уст тушади, яъни $p_1 = q_1$ бўлсин дейлик, у ҳолда жараённи давом эттирасак, $n - 1$ -қадамдан сўнг $p_n = q_n$ бўлиб, (3) дан $1 = q_{n+1} q_1$ ҳосил бўлади, бундан $q_{n+1} = 1, \dots, q_1 = 1$ экани келиб чиқади. Шундай қилиб, ҳар бир мураккаб сонни биргина усул билан туб сонлар кўпайтмаси кўринишида ёзиш мумкин экан.

26- теорема. *т мураккаб соннинг энг кичик туб бўлувчиси Vt дан катта эмас.*

Исботи. Берилган t мураккаб соннинг энг кичик туб бўлувчиси p бўлсин, у ҳолда $t = pt_1$ бўлиб, $t_1 \geq p$ бўлади. Бундан $tt_1 \geq p^2 t_1$ га эга бўламиз ва натижада тенгсизликни t_1 га бўлиб, $t \geq p^2$ ёки $p \leq \sqrt{t}$ ни ҳосил қиласиз. Шу билан теорема исботланди.

Мисол. 919 сонининг энг кичик туб бўлувчинини топинг.

Ечиш. Бунинг учун $\sqrt{919}$ дан кичик бўлган туб сонлар 2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29 эканини аниқлаб, 919 ни шу сонларнинг ҳар бирига бўлиб чиқамиз, натижада 919 уларнинг ҳеч бирига бўлинмайди, бундан 919 нинг ўзи туб сон эканлиги келиб чиқади.

27- теорема. *Туб сонлар сони чексиздир.*

Бу теореманинг исботини ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз.

2-§ . СОНЛАРНИНГ БЎЛИНИШИ

Юқорида ва 12-таърифда сонлар $a = bq$ муносабатда бўлса, у ҳолда a сон b сонга қолдиқсиз бўлинади деган тушунча келтирилган эди. Шунинг учун a нинг b га қолдиқсиз бўлиниши одатда $a \overset{\wedge}{:} b$ кўринишда ёзилади. Лекин амалиётда ҳар доим a сон b сонга қолдиқсиз бўлина-

вермайди, у қолдиқли, яъни $a = b \cdot q + r$, $0 \leq r < b$ бўлиши мумкин, бу ерда r қолдиқ дейилади.

28- теорема. *Агар берилган йигиндида ҳар бир қўшилувчи берилган сонга бўлинса, у ҳолда йигинди ҳам шу сонга бўлинади; бўлинмалар йигиндиси йигиндининг бўлинмасига тенгdir.*

Исботи. Теорема шартига кўра берилган a_1, a_2, \dots, a_n сонлар бирор берилган q сонга бўлинади, яъни $a_i = qb_i$, А

$\wedge i = \overline{1, n}$ берилган бўлиб, $S_n = \sum_{i=1}^n a_i : q$ эканини кўрсатишимиз талаб қилинади. Демак, $a_i = q b_i \wedge i = \overline{1, n}$ га асосан $S_n = \sum_{i=1}^n a_i = q \cdot \sum_{i=1}^n b_i$ ни ёза оламиз, бундан $S_n = q(b_1 + b_2 + \dots + b_n)$ бўлади ва 12-таърифдаги $a = bq$ га асосан $S_n : q$ бўлади. Бундан $S_n = q \cdot c$ бўлиб, $q \cdot c = q(b_1 + b_2 + \dots + b_n)$ бўлади. Сўнгра тенгликни иккала томонини $q \neq 0$ га бўлсак, у ҳолда $c = b_1 + b_2 + \dots + b_n$ бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

29-теорема. Агар берилган a ва b сонлар учун $a : q$ ва $b : q$ бўлса, у ҳолда $(a - b) : q$ бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра ва 12-таърифга асосан $a = qa_1$ ва $b = qb_1$ ни ёза оламиз. Бундан $a - b = qa_1 - qb_1 = q(a_1 - b_1)$. Демак, $a - b = q(a_1 - b_1)$ га асосан $(a - b) : q$ бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

14-натижада. Агар икки соннинг йиғиндиси ва бир қўшилувчи берилган сонга бўлинса, у ҳолда иккинчи қўшилувчи ҳам шу сонга бўлинади.

Исботи. Шартга кўра $m = n + k$ бўлиб, q берилган бўлувчи бўлсин. Теореманинг шартига кўра $m : q$ ва $n : q$, яъни $m = qt_1$ ва $n = qp_1$ бўлади. $k : q$ эканини кўрсатамиз. Шартдан $m = n + k$ дан 11-таърифга асосан $m - n = k$ ни ёза оламиз, энди қийматларни ўрнига қўйсак $qt_1 - qp_1 = k \Leftrightarrow q(t_1 - p_1) = k$ бўлади. Шунга кўра, 12-таърифдан $k : (t_1 - p_1)$ бўлиб, $k : q$ экани келиб чиқади. Шу билан натижада исботланди.

Бу натижага индукция аксиомасини татбиқ қилиб, у исталган чекли йиғинди учун ўринли эканини кўрсатиш мумкин.

30-теорема. $\forall a, b, c \in N : a : b \wedge b : c \Rightarrow a : c$,

Исботи. Шартга кўра $a = b \cdot a_1$ ва $b = cb_1$ бўлгани учун $a = b \cdot a_1 = cb_1 \cdot a_1 = c \cdot (a_1 \cdot b_1)$; $a = c \cdot (a_1 b_1)$ бўлади. Бундан $a : c$ экани келиб чиқади. Шу билан теорема исботланди.

31-теорема. Агар икки соннинг ҳар бирини учинчи сонга бўлишдан қолган қолдиқлар ўзаро тенг бўлса, у ҳолда бу сонларнинг айирмаси шу сонга қолдиқсиз бўлинади.

Исботи. Теорема шартига кўра $a = qa_1 + r$ ва $b = qb_1 + r$, у ҳолда $a - b = qa_1 + r - (qb_1 + r) = qa_1 - qb_1 = q(a_1 - b_1)$ бўлади. Бундай ҳолда 28-таърифга асосан $a - b = q(a_1 - b_1)$ бўлиб, $(a - b):q$ бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

Юқорида кўриб ўтилган 13-таъриф ва бошқа мулоҳазаларга асосан ҳар қандай мураккаб a сонни $a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdots p_n^{\alpha_n} = \overline{a_n a_{n-1} \cdots a_2 a_1} = a_n \cdot 10^{n-1} + \cdots + a_2 \cdot 10 + a_1$ кўринишида ёзиш мумкин эканлигини биламиз. $a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdots p_n^{\alpha_n}$ эса a соннинг каноник ёйилмаси ҳам деб айтилади. Шунинг учун ҳам a сон бўлинадиган сонларни $p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdots p_n^{\alpha_n}$ ларнинг ичидан излаш лозим бўлади. Агар сон $a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdots p_n^{\alpha_n}$ кўринишида берилган бўлса ва унинг ихтиёрий бўлувчисини k десак, у ҳолда бу k бўлувчи $\beta_i \in \{0, 1, 2, \dots, \alpha_i\} \wedge i = \overline{1, n}$ (λ) шарти билан аниқланган $k = p_1^{\beta_1} \cdot p_2^{\beta_2} \cdots p_n^{\beta_n} (\delta)$ дан иборат бўлиши амалдан бизга маълумдир. Масалан, 180 сонининг бўлувчиларини $180 = 2^2 \cdot 3^2 \cdot 5$ дан изласак, улар 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 15, 18, 20, 30, 36, 45, 60, 90, 180 дан иборат эканлигини кўриш мумкин, яъни $k = 36$ бўлиши учун $p_1 = 2, p_2 = 3, p_3 = 5$ лар учун $\beta_1 = 2; \beta_2 = 2; \beta_3 = 0$ бўлиши ёки $k = 45$ бўлиши учун $\beta_1 = 0, \beta_2 = 2; \beta_3 = 1$ бўлиши лозимлиги талаб қилинади. Шунинг учун ҳам берилган соннинг бўлувчиларини топишни юқорида келтирилган шарт асосида танлаш ёрдамида ҳал қилиш мумкин.

32- теорема. Агар берилган икки соннинг кўпайтмаси r туб сонга бўлинса, у ҳолда кўпайтувчилардан ҳеч бўлмаганда бири шу r га бўлинади.

Исботи. Теорема шартига кўра a ва b сонларнинг ab кўпайтмаси r га бўлинади. a сон r га бўлинмасин дейлик, у ҳолда a ва r сонларни $au + rv = 1$ шарт бўйича боғловчи шундай u ва v сонларни топиш мумкинки, бундан $abi + pbv = b$ бўлиб, $ab:r$ ва $r:b:p$ эканидан $b:p$ бўлиши келиб чиқади. Шу билан теорема исбот қилинди.

33- теорема. Агар бир нечта $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ сонларнинг кўпайтмаси берилган r туб сонга бўлинса^{*} у ҳолда улар ичидан r сонга бўлинадиган камидагитт кўпайтувчи топилади.

Бу теореманинг исботи бевосита 32-теоремадан келиб чиқади.

Биз юқорида сонларнинг бўлинишига оид айрим фикр ва мулоҳазаларни кўриб чиқдик. Бу кўриб чиқилган мулоҳаза-

лар бевосита, берилган сонлар мураккаб сон бўлса, уларнинг бўлувчилари нечта бўлиши мумкин ёки уларнинг бўлувчилари йигиндисини топиш мумкини каби саволларга олиб келиши табиийдир. Шунинг учун ҳам сон ўзининг каноник ёйилмаси $a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdots p_n^{\alpha_n}$ билан берилган бўлса, у ҳолда юқоридаги каби саволларга жавоб беришга ҳаракат қиласиз.

34- теорема. $a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdots p_n^{\alpha_n}$ натурал соннинг барча натурал бўлувчилар сони

$$\tau(a) = (\alpha_1 + 1) \cdots (\alpha_n + 1) = \prod_{i=1}^n (\alpha_i + 1)$$

бўлади.

Исботи. Юқорида келтирилган мулоҳазага асосан ҳар қандай a натурал соннинг натурал бўлувчиларини (λ) шартга асосан [δ] ёрдамида топиш мумкин. Шу сабабли a соннинг барча натурал бўлувчиларини топиш учун мумкин бўлган барча $\langle \beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n \rangle$ тўпламларни қарашибозим бўлади. Шунга асосан [λ] даги ҳар бир β_i мустақил равишида $\alpha_i + 1$ қийматни қабул қилиши мумкин, бундан $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \dots, \beta_n$ ларни инобатга олсак, у ҳолда a соннинг барча натурал бўлувчилари сони $\tau(a) = \prod_{i=1}^n (\alpha_i + 1)$ дан иборат бўлади.

Мисол. $a = 60$ бўлсин, у ҳолда $a = 2^2 \cdot 3 \cdot 5$ бўлади. $\tau(a) = (2+1)(1+1)(1+1) = 3 \cdot 2 \cdot 2 = 12$ та. Ҳақиқатан ҳам 60 соннинг бўлувчилари 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 12, 15, 20, 30, 60 дан иборат. Шундай қилиб, берилган a натурал соннинг натурал бўлувчилари сонини кўрсатувчи формула юзага келди. Агар a сон бутун сон бўлса, у ҳолда унинг бўлувчилари сони натурал бўлувчилар сонидан икки марта кўп бўлади.

35- теорема. Агар $a = p_1^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdots p_n^{\alpha_n}$ берилган натурал соннинг каноник ёйилмаси бўлса, у ҳолда унинг натурал бўлувчилари йигиндиси

$$\delta(a) = \frac{p_1^{\alpha_1+1}-1}{p_1-1} \cdot \frac{p_2^{\alpha_2+1}-1}{p_2-1} \cdots \frac{p_n^{\alpha_n+1}-1}{p_n-1}$$

бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра $a = p_1^{\alpha_1} \cdots p_n^{\alpha_n}$

берилган, юқоридаги (λ) шартта асосан (δ) ни ҳар доим аниқлаш мумкин эканлигини эътиборга олсак, у ҳолда

$$\delta(A) = \prod p_1^{\beta_1} p_2^{\beta_2} \dots p_n^{\beta_n} \quad (1)$$

бўлади. Ҳосил қилинган (1) дан бевосита $(1 + p_1 + p_1^2 + \dots + p_1^{\alpha_1}) \dots (1 + p_n + p_n^2 + \dots + p_n^{\alpha_n})$ ҳосил бўлади. Сўнгра ҳосил бўлган ҳар бир қавс ичидағи йиғинди геометрик прогрессия ташкил қилгани учун бундай прогрессия ҳадлари йиғиндиси формуласига асосан

$$(1 + p_1 + \dots + p_1^{\alpha_1}) \dots (1 + p_n + p_n^2 + \dots + p_n^{\alpha_n}) = \\ = \prod_{i=1}^n \frac{p_i^{\alpha_i+1} - 1}{p_i - 1}$$

ни ҳосил қиласиз. Натижада (1) нинг стандарт кўринишдаги йиғиндиси

$$\sigma(a) = \prod_{i=1}^n \frac{p_i^{\alpha_i+1} - 1}{p_i - 1}$$

дан иборат бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

3- §. СОНЛАРНИНГ БУЛИНИШ БЕЛГИЛАРИ

Математикада сонларнинг бўлиниш белгилари тушинаси жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу тушунча асосида сонларнинг бўлувчиларини, бўлинувчиларини топиш, уларнинг хоссаларини ўрганиш мумкин бўлади. Мактаб математикасида сонларни бўлиниш белгилари нинг содда ҳоллари билан чекланилганлиги сабабли биз бу тушунчани атрофлича ҳал қилишга ҳаракат қиласиз.

$$a = a_n 10^n + a_{n-1} 10^{n-1} + \dots + a_1 10 + a_0 \quad (1)$$

натурал сон берилган бўлиб, шу a соннинг берилган b сонга бўлиниш ёки бўлинмаслигини аниқлаш талаб қилинаётгандан бўлсин. У ҳолда 28- теоремада берилган маълумотларга таяниб,

$$10 = b q_1 + r_1; 10^2 = b q_2 + r_2; \dots; 10^n = b q_n + r_n$$

ларни ҳосил қиласа, сўнгра топилган бу натижаларни (1) га қўйиб,

$$a = a_n(bq_n + r_n) + a_{n-1}(bq_{n-1} + r_{n-1}) + \dots + a_1(bq_1 + r_1) + a_0 \quad (2)$$

нинг қавсларини очиб ихчамлангандан кейин эса

$$a = b(a_n q_n + a_{n-1} q_{n-1} + \dots + a_1 q_1) + (a_0 + a_1 r_1 + \dots + a_n r_n) \quad (3)$$

ни ҳосил қиласа. Агар (3) да мос равишда

$$(a_n q_n + \dots + a_1 q_1) b = Q$$

ва

$$(a_0 + a_1 r_1 + \dots + a_n r_n) = I$$

деб белтиласак, у ҳолда $a = Q + I$ ҳосил бўлади. Ҳосил қилинган натижадан кўриниб турибдики, $Q \div b$, лекин $I \div b$ бўлгани учун $a \div b$ бўлади. Борди-ю, агар $a \div b$ ва $Q \div b$ бўлса, у ҳолда $I \div b$ бўлади.

Шунинг учун ҳам ҳосил қилинган $a = Q + I$ формулани a сон бўлинишининг умумий ҳоли деб қараш мумкин.

1) 2 га бўлиниш белгилари. Бу ҳол учун 10 ва унинг даражаларини 2 га бўлсак, қолдиқ ҳар доим нолга тенг бўлади ва (1) ҳамда (3) га асосан $I = a_0$ бўлиб, агар берилган a соннинг охирги рақами 2 га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда бу сон 2 га қолдиқсиз бўлинади деган хуносага келамиз.

2) 3 га ва 9 га бўлиниш белгиси. Бунинг учун (1) даги 10 нинг даражаларини $10^n = (9 + 1)^n = 9A_n + 1$ кўринишида ифодаласак, у ҳолда

$$a = a_n(9A_n + 1) + \dots + a_1(9 + 1) + a_0 = 9(a_n A_n + a_1) + (a_0 + a_1 + \dots + a_n)$$

ҳосил бўлади. Бунда биринчи қўшилувчи 3 га ва 9 га қолдиқсиз бўлинади, энди иккинчи йифиндининг 9 га ва 3 га бўлиниши зарурлиги келиб чиқади, яъни ушбу қоида ўринли: агар берилган a соннинг рақамлари йифиндиси 9 га ва 3 га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда бу сон 9 га ва 3 га қолдиқсиз бўлинади.

3) 5 га бўлиниш белгиси. Бу ҳолда a сонда қатнашаётган 10 нинг даражалари 5 га қолдиқсиз бўлинади.

Шунинг учун $r_1 = r_2 = \dots = r_n = 0$ бўлиб, $I = a_1$ бўлади. Бундан бундай қоиди келиб чиқади: охирги рақами 5 га қолдиқсиз бўлинадиган сонлар ва фақат шундай сонлар 5 га қолдиқсиз бўлинади.

4) 4 ва 25 га бўлиниш белгилари. Бу ҳолда 10 нинг даражаларини 4 га бўлишдан ҳосил бўлган қолдиқлар $r_1 = 2$, $r_2 = r_3 = \dots = r_n = 0$ бўлиб, $I = a_0 + 2a_1$ бўлади, яъни соннинг 4 га бўлиниши учун, унинг бирлик рақами билан ўнлик рақами иккапланганинг йигиндиси 4 га бўлиниши зарур ва етарлидир. $I = a_0 + 2a_1$ ни $I_1 = a_0 + 2a_1 + 8a_1 = I + 8a_1 = a_1$ a_0 ҳосил бўлади. Бундан, охирги икки рақамидан тузилган сон 4 га бўлинадиган сонлар ва фақат шундай сон 4 га бўлиниши келиб чиқади.

Масалан, 364 сонида 64 сони 4 га бўлинади, демак, 364 сони ҳам 4 га бўлинади.

Худди шунга ўхшаш, охирги икки рақамидан тузилган сон 25 га бўлинадиган сонлар ва фақат шундай сонлар 25 га қолдиқсиз бўлинади.

Масалан, 1275 сонида охирги икки рақамидан иборат сон 75, бу 25 га қолдиқсиз бўлинади. Демак, 1275 ҳам 25 га қолдиқсиз бўлинади.

Шундай қилиб, 2^k ва 5^k га бўлинадиган сонлар учун: агар берилган соннинг охирги k та рақамидан тузилган сонлар 2^k ва 5^k га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда фақат шундай сонлар 2^k ва 5^k га бўлинади.

5) 7 га бўлиниш белгиси. Берилишига кўра $b = 7$ бўлгани учун

$$\begin{aligned} 10 &= 7 + 3, \\ 10^2 &= 7 \cdot 14 + 2, \\ 10^3 &= 7 \cdot 142 + 6, \\ 10^4 &= 7 \cdot 1428 + 4, \\ 10^5 &= 7 \cdot 14285 + 5, \\ 10^6 &= 7 \cdot 142857 + 1 \end{aligned}$$

ларни ҳосил қиласиз, 10^7 да эса яна $r = 3$ қолдиқ тақрорланган учун уни давом эттирамаймиз. Топилган натижаларни (1) га қўйсак, у ҳолда $a = Q + I$ да $I = a_0 + 3a_1 + 2a_2 + 6a_3 + 4a_4 + 5a_5 + a_6 + 3a_7 + 2a_8 + \dots$ ҳосил бўлади. Энди бу қўшилувчилар коэффициентларини 7 га мослаштириб бир қисмини ажратиб оламиз, яъни $I = a_0 + 3a_1 + 2a_2 + (7a_3 - a_0) + (7a_4 - 3a_4) + (7a_5 - 2a_5) + \dots =$

$$= 7(a_3 + a_4 + a_5 + a_9 + a_{10} + a_{11} + \dots) + \\ + (a_0 + 3a_1 + \underbrace{2a_2 + a_6 + 3a_7 + 2a_8 + \dots}_{I_2}) - \\ -(a_3 + 3a_4 + 2a_5 + \underbrace{a_9 + 3a_{10} + 2a_{11} + \dots}_{I_1})$$

ни ҳосил қи-

ламиз. Натижада, охирги $I_2 - I_1$ айирма 7 га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда берилган a сон ҳам 7 га қолдиқсиз бўлинниши келиб чиқади.

Мисол. 586067542 сонининг 7 га бўлинишини аниқланг.

5 4 2	0 6 7	5 8 6
2 3 1	2 3 1	2 3 1
$\overline{10 + 12 + 2 = 24}$	$\overline{0 + 18 + 7 = 25}$	$\overline{10 + 24 + 6 = 40}$
$40 + 24 - 25 = 39$,	39 сони 7 га бўлинмайди.	

Демак, берилган сон 7 га бўлинмайди.

6) 11 га бўлиниш белгиси. Берилган a сонда қатнашашётган 10 нинг даражаларини 11 га бўлишдаги қолдиқ ҳар доим 10 ёки 1 бўлади. Демак, берилган соннинг жуфт ўринда турган рақамлари йифиндисидан тоқ ўринда турган рақамлари йифиндисини айрилганда ҳосил бўлган айирма 11 га бўлинса, у ҳолда шундай сонлар ва фақат шундай сонлар 11 га қолдиқсиз бўлиннади.

Мисол. 1) 5679 сонининг 11 га бўлинишини аниқланг.

$-(5+7) + (6+9) = -12 + 15 = +3$. Демак, 3 сони 11 га бўлинмайди. Сон 11 га бўлинмайди.

2) 2079 нинг 11 га бўлинишини текширинг.

$(0+9) - (2+7) = 0$. Демак, сон 11 га бўлиннади. $2079 : 11 = 189$ ҳосил бўлади.

4-§. ИККИ ВА УНДАН ОРТИҚ СОНЛАРНИНГ УМУМИЙ БУЛУВЧИСИ ВА БУЛИНУВЧИСИ

a натурал сон берилган бўлиб, a мураккаб сон бўлсин дейлик, у ҳолда унинг 1 ва a дан бошқа бўлувчилари бир билан a соннинг орасидаги сонлар бўлиши керак. Бундан, берилган a соннинг бўлувчилари сони чекли эканлиги келиб чиқади. Масалан, $a = 30$ сонининг бўлувчилари 1, 2, 3, 5, 6, 15, 30 сонлари. $a = 75$ сонининг бўлувчилари эса 1, 3, 5, 15, 25, 75 сонлари бўлади. Агар бир

вақтда 30 ва 75 сонларининг бўлувчилари бўлган сонларни топиш талаб қилинса, бу сонлар 1, 3, 5, 15 бўлади. Булар умумий бўлувчилар деб аталади. Лекин бу умумий бўлувчилар ичida 30 ва 75 сонларини бўладиган «энг катта умумий бўлувчи» (ЭКУБ) 15 сонидан иборат эканлигини кўрсатиш мумкиндири.

14- таъриф. a ва b сонларнинг энг катта умумий бўлувчиси деб шу сонлар умумий бўлувчиларининг энг каттасига айтилади ва қўйидагича белгиланади: $D(a, b) = d$.

Бу таърифнинг мазмунига кўра $D(a, b) = D(b, a) = d$ ни ёзиш мумкин.

14- таърифдан бевосита қўйидаги масалани қўйиш мумкин: $d = 1$ бўлса-чи?

15- таъриф. Агар a ва b сонлар учун $D(a, b) = d = 1$ бўлса, у ҳолда a ва b сонлар ўзаро туб сонлар дейилади ва қўйидагича белгиланади: $(a, b) = 1$.

36- теорема. a ва b сонлар учун $a:b$ бўлса, у ҳолда a ва b сонларнинг умумий бўлувчилари b соннинг бўлувчилари билан бир хил бўлади ва $D(a, b) = b$ бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига асоссан, шундай q сон мавжудки, $a = bq$ бўлади. $b:t$ бўлсин, у ҳолда $bq:t$ бўлиб, бундан $a:t$ бўлади. Демак, a ва b сонларнинг умумий бўлувчилари b соннинг бўлувчиларидан иборат бўлади.

14- таърифга асосан $D(a, b) = b$ бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

37- теорема. Агар a ва b ($a > b$) сонлар учун $a = bq + r$ бўлса, у ҳолда $D(a, b) = D(b, r)$ бўлади.

Исботи. Шартга кўра $a = bq + r$, бунда $0 < r < b$. Агар $a:t$ ва $b:t$ бўлса, у ҳолда 28- теорема ва 14- хоссага асосан $r:t$ бўлади. Бундан a ва b сонларнинг бўлувчилари r қолдиқнинг ҳам бўлувчилари бўлади. Шу билан бирга, 28- таърифга асосан b ва r нинг бўлувчилари a нинг ҳам бўлувчилари бўлади.

Энди $D(a, b) = D(b, r)$ эканини кўрсатамиз. Бунинг учун $D(a, b) = d$ ва $D(b, r) = d_1$ бўлиб, $d_1 > d > 0$ бўлсин, у ҳолда юқоридаги $r = a - bq$ га ва 29- теоремага асосан a ва b нинг барча мусбат бўлувчилари r нинг ҳам бўлувчилари бўлади, бундан $d_1 > d > 0$ ёки $d > d_1 > 0$ бўлиши мумкин эмас. Демак, $D(a, b) = D(b, r)$ бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

38- теорема. Агар a ва b сонлар учун $a:b$ бўлиб, шундай q_1, q_2, \dots, q_{n+1} ва r_1, r_2, \dots, r_n сонлар мав-

жудки, $a = bq_1 + r_1$; $b = r_1q_2 + r_2$; $r_1 = r_2q_3 + r_3$; ...; $r_{n-1} = r_nq_{n+1}$ бўлса, у ҳолда $D(a, b) = r_n \neq 0$ бўлади (Эвклид алгоритми).

Исботи. Бу теоремани исботлаш учун $r_{n-2} = r_{n-1}q_n + r_n$ ва $r_{n-1} = r_nq_{n+1}$ муносабатларидан $r_{n-1} : r_n$ ва $r_{n-2} : r_n$ бўлиб, бу жараённи бошлангич қадамга қараб юритсан, $a : r_n$ ва $b : r_n$ эканига ишонч ҳосил қиласиз, у ҳолда 14-таъриф ва 37-теоремага асосан $D(a, b) = r_n$ экани келиб чиқади. Шу билан теорема исбот қилинди.

Юқорида келтирилган 14-таърифни a_1, a_2, \dots, a_n сонлар учун татбиқ қиласак, у ҳолда бевосита $D(a_1, a_2, \dots, a_n) = d$ ни ҳосил қиласиз, яъни берилган a_1, a_2, \dots, a_n сонларининг бўлувчилари ичида энг каттасини d орқали белгилаган бўласиз.

39-теорема. Агар a_1, a_2, \dots, a_n сонларнинг ихтиёрий жуфтиси учун $D(a_i, a_j) = 1 \wedge i \neq j \wedge i, j = 1, n$ бўлса, у ҳолда $D(a_1, a_2, \dots, a_n) = 1$ бўлади.

40-теорема. a_1, a_2, \dots, a_n сонлар учун $D(a_1, a_2, \dots, a_{n-1}) = d_{n-1}$; $D(d_{n-1}, a_n) = d_n$ бўлса, у ҳолда $D(a_1, a_2, \dots, a_n) = d_n$ бўлади.

Бу теоремаларнинг исботини ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз.

Мисол. 30, 45, 75 сонларнинг энг катта умумий бўлувчисини топинг.

Ечиш. $D(30, 45, 75) = D[D(30, 45), 75] = D(15, 75) = 15$.

Демак, $D(30, 46, 75) = 15$.

41-теорема. Агар a ва b сонлар учун $D(a, b) = d$ бўлса, у ҳолда $D\left(\frac{a}{d}, \frac{b}{d}\right) = 1$ бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра $D(a, b) = d$, у ҳолда шундай x, y сонлар мавжудки, $a = dx$, $b = dy$ бўлади. Энди $D(x, y) = 1$ эканини кўрсатамиз. Бунинг учун тескарисини фараз қиласиз, яъни $D(x, y) = d_1 > 1$ бўлсин дейлик, у ҳолда шундай x_1 ва y_1 сонлар мавжудки, $x = d_1x_1$ ва $y = d_1y_1$ бўлади. Бундан $a = dd_1x_1$ ва $b = dd_1y_1$ ни ҳосил қиласиз: $D(a, b) = dd_1$ бўлиб, $dd_1 > d$ бўлади. Бундан эса $D(x, y) = d_1 > 1$ деган фаразимиз нотўғри бўлиб, $d_1 = 1$ бўлади. Шу билан теорема исботланди.

42-теорема. *Агар a ва b сонларнинг ҳар қандай умумий бўлувчиси уларнинг энг катта умумий бўлувчисининг ҳам бўлувчисидир.*

Мисол. 30 ва 45 сонларнинг умумий бўлувчилари уларнинг энг катта умумий бўлувчисининг бўлувчиси эканини кўрсатинг.

Ечиш. 30 нинг бўлувчилари 1, 2, 3, 5, 6, 10, 15, 30 бўлиб, 45ники эса 1, 3, 5, 9, 15, 45. Лекин 30 ва 45 нинг умумий бўлувчилари 1, 3, 5, 15. Демак, $D(30, 45) = 15$ бўлгани учун 15 сони 1, 3, 5 га ҳам қолдиқсиз бўлиниади.

43-теорема. *Агар a ва b сонлар учун $D(a, b) = d$ бўлса, у ҳолда $D(ak, bk) = dk$ бўлади.*

Бу юқорида келтирилган теоремаларнинг исботи исботланган теоремалар исботидан бевосита келиб чиқадиган бўлгани учун уларни келтирмадик.

Берилган a ва b сонларнинг умумий бўлувчиси тушунчаси билан биргаликда умумий бўлинувчиси ёки карралиси тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, бу тушунча математикада муҳим аҳамиятга эгадир.

15 ва 21 сонлари берилган бўлсин. 15 сонига бўлинадиган сонларнинг умумий кўриниши $15k$ ва 21 сонига бўлинадиган сонларнинг умумий кўриниши $21n$ ($k, n \in N$) бўлиб, лекин бир вақтда 15 га ва 21 га қолдиқсиз бўлинадиган сонларнинг умумий кўринишини $105m$, $m \in N$ кўринишда ёзиш мумкин, яъни: 105, 210, 315, 420, Лекин бу топилган умумий бўлинувчи сонларнинг ичидаги 15 ва 21 сонига энг кичик карралиси 105 сонидир. Бу 105 сонини топиш учун берилган сонларни юқорида кўриб ўтилган тушунчаларга бевосита суюниб, $15 = 3 \cdot 5$ ва $21 = 3 \cdot 7$ кўринишдаги туб кўпайтичиларга ажратамиз, сўнгра 15 ва 21 сонларнинг туб кўпайтичиларида 3 қатнашаётгани учун 3 ни бир марта, 5 ва 7 бир мартадан қатнашаётгани учун уларнинг ўзларини олиб, $3 \cdot 5 \cdot 7$ кўпайтмани тузамиз ва 105 сонини ҳосил қиласиз.

16-таъриф. *Берилган сонларнинг энг кичик умумий бўлинувчиси деб, бу сонларнинг ҳар бирига бўлинадиган энг кичик сонга айтилади ва $K(a_1, a_2, \dots, a_n)$ кўринишидага белгиланади.*

Агар $n = 2$ бўлса, $K(a_1, a_2)$ ни, $n = 3$ бўлса, $K(a_1, a_2, a_3) = K[K(a_1, a_2), a_3]$ ни ёзиш мумкин.

44-теорема. *Агар a ва b сонларнинг умумий бўлинувчиси шу сонларнинг энг кичик карралисига бўлинади.*

Исботи. n сон берилган a ва b сонларнинг умумий бўлинувчиси бўлсин. $K(a, b) = t$ бўлсин дейлик ва n сон t га бўлинмайди деб фараз қиласлик. Теорема шартига асосан $n:a$ ва $n:t$ ҳамда $t:a$ ва $t:b$ экани маълум. 16-таъриф ҳамда қилингандек фаразга асосан $n = tq + r$, $r < t$ бўлади. Бундан $r = n - tq$ бўлиб, 29-теоремага асосан бир вақтда $r:a$ ва $r:b$ бўлади ва $r < t$ бўлгани учун $K(a, b) = r < t$ бўлади, бу ҳолнинг бўлиши эса мумкин эмас. Демак, $n:t$ бўлади. Шу билан теорема исбот бўлди.

45-теорема. a ва b сонларнинг умумий бўлинувчиси $\frac{a \cdot b}{D(a, b)}$ га бўлинади.

Исботи. 14-таърифга асосан $D(a, b) = d$ бўлиб, $a = dx$; $b = dy$ бўлади. n сон a ва b нинг умумий бўлинувчиси бўлсин, яъни $n = at$, бундан $n = dx \cdot t$ бўлиб, $\frac{n}{b} = \frac{dx \cdot t}{b} = \frac{dx}{dy} = \frac{x}{y} \cdot t$. Бу ерда $\frac{x}{y} \in N$ ва $D(x, y) = 1$ бўлгани учун $t:y$ бўлиб, $t = y \cdot k$ бўлади. Натижада $n = dx \cdot t = dx \cdot yk$ га асосан ва $b = dy$ эканини эътиборга олиб, $x = \frac{a}{d} = \frac{a}{D(a, b)}$ ни ҳосил қиласиз ҳамда $y = \frac{b}{d}$ бўлади. Демак, $n = d \cdot \frac{a}{D(a, b)} \cdot \frac{b}{d} \cdot k = \frac{a \cdot b}{D(a, b)} \cdot k$; $k \in N$ ни ҳосил қиласиз. Шу билан теорема исбот қилинди.

Бу келтирилган исботдан берилган a ва b сонларнинг энг кичик карралиси $\frac{a \cdot b}{D(a, b)}$ бўлади дегач хуносага келиш мумкин.

Мисол. $K(108, 45)$ ни топинг.

Ечиш. Бунинг учун $K(108, 45)$ ни топамиз:

$$\begin{array}{r}
 - 108 | 45 \\
 90 \quad \quad \quad \frac{2}{\overline{18}} \\
 45 \quad | \quad \frac{18}{\overline{36}} \\
 - 36 \quad \quad \quad \frac{2}{\overline{18}} \\
 - 18 \quad | \quad \frac{9}{\overline{18}} \\
 \quad \quad \quad \frac{0}{\overline{0}}
 \end{array}$$

Демак, $D(108, 45) = 9$ бўлиб, $K(108, 45) = \frac{108 \cdot 45}{9} = 108 \cdot 5 = 540$.

46-төрима. a ва b сонларни бирор $t \neq 0$ сонга бўлинса, у ҳолда $K\left(\frac{a}{t}, \frac{b}{t}\right) = K(a, b) : t$ бўлади.

Исботи. $K(a, b)$ берилган бўлсин, у ҳолда $K\left(\frac{a}{t}, \frac{b}{t}\right) = \frac{\frac{a}{t} \cdot \frac{b}{t}}{D\left(\frac{a}{t}, \frac{b}{t}\right)}$ бўлади. 42-төримага асосан $D\left(\frac{a}{t}, \frac{b}{t}\right) = \frac{\frac{a}{t} \cdot \frac{b}{t}}{D\left(\frac{a}{t}, \frac{b}{t}\right)} = \frac{ab}{D(a, b)t}$ бўлади. Демак, $K\left(\frac{a}{t}, \frac{b}{t}\right) = \frac{\frac{a}{t} \cdot \frac{b}{t}}{D\left(\frac{a}{t}, \frac{b}{t}\right)} = \frac{\frac{a}{t} \cdot \frac{b}{t}}{\frac{ab}{D(a, b)t}} = \frac{K(a, b)}{t}$. Шу билан төрима исбот қилинди.

47-төрима. a ва b сонлар учун шундай n сон мавжудки, $K(an, bn) = K(a, b) \cdot n$ бўлади.

48-төрима. a_1, a_2, \dots, a_n сонлар учун $K(a_1, a_2, \dots, a_{n-1}) = S$ ва $K(S, a_n) = H$ бўлса, у ҳолда $K(a_1, a_2, \dots, a_n) = H$ бўлади. Агар a_1, a_2, \dots, a_n сонлар учун $D(a, a_2, \dots, a_n) = 1$ бўлса, у ҳолда $K(a_1, a_2, \dots, a_n) = \prod_{i=1}^n a_i$ бўлади.

Бу төрималарнинг исботи анча осон бўлганилиги учун уларни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз.

Мисол ва масалалар ечиш

1-мисол. 48 сонининг барча бўлувчиларини, бўлувчилари сонини ва уларнинг йифиндисини топинг.

Ечиш. $48 = 2^4 \cdot 3$ кўринишида тасвирилаш мумкин. 48 нинг бўлувчиларини топишда эса $48 = 2^4 \cdot 3$ нинг ўзидан фойдаланилади, яъни $2^0 \cdot 3^0, 2^1 \cdot 3^0, 2^1 \cdot 3^1, 2^0 \cdot 3^1, 2^3 \cdot 3^0, 2^2 \cdot 3; 2^3 \cdot 3; 2^4 \cdot 3^0; 2^4 \cdot 3$, бундан эса 1, 2, 3, 4, 6, 8, 12, 16, 24, 48 ҳосил бўлади.

Агар $\tau(a)$ орқали a натурал соннинг барча турли нату-

рал бўлувчилари сонини, σ(a) орқали эса шу бўлувчилар йигиндинсини белгиласак, у ҳолда $\tau(48) = 10$, $\sigma(48) = 124$ бўлади.

2-мисол. 21 ва 56 сонлари орасидаги туб сонлар жадвалини тузинг.

Ечиш. Бунинг учун 21 дан 56 гача бўлган сонлар жадвалини тузиб оламиз. Сўнгра 2 га, 3 га, 5 га, 7 га, 11 га, 13 га, 17 га, 19 га, 23 туб сонларга карраги бўлган сонларнинг тагига чизамиз, яъни

$$\begin{array}{c} \underline{21}, \underline{22}, \underline{23}, \underline{24}, \underline{25}, \underline{26}, \underline{27}, \underline{28}, 29, \underline{30} 31, \underline{32} \\ \underline{33}, \underline{34}, \underline{35}, \underline{36}, \underline{37}, \underline{38}, \underline{39}, \underline{40}, 41, \underline{42}, \underline{43}, \underline{44} \\ \underline{45}, \underline{46}, 47, \underline{48}, \underline{49}, \underline{50}, \underline{51}, \underline{52}, 53, \underline{54}, \underline{55}, \underline{56} \end{array}$$

Натижада 23, 29, 31, 37, 41, 43, 47, 53 туб сонлар қолди.

3-мисол. 2346 ва 646 сонларининг ЭКУБ ва ЭКУК ини топинг.

Ечиш. Бунинг учун Эвклид алгоритмини татбиқ қила-
миз, яъни:

$$\begin{array}{r} 2346 \quad | \quad 646 \\ 1938 \quad | \quad 3 \\ \hline - 646 \quad | \quad 408 \\ \hline 408 \quad | \quad 1 \\ \hline - 408 \quad | \quad 238 \\ \hline 238 \quad | \quad 1 \\ \hline - 238 \quad | \quad 170 \\ \hline 170 \quad | \quad 1 \\ \hline - 170 \quad | \quad 68 \\ \hline 136 \quad | \quad 2 \\ \hline - 68 \quad | \quad 34 \\ \hline 68 \quad | \quad 0 \\ \hline 0 \end{array}$$

Демак, охирги нолдан фарқли қолдиқ 34 бўлиб, у берилган сонларнинг ЭКУБидир, яъни:

$$D(2346, 646) = 34,$$

$$\text{Энди, } K(2346, 646) = \frac{2346 \cdot 646}{34} = 44574 \text{ бўлади,}$$

Бу мисолни туб кўпайтирувчиларга ажратиш усули билан ҳам ечиш мумкин, яъни

$$2346 = 2 \cdot 3 \cdot 17 \cdot 23$$

$$646 = 2 \cdot 17 \cdot 19$$

$$D(2346, 646) = 2 \cdot 17 = 34 \text{ (ЭКУБ)}$$

$K(2346, 646) = 2 \cdot 3 \cdot 17 \cdot 19 \cdot 23 = 44574$ (ЭКУК) ҳосил бўлади.

4-мисол. Барча натурал n лар учун $n(n^2 + 5)$ ифода 6 га каррали эканини исботланг.

Исботи. Индукция аксиомасидан фойдаланамиз:

1) $n = 1$ ва $n(n^2 + 5) = 1 \cdot (1 + 5) = 6$ бўлиб, у 6 га карралидир;

2) $n = k$ да $n(n^2 + 5) = k(k^2 + 5)$ ни 6 га каррали деб, $n = k + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз, яъни $n(n^2 + 5) = (k + 1)[(k + 1)^2 + 5] = k(k^2 + 5) + 3k(k + 1) + 6$ ҳосил бўлади. Бунда $k(k^2 + 5) + 6$ ифода 6 га каррали, $3k(k + 1)$ ифода 3 га ва $k(k + 1)$ ифода 2 га каррали, демак, $k(k^2 + 5) + 3(k + 1)k + 6$ ифода 6 га каррали эканидан $n(n^2 + 5)$ ифода ихтиёрий натурал n да 6 га каррали экани келиб чиқади.

5-мисол. Ихтиёрий натурал n да $n^4 + 6n^3 + 11n^2 + 6n$ ифода 24 га қолдиқсиз бўлинини исботланг.

Исботи. $n = 1$ да $n^4 + 6n^3 + 11n^2 + 6n = 1 + 6 + 11 + 6 = 24$ бўлиб, 24:24 бўлади. $n = k$ да $k^4 + 6k^3 + 11k^2 + 6k = (k - 3)(k - 2)(k - 1)k : 24$ деб, $n = k + 1$ да $(k + 1)^4 + 6(k + 1)^3 + 11(k + 1)^2 + 6(k + 1) = (k - 2)(k - 1)k(k + 1)$ бўлиб, кетма-кет келган тўртта соннинг кўпайтмаси 24 га қолдиқсиз бўлинади. Демак, ихтиёрий натурал n да $n^4 + 6n^3 + 11n^2 + 6n$ ифода 24 га қолдиқсиз бўлинади,

6-мисол. Берилган $3^{2n+1} + 40n - 67$ ифода 64 га қолдиқсиз бўлинини исботланг.

Исботи. $n = 1$ да $3^{2n+1} + 40n - 67 = 3^3 + 40 \cdot 1 - 67 = 0 : 64$ бўлади.

$n = k$ да $(3^{2n+1} + 40k - 67) : 64$ деб $n = k + 1$ да ўринли эканини кўрсатамиз. Яъни: $3^{2k+3} + 40(k + 1) - 67 = 9 \cdot 3^{2k+1} + 40k - 67 + 40 = 9(3^{2k+1} + 40k - 67) + 64(9 - 5k)$ бўлиб, натижа 64 га карралидир. Демак, $\forall n \in N : (3^{2n+1} + 40n - 67) : 64$.

7-мисол. $\forall n \in N : (3^{3n+2} + 2^{4n+1}) : 11$ эканини исботланг.

Исботи. $n = 1$ да $3^{3n+2} + 2^{4n+1} = 3^5 + 3^5 = 275 = 11 \cdot 25 : 11$ бўлади. $n = k$ да $(3^{3k+2} + 2^{4k+1}) : 11$ ўринли десак, $n = k + 1$ да $3^{3k+5} + 2^{4k+5} = 27 \cdot 3^{3k+2} + 16 \cdot 2^{4k+1} = 16(3^{3k+2} + 2^{4n+1}) + 11 \cdot 3^{3k+2}$ бўлади.

Демак, $\forall n \in N : (3^{3n+2} + 2^{4n+1}) : 11$.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. 2320 ва 2350 сонлари орасида туб сон бор ёки йўқлигини аниқланг.
 2. Қўйидаги сонларни туб кўпайтувчилар кўпайтмаси кўриннишида тасвиrlанг: 420, 126, 525, 529, 1514, 1817, 67283, 1224433, 221703, 28303937, 3082607, 138364854, 16304642, 121844682.
 3. $2^{18} + 3^{18}$ ни туб кўпайтуvчиларга ажратинг, унинг каноник ёйилмасини тузинг.
 4. n нинг барча натурал қийматларида $n^2 + 4$ мураккаб сон эканини исботланг.
 5. Агар $4p^2 + 1$ ва $6p^2 + 1$ туб сонлар бўлса, у ҳолда p туб сонни топинг.
 6. $p > 5$ туб соннинг квадратини 30 га бўлганда қолдиқда 1 ёки 19 ҳосил бўлишини кўрсатинг.
 7. Агар p ва q туб сонлар бўлиб, улар 3 дан катта бўлса, у ҳолда $p^2 - q^2$ сон 24 га каррали эканини кўрсатинг.
 8. Агар берилган A сонни $A = a^2 + b^2 = c^2 + d^2$ кўринишда тасвиrlаш мумкин бўлса, у ҳолда A мураккаб сон эканини исботланг (a, b, c, d — бутун сонлар).
 9. $235^2 + 972^2$ ни кўпайтуvчиларга ажратинг.
 10. $3^{10} + 3^6 + 1$ сонни кўпайтуvчиларга ажратинг.
 11. n натурал соннинг шундай қийматини топингки, $n + 10$, $n + 14$ ва $n + 20$ туб сонлар бўлсин.
 12. Қўйидаги сонлар бир вақтда туб сонлар бўла олмаслигини исботланг: 1) $p + 5$ ва $p + 10$; 2) p , $p + 2$ ва $p + 5$; 3) $2^n - 1$ ва $2^n + 1$ (бунда $n > 2$).
 14. Агар p ва $8p^2 + 1$ туб сонлар бўлса, у ҳолда $8p^2 + 2p + 1$ ҳам туб сон эканини исботланг.
- Қўйидаги сонларнинг ЭКУБ ва ЭКУК ини топинг:
1) 1403 ва 1053,	7) 24700, 33250.
2) 36372 ва 147220,	8) 3640, 14300.
3) 10140 ва 92274;	9) 41382, 103818.
4) 35574 ва 192423;	10) 3327449 ва 6314153;
5) 56595 ва 82467;	11) 179370199 ва 4345121.
15. 48 ва 129 сонларининг умумий бўлувчилари сони ва умумий бўлувчилари йигиндисини топинг.
 16. 54, 88, 144 ва 162 сонларининг умумий бўлувчиларини ва уларнинг йигиндисини топинг,
 17. 720 ва 1200 сонларининг бўлувчилари сонини топинг.

18. Берилган $m \in N$ сон учун m^{m+1} ва $(m+1)^m$ сонларни таққосланг.

19. $a_0 = a_1 = 1$, $a_{n+2} = a_{n+1} + a_n$ сонлар учун $2a_{n+1}a_n < a_{n+2}^2 < (a_{n+1} + a_n)^2 + a_0$ ўринли эканини исботланг.

20. Агар $a_1 = 1$, $a_n = a_{n-1} + n$; $a_n, n \in N$ бўлса, $n^2 + 2n < a_n + a_{n+1} < (n+2)^2$ эканини исботланг.

21. $\overline{1234 xy}$ сони 8 ва 9 га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда x ва y рақамларни топинг ҳамда $\overline{1234 xy}$ ва $\overline{y 1234 x}$ ни таққосланг.

22. Агар берилган $\overline{x y p 138}$ сонни 7 га бўлганда, $\overline{138 x y p}$ сонни 13 га бўлганда қолдиқда 6 сони ҳосил бўлса ва $\overline{x 1 y p}$ 8 сонни 11 га бўлганда қолдиқда 5 сони ҳосил бўлса, x, y ва p рақамларини топинг ва ҳосил бўлган сонларнинг энг каттасини ажратинг.

23. Берилган сонларнинг энг катта умумий бўлувчиси (ЭКУБ) $D(a, b) = d$ ни топинг.

- а) 1232, 1672; б) 135, 8211; в) 549, 387;
 г) 12606, 6494; д) 29719, 76501; е) 459459, 519203;
 ж) 738089; 3082607.

24. Қўйидагиларни топинг:

$$D(n; 2n+1); D(10n+9; n+1); D(3n+1; 10n+3).$$

25. $D\left(\frac{x}{a}; \frac{x}{b}\right) = 1$ фақат ва фақат $x = K(a, b)$ бўлган ҳолдагина бўлишини исботланг.

26. a, b ва c тоқ сонлар учун $D(a, b, c) = D\left(\frac{a+c}{2}, \frac{a+c}{2}, \frac{b+c}{2}\right)$ бўлишини исботланг.

27. Қўйидаги системаларни натурал қийматларда ечинг:

$$\begin{cases} x+y=150, \\ D(x, y)=30; \end{cases} \quad \begin{cases} D(x, y)=45, \\ x:y=11:7; \end{cases} \quad \begin{cases} xy=8400, \\ D(x, y)=20; \end{cases}$$

$$\begin{cases} x:y=5:9, \\ D(x, y)=28; \end{cases} \quad \begin{cases} xy=20, \\ K(x, y)=10. \end{cases}$$

28. a, b, c мусбат бутун сонлар учун қўйидаги муносабатларни исботланг:

$$K(a, b, c) = \frac{abc D(a, b, c)}{D(a, b) D(a, c) D(b, c)} \text{ ва}$$

$$D(a, b) D(a, c) D(b, c) K(a, b) K(a, c) K(b, c) = a^2 b^2 c^2,$$

29. a ва b натурал сонлар учун $D(a, b) = D(5a + 3b; 3a + 8b)$ муносабат ўринли эканини исботланг.

30. Агар $D(a, b) = 1$ бўлса, у ҳолда, $\frac{1}{a} + \frac{1}{a+b}$ каср қисқармас эканини исботланг.

31. Қуйидаги талабнинг ўринли эканини исботланг.
 а) $(6^{2n} - 1):35$; б) $(4^n + 15n - 1):9$; в) $(2^{5n+3} + 5^n \cdot 3^{n+2}):17$; г) $(6^{2n} + 3^{n+2} + 3^n):11$; д) $(3^{2n+2} - 8n - 9):64$;
 е) $(3^{3n+2} + 5 \cdot 2^{3n+1}):19$; ж) $(2^{n+5} \cdot 3^{4n} + 5^{3n+1}):37$; з) $(7^{n+2} + 8^{2n+1}):57$; и) $(11^{n+2} + 12^{2n+1}):133$; к) $2^{n+2} \cdot 3^n + 5n - 4):25$; л) $5^{2n+1} + 2^{n+4} + 2^{n+1}):23$; м) $(3^{2n+2} \cdot 5^{2n} - 3^{3n+2} \cdot 2^{2n}):1053$; н) $(4^n + 15n - 1):9$; о) $19^{19} + 69^{69}$ йифинди 44 га бўлинади; п) $2^{6n+178} + 2^{n+178} - 2^{6n} - 2^n$ ифода $n = 2k$ бўлганда ва $3^{6n+178} - 3^{n+178} - 3^{6n} + 3^n$ ифода $n = 2k$ бўлганда 1969 га қолдиқсиз бўлинади.

III б о б. КАСР СОНЛАР

1- §. КАСР СОНЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Натурал сонлар устида бажариладиган амаллардан қўшиш ва кўпайтириш амаллари шу сонли тўплам элементлари орасида бир қийматли бажарилиши, айриш ва бўлиш амаллари эса шартли равишда бажарилиши ҳақида маълумотларга эга бўлдик. Лекин натурал сонлар тўпламида $a+x=b$ кўринишдаги tenglama $b < a$ бўлган ҳолда ечимга эга эмас, шунинг учун натурал сонлар тўпламидан кенгроқ мазмунга эга бўлган тўплам бутун сонлар тўплами эканлиги мактаб математикасидан маълумдир. Маълумки, миқдорларни, кесмалар узунликла-ри, юзлар, ҳажмлар, жисм оғирликлари ва ҳоказоларни ҳамма вақт ҳам бутун сонлар ёрдамида ўлчашнинг имконияти бўлавермайди. Ҳақиқатан ҳам, бирор миқдорни маълум ўлчов бирлиги ёрдамида ўлчаш натижаси бутун сон бўлиши учун у ўлчов бирлиги ўлчанаётган миқдорда бутун сон марта бўлиши талаб қилинади, бу ҳол эса ҳар доим ҳам мумкин бўлавермайди.

AB кесмани ўлчаш талаб қилинаётган бўлсин дейлик. Бу кесманинг узунлигини $l(AB)$ орқали белгилаймиз. Бу кесмани ўлчаш учун узунлиги $l(CD) = 1$ бўлган CD бирлик кесмани танлаб оламиз.

Маълумки, кесма узунлиги қуйидаги шартларга бўйсунади:

1) $l(AB)$ узунлик манфиймас: $l(AB) \geq 0$; агар $A = B$ бўлса, у ҳолда $l(AB) = 0$;

2) $l(AB) = l(BA)$ бўлади;

3) $l(AB) = l(AC) + l(CB)$, яъни кесма бўлаклари узунликларининг йифиндиси шу кесманинг узунлигига тенгдир.

AB кесма узунлигини ўлчаш учун шу юқорида келтирилган шартларга таянган ҳолда қўйидаги ҳолларни кўриб чиқамиз.

1-ҳо л. Агар AB кесманинг устига CD бирлик кесманни A учдан бошлаб кетма-кет қўйиб чиққанимизда CD кесма AB кесма устига бутун сон марта жойлашса, у ҳолда натурал сон ҳосил бўлади.

2-ҳо л. Агар AB кесмага CD кесмани кетма-кет жойлашириш натижасида AB кесмадан бирор EB кесма ортиб ёки етмай қолса, у ҳолда маълум бўладики, CD кесма AB га тўлиқ бутун сон марта жойлашмайди. Бундай ҳолда CD кесмани n та тенг бўлакка бўламиз, сўнгра $\frac{1}{n}l(CD)$ узунлиқдаги кесмани AB кесмага учидан бошлаб қўйганимизда $\frac{1}{n}l(CD)$ ўлчов бирлиги m марта тўлиқ жойлашса, у ҳолда $l(AB) = \frac{m}{n}l(CD)$ бўлади ва $l(CD) = 1$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда $l(AB) = \frac{m}{n}$ бўлади.

Одатда бундай ўлчашлар каср (рационал) сонларни келтириб чиқаради, бундай сонлар тўплами эса *рационал сонлар тўплами* деб қаралади.

Шундай қилиб, $\frac{m}{n}$ кўринишдаги каср сонни ҳосил қилдик, бу ерда m касрнинг сурати, n маҳражи дейилади.

17-таъриф. Агар $\frac{p}{q}$ ва $\frac{m}{n}$ касрлар учун $pn = mq$ шарти бажарилса, у ҳолда бу касрлар тенг дейилади ва $\frac{p}{q} = \frac{m}{n}$ кўринишида ёэилади.

Изоҳ. «Тенг» дегани «худди шунинг ўзи» деган маънони билдирамайди. Масалан, $\frac{3}{4} = \frac{6}{8}$, чунки $3 \cdot 8 = 4 \cdot 6$. Бу ерда $\frac{3}{4}$ ва $\frac{6}{8}$ касрлар миқдор жиҳатидан тенг, лекин ўзлари турличадир.

Касрлар учун қўйидаги хоссалар ўринлидир:

1. *Хар қандай каср ўзи-ўзига тенг:* $\frac{a}{b} = \frac{a}{b}$ (рефлексивлик хоссаси), чунки $ab = ba$.

2. *Агар* $\frac{a}{b} = \frac{c}{d}$ *бўлса, у ҳолда* $\frac{c}{d} = \frac{a}{b}$ *бўлади* (симметриклик хоссаси).

Ҳақиқатан ҳам, $ad = bc$ дан $cb = da$ ни ёза оламиз.

3. *Агар* $\frac{a}{b} = \frac{c}{d}$ *бўлиб,* $\frac{c}{d} = \frac{l}{n}$ *бўлса, у ҳолда* $\frac{a}{b} = \frac{l}{n}$ *бўлади* (транзитивлик хоссаси).

Ҳақиқатан ҳам:

$$\begin{array}{l|l} \frac{a}{b} = \frac{c}{d} \Rightarrow ad = bc & \Rightarrow adnc = bcld \Rightarrow an = bl \Rightarrow \\ \frac{c}{d} = \frac{l}{n} \Rightarrow nc = ld & \Rightarrow \frac{a}{b} = \frac{l}{n}. \end{array}$$

4. *Агар* $\frac{p}{q}$ *касрнинг сурат ва маҳражини нолдан фарқли* $m \neq 0$ *сонга кўпайтирсан ёки бўлсан, унинг қиймати ўзгармайди, яъни:* $\frac{p}{q} = \frac{p \cdot m}{q \cdot m} \Rightarrow p \cdot m = q \cdot m$ *ёки* $\frac{p}{q} = \frac{p : m}{q : m}$ *бўлади,*

Энди бир нечта касрларни умумий маҳражга келтириш масаласи билан шуғулланамиз.

18-тада ўриф. *Бир неча касрни умумий маҳражга келтириши деб, бу касрларнинг қийматларини ўзгартирамасдан уларни бир хил маҳражга олиб келувчи алмаштиришга айтилади.*

Мисол. $\frac{p}{q}$ *ва* $\frac{m}{n}$ *касрларни умумий маҳражга келтиринг.*

Ечиш, $\frac{p}{q}$ *касрни* $\frac{p \cdot n}{q \cdot n}$ *ва* $\frac{m}{n} = \frac{m \cdot q}{n \cdot q}$ *кўринишда алмаштирамиз, натижада бир хил маҳражли* $\frac{pn}{nq}$ *ва* $\frac{mq}{nq}$ *касрлар ҳосил бўлади.*

Касрларни умумий маҳражга келтириш учун маҳражларнинг ҳаммасига бўлинадиган ихтиёрий сонни танлаш ёки шу маҳражда қатнашаётган сонларнинг энг кичик умумий бўлинувчисини топиш лозим. Касрларни умумий маҳражга келтиришдан олдин уни қисқартиришга аҳа-

мият бериш керак. Қасрларни умумий маҳражга келтиришда қўйидаги хусусий ҳолларни қарашиб мумкин:

1. Бирорта ҳам маҳражлар жуфти умумий кўпайтывчига эга эмас. Бундай ҳолда маҳражлар ўзаро туб сонлар бўлиб, умумий маҳраж уларнинг кўпайтмаси бўлади.

2. Қисқармайдиган қасрларнинг энг катта маҳражи қолган маҳражларнинг ҳар бирига бўлинади. У ҳолда катта маҳраж қолган барча маҳражларнинг энг кичик умумий бўлинувчисидан иборат бўлади.

Изоҳ. Ҳар қандай бутун соннинг маҳражи бирга тенг деб келишиб олинган.

49-төрима. Агар иккита қисқармайдиган қаср ўзаро тенг бўлса, у ҳолда уларнинг сурати суратига ва маҳражи маҳражига тенг бўлади.

Исботи. Шартга кўра $\frac{p}{q}$ - қасрда $D(p, q) = 1$ ва $\frac{m}{n}$ да $D(m, n) = 1$ ҳамда $\frac{p}{q} = \frac{m}{n}$ берилган. 18-таърифга асосан $\frac{p}{q} = \frac{pn}{qn}$ ва $\frac{m}{n} = \frac{mq}{nq}$ бўлиб, $\frac{pn}{nq} = \frac{mq}{nq}$ дан $pn = mq$ ни ёза оламиз. Бу тенгликнинг чап томони p га бўлинади, демак, ўнг томони ҳам p га бўлинади, $mq:p$. Лекин $D(p, q) = 1$ бўлгани учун $m:p$ бўлиб, $m = p \cdot k$ бўлади. Иккинчи томондан, чап томон ҳам m га бўлинади. Лекин $D(m, q) = 1$ бўлганидан $p:m$ бўлиб, $p = mk_1$ бўлади. Бундан $mp = mpk_1k$ бўлиб ва $k, k_1 \in N$ эканини эътиборга олсак, $k_1k = 1$ дан $k_1 = 1$ ва $k = 1$ бўлади. Демак, $p = mk_1$ ва $m = pk$ лардан $p = m$ ва $pn = mq$ дан $q = n$ экани келиб чиқади. Шу билан теорема исботланди.

2-§. ҚАСР СОНЛАР УСТИДА АМАЛЛАР

19-таъриф. $\frac{a}{b}$ ва $\frac{c}{d}$ қасрларнинг йигиндиси деб $\frac{ad + bc}{bd}$ қасрга айтилади ва қўйидагича белгиланади:

$$\frac{a}{b} + \frac{c}{d} = \frac{ad + bc}{bd}.$$

Мисоллар. 1) $\frac{2}{3} + \frac{4}{5} = \frac{10 + 12}{15} = \frac{22}{15}$; 2) $\frac{1}{5} + \frac{2}{5} = \frac{1+2}{5} = \frac{3}{5}$.

15-натижা. Агар берилган йигиндида қатнашаётган

қўшилувчилардан бирини ёки иккаласини унга тенг бўлган каср билан алмаштирилса, ҳосил бўлган йиғиндининг қиймати ўзгармайди, яъни:

$$1. \left[\begin{array}{l} \frac{a}{b} = \frac{a_1}{b_1} \\ \frac{c}{d} = \frac{c_1}{d_1} \end{array} \right] \Rightarrow \frac{a}{b} + \frac{c}{d} = \frac{a_1}{b_1} + \frac{c_1}{d_1}; \quad 2. \left[\begin{array}{l} \frac{a}{b} = \frac{a_1}{b_1} \\ \frac{c}{d} = \frac{c_1}{d_1} \end{array} \right] \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \frac{a}{b} + \frac{c}{d} = \frac{a_1}{b_1} + \frac{c_1}{d_1}.$$

Натижани исботлашда биринчи ҳол билан чекланамиз:

$$\left[\begin{array}{l} \frac{a}{b} = \frac{a_1}{b_1} \\ \frac{c}{d} = \frac{c_1}{d_1} \end{array} \right] \Rightarrow ab_1 = a_1b \Rightarrow ab_1dd = a_1bdd \Rightarrow ab_1dd + cbb_1d = cd = cd \Rightarrow cdbb_1 = cdbb_1 \Rightarrow ab_1dd + cbb_1d = a_1bdd + cbb_1d \Rightarrow (ad + bc)b_1d = (a_1d + cb_1)bd \Rightarrow \Rightarrow \frac{ad + bc}{bd} = \frac{a_1d + cb_1}{b_1d}.$$

Натижанинг иккинчи ҳоли ҳам шунга ўхшаш исботланади.

50-теорема. Касрларни қўшиши амали ўрин алмаштириш ва гуруҳлаш хоссаларига эга.

Исботи. $\frac{a}{b}$, $\frac{c}{d}$ ва $\frac{m}{n}$ касрлар берилган бўлсин.

$$12\text{-таърифга асосан } \frac{a}{b} + \frac{c}{d} = \frac{ad + bc}{bd} = \frac{T_2}{bd} = \frac{bc + ad}{bd} = \frac{bc}{bd} + \frac{ad}{bd} = \frac{c}{d} + \frac{a}{b} \text{ бўлади.}$$

Теоремадаги иккинчи хоссани исботлашда касрларни умумий маҳражга келтириб, сўнгра гуруҳлаш хоссанинг ўринли эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

20-таъриф. $\frac{a}{b}$ ва $\frac{c}{d}$ касрларининг кўпайтмаси деб, $\frac{ac}{bd}$ касрга айтилади ва $\frac{a}{b} \cdot \frac{c}{d} = \frac{ac}{bd}$ кўринишда ёзилади.

$$\text{Мисоллар. 1)} \frac{3}{4} \cdot \frac{5}{7} = \frac{15}{28}; \quad 2) \frac{6}{11} \cdot \frac{3}{7} = \frac{18}{77}.$$

16-натижада. Агар берилган кўпайтмада қатнашаёт-

ган күпайтувчи гарнинг бирини ёки иккаласини унга тенг каср билан алмаштирилса, күпайтма ўзгармайды.

$$1) \left. \begin{array}{l} \frac{a}{b} = \frac{a_1}{b_1} \\ \frac{c}{d} = \frac{c_1}{d_1} \end{array} \right\} \Rightarrow \frac{a}{b} \cdot \frac{c}{d} = \frac{ac}{bd} = \frac{a_1}{b_1} \cdot \frac{c_1}{d_1} = \frac{a_1 c_1}{b_1 d_1};$$

$$2) \frac{a}{b} = \frac{a_1}{b_1} \text{ ва } \frac{c}{d} = \frac{c_1}{d_1} \text{ бўлса,}$$

$$\frac{ac}{bd} = \frac{a_1 c_1}{b_1 d_1} \text{ бўлади.}$$

Касрларни кўпайтириш амали ўрин алмаштириш ва гуруҳлаш хоссаларига эга.

21-таъриф. $\frac{a}{b}$ ва $\frac{c}{d}$ касрларнинг айирмаси деб, $\frac{a}{b} = \frac{c}{d} + \frac{x}{y}$ тенгликни ва бўлинмаси деб, $\frac{a}{b} = \frac{c}{d} \cdot \frac{x}{y}$ тенгликни қаноатлантирадиган $\frac{x}{y}$ касрга айтилади.

Айирма $\frac{x}{y} = \frac{a}{b} - \frac{c}{d}$, бўлинма $\frac{x}{y} = \frac{a}{b} : \frac{c}{d}$ кўринишларда ёзилади.

Шундай қилиб, аириш амали қўшиш амалига, бўлиш амали кўпайтириш амалига тескари амал сифатида таърифланади.

Агар $\frac{a}{b}$ ва $\frac{c}{d}$ касрлар берилиб, $ad > bc$ шарти бажарилса, у ҳолда $\frac{a}{b} > \frac{c}{d}$ деб қаралади.

Каср сонлар устида амал бажариш асосан шу амалнинг берилишига қараб бажарилади. Касрлар ўзининг тузилиши жиҳатидан икки турга — оддий ва ўнли касрларга бўлинади. Оддий касрлар ҳам икки турга, яъни тўғри ва нотўғри касрларга ажралади. Агар берилган $\frac{a}{b}$ каср учун $a < b$ шарти ўринли бўлса, у ҳолда бу каср тўғри, $a > b$ бўлса, нотўғри каср деб аталади. Тўғри ва нотўғри касрлар учун тўрт асосий арифметик амал юқорида келтирилган қоидалар асосида бажарилади.

22-таъриф. Агар берилган касрнинг махражи ўн ва ўннинг даражалари орқали ифодаланган бўлса, у ҳолда бундай каср дейилади.

Масалан, $\frac{1}{10}, \frac{2}{10}, \frac{11}{100}, \frac{125}{1000}$ ва ҳоказо касрлар ўнли касрлардир. Бу касрларни маҳражсиз ҳам ёзиш мумкин, яъни $0,1; 0,2; 0,11; 0,125$ ва ҳоказо.

Касрни маҳражсиз ўнли каср шаклида ёзиш учун суратини ёзаб, маҳражда қанча ноль бўлса, шунча рақамни ўнгдан чапга саналади, шундан кейин саналган рақамларни вергул билан ажратилади; агар суратдаги рақамлар санаш учун етмаса, бу ҳолда чап томонга қўшимча ноллар ёзилади. Натижада у бундай ўқилади: аввал вергулгача рақамлар билан ифодаланган сон айтилади, сўнгра «бутун» сўзи айтилади ва ундан кейин каср маҳражи қайд этилиб, сўнгра вергулдан кейинги рақамлар билан ифодаланган сон айтилади.

Мисол. $0,021 = \frac{21}{1000}, 3,255 = 3 \frac{255}{1000} = \frac{3255}{1000},$
 $2 = 2,000, 0 = 0,000 \dots$ ва ҳоказо.

23-таъриф. Ўнли касрда вергулдан олдин ёзилган рақамлардан иборат сонни ўнли касрнинг характеристикиси, вергулдан кейин ёзилган рақамлардан иборат сонни унинг мантисаси дейилади.

Мисол. 34, 671 касрнинг характеристикиси 34, мантисаси эса 671.

Ўнли касрни умумий ҳолда $\frac{a_n a_{n-1} \dots a_1}{b_1 b_2 \dots b_k}$ кўринишда ифодаланади, бу ерда $a_n a_{n-1} \dots a_1$ унинг характеристикиси, $b_1 b_2 \dots b_k$ эса мантисасидир. Берилган ўнли касрни 10^k қадар камайтириш учун унинг вергулини ўнгдан чапга қараб k хона суриш, 10^k қадар орттириш учун вергулни чапдан үнгга қараб k хона суриш кифоядир.

Ўнли касрлар устида қўшиш ва айриш амалларини бажариш худди натурал сонлар устидаги амаллар каби бажарилиб, вергулни у қўшилувчиларнинг ва айрилувчиларнинг қаерида бўлса, йиғинди ва айирмада шу жойига қўйиш керак.

Мисоллар. 1) $0,6273 + 3,004 + 12,17 = 15,8013$

$$\begin{array}{r} + 0,6273 \\ 3,004 \\ 12,17 \\ \hline 15,8013 \end{array}$$

$$2) 1,204 - 0,6308 = 0,5732$$

$$\begin{array}{r} 1,204 \\ - 0,6308 \\ \hline 0,5732 \end{array}$$

Ўнли касрларни кўпайтириш худди натурал сонларни кўпайтириш каби бажарилиб, бунда кўпаювчи ва кўпайтвчидаги нечта ўнли хона рақамлар бўлса, кўпайтмада ҳам ўнгдан чапга қараб шунча рақамдан кейин вергул қўйилади:

$$\begin{array}{r} \times 3,25 \\ 0,5 \\ \hline 1,625 \end{array} \quad + \quad \begin{array}{r} 2 \text{ та} \\ 1 \text{ та} \\ \hline 3 \text{ та} \end{array}$$

Ўнли касрларни бўлиш. Бизга $A = \frac{a_n \dots a_1 b_1 \dots b_k}{10^k}$ ва $B = \frac{c_n \dots c_1 d_1 \dots d_m}{10^m}$ ўнли касрлар берилган бўлсин. Бу касрларнинг бўлинмасини

$$\begin{aligned} A:B &= \frac{a_n \dots a_1 b_1 \dots b_k}{10^k} : \frac{c_n \dots c_1 d_1 \dots d_m}{10^m} = \\ &= \frac{a_n \dots a_1 b_1 \dots b_k}{c_n \dots c_1 d_1 \dots d_m} \cdot 10^{m-k} \end{aligned}$$

кўринишида ифодаланади. Бу ерда шуни қайд қилиш керакки, ўнли касрни ўнли касрга бўлишда ҳар доим ҳам чекли ўнли каср чиқавермайди, балки чексиз ўнли каср ҳосил бўлиши ҳам мумкин.

3- §. ОДДИЙ КАСРНИ ЎНЛИ КАСРГА ВА ЎНЛИ КАСРНИ ОДДИЙ КАСРГА АЙЛАНТИРИШ

Арифметикада берилган оддий касрни ўнли касрга айлантириш масаласи ўзига хос аҳамиятга эга. Берилган $\frac{a}{b}$ оддий каср учун $(a, b) = 1$ шарти бажарилган бўлсин дейлик, у ҳолда b соннинг каноник ёйилмасига аҳамият берамиз. Бунда $\frac{a}{b}$ касрнинг маҳражи b учун ушбу ҳоллардан бирни бўлиши мумкин:

- 1) $b = 2^\alpha \cdot 5^\beta \cdot 2^\alpha \cdot 5^\beta$ бўлади;
- 2) $b = 2^\beta \cdot p_1^{t_1} \cdot p_2^{t_2} \dots p_n^{t_n}$ ёки $b = 5^\alpha \cdot p_1^{t_1} \dots p_n^{t_n}$;

$b = 2^\alpha \cdot 5^\beta \cdot p_1^{t_1} \cdots p_n^{t_n}$ бўлади;

3) $b = p_1^{t_1} \cdot p_2^{t_2} \cdots p_n^{t_n}; p_i \neq 2; 5 \wedge i = \overline{1, n}$ бўлади.

51-төрима: Қисқармайдиган оддий каср чекли ўнли касрга айланиси учун маҳражининг каноник ёйилмасида 2 ва 5 дан бошқа туб кўпайтиувчилар бўлмаслиги зарур ва етарлидир.

Исботи. Қисқармайдиган $\frac{a}{b}$ каср берилган бўлиб, бунда $b = 2^\alpha \cdot 5^\beta \cdot 2^\gamma \cdot 5^\delta$ бўлсин.

Бу ҳолда $\frac{a}{b} = \frac{a}{2^\alpha} = \frac{a \cdot 5^\alpha}{10^\alpha}$ ёки $\frac{a}{b} = \frac{a}{5^\beta} = \frac{a \cdot 2^\beta}{10^\beta}$,

ёки $\frac{a}{b} = \frac{a}{2^\alpha \cdot 5^\beta} = \frac{a \cdot 2^\beta \cdot 5^\alpha}{10^{\alpha+\beta}} = \frac{a \cdot 2^{\beta-\alpha}}{10^\beta}; \beta > \alpha$ учун ёки $\alpha > \beta$ учун $\frac{a}{b} = \frac{a \cdot 5^{\alpha-\beta}}{10^\alpha}$ бўлган чекли ўнли каср ҳосил бўлади.

$\frac{a}{b}$ учун $a < b$ бўлиб, $\frac{a}{b} = \overline{0, c_1 c_2 \dots c_n} = \frac{\overline{c_1 c_2 \dots c_n}}{10^n}$ бўлсин дейлик. Агар $\frac{a}{b}$ учун $(a, b) = 1$ бўлиб, $\frac{a}{b} = \frac{\overline{c_1 c_2 \dots c_n}}{10^n}$ бўлса, $b = 10^n = 2^n \cdot 5^n$ бўлади. Бу ҳол учун теорема исбот бўлди.

$\frac{\overline{c_1 c_2 \dots c_n}}{10^n}$ каср қисқарадиган каср бўлсин дейлик, у ҳолда $c_1 c_2 \dots c_n = dk$ ва $10^n = dl$ бўлиб, $\frac{a}{b} = \frac{k}{l}$ эканлигидан $b = l$ бўлади. Энди l нинг каноник ёйилмасида 2 ва 5 дан ташқари бирорта p туб сон бўлсин дейлик, у ҳолда $l = pl$ бўлиб, $ld = pld = 10^n$ бўлади. Бундан 10^n эса p га бўлинади, бунинг эса бўлиниши мумкин эмас, чунки 10^n фақат 2 ва 5 га ёки 2^n ва 5^n га бўлинади. Шу билан теорема бу ҳолда ҳам исбот қилинди.

$\frac{a}{b}$ қисқармас оддий тўғри касрнинг маҳражи b нинг каноник ёйилмасида 2 ва 5 туб сонлари қатнашмасин, яъни

$$b = p_1^{t_1} \cdots p_n^{t_n}, p_i \neq 2; 5 \wedge i = \overline{1, n}. \quad (1)$$

(1) та асосан a ни b га бўлганда ҳосил бўладиган қолдиқлар $r_i \neq 0$, $i = 1, n$ бўлади. Бунинг учун a ни 10 га кўпайтириб, b га бўламиш: $10a = bq_1 + r_1$, бунда $0 < r_1 < b$ бўлади, бундан $\frac{a}{b} = \frac{q_1}{10} + \frac{r_1}{10}$ бўлиб, $r_1 = 0$ бўлса, у ҳолда $\frac{q_1}{10}$ ўнли каср бўлади, шартга асосан бунинг бўлиши мумкин эмас. Юқоридаги усулда бўлишни давом эттирамиз. Яъни

$$\begin{aligned} 10a &= bq_1 + r_1, \\ 10r_1 &= bq_2 + r_2, \\ 10r_2 &= bq_3 + r_3 \\ &\dots \end{aligned}$$

ларни топамиз. Сўнгра $10a = bq_1 + r_1$ га $10r_1 = bq_2 + r_2$ дан r_1 ни топиб қўйсак, у ҳолда $\frac{a}{b} = \frac{10q_1 + q_2}{10^2} + \frac{r_2}{10^2 b}$ ҳосил бўлади. Худди шунга ўхаш, маълум k -қадамдан кейин $\frac{a}{b} = \frac{10^{k-1}q_1 + 10^{k-2}q_2 + \dots + 10q_{k-1} + q_k}{10^k} + \frac{r_k}{10^k b}$ ни ҳосил қиласиз. Бундан $\frac{a}{b} = \overline{0, q_1 q_2 \dots q_k} + \frac{r_k}{10^k b}$ ни ёзиш мумкин.

Энди бўлинма ва қолдиқнинг баъзи хоссаларини кўриб чиқамиз:

1°. r_i сонлар $0 < r_i < b$ бўлиб, нолга тенг бўла олмайди, чунки акс ҳолда берилган каср чекли ўнли касрга айланади, бу эса шартга зиддир.

2°. Барча q_i бўлинмалар 10 дан кичик сонлар бўлиб, уларнинг бутун сон эканлиги қолдиқли бўлиш хоссасидан келиб чиқади.

3°. Барча қолдиқлар ҳар хил бўла олмайди, чунки $r_i < b$ ва b чекли сон эканлигидан, турлича қолдиқлар $b - 1$ та дан кўп бўла олмайди.

4°. r_i ларнинг бирортаси ҳам ноль бўла олмаслигига асосан қолдиқлар ва бўлинмалар даврий равишда такрорланади: $r_1 = r_{\tau+1}$; $r_2 = r_{\tau+2}$; ... ва $q_1 = q_{\tau+1}$; $q_2 = q_{\tau+2}$; ...

Юқорида келтирилган маълумотга асосан барча қолдиқлар ҳар хил бўла олмасликлари маълум ва $r_k = r_\ell$ бўлсин деб фараз этамиз. У ҳолда $10r_k = bq_{k+1} + r_{k+1}$ ва $10r_\ell = bq_{\ell+1} + r_{\ell+1}$ бўлади. Бундан $10(r_k - r_\ell) = 0$ дан ($q_{k+1} -$

$-q_{l+1})b = r_{k+1} - r_{l+1}$ бўлади. Бу тенгликнинг чап қисми b га бўлинади, демак, ўнг қисми ҳам бўлиниши керак, лекин $r_{k+1} < b$ ва $r_{l+1} < b$ бўлгани учун $r_{k+1} - r_{l+1} = 0$ бўлиши зарурдир. Бундан $(q_{k+1} - q_{l+1})b = 0$ бўлиб, $b \neq 0$ эканидан $q_{k+1} = q_{l+1}$ экани келиб чиқади. Бу ҳосил қилинган натижаларга суюнган ҳолда $r_{k+1} = r_{l+1}$; $r_{k+2} = r_{l+2}$; ... ва $q_{k+1} = q_{l+1}$; $q_{k+2} = q_{l+2}$; ... $q_{k+j} = q_{l+j}$; ... ларни ёзишмиз мумкин. Худди шунга ўхшаш, $r_{k-1} = r_{l-1}$ ва $q_{k-1} = q_{l-1}$ ва ҳоказодан охирида $r_1 = r_{l-k+1}$ ва $q_1 = q_{l-k+1}$ ларга эга бўламиз, бу ерда $l - k = \tau$ десак, $r_1 = r_{\tau+1}$, $q_1 = q_{\tau+1}$ ларни ҳосил қиласиз.

5°. Энди $a = r_\tau$ ва $q_1 = q_{\tau+1}$ бўлишини кўрсатамиз.

Ҳақиқатан ҳам, $10a = bq_1 + r_1$, $10r_\tau = bq_{\tau+1} + r_{\tau+1}$ эканлигидан ва $r_1 = r_{\tau+1}$ га асосан $10a - q_1b = 10r_\tau - q_{\tau+1}b$ ёки $10(a - r_\tau) = (q_1 - q_{\tau+1})b$ бўлади. Шартга кўра $(10, b) = 1$ эканини эътиборга олсак, $a = r_\tau$ ва $q_1 = q_{\tau+1}$ экани келиб чиқади.

6°. q_1, q_2, \dots ва r_1, r_2, \dots қаралаётган жараёнда ягонаидир ва шу билан бирга $r_i = r_{\tau+i}$ ва $q_i = q_{\tau+i}$ бўлиб, $\frac{a}{b} = \overline{0, q_1 q_2 \dots q_\tau} + \frac{r_\tau}{10^\tau b}$ дан ва $a = r_\tau$ га асосан $\frac{a}{b} = \overline{0, q_1 q_2 \dots q_\tau} + \frac{a}{10^\tau b}$ экани келиб чиқади. Бу ерда τ — давр узунлиги дейилиб, $\frac{a}{b} = 0, \overline{(q_1 q_2 \dots q_\tau)}$ кўринишидаги соғф даврий ўнли каср ҳосил бўлади, яъни:

$$\frac{a}{b} = \frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{10^\tau} + \frac{a}{10^\tau b} = \frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{10^\tau} + \frac{1}{10^\tau} \left(\frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{10^\tau} + \frac{a}{10^\tau b} \right) = \frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{10^\tau} + \frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{10^{2\tau}} + \dots = 0, \overline{(q_1 q_2 \dots q_\tau)}$$

Агар уни оддий касрга айлантирасак, у ҳолда:

$$0, \overline{(q_1 q_2 \dots q_\tau)} = \overline{q_1 q_2 \dots q_\tau} \left(\frac{1}{10^\tau} + \frac{1}{10^{2\tau}} + \frac{1}{10^{3\tau}} + \dots \right) = \\ = \overline{q_1 q_2 \dots q_\tau} \frac{\frac{1}{10^\tau}}{1 - \frac{1}{10^\tau}} = \frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{10^{\tau-1}} = \frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{\underbrace{99 \dots 9}_\tau}$$

кўринишидаги оддий каср ҳосил бўлади.

Мисол. $\frac{2}{11}$ оддий касрни ўнли касрга айлантириңг.

Ечиш: $10 \cdot 2 = 11 \cdot 1 + 9$; $10 \cdot 9 = 11 \cdot 8 + 2$; $10 \cdot 2 = 11 \cdot 1 + 9$; ..., демак, $\frac{2}{11} = 0$, (18) бўлиб, $\tau=2$, $r_1=9$; $r_2=2$; $r_3=9$; $r_4=2$ эканидан $r_1=r_{2+1}$; $q_1=q_{2+1}$ бўлади. Бу мисолдан кўриниб турибдики, $b=11$ туб сон бўлганлиги сабабли $\frac{2}{11}$ каср соф 0, (18) даврий ўнли касрга айланади.

Мисол. 0, (36) ни оддий касрга айлантириңг.

Ечиш. 0, (36) $= \frac{36}{99} = \frac{4}{11}$ ҳосил бўлади. Энди бизга $\frac{a}{b}$ касрнинг маҳражи $b = 2^{\alpha} \cdot p_1^{t_1} \dots p_n^{t_n}$ ёки $5^{\beta} \cdot p_1^{t_1} \dots p_n^{t_n}$ каби бўлсин дейлик, яъни:

$$\frac{a}{b} = \frac{a \cdot 5^{\alpha-\beta}}{10^{\alpha} \cdot p} = \frac{1}{10^{\alpha}} \cdot \frac{a \cdot 5^{\alpha-\beta}}{p}$$

бўлсин, у ҳолда $\frac{a \cdot 5^{\alpha-\beta}}{p} = A$, $(q_1 q_2 \dots q_{\tau})$ бўлиб, A даврий касрнинг характеристикасири (A нолга тенг бўлиши ҳам мумкин). Демак, $\frac{a}{b} = \frac{1}{10^{\alpha}} \cdot A$, $\overline{(q_1 q_2 \dots q_{\tau})} = \frac{1}{10^{\alpha}} [A + 0, \overline{(q_1 q_2 \dots q_{\tau})}] = \frac{A}{10^{\alpha}} + \frac{0, \overline{(q_1 q_2 \dots q_{\tau})}}{10^{\alpha}} = \frac{A}{10^{\alpha}} + \underbrace{0,00 \dots 0}_{\alpha \text{ та}} \overline{(q_1 q_2 \dots q_{\tau})} = B$, $c_1 c_2 \dots c_{\alpha} \overline{(q_1 q_2 \dots q_{\tau})}$.

Бу B , $c_1 c_2 \dots c_{\alpha} \overline{(q_1 q_2 \dots q_{\tau})}$ чексиз ўнли касрdir, бунда маълум гуруҳ рақамлар даврий равишда такрорланади, шу билан бирга давр дарҳол вергулдан кейин эмас, балки бирор жойдан бошланади. Бундай касрларни *аралаш даврий ўнли касрлар* деб аталади.

Мисол. $\frac{3}{22}$ касрни ўнли касрга айлантириңг.

Ечиш. $\frac{3}{22} = \frac{15}{110} = \frac{1}{10} \cdot \frac{15}{11} = \frac{1}{10} \cdot 1, (36) = 0,1(36)$

$$\begin{array}{r} -30 \quad |22 \\ -22 \quad \overline{0,136} \\ -80 \\ -66 \\ -140 \\ -132 \\ -80 \end{array}$$

$$\begin{aligned}
& 0, \overline{c_1 c_2 \dots c_n} (q_1 q_2 \dots q_\tau) \text{ касрни оддий касрга айлантириш} \\
& \text{талаң қилинган бўлсин. Бунинг учун } \frac{m}{n} = 0, \overline{c_1 c_2 \dots} \\
& \dots \overline{c_n} (q_1 q_2 \dots q_\tau) \text{ деб белгилайлик. } 0, \overline{c_1 c_2 \dots c_n} (q_1 q_2 \dots q_\tau) \text{ ни} \\
& 10^n \text{ га кўпайтириб бўламиз, натижада } \frac{m}{n} = \frac{1}{10^n} [\overline{c_1 c_2 \dots c_n} + \\
& + 0, \overline{(q_1 q_2 \dots q_\tau)}] = \frac{\overline{c_1 c_2 \dots c_n}}{10^n} + \frac{\overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{(10^\tau - 1) 10^n} = \\
& = \frac{\overline{c_1 c_2 \dots c_n} (10^\tau - 1) + \overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{(10^\tau - 1) 10^n} = \\
& = \frac{\overline{c_1 c_2 \dots c_n} 10^\tau - \overline{c_1 c_2 \dots c_n} - \overline{q_1 q_2 \dots q_\tau}}{(10^\tau - 1) 10^n} = \\
& = \frac{\overline{c_1 c_2 \dots c_n} q_1 q_2 \dots q_\tau - \overline{c_1 c_2 \dots c_n}}{99 \dots 9 \underbrace{00 \dots 0}_n}
\end{aligned}$$

ҳосил бўлади. Демак, ноль характеристикали аралаш даврий ўнли касрга тенг бўлган оддий касрнинг сурати иккинчи давргача бўлган мантисса рақамлари билан ифодаланган сондан биринчи давргача бўлган мантисса рақамлари билан ифодаланган соннинг айрмасига тенг бўлиб, маҳражи эса биринчи даврдаги рақамларни 9 рақами билан ва биринчи давргача мантисса рақамлари қанча бўлса, шунча ноллар билан алмаштиришдан ҳосил бўлади.

Мисол. 0,6 (41) касрни оддий касрга айлантиринг.

$$\text{Ечиш. } 0,6 (41) = \frac{641 - 6}{990} = \frac{635}{990} = \frac{127}{198}.$$

Барча кўринишдаги чексиз даврий ўнли каср сонлар рационал сонлар, бундай сонлар тўплами эса рационал сонлар тўплами дейилади.

4- §. ТАҚРИБИЙ ҲИСОБЛАШЛАР

А. Сонларнинг тақрибий қийматлари. Маълумки, кундалик ҳаётимизда айрим ҳоллардан ташқари ҳамма вақт аниқ сонлар билан эмас, балки тақрибий аниқланган сонлар билан иш кўришга тўғри келади. Тақрибий сонларнинг ҳосил бўлиш манбалари хилма-хил бўлиб, бу сонлар асосан:

- ўлчов асбобларининг аниқмаслиги,
- ўлчаш жараёнининг ҳар хиллиги ёки шароитнинг ўзгариши,
- кўриш ва сезиш органларимизнинг маълум даражада аниқсизлиги,
- айрим ҳолларда сонларни яхлитлашнинг зарурлиги каби шароитлар натижасида юзага келишини ҳисобга олишимиз зарурдир.

Шунинг учун ҳам айрим ҳолларда ўлчанадиган миқдорнинг аниқ қийматини топишдан воз кечиб, бири берилган миқдорнинг ҳақиқий қийматидан кичик, иккинчиси эса катта бўлган икки сонни топишга тўғри келади. Бундай ҳолда миқдорнинг қийматини тақрибий сонлар ёрдамида ифодалаш имкониятига эга бўламиз. Масалан, бирор моддани ўлчаганда у 8,864 г дан ортиқ, 9,128 г дан кам келди дейлик. Бундай ҳолда бу модданинг оғирлигини тахминан 9 г деб оламиз. Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, тақрибий сонларни ҳосил қилишнинг яна бир усули бу сонларни яхлитлашдир.

Шу билан бирга яхлитлашни кўп сонли нарсаларни ҳисоблаш натижасида аниқ натижка ҳосил қилиш амалий жиҳатдан мумкин бўлмагандан ҳам кўлланади. Масалан, шаҳар ёки қишлоқ аҳолисини ҳисобга олиш жараёнида яхлитлаб айтиш бунга мисол бўла олади.

Бундан ташқари, айрим сонларни, масалан $\sqrt{3} \sin 37^\circ$, $lg 17$, π кабиларни ҳисоблаш натижасида тақрибий сон ҳосил бўлади, чунки бу сонларни аниқ ҳисоблаб, натижасини айтиш мумкин эмас.

Тақрибий сонлар билан ишлаш жараёнида, айрим ҳисобчилар тақрибий сонлар устида тегишли амалларни бажариш қоидасини етарлича билмасликлари натижасида нотўғри натижага эришадилар.

Мисол. Тўғри тўртбурчак шаклидаги ер майдонининг бўйи $446,5 \text{ м} < x < 447,5 \text{ м}$ ва эни $210,5 \text{ м} < y < 211,5 \text{ м}$ бўлса, унинг юзини топинг.

Ечиш. Агар тўғри тўртбурчак ўлчамларининг ўрта арифметик қиймати билан чегараланиб, $y = 211 \text{ м}$ ва $x = 447 \text{ м}$ деб олсан, у ҳолда $S = xy = 94317 \text{ кв. м}$ бўлади. Агар берилган ўлчамларни $y = 211 \pm 0,5$ ва $x = 247 \pm 0,5$ кўринишида ифодалаб, унинг юзини сўнгра қўш тенгсизлик асосида ифодаласак, у ҳолда $93988,25 \text{ кв. м} < S < 94946,25 \text{ кв. м}$ кўринишдаги натижка ҳосил бўлади. Ҳосил қилинган натижада ҳатто юзлик хона рақамига ҳам ишониш мумкин эмаслиги очиқ кўриниб туриди.

Худди шу каби, 1 рад $\approx \frac{180^\circ}{\pi} \approx \frac{180^\circ}{3,14} \approx 57^\circ 19' 29''$ деб кўп ҳолларда ишлатамиз. Лекин $\pi \approx 3,14$ ҳам қўпол тақрибий қиймат бўлганлиги сабабли 1 рад $\approx 57^\circ$ деб ишлатиш мақсадга мувофиқлигини қайд қилиш мумкин.

Б. Абсолют ва нисбий хатоликлар ҳақида тушунча. Соннинг аниқ ва шубҳали рақамлари. $A = 32,855$ сони берилган бўлсин. Бу сонни 0,01 гача аниқликда яхлитлаш натижасида $a = 32,86$ ҳосил бўлади. Одатда $a = 32,86$ сони $A = 32,855$ соннинг 0,01 аниқликдаги тақрибий қиймати бўлганлиги учун хатолик $a - A = 32,86 - 32,855 = 0,005$ ёки $A - a = -0,005$ дан иборат бўлиб, $|A - a| = 0,005$ бўлади. Шунинг учун аниқ A соннинг тақрибий қиймати бўлган a сон учун $a < A$ ёки $a > A$ экани моялум бўлса, у ҳолда a мос равишда *ками билан* ёки *ортиғи билан олинган тақрибий қиймат* деб қаралади.

24-таъриф. Агар A соннинг тақрибий қиймати a сон бўлса, у ҳолда, $A - a$ айрманинг абсолют қиймати тақрибий қийматининг ҳақиқий абсолют хатолиги дейилади ва $|A - a| = \alpha$ кўринишида белгиланади.

24-таърифдан келиб чиқадики, агар $a < A$ бўлса, у ҳолда $A = a + \alpha$ ва $a > A$ бўлса, у ҳолда $A - a = -(a - A) = -\alpha \Rightarrow A = a - \alpha$ бўлади.

А сон номаълум бўлганда a тақрибий соннинг абсолют хатолиги ҳам номаълум бўлиши аёндир.

25-таъриф. Агар a тақрибий соннинг ҳақиқий абсолют хатолиги учун $\alpha \leq \Delta a$ муносабат ўринли бўлса, у ҳолда Δa сон a нинг абсолют хатолиги чегараси дейилади.

Бу таърифдан беосита $|A - a| = \alpha \leq \Delta a \Leftrightarrow |A - a| \leq \Delta a \Leftrightarrow -\Delta a \leq A - a \leq \Delta a \Leftrightarrow a - \Delta a \leq A \leq a + \Delta a \Rightarrow A = a \pm \theta \Delta a$

бўлади, бу ерда $0 < \theta < 1$. Агар $\theta = 1$ бўлса, у ҳолда $A = a \pm \Delta a$ деб қараш $|A - a| = \Delta a$ деб тушуниш билан умуман бир хилдир.

Мисол. $A = 17,7 \pm 0,1$ бўлса, у ҳолда $17,6 \leq A \leq 17,8$ бўлиб, $\Delta a = 0,1$ бўлади.

26-таъриф. a тақрибий соннинг нисбий хатолиги деб, $\frac{\Delta a}{a} = \delta$ сонга айтилади.

a тақрибий соннинг нисбий хатолиги сўзи ўрнига келгусида да ёки $\delta(a)$ кўринишидаги белгилашларнинг бирини ишлатамиз.

1-мисол. $a = 2,8 \pm 0,007$ сонининг нисбий хатолигини топинг.

$$\text{Ечиш. } \delta(a) = \frac{\Delta a}{a} = \frac{0,007}{2,8} = \frac{1}{400}.$$

2-мисол. Агар $a = 210$ сони $\delta(a) = 0,3\%$ нисбий хатолик билан ўлчангандай бўлса, унинг абсолют хатолигини топинг.

$$\text{Ечиш. } \Delta a = 210 \cdot 0,003 = 0,63.$$

Юқорида келтирилган фикрлардан кўриниб турибдики, тақрибий сонларнинг абсолют хатолиги охирги сақланган хона бирлигидан ошмаслиги, агар чексиз тўққизлар қатори ташлансанса, камайиши худди шу хонанинг бирлигига тенглиги равшандир.

Бирор A соннинг тақрибий қиймати a мавжуд бўлсин дейлик ва a сонда n та белги бор деб фараз этайлик. Агар a соннинг максимал абсолют хатолиги чапдан охирги n -хонанинг бирлигидан ошмаса, а сон n та ишончли белги билан олинган тақрибий қиймат ҳамда абсолют хатолик n -хона бирлигининг ярмидан ошмаса, у ҳолда мактаб математикасидаги қоидага асосан яхлитлашга (тўлдириш қоидаси) кўра n та ишончли белги бор тақрибий қиймат деймиз. Масалан, $A = 42,399812$ сонида 5 та ишончли рақамни ҳосил қилиш учун тўлдириш қоидаси бўйича 8, 1, 2 ни ташлаб юборсак, қолдириладиган 9 рақам бир бирликка ортиб, 42,400 сони ҳосил бўлади. Бунда абсолют хатолик 0,0005 дан кичик бўлади ва 42,400 сонининг учта охирги рақами A соннинг учта мос рақамларига тўғри келмаса ҳам бу сон бешта ишончли рақамга эга. Бу тушунчани умумлаштириш мақсадида қўйидаги жадвални келтирамиз:

Биринчи қийматли рақами	Нисбий хатолик							
	10 % гача	5 % гача	1 % гача	0,5% гача	0,01% гача	0,05% гача	0,001% гача	0,005% гача
1	1	2	2	3	3	4	4	5
2	1	2	2	3	3	4	4	5
3	1	1	2	2	3	3	4	4
4	1	1	2	2	3	3	4	4
5	1	1	2	2	3	3	4	4
6	1	1	2	2	3	3	4	4
7	1	1	2	2	3	3	4	4
8	1	1	2	2	3	3	4	4
9	1	1	2	2	3	3	4	4

Мисол. 84,42 сонининг нисбий хатолиги 1% га тенг бўлса, унда нечта ишончли рақам бор?

Ечиш. Бунинг учун 8-сатр ва 1% ли устуннинг кесишган жойидаги сон 2 ни топамиз. Демак, 84,42 сонида 2 та ишончли рақам бор.

В. Тақрибий сонлар устида бажариладиган амаллар натижаларининг хатоликларини тошиш. $x \approx a \pm \Delta a$ ва $y \approx b \pm \Delta b$ сонлар берилган бўлсин, у ҳолда юқорида кўриб ўтилган шартларга асосан $a - \Delta a \leq x \leq a + \Delta a$ ва $b - \Delta b \leq y \leq b + \Delta b$ эканини эътиборга олиб, $x + y \approx (a + b) \pm (\Delta a + \Delta b)$ ни ёзиш мумкин. Бундан $\Delta(a + b) = \Delta a + \Delta b$ бўлади. Демак, *йигиндининг абсолют хатолиги қўшилувчилар абсолют хатоликларининг йигиндисига тенг*.

Мисол. $x \approx 5,732 \pm 0,001$, $y \approx 7,111 \pm 0,002$ бўлса, у ҳолда $x + y \approx 12,843 \pm 0,003$ бўлади.

Йигиндининг нисбий хатолиги юқоридаги мулоҳазага асосан $\delta(a + b) = \frac{\Delta(a + b)}{a + b} = \frac{\Delta a + \Delta b}{a + b}$ бўлади. Бундан $\delta(a + b) = \frac{\Delta a + \Delta b}{a + b} = \frac{\Delta a}{a + b} + \frac{\Delta b}{a + b} = \frac{a}{a + b} \cdot \frac{\Delta a}{a} + \frac{b}{a + b} \cdot \frac{\Delta b}{b}$.

Энди, масалан $\frac{\Delta a}{a} = \delta(a)$ ва $\frac{\Delta b}{b} = \delta(b)$ лар учун $\delta(a) < \delta(b)$ бўлса, у ҳолда $\delta(a + b) \leq \frac{a}{a + b} \delta(b) + \frac{b}{a + b} \delta(b) = \frac{a + b}{a + b} \delta(b) \Leftrightarrow \delta(a + b) \leq \delta(b)$

экани келиб чиқади. Демак, *йигиндининг нисбий хатолиги қўшилувчилар нисбий хатоликларининг энг каттасидан ортмайди*,

Мисол. $x \approx 5,732 \pm 0,001$, $y \approx 7,111 \pm 0,002$ бўлса, у ҳолда $\delta(a + b) < \delta(b)$, чунки $\delta(a) = 0,00018$, $\delta(b) = 0,00029$ ва $\delta(a + b) = \frac{\Delta(a + b)}{a + b} = 0,00023$.

Агар $x = a \pm \Delta a \Rightarrow a - \Delta a \leq x \leq a + \Delta a$, $y = b \pm \Delta b \Rightarrow b - \Delta b \leq y \leq b + \Delta b$ га асосан қўш тенгсизликларни ҳадлаб айирсак,

$$\begin{aligned} & -\frac{a - \Delta a \leq x \leq a + \Delta a}{b + \Delta b \geq y \geq b - \Delta b} \\ & \hline \end{aligned}$$

$$a - b - (\Delta a + \Delta b) \leq x - y \leq a - b + (\Delta a + \Delta b)$$

ҳосил бўлиб, бундан $x - y \approx a - b \pm (\Delta a + \Delta b)$ ни ёза оламиз.

Демак, айирманинг абсолют хатолиги камаючи ва айрилувчи абсолют хатоликларининг йиғиндисига тенг, унинг нисбий хатолиги эса $\delta(a - b) = \frac{\Delta a + \Delta b}{a - b}$ бўлади.

Агар берилган $x \approx a \pm \Delta a$ ва $y \approx b \pm \Delta b$ ларни $a - \Delta a \leqslant x \leqslant a + \Delta a$ ва $b - \Delta b \leqslant y \leqslant b + \Delta b$ кўринишда олиб, $(a - \Delta a)(b - \Delta b) \leqslant xy \leqslant (a + \Delta a)(b + \Delta b)$ эканини иnobatga олсак, $xy \approx ab \pm (b\Delta a + a\Delta b)$ ни ёза оламиз. Демак, $\Delta(ab) = b\Delta a + a\Delta b$ ва $\delta(ab) = \frac{\Delta ab}{ab} = \frac{\Delta a}{a} + \frac{\Delta b}{b}$ бўлади.

Берилган $x \approx a \pm \Delta a$ ва $y \approx b \pm \Delta b$ сонлар бўлинмаси-нинг хатолигини топиша $a \pm \Delta a > 0$ ва $b \pm \Delta b > 0$ шартларга асосан $\frac{a - \Delta a}{b + \Delta a} \leqslant \frac{x}{y} \leqslant \frac{a + \Delta a}{b - \Delta a}$ қўш тенгсизликнинг чап ва ўнг томонларидаги касрларнинг суратини маҳражига бўлиб, ихчамлангандан сўнг $\frac{a}{b} - \frac{b\Delta a - a\Delta b}{b^2} \leqslant \frac{x}{y} \leqslant \frac{a}{b} + \frac{b\Delta a + a\Delta b}{b^2}$ бўлиб. бундан $\frac{x}{y} \approx \frac{a}{b} \pm \frac{b\Delta a + a\Delta b}{b^2}$ бўлади. Бундан нисбий хатолик $\delta\left(\frac{a}{b}\right) = \delta(a) + \delta(b)$ бўлиши келиб чиқади. Бу хулосаларни мисолларда синааб кўришни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қилимиз.

$$\begin{aligned} a \text{ тақрибий соннинг } a^n \text{ даражасини қарайлик. } \Delta a^n &= \\ &= \underbrace{\Delta(a \cdot a \dots a)}_n (z) = \underbrace{a \cdot a \dots a}_{n-1} \Delta a + \underbrace{a \dots a}_{n-1} \Delta a + \dots \\ &\dots + \underbrace{a \cdot a \dots a}_{n-1} \Delta a = na \cdot a \dots a \Delta a = na^{n-1} \Delta a. \end{aligned}$$

Демак, даражанинг абсолют хатолиги $\Delta a^n = na^{n-1} \Delta a$ ва нисбий хатолиги $\delta(a^n) = \frac{\Delta a^n}{a^n} = n \frac{\Delta a}{a} = n \delta(a) \Rightarrow \delta(a^n) = n \delta(a)$ бўлади.

Агар, бу ерда n ни $\frac{1}{n}$ билан алмаштирасак, у ҳолда n -даражали илдизнинг абсолют хатолиги $\Delta \sqrt[n]{a} = \frac{\Delta a}{n \sqrt[n]{a^{n-1}}}$ ва нисбий хатолиги $\delta(\sqrt[n]{a}) = \frac{1}{n} \delta(a)$ бўлади.

Мисол ва масалаларни хатоликларни ҳисобга олиб ечишда қўйидаги тартибга амал қилиш лозим:

- даставвал ҳарфий формула — моделни тузиш;
- ечилиш алгоритмини аниқлаш ва амалларни баражиши;
- топилган натижани яхлитлаш йўли билан тақрибий жавобни аниқлаш;
- ишончли рақамларни аниқлаб, натижанинг абсолют ва нисбий хатоликларини юқорида келтирилган қоида ва формулалар асосида топиш зарур.

Мисол ва масалалар ечиш

1- мисол. Касрларнинг йифиндисини топинг: $\frac{1}{9} + \frac{2}{9} + \frac{4}{9} + \frac{5}{9}$.

Е ч и ш. Берилган касрларнинг маҳражлари бир хил бўлгани учун уларнинг суратларини қўшиб, маҳражнинг ўзини қолдирамиз:

$$\frac{1}{9} + \frac{2}{9} + \frac{4}{6} + \frac{5}{9} = \frac{1+2+4+5}{9} = \frac{12}{9} = \frac{4}{3} = 1 \frac{1}{3}.$$

2- мисол. $\frac{3}{8} + \frac{7}{10} + \frac{5}{12}$ йифиндини ҳисобланг.

Ҳ исоблаш. Ҳар хил маҳражли касрларни қўшишда уларни энг кичик умумий маҳражга келтириб, сўнгра суратларини қўшиб, йифинди остига умумий маҳражни ёзамиш:

$$\frac{3}{8} + \frac{7}{10} + \frac{5}{12} = \frac{45+84+50}{120} = \frac{179}{120} = 1 \frac{59}{120}.$$

3- мисол. Ҳисобланг: $10 \frac{3}{4} - 7 \frac{2}{3}$; $32 - 6 \frac{5}{24}$; $9 \frac{2}{5} - 4 \frac{7}{10}$, $7 \frac{1}{2} : 3 \frac{1}{3}$.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш: } 10 \frac{3}{4} - 7 \frac{2}{4} &= 3 \frac{9-8}{12} = 3 \frac{1}{12}; \quad 32 - 6 \frac{5}{24} = \\ &= 31 \frac{24}{24} - 6 \frac{5}{24} = 25 \frac{19}{24}; \end{aligned}$$

$$9 \frac{2}{5} - 4 \frac{7}{10} = 9 \frac{4}{10} - 4 \frac{7}{10} = 8 \frac{14}{10} - 4 \frac{7}{10} = 4 \frac{7}{10};$$

$$7 \frac{1}{2} : 3 \frac{1}{3} = \frac{15}{2} : \frac{10}{3} = \frac{3}{2} \cdot \frac{15}{10} = \frac{3}{2} \cdot \frac{3}{2} = \frac{9}{4} = 2 \frac{1}{4}.$$

4- мисол. Ҳисобланг:

$$a) \frac{\left(2 \frac{1}{2} + 0,75\right) \cdot \frac{4}{11}}{(45,5 - 44,3) : 0,2}; \quad b) 2 \frac{1}{4} - \left(\frac{1}{3} + 0,5 + 0,25\right) : \left(-\frac{2}{3} + \frac{5}{12}\right) + 125 : \left[(7,5 - 6,2) \cdot \frac{5}{13} + 31 : \frac{1}{2}\right].$$

Хисоблаш. а) $\frac{\left(2 \frac{1}{2} + 0,75\right) \cdot \frac{4}{11}}{(45,5 - 44,3) : 0,2} = \frac{3 \frac{1}{4} \cdot \frac{4}{11}}{1 \frac{1}{5} : \frac{1}{5}} =$

$$= \frac{13 \cdot 4 \cdot 5 \cdot 1}{4 \cdot 11 \cdot 6 \cdot 5} = \frac{13}{66},$$

б) ни қисмларга ажратиб ечамиз:

$$\begin{aligned} 1) & 2 \frac{1}{4} - \left(\frac{1}{3} + \frac{1}{2} + \frac{1}{4}\right) : \left(\frac{2}{3} + \frac{5}{12}\right) = 2 \frac{1}{4} - 1 = 1 \frac{1}{4}; \\ 2) & (7,5 - 6,2) \cdot \frac{5}{13} + 31 : \frac{1}{2} = \frac{1,3 \cdot 5}{13} + 62 = 62,5; \\ 3) & 125 : 62,5 + 1 \frac{1}{4} = 2 + 1 \frac{1}{4} = 3 \frac{1}{4}. \end{aligned}$$

5- мисол. Айниятни исботланг: $\frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + \dots + \frac{1}{n(n+1)} = \frac{n}{n+1}.$

Исботи. Индукция аксиомасидан фойдаланамиз $n = 1$ да $\frac{1}{1 \cdot 2} = \frac{1}{2}$ — айният түғри. $n = k$ да $\frac{1}{1 \cdot 2} + \dots + \frac{1}{k(k+1)} = \frac{k}{k+1}$ айният ўринли деб, унинг $n = k+1$ учун түғрилигини күрсатамиз:

$$\begin{aligned} & \frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + \dots + \frac{1}{k(k+1)} + \frac{1}{(k+1)(k+2)} = \frac{k}{k+1} + \\ & + \frac{1}{(k+1)(k+2)+1} = \frac{(k+1)(k+2)}{(k+1)(k+2)} = \frac{k(k+1+1)+1}{(+1)(+2)} = \\ & = \frac{k(k+1)+k+1}{(k+1)(k+2)} = \frac{(k+1)^2}{(k+1)(k+2)} = \frac{k+1}{k+2}. \end{aligned}$$

Демак, айният $\forall n \in N$ да түғри.

6- мисол. Айниятни исботланг:

$$\begin{aligned} S_n &= \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4} + \frac{1}{2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5} + \dots + \frac{1}{n(n+1)(n+2)(n+3)} = \\ &= \frac{1}{3} \left[\frac{1}{6} - \frac{1}{(n+1)(n+2)(n+3)} \right]. \end{aligned}$$

Исботи. $n = 1$ да айният ўринли. $n = k$ да ўринли деб, унинг $n = k + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз:

$$S_{k+1} = S_k + \frac{1}{(k+1)(k+2)(k+3)(k+4)} = \frac{1}{3} \left[\frac{1}{6} + \right. \\ \left. + \frac{1}{(k+1)(k+2)(k+3)} \right] + \frac{1}{(k+1)(k+2)(k+3)(k+4)} = \\ = \frac{1}{3} \left[\frac{1}{6} - \frac{1}{(k+2)(k+3)(k+4)} \right].$$

Демак, берилган ифода $\forall n \in N$ да ўринли экан.

7-мисол.

$$S_n = \frac{x+1}{2} + \frac{x+3}{4} + \frac{x+7}{8} + \dots + \frac{x+2n-1}{2^n} = \\ = \frac{(x-1)(2^n-1)}{2} + n$$

тenglikning тўғрилигини кўрсатинг.

Исботи: $n = 1$ да $\frac{x+1}{2} = \frac{(x-1)(2^1-1)}{2} + 1$ tenglik ўринли. Тенглик $n = k$ учун ўринли деб, унинг $n = k + 1$ учун тўғрилигини кўрсатамиз:

$$S_{k+1} = S_k + \frac{x+2^{k+1}-1}{2} = \frac{(x-1)(2^k-1)}{2} + k + \\ + \frac{x+2^{k+1}-1}{2} = \frac{(x-1)(2^{k+1}-1)}{2} + (k+1).$$

Демак, тенглик $\forall n \in N$ учун тўғри экан.

8-масала. Агар ҳар бир ишчи соатига тахминан $3\frac{1}{3}$ кв.м деворни суваса, 6 ишчи кунига 7 соатдан ишлаб, узунлиги 128 м ва баландлиги 3,5 м бўлган деворни неча кунда суваб чиқади?

$$\text{Ечиш. } 1) 128 \cdot 3,5 = 448 \text{ (кв. м); } 2) 3 \frac{1}{3} \cdot 7 \cdot 6 =$$

$$= 140 \text{ (кв. м); }$$

3) $448 : 140 \approx 3$ кунда суваб бўлар экан.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

$$1. \quad \frac{0,4 + 8 \left(5 - 0,8 \cdot \frac{5}{8} \right) - 5:2 \cdot \frac{1}{2}}{1 \cdot \frac{7}{8}; 8 - \left(8,9 - 2,6 \cdot \frac{2}{8} \right) 34 \cdot \frac{2}{5}} \cdot 90.$$

$$2. \frac{\left(5 \frac{4}{45} - 4 \frac{1}{5}\right) : 5 \frac{8}{15}}{\left(4 \frac{2}{3} + 0,75\right) \cdot 3 \frac{9}{13}} + 34 \frac{2}{7} + \frac{0,3 : 0,001}{70} + \frac{2}{7}.$$

$$3. \frac{\left(\frac{3}{5} + 0,425 - 0,005\right) : 0,1}{30,5 + \frac{1}{6} + 3 \frac{1}{3}} + \frac{6 \frac{3}{4} + 5 \frac{1}{2}}{26 : 3 \frac{5}{7}} = 0,05.$$

$$4. \frac{\frac{3}{3} \cdot 1,9 + 19,5 : 4 \frac{1}{2}}{\frac{62}{75} - 0,16} : \frac{3,5 + 4 \frac{2}{3} + 2 \frac{2}{15}}{0,5 \left(1 \frac{1}{20} + 4,1\right)}.$$

$$5. \frac{\left[1 \frac{1}{5} : \left(-\frac{17}{40} + 0,6 - 0,005\right)\right] \cdot 17}{\frac{5}{6} + 1 \frac{1}{3} - 1 \frac{23}{30}} + \frac{4,75 + 7 \frac{1}{2}}{33 : 4 \frac{5}{7}} : 0,25.$$

$$6. \frac{\left(4,5 \cdot 1 \frac{2}{3} - 6,75\right) : 0,66 \dots}{\left[3,(3) \cdot 0,3 + 0,(2) + \frac{4}{9}\right] : 2 \frac{2}{3}} + \frac{1 \frac{4}{11} \cdot 0,22 : 0,3 - 0,96}{\left(0,2 - \frac{3}{40}\right) \cdot 1,6}.$$

$$7. \frac{\left(1,88 + 2 \frac{3}{25}\right) \cdot \frac{3}{16}}{0,625 - \frac{13 \frac{26}{9}}{18 : \frac{9}{9}}} + \frac{\left(\frac{0,216}{0,15} + 0,56\right) : 0,5}{\left(7,7 : 24 \frac{3}{4} + \frac{2}{15}\right) \cdot 4,5}.$$

$$8. \left(16 \frac{1}{2} - 13 \frac{7}{9}\right) \cdot \frac{18}{33} + 2,2 \cdot \left[0,(24) - 0,(09)\right] + \frac{2}{11}.$$

$$9. \frac{\frac{0,128 : 3,2 + 0,86}{\frac{5}{6} \cdot 1,2 + 0,8} \cdot \left(1 \frac{32}{63} - \frac{13}{21}\right) \cdot 3,6}{0,505 \cdot \frac{2}{5} - 0,002}.$$

$$10. \frac{\frac{3 \frac{1}{3} : 10 + 0,175 : 0,35}{175 - 1 \frac{11}{17} \frac{51}{56}} - \left(\frac{11}{18} - \frac{1}{15}\right) : 1,4}{\left(0,5 - \frac{1}{9}\right) \cdot 3}.$$

$$11. \frac{0,125 : 0,25 + 1 \frac{9}{16} : 2,5}{(10 - 22 : 2,3) \cdot 0,46 + 1,6} + \left(\frac{17}{20} + 1,9\right) \cdot 0,5.$$

$$12. \frac{[(7 - 6,35):6,5 + 9,8999 \dots] \cdot \frac{1}{12,8}}{[(1,2 : 36) + 1 \frac{1}{5} : 0,25 - 1,8(3)] \cdot 1 \frac{1}{4}} : 0,125.$$

$$13. \frac{\left(2 \frac{38}{45} - \frac{1}{15}\right) : 13 \frac{8}{9} + 3 \frac{3}{65} \cdot 0,(26)}{\left(18 \frac{1}{2} - 13,777 \dots\right) \cdot \frac{1}{85}} \cdot 0,5.$$

$$14. \frac{3,75 : 1 \frac{1}{2} + \left(1,5 : 3 \frac{3}{4}\right) \cdot 2 \frac{1}{2} + \left(1 \frac{1}{7} - \frac{23}{49}\right) : \frac{22}{147}}{2 : 3 \frac{1}{5} + \left(3 \frac{1}{4} : 13\right) : \frac{2}{3} - \left(2 \frac{5}{18} - \frac{17}{36}\right) : \frac{18}{65}}.$$

$$15. \frac{\left[\left(4,625 - \frac{13}{18} \frac{9}{26}\right) : \frac{9}{4} + 2,5 : 1,25 : 6,75 \right] : 1 \frac{53}{68}}{\left(\frac{1}{2} - 0,375\right) : 0,125 + \left(\frac{5}{6} - \frac{7}{12}\right) : (0,358 - 1,4796 : 13,7)}.$$

$$16. \frac{\left[\left(3 \frac{7}{12} - 2 \frac{11}{18} + 2 \frac{1}{24}\right) : 1 \frac{5}{31} - \frac{3}{52} \cdot \left(3 \frac{1}{2} + \frac{5}{6}\right) \right] 1 \frac{7}{13}}{\frac{19}{84} : \left(5 \frac{13}{42} - 2 \frac{13}{28} + \frac{5}{24}\right) + 1 \frac{2}{27} - \frac{1}{3} - \frac{4}{9}}.$$

$$17. \frac{\left[\frac{(3,2 - 1,7) : 0,003}{\left(\frac{29}{35} - \frac{3}{7}\right) \cdot 4 : 0,2} - \frac{\left(1 \frac{13}{20} - 1,5\right) \cdot 1,5}{\left(2,44 + 1 \frac{14}{25}\right) \cdot \frac{1}{8}}\right] : 62 + 1,364 : 0,124}{: 62 + 1,364 : 0,124}.$$

$$18. 5 \frac{4}{7} : \left\{ 8,4 \cdot \frac{6}{7} \cdot \left[- \frac{(2,3 + 5:6,25) \cdot 7}{80,0125 + 6,9} \right] - 20,384 : 1,3 \right\}.$$

$$19. \frac{\left[4 - 3,5 \left(2 \frac{1}{7} - 1 \frac{1}{5}\right) \right] : 0,16}{x} = \frac{3 \frac{2}{7} - \frac{3}{14} \cdot \frac{1}{6}}{41 \frac{23}{84} - 40 \frac{49}{60}}.$$

$$20. \frac{1,2 : 0,375 - 0,2}{6 \frac{4}{25} : 15 \frac{2}{5} + 0,8} = \frac{0,016 : 0,12 + 0,7}{x}.$$

$$21. \frac{0,125x}{\left(\frac{19}{24} - \frac{21}{40}\right) \cdot 8 \frac{7}{16}} = \frac{\left(1 \frac{28}{63} - \frac{17}{21}\right) \cdot 0,7}{0,675 \cdot 2,4 - 0,02}.$$

$$22. \frac{x}{1,05:0,24 - 15,15:7,5} = \frac{9 \left(1 \frac{11}{20} - 0,945 : 0,9 \right)}{1 \frac{3}{40} - 4 \frac{4}{8} : 7}$$

$$23. \frac{15,2 \cdot 0,25 - 48,51:14,7}{x} = \frac{\left(\frac{13}{44} - \frac{2}{11} - \frac{5}{66} : 2 \frac{1}{2} \right) \cdot 1 \frac{1}{5}}{3,2 + 0,8 \cdot \left(5 \frac{1}{2} - 3,25 \right)}$$

Индукция аксиомасидан фойдаланиб, қуйидагиларни исботланг:

$$24. \frac{3}{4} + \frac{5}{36} + \dots + \frac{2n+1}{n^2(n+1)^2} = 1 - \frac{1}{(n+1)^2}.$$

$$25. \left(1 - \frac{1}{4} \right) \left(1 - \frac{1}{9} \right) \dots \left[1 - \frac{1}{(n+1)^2} \right] = \frac{n+2}{2n+2}.$$

$$26. \frac{1}{1 \cdot 3} + \frac{1}{3 \cdot 5} + \dots + \frac{1}{(2n-1)(2n+1)} = \frac{n}{2n+1}.$$

$$27. \frac{1}{1 \cdot 3} + \frac{2^2}{3 \cdot 5} + \dots + \frac{n^2}{(2n-1)(2n+1)} = \frac{n(n+1)}{2(2n+1)}.$$

$$28. \frac{1}{1 \cdot 3 \cdot 5} + \frac{2}{3 \cdot 5 \cdot 7} + \dots + \frac{n}{(2n-1)(2n+1)(2n+3)} = \\ = \frac{n(n+1)}{2(2n+1)(2n+3)}.$$

$$29. \frac{1}{a(a+1)} + \frac{1}{(a+1)(a+2)} + \dots + \frac{1}{(a+n-1)(a+n)} = \\ = \frac{n}{a(a+n)}.$$

Қуйидаги масалаларни арифметик усуллар билан ечинг.
30. 1) Тақрибий сонда охирги рақам нимани кўрсатади?

2) Қайси ҳолларда тақрибий сонларнинг аниқлиги каср хонасининг рақамлари сони билан аниқланади?
Қайси ҳолларда қийматли рақамлар сони билан аниқланади?

31. $2 \frac{3}{7}$ сонининг қийматини 0,05 гача аниқликда тақрибий ҳисобланг. Ҳосил бўлган сон берилган сондан катта ёки кичик бўла оладими?

32. 9752 сўм 52 тийин 9800 сўмгача яхлитланди. Абсолют ва нисбий хатоликларни топинг.

33. 100 кг гача аниқликда олинган 567800 кг тақрибий соннинг нисбий хатолигини топинг.

34. 4,666... сонини тўлдириш қоидасига асосан учта ишончли рақам билан ёзинг. Абсолют ва нисбий хатоликларни топинг.

35. Бир буюмнинг узунлигини ўлчаганда ками билан 5,82 мм, ортиги билан 5,83 мм чиқди. Ўлчаш аниқлиги қанча?

36. Кўчанинг узунлиги ва Москвадан Санкт-Петербургча бўлган масофа ўлчаб чиқилди. Биринчи ҳолда 1 м гача аниқликда 1 км чиқди; иккинчи ҳолда 1 км гача аниқликда 651 км чиқди. Қайси ўлчаш аниқроқ чиқкан?

37. Нима учун берилган ўндан бирлар аниқлигидаги тақрибий соннинг ёнига ноль ёзиб ёки бор нолни ташлаб бўлмайди?

38. Бўйи 1,42 м ва эни 71 см бўлган тунука 4,5 кг келади. Шу тунуканинг 1 кв. дм бўлагининг оғирлиги қанча (1 г гача аниқликда)?

39. Алюминийнинг солиштирма оғирлиги $2,7 \text{ г}/\text{см}^3$. Уқувчи бу оғирликни тажрибада топиб, $2,5 \text{ г}/\text{см}^3$ ни ҳосил қилди. Ўлчашнинг нисбий хатолигини топинг.

40. Масштаб чизғичи билан қаламнинг узунлигини, дафтар ёки китобнинг ўлчамларини ўлчанг, ҳосил бўлган миқдорларни ва уларнинг хатоликларини ёзинг.

41. $\frac{7}{9}, \frac{5}{7}, \frac{9}{13}$ касрларни вергулдан кейин тўртта каср ҳосаси билан ёзиладиган ўнли каср шаклида ёзинг ва ҳосил бўлган сонларнинг хатоликларини топинг.

42. Икки ишчи бирга ишлаб, бир ишни 6 кунда бажарди. Биринчи ишчи бу ишни ёлғиз ўзи 10 кунда бажаради. Биринчи ишчи бир неча кун ишлади, иккинчи ишчи ундан кейин ишлаб, қолган ишни тамомлади. Уларнинг иккаласи $12 \frac{1}{2}$ [иш] куни сарф қилишди. Ҳар бир ишчи неча кун ишлаган?

43. Электр билан ишлайдиган иккита шамол машина бирин-кетин 7 соат ишлаб, биргаликда 3 кіловатт-соат энергия сарф қиласи. Иккинчиси $\frac{3}{8}$ кіловатт-соат энергия сарф қиласи. Ҳар бир шамол машинаси неча соат ишлаган?

44. Ернинг ўртача ярим диаметри $6,37128 \cdot 10^8$ см, Ойнинг диаметри Ер диаметрининг $\frac{3}{11}$ қисмини ташкил қиласи. Ой диаметрини километрлар билан ифодаланг.

45. Бир стаканга тўлдириб чой қуйилди, сўнгра чойнинг 0, (3) қисмини тўкиб, унинг ўрнига сут қуйилди,

сүнгра яна 0,6 қисмини түкиб, яна стаканнинг 0,75 қисмигача сут қуайлди. Стаканнинг қанча қисмига сут қуайлган? Қандай қисмига чой қуайлган?

46. Хўжалик ҳамма ерининг $\frac{3}{5}$ қисмига ғалла экилган, қолган ернинг $\frac{13}{36}$ қисми полиз ва ўтлоқ қилинган.

Хўжаликнинг қолган ери ўрмондан иборат. Хўжаликнинг экин майдони ўрмондан 217 га ортиқ; ғалла экилган ернинг 0, (3) қисмига жавдар, қолганига буғдой экилган. Неча гектар ерга жавдар ва неча гектар ерга буғдой экилган?

47. Цехда оғирлиги 3,2 кг дан бўлган 120 та самовар тайёрланган ва унга 20 та патнис ясалган. Сарф қилинган ҳамма материалнинг 0,96 қисми самоварга кетган. Ҳар бир патниснинг оғирлигини топинг.

48. Бир харидорга бир тўп газламанинг 0,2 қисми, иккинчисига қолган газламанинг $\frac{3}{4}$ қисми сотилди, шундан кейин тўпда 14,2 м газлама қолди. Тўпда неча метр газлама бўлган?

49. Хўжалик ўз аъзоларига биринчи куни 9,36 т жавдар, иккинчи куни биринчи кундагидан $1\frac{1}{2}$ марта кам, учинчи куни дастлабки икки кундагининг $\frac{2}{15}$ қисмича жавдар тарқатган. Берилган ҳамма жавдар олинган ҳамма ҳосилнинг $\frac{4}{25}$ қисмини ташкил қиласди. Хўжаликда қанча жавдар йиғилган?

50. 480 га ер майдони уч бўлакка бўлинди. Иккинчи бўлакнинг юзи биринчи бўлак юзининг $\frac{2}{3}$ қисмини ташкил қиласди, учинчи бўлак юзи иккинчи бўлакнинг ярмини ташкил қиласди. Ҳар қайси бўлакнинг юзи қанча?

IV б о б. КОМБИНАТОРИКА (БИРЛАШМАЛАР)

Комбинаторика — дискрет математиканинг бир бўлими бўлиб, асосан чекли тўпламлар билан иш кўради. Комбинаторика берилишига кўра такрорланадиган ва такрорланмайдиган: ўринлаштириш, ўрин алмаштириш, гурӯхлашларга бўлинади.

Чекли тўпламлар табиати жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, математиканинг кўпгина масалаларини ҳал қилишда қатнашади. A ва B сонли тўпламларнинг $A \cup B$ бирлашмаси A ва B тўпламлар элементларидан (бир хил элементлар бир марта қатнашади) иборат тўплам, уларнинг $A \cap B$ кесишмаси эса бу тўпламлар учун умумий бўлган элементлардан иборат тўплам бўлади.

Мисол. $A = \{1, 2, 3, 4\}$ ва $B = \{3, 4, 5\}$ тўпламларнинг бирлашмаси ва кесишмасини топинг.

Ечиш. $A \cup B = \{1, 2, 3, 4, 5\}$.

Шу A ва B сонли тўпламларнинг кесишмаси A ва B тўпламлар учун умумий бўлган элементлардан ташкил топган $A \cap B = \{3, 4\}$ тўпламdir.

Математикада берилган тўплам элементлари саноғини аниқлаш учун маҳсус белги ишлатилиши мумкин. Масалан, A тўплам элементлари саноғи $N(A) = 4$, B ники эса $N(B) = 3$ бўлади.

Масала. Барча тўрт хонали сонлар саноғини аниқланг.

Ечиш. Маълумки, барча тўрт хонали сонларнинг умумий кўриниши $\overline{a_1 a_2 a_3 a_4}$ бўлади. Бунда ҳар бир хона бирлигига турган рақамнинг қиймат қабул қилиш имконияти $0 < a_1 \leqslant 9$, $0 \leqslant a_2 \leqslant 9$, $0 \leqslant a_3 \leqslant 9$, $0 \leqslant a_4 \leqslant 9$ бўлганлиги сабабли, барча тўрт хонали сонларнинг саноғи 9000 та экан.

Агар бу масалани тўплам тушунчаси ёрдамида ҳал қиласиган бўлсак, $A_1 = \{1, 2, \dots, 9\}$, $A_2 = A_3 = A_4 = \{0, 1, 2, \dots, 9\}$ бўлгани учун $N(A_1) = 9$, $N(A_2) = N(A_3) = N(A_4) = 10$ бўлиб, $N(A_1 \times A_2 \times A_3 \times A_4) = 9000$ келиб чиқади. Бу масаланинг ечимидан бевосита $N(A) = 4$ бўлганда ва

$$A \times A \times A \times \dots \times A = A^k \text{ дан } \underbrace{N(A \times \dots \times A)}_k =$$

$= N(A) \cdot N(A) \dots N(A) = (N(A))^k = 4^k$ экани келиб чиқшини кўриш мумкин. Демак,

$$N(A \cup B) = N(A) + N(B) - N(A \cap B)$$

бўлади.

Бу тушунчани n та тўплам бирлашмаси учун татбиқ қилсак, у ҳолда

$$N\left(\bigcup_{\alpha=1}^n A_\alpha\right) = \sum_{\alpha=1}^n N(A_\alpha) - \sum_{\substack{i, j=1 \\ i \neq j}}^n N(A_i \cap A_j) + N(A_1 \cap A_2 \cap \dots \cap A_n)$$

$$A_2 \cap A_3) + \dots + (-1)^{k-1} N\left(\bigcap_{m=1}^k A_{im}\right) + \dots + \\ + (-1)^{n-1} N\left(\bigcap_{\alpha=1}^n A_\alpha\right).$$

Бу формулада A_1, A_2, \dots, A_n тўпламларнинг ўзларидан ташқари улгрининг мумкин бўлган барча кесишмалари ҳам қатнашади. Агар ўзаро кесишувчи тўпламларнинг сони тоқ бўлса, у ҳолда $(-1)^k = 1$ бўлиб, жуфт бўлса, $(-1)^k = -1$ бўлади. Бу юқорида келтирилган фикрлар қўйида кўриладиган мавзуларни ҳал қилишда фойдалидир.

1- §. ЎРИНЛАШТИРИШ

27- таъриф. Берилган n та элементли тўплам элементларидан k тадан олиб тузилган ва элементлари ёки элементларининг тартиби билан фарқ қилувчи турли хил гуруҳлар ўринлаштириши дейилади.

Ўринлаштиришлар берилшига кўра такрорланувчи ва такрорланмайдиган бўлади.

Такрорланувчи ўринлаштириш. $A = \{2, 3\}$ тўплам берилган бўлсин. Бу тўплам элементларидан аввал иккитадан, сўнгра учтадан такрорланувчи ўринлаштириш тузамиз, яъни: $(2, 2), (2, 3), (3, 2), (3, 3)$, бундай такрорланувчи ўринлаштиришлар сони $B_2^2 = 2^2 = 4$ та; $(2, 2, 2), (2, 2, 3), (2, 3, 2), (2, 3, 3), (3, 3, 3), (3, 3, 2), (3, 2, 3), (3, 2, 2)$, бу ҳолда $B_2^3 = 2^3 = 8$ та ёки $B_2^3 = N(A^3) = (N(A))^3 = 8$.

28- таъриф. Берилган n та элементдан k тадан олиб тузилган ўринлаштиришларда камидан бир элемент бир ва ундан ортиқ, лекин k тадан ортиқ бўлмаган марта қатнашса, у ҳолда бундай ўринлаштириши такрорланувчи ўринлаштириши дейилади ва B_n^k (бунда $n \leq k$ бўлиши мумкин) орқали белгиланади.

Мисол. Берилган $B_4^k = \{a_1, a_2, a_3, a_4\}$ тўплам элементларидан учтадан олиб тузилган такрорланувчи ўринлаштиришлар сонини аниқланг.

Ечиш. $B_4^3 = 4^3 = 64$ та.

52- теорема. n та элементдан k тадан олиб тузилган барча такрорланувчи ўринлаштиришлар сони n^k га тенг.

Исботи. k га нисбатан математик индукция усулини

құллаймиз. $k = 1$ бүлганды $B_n^k = B_n^1 = n$ бўлади, чунки ҳар бир гуруҳда биттадан элемент бўлиб, тўплам n та элементли бўлгани учун ўринлаштиришлар сони n та бўлади. Теорема $k = p$ учун ўринли бўлсин, яъни $B_n^p = n^p$ бўлиб, бунда ҳар бир гуруҳ $(a_1, \underbrace{a \dots, a}_p)$ да p тадан элемент бўлиб, бар-

ча ўринлаштиришлар сони n^p та бўлади. Энди ҳар бир гуруҳдаги элементлар сонини биттага $(a_1, a, \dots, a_l, a_{l+1})$ ортирасак, у ҳолда бундай ўринлаштиришлар сони n марта ортади. Бундан $B_n^{p+1} = n \cdot B_n^p = n \cdot n^p = n^{p+1}$ бўлади. Демак, $k = p + 1$ бўлганды, ўринлаштиришлар сони n^{p+1} та бўлар экан. Шу билан теорема исбот қилинди.

Мисол. $A = \{x_1, x_2, x_3, x_4\}$ тўпламни $B = \{y_1, y_2, y_3\}$ тўпламга неча хил усул билан акслантириш мумкин?

Ечиш. Бунинг учун аввал $N(A) = 4$ ва $N(B) = 3$ эканини топамиз. Сўнгра $B_3^4 = 81$ эканига ишонч ҳосил қиласмиш.

Математикада такрорланадиган ўринлаштиришлар билан бирга такрорланмайдиган ўринлаштиришлар ҳам қаралади. Масалан, $A = \{a, b, c, d\}$ тўплам элементларидан иккитадан қилиб такрорланмайдиган ўринлаштиришлар тузамиш:

$$(a, b), (a, c), (a, d), (b, a), (b, c), (b, d), \\ (c, a), (c, b), (c, d), (d, a), (d, b), (d, c).$$

Ҳосил бўлган натижадан кўриниб турибдики, 4 та элементдан 2 тадан олиб тузилган такрорланмайдиган ўринлаштиришлар сони 12 та бўлар экан.

29-таъриф. *Берилган n та элементдан k тадан олиб тузилган ўринлаштиришларда ҳар бир элемент бир мартадан қатнашиб, гуруҳлар бир-бираидан элементлари ёки элементларининг марташиб билан фарқ қиласа, у ҳолда бундай ўринлаштиришлар такрорланмайдиган ўринлаштиришлар дейшилади ва (*Arrangement — ўринлаштириши*) A_n^k орқали белгиланади.*

Мисол. $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ тўплам элементларидан иккитадан қилиб такрорланмайдиган ўринлаштиришлар тузинг.

Ечиш. $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ тўплам элементларидан A_n^2 ни тузамиш, яъни:

$$(a_1, a_2), (a_1, a_3), (a_1, a_4), \dots, (a_1, a_n) (n - 1) \text{ та} \\ (a_2, a_1), (a_2, a_3), (a_2, a_4), \dots, (a_2, a_n) (n - 1) \text{ та}$$

$$(a_n, a_1), (a_n, a_2), (a_n a_3), \dots, (a_n, a_{n-1}) (n-1) \text{ та}$$

Демак, ҳар бир қаторда $(n-1)$ та гуруҳ бўлиб, n та қаторда $n(n-1)$ та гуруҳ бўлишини эътиборга олсак, у ҳолда $A_n^2 = n(n-1)$ бўлар экан.

Бу мисолдан кўриниб турибдик, n та элементдан 3 тадан олиб тузилган барча тақрорланмайдиган ўринлаштиришлар сони $A_n^3 = n(n-1)(n-2)$ та бўлар экан.

153-теорема. n та элементдан k тадан олиб тузилган барча тақрорланмайдиган ўринлаштиришилар сони

$$A_n^k = n(n-1)(n-2) \dots [n-(k-1)]$$

бўлади.

Исботи. $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ тўпламнинг a_1 элементини биринчи элемент сифатида танлашда n та имконият мавжуд бўлганилиги учун уни $N(X_1) = n$ орқали белгилайлик, энди a_2 элемент учун $n-1$ та имконият қолади, уни $N(X_2) = n-1$ орқали белгилаймиз, a_3 учун $N(X_3) = n-2$ та ва ҳоказо a_k учун $N(X_k) = n-k+1$ та имконият қолади. Натижада юқорида кўриб ўтилган муносабатга асосан

$$A_n^k = N(X_1)N(X_2)N(X_3) \dots N(X_k) = n(n-1)(n-2) \dots [n-(k-1)]$$

бўлади. Демак,

$$A_n^k = n(n-1)(n-2) \dots (n-(k-1)).$$

Шу билан теорема исбот қилинди.

Мисол. 30 кишилик мажлис учун раис ва котибни неча хил усул билан сайлаш мумкин?

Ечиш. Мажлисда 30 киши бўлса, ундан икки кишини сайлаш керак. Улардан бири раис, иккинчиси котиб бўлади. Демак, уларни $A_{30}^2 = 30 \cdot 29 = 870$ хил усул билан сайлаш мумкин экан.

Ҳосил қилинган $A_n^k = n(n-1)(n-2) \dots (n-k+1)$ формуладан қўйидаги хусусий натижаларни олиш мумкин:

$$\begin{aligned} 1) A_n^k &= n(n-1)(n-2) \dots (n-k+1) = \\ &= \frac{n(n-1) \dots (n-k+1)(n-k) \dots 2 \cdot 1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (n-k)} = \frac{n!}{(n-k)!}; \end{aligned}$$

$$A_n^k = \frac{n!}{(n-k)!};$$

$$2) A_n^k = n A_{n-1}^{k-1}; \quad 3) A_n^k = n(n-1) A_{n-2}^{k-2};$$

$$4) A_n^k = \frac{n}{n-k} A_{n-1}^k;$$

$$5) A_n^k = \frac{1}{n-k} A_n^{k+1}.$$

2- §. ЎРИН АЛМАШТИРИШ

Математикада ўринлаштириш тушунчаси бевосита ўрин алмаштириш тушунчаси билан боғлиқдир.

30- таъриф. Берилган n та элементлардан тўплам элементларидан n тадан олиб тузилган ва факат элементларининг тартиби билан фарқ қиласиган ўринлаштиришилар ўрин алмаштиришилар дейилади ва (Permutatsia — ўрин алмаштириши) P_n орқали белгиланади.

Мисол. $A = \{a, b, c\}$ тўплам элеменларидан такрорланмайдиган ўрин алмаштиришлар тузинг.

Ечиш. A тўплам элеменлар сони $N(A) = 3$ бўлгани учун барча ўрин алмаштиришлар $(a, b, c), (a, c, b), (b, a, c), (c, b, a), (b, c, a), (c, a, b)$ бўлиб, $P_3 = 1 \cdot 2 \cdot 3 = 6$ та.

54- теорема. n та элементдан n тадан олиб тузилган барча такрорланмайдиган ўрин алмаштиришлар сони $P_n = n!$ бўлади.

Исботи. Бунинг учун 53- теоремани хуносасидан фойдаланамиз, яъни A_n^k даги k ни n билан алмаштирамиз, у ҳолда

$$A_n^n = n(n-1)(n-2) \dots 3 \cdot 2 \cdot 1 = n!, \quad P_n = A_n^n = n!.$$

Шу билан теорема исбот бўлди.

Бу теоремадан қўйидаги хуносаларни келтириб чиқариш мумкин:

$$1) P_n = n! = n P_{n-1} = n(n-1) P_{n-2} = n(n-1)(n-2) P_{n-3};$$

$$2) A_n^k = \frac{n!}{(n-k)!} \text{ дан } P_n = A_n^k P_{n-k} \text{ ни ҳосил қиласимиз;}$$

$$3) A_n^k = \frac{n!}{(n-k)!} = \frac{P_n}{P_{n-k}}, \text{ агар } k = 0 \text{ бўлса,}$$

$$A_n^0 = \frac{n!}{n!} = 1$$

бўлади.

Мисол. $A_x^3 + 3A_x^2 = \frac{1}{2}$ тенгламани ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } & \frac{A_x^3 + 3A_x^2}{P_{x+1}} = \frac{\frac{P_x}{P_{x-3}} + 3 \cdot \frac{P_x}{P_{x-2}}}{(x+1)P_x} = \\ & = \frac{P_x(P_{x-2} + 3P_{x-3})}{(x+1)P_x \cdot P_{x-3} \cdot P_{x-2}} = \frac{(x-2)P_{x-3} + 3P_{x-3}}{(x+1)P_{x-3} \cdot P_{x-2}} = \\ & = \frac{x-2+3}{(x+1)P_{x-2}} = \frac{1}{P_{x-2}} = \frac{1}{2}. \end{aligned}$$

Бундан $P_{x-2} = 2$; $x-2=2$; $x=4$.

Демак, тенгламанинг ечими $x=4$ экан.

Мисол. $\frac{P_{n+2}(n^2-9)}{P_{n+4}}$ ифодани соддалаштиринг.

$$\text{Ечиш. } \frac{P_{n+2}(n^2-9)}{P_{n+4}} = \frac{P_{n+2}(n+3)(n-3)}{(n+4)(n+3)P_{n+2}} = \frac{n-3}{n+4}.$$

3- §. ГУРУХЛАШ

Гурухлашлар такрорланувчи ва такрорланмайдиган турларга ажратилади. Такрорланмайдиган гурухлашлар ўзининг табиати жиҳатидан ўрганишга анча қулайдир.

31- таъриф. *Берилган n та элементдан k тадан олиб тузилган ҳамда ўзининг тартиби ва элементлари билан бир- биридан фарқ қиласидиган такрорланмайдиган ўринлаштиришлар гурухлаши дейилади ва (французча Combination — гурухлаши) C_n^k орқали белгиланади (бу ерда $n > k$).*

Мисол. $A = \{a, b, c\}$ дан иккитадан гурухлашларни тузинг.

Ечиш. $A = \{a, b, c\}$ тўплам элементларидан иккитадан ўринлаштиришлар 6 та бўлади: (a, b) , (a, c) , (b, a) , (b, c) , (c, a) , (c, b) . Энди бундан 31-таърифдаги шарт бўйича (a, b) , (a, c) , (b, c) жуфтликларни ажратамиз. Демак,

$$C_3^2 = 3 = \frac{A_3^2}{P_2} = \frac{3 \cdot 2}{1 \cdot 2}$$

бўлади.

55- теорема. m та элементдан n тадан олиб тузылган барча тақрорланмайдын гурухлашылар сони $C_m^n = A_m^n : P_n$ га тенг.

Исботи. Математик индукция усулидан фойдаланамиз. $n = 1$ бўлсин. $C_m^1 = A_m^1 : P_1 = m$ бўлиб, $n = 1$ да тенглик ўринлидир. $n = k$ бўлганда $C_m^k = A_m^k : P_k$ ўринли деб, у $n = k + 1$ учун ҳам ўринли эканини кўрсатамиз. Бунинг учун m та элементдан k тадан олиб тузылган гурухларга $k + 1$ элементни қўшсак, натижада $(k + 1)$ та элементли гурухлар ҳосил бўлади. Натижада $(k + 1)$ элементли гурухлар сони k та элементли гурухлар сонидан $\frac{m - k}{k + 1}$ марта ошади, яъни

$$C_m^{k+1} = \frac{m - k}{k + 1} C_m^k$$

бўлади.

Демак,

$$C_m^{k+1} = \frac{m - k}{k + 1} C_m^k = \frac{A_m^k (m - k)}{P_k (k + 1)} = \frac{A_m^{k+1}}{P_{k+1}}$$

екани келиб чиқади. Шу билан теорема исбот қилинди.

1. Гурухлашлар

$$C_m^n = C_m^{m-n}$$

хоссага эга.

Исботи. $C_m^n = A_m^n : P_n = \frac{P_m}{P_{m-n} P_n} = \frac{P_m}{P_{m-(m-n)} P_{m-n}} = \frac{A_m^{m-n}}{P_{m-n}} = C_m^{m-n}$. Шу билан исбот қилинди.

2. $C_m^n + C_m^{n+1} = C_{m+1}^{n+1}$ бўлишини исботланг.

Исботи. Маълумки, $C_m^n = \frac{P_m}{P_n P_{m-n}}$;

$$C_m^{n+1} = \frac{P_m}{P_{n+1} P_{m-n-1}}$$

эканидан

$$C_m^n + C_m^{n+1} = \frac{P_m}{P_n P_{m-n}} + \frac{P_m}{P_{n+1} P_{m-n-1}} =$$

$$\begin{aligned}
 &= \frac{P_m}{P_n} \left(\frac{1}{P_{m-n}} + \frac{1}{(n+1) P_{m-n-1}} \right) = \frac{(m+1) P_m}{(n+1) P_n P_{m-n}} = \\
 &= \frac{P_{m+1}}{P_{n+1} P_{(m+1)-(n+1)}} = C_{m+1}^{n+1}
 \end{aligned}$$

жосил бўлади. Демак, берилган тенглик ўринли экан.

3. Ушбу айниятни исботланг:

$$C_k^k + C_{k+1}^k + \dots + C_n^k = C_{n+1}^{k+1}, \quad n \geq k, \quad n, k \in N. \quad (1)$$

Исботи. Бунинг учун математик индукция усулидан фойдаланамиз. $n = 1$ бўлсин, у ҳолда $C_1^1 = C_2^2$ бўлиб, (1) тенглик ўринлидир. $n = m$ учун $C_k^k + C_{k+1}^k + \dots + C_m^k = C_{m+1}^{k+1}$ ўринли деб, (1) нинг $n = m + 1$ учун ҳам тўғрили гини кўрсатамиз:

$$C_k^k + C_{k+1}^k + \dots + C_m^k + C_{m+1}^k = C_{m+1}^k + C_{m+1}^{k+1} = C_{m+2}^{k+1}.$$

Шу билан (1) исбот қилинди.

4- §. ТАКРОРЛАНУВЧИ ЎРИН АЛМАШТИРИШ

n та элементли A тўплам элеметлари m та грухга ажратилган бўлсин, яъни: $A = \bigcup_{\alpha=1}^m B_\alpha$ ва $B_i \cap B_j = \emptyset$ $i, j = \overline{1, m}$ шарти бажарилсан. Ҳар бир грухга кирган элеметлар сони мос равишда k_1, k_2, \dots, k_m бўлсин. A тўпламнинг элеметлари сони $N(A) = n$ та, унинг қисм тўпламлари элеметлари сони мос равишда $N(B_1) = k_1, N(B_2) = k_2, N(B_3) = k_3, \dots, N(B_m) = k_m$ бўлганлиги учун, бундан $k_1 + k_2 + \dots + k_m = n$ эканлиги келиб чиқади. Натижада кўриниб турибдики, B_1 тўпламни A тўпламдан $C_n^{k_1}$ та усул билан ажратиш мумкин, у ҳолда қолган $n - k_1$ элементдан B_2 тўпламни $C_{n-k_1}^{k_2}$ та усул билан ажратиш мумкин ва ҳоказо. Демак, B_1, B_2, \dots, B_n тўпламларни ажратиш ва кўпайтириш қоидасига асосан

$$\begin{aligned}
 N(k_1, k_2, \dots, k_m) &= C_n^{k_1} \cdot C_{n-k_1}^{k_2} \cdot C_{n-k_1-k_2}^{k_3} \cdots C_{n-\sum_{j=1}^{m-1} k_j}^{k_m} = \\
 &= \frac{n!}{k_1! (n - k_1)! \cdots k_m! (n - k_1 - k_2 - \dots - k_{m-1})!} =
 \end{aligned}$$

$$= \frac{n!}{k_1! k_2! \dots k_m!}$$

хосил бўлади. Шундай қилиб, n та элементдан тузилган такрорланувчи ўрин алмаштиришлар сони қуийдагига тенг:

$$N(k_1, k_2, \dots, k_m) = \frac{n!}{k_1! k_2! \dots k_m!}.$$

Бу юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, агар $k = n$ бўлса, такрорланмайдиган ўрин алмаштиришлар, агар $k < n$ бўлса, такрорланадиган ўрин алмаштиришлар ҳосил бўлади.

1- мисол. Шахмат тахтасининг биринчи чизигига 2 та от, 2 та фил, 2 та рух, фарзин ва шоҳни неча хил усул билан жойлаштириш мумкин.

Ечиш. Масаланинг шартига кўра $k_1 = 2$, $k_2 = 2$, $k_3 = 2$, $k_4 = 1$, $k_5 = 1$, $\sum k_i = 8$.

Демак,

$$N(2, 2, 2, 1, 1) = \frac{8!}{2! 2! 2! 1! 1!} = 5040 \text{ та усул.}$$

2- мисол. $A = \{a_1, a_2, a_3, b_1, b_2, c_1, c_2\}$ тўплам элементларидан тузилган такрорланувчи ўрин алмаштиришлар сонини топинг.

Ечиш. A тўплам элементларини ўзаро кесишмайдиган $B_1 = \{a_1, a_2, a_3\}$, $B_2 = \{b_1, b_2\}$; $B_3 = \{c_1, c_2\}$ қисм тўпламларга ажратамиз. Натижада $N(B_1) = 3$, $N(B_2) = 2$, $N(B_3) = 2$ ҳосил бўлиб, $\sum k_i = 7$ бўлади. Ҳар бир гурӯҳдаги ҳар хил ўрин алмаштиришлар сони мос равишда $3! 2! 2!$ бўлади. $N(A) = 7$ бўлғанлиги сабабли A тўплам элементларидан тузилган ўрин алмаштиришлар сони $7!$ бўлади. Бундан мумкин бўлган барча такрорланувчи ўрин алмаштиришлар сони шу 7 та элементдан тузилган ўрин алмаштиришлар сонидан $3! 2! 2!$ марта кам бўлди, яъни

$$N(3, 2, 2) = \frac{7!}{3! 2! 2!} = 210 \text{ та.}$$

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар:

1. Ҳисобланг: A_{15}^4 ; A_5^3 ; B_4^5 ; B_6^4 ; P_7 ; C_5^2 ; C_4^3 ; C_{15}^3 .

2. Тенгсизликларни текширинг:

а) $C_{13}^m < C_{13}^{m+2}$; б) $C_{18}^{m-2} > C_{18}^m$; в) $5C_m^3 < C_{n+2}^3$, $m, n \in N$;

г) $2C_m^5 > 11C_{m-2}^3$; д) $C_{n+1}^{n-2} - C_{n+1}^{n-1} \leq 10$; е) $A_{m+1}^4 : C_{m-1}^{m-3} > 14P_3$.

3. Қүйидагиларни исботланг:

а) $C_n^k + C_n^{k-1} = C_{n+1}^k$;

б) $C_m^n + C_{m-1}^n + \dots + C_{m-10}^n = C_{m+1}^{n+1} - C_{m-10}^{n+1}$;

в) $C_n^1 + 2C_n^2 + \dots + nC_n^n = n \cdot 2^{n-1}$;

г) $C_n^0 + C_n^1 + \dots + C_n^n = 2^n$;

д) $C_n^0 + 2C_n^1 + \dots + (n+1)C_n^n = (n+2)2^{n-1}$;

е) $C_n^0 - C_n^1 + \dots + (-1)^n C_n^n = 0$;

ж) $C_n^0 - \frac{1}{3}C_n^1 + \frac{1}{5}C_n^2 + \dots + \frac{(-1)^n}{2n+1}C_n^n = \frac{P_n 2^n}{(2n+1)!!}$,

бу ерда $1 \cdot 3 \cdot 5 \dots (2n+1) = (2n+1)!!$;

з) $C_2^2 + C_3^2 + \dots + C_n^2 = C_{n+1}^3$.

4. Қүйидаги тенгламаларны өчинг:

а) $C_{2x}^{x+1} : C_{2x+1}^{x-1} = 2 : 3$; б) $A_{x-1}^2 - C_x^1 = 79$;

в) $3C_{x+1}^2 - 2A_x^2 = x$; г) $C_{x+1}^2 : C_x^3 = 4 : 5$;

д) $12C_x^1 + C_{x+4}^2 = 162$; е) $A_{x+1}^3 + C_{x+1}^{x-1} = 14(x+1)$;

ж) $A_x^3 + C_x^{x-2} = 14x$; з) $C_{x+1}^{x-4} = \frac{7}{15}A_{x+1}^3$;

и) $A_{x+3}^2 = C_{x+2}^3 + 20$; к) $C_x^3 + C_x^4 = 11 \cdot C_{x+1}^2$.

5. Тенгсизликкни өчинг:

а) $C_{x-1}^4 - C_{x-1}^3 - \frac{5}{4}A_{x-2}^2 < 0$; б) $C_{x+1}^{x-1} > \frac{3}{2}$;

в) $C_{x+1}^{x-1} < 21$; г) $3C_{x+1}^2 + P_2 \cdot x \geq 4A_x^2$

6. Умумий ҳади $x_n = C_{n+5}^4 - \frac{143}{96} \cdot \frac{P_{n+5}}{P_{n+3}}$ бўлган (x_n) кетма-кетлиқда нечта манфий ҳад бор ($n \in N$)?

7. Умумий ҳади

$$x_n = \frac{195}{4P_n} - \frac{A_{n+3}^3}{P_{n+1}}, \quad n \in N$$

бўлган (x_n) кетма-кетлиқда нечта мусбат ҳад борлигини аниқланг.

8. Умумий ҳади

$$x_n = \frac{A_{n+4}^4}{P_{n+2}} - \frac{143}{4P_n}, \quad n \in N$$

бўлган (x_n) кетма-кетлиқда манфий ҳадни топинг.

В Б О Б. ҲАҚИҚИЙ СОНЛАР

1-§. ҲАҚИҚИЙ СОНЛАР ВА УЛАР ҮСТИДА АМАЛЛАР

Мактаб математика курси ҳамда юқорида кўриб ўтилган мавзулардан маълумки, $N = \{0, 1, 2, \dots, n, \dots, \omega, \dots\}$

$\omega, \dots, \omega^\omega, \dots\}$ натурал сонлар тўплами, $Z = \{\dots, -4, -3, -2, -1, 0, 1, 2, \dots\}$ бутун сонлар тўплами,

$Q = \left\{ \frac{p}{q} \mid q \in N \wedge p \in Z \right\}$ рационал сонлар тўплами устида бажариладиган амаллар ва муносабатларни мушоҳада қилиш натижасида айрим хуносаларни келтириб чиқардик.

Шунингдек, ихтиёрий рационал $\frac{p}{q} = A \overline{t_1 t_2 \dots t_n}$

ёки $\frac{p}{q} = A \overline{b_1 b_2 \dots b_k(t_1 \dots t_n)}$ ёки $\frac{p}{q} = A \overline{(t_1 \dots t_n)}$

сонларнинг чексиз даврий ўнли каср шаклида тасвирланиши ҳақидаги маълумотлар билан танишдик. Лекин математикада $x^2 = 2$, $2x^2 - 3 = 0$, $x^2 - 3x + 1 = 0$ каби тенгламалар ҳам мавжудки, бу тенгламалар рационал сонлар тўпламида ечимга эга эмас. Шунинг учун бу тенгламаларни ечиш зарурати бевосита сон тушунчасини кенгайтириш лозим эканлигини тақозо қиласди.

56-теорема. Квадрати иккига тенг бўлган рационал сон мавжуд эмас.

Исботи. Фараз қилайлик, квадрати 2 га тенг бўлган рационал сон мавжуд бўлсин, яъни $\left(\frac{p}{q}\right)^2 = 2$, $(p, q) = 1$.

Бундан $p^2 = 2q^2$ бўлади, бу тенгликнинг ўнг томони 2 га бўлинади, демак, p^2 — жуфт сон, у ҳолда p сони 2 га бўлинади. $p = 2k$ бўлса, $4k^2 = q^2 \cdot 2$, бундан $q^2 = 2k^2$ бўлиб, $q = 2m$ экани келиб чиқади. Демак, $\frac{p}{q}$ касрнинг сурат ва

махрахи 2 га қисқаради, бу эса қил инган фаразга зиддир.
Шу билан теорема исбот бўлди. Демак, квадрати 2 га тенг рационал сон мавжуд эмас экан, чунки

$$\begin{array}{c} \sqrt{2} = 1,414 \dots \\ \hline 1 \\ \hline 24 & 100 \\ 4 & 96 \\ \hline 281 & 400 \\ 1 & 281 \\ \hline 282 & 11900 \\ 4 & 11296 \end{array}$$

қаралаётган бу ҳолда квадрат илдиз чиқариш жараёни ҳеч бир тугамайди. Акс ҳолда $\sqrt{2}$ бирор чекли ўнли касрга тенг бўлар эди ва шунинг учун у рационал сон бўлар эди. Бу эса юқорида исботланган жумлага зиддир. Шундай қилиб, 2 дан квадрат илдиз чиқарганда чексиз ўнли каср ҳосил бўлади. Бу каср даврий бўла олмайди, у чексиз даврий бўлмаган ўнли каср бўлади.

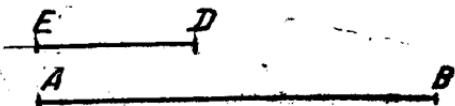
Даврий бўлмаган чексиз ўнли касрларга олиб келадиган яна бир масалани қарайлик. Маълумки, рационал сонлар узлуксиз миқдорларни ўлчаш учун етарли эмас. Бу масала кесмаларни ўлчаш, ўлчовдош ва ўлчовдош бўлмаган кесмалар ҳақида муҳокама юритишга олиб келади.

Берилган AB кесманинг узунлигини $l(AB)$ орқали ифодалайлик, у ҳолда қуйидаги фикрлар ўринли бўлади:

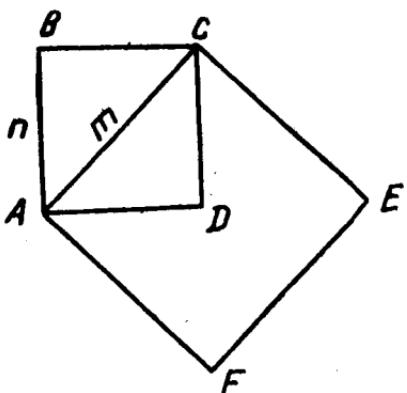
- 1) AB кесма учун $l(AB) \geq 0$ бўлиб, $A = B$ бўлса, у ҳолда $l(AB) = 0$ бўлади;
- 2) AB кесма учун ҳар доим $l(AB) = l(BA)$ ўринлидир;
- 3) Агар C нуқта A ва B нуқталар орасида жойлашган бўлса, у ҳолда $l(AB) = l(AC) + l(CB)$ бўлади;
- 4) Агар ED кесма учун $l(ED) = 1$ бўлса, у ҳолда ED кесма бирлик кесма бўлади.

ED бирлик кесма ва AB кесма берилган бўлсин (1-чизма).

32- таъриф. Агар ED кесмани шундай n та менг бўлакка бўлиши мумкин бўлсаки, натижада ED нинг $\frac{1}{n}$ бўлаги берилган AB кесманинг ичida бирор t бутун сон марта жойлашиша, у ҳолда AB кесма CD кесма билан умумий ўлчовдош дейилади.

1- расм.

2- расм.

шундай кесма мавжудки, у AB кесмага роса n марта, AC кесмага роса m марта жойлашади, яъни $l(AB) = nl(NK)$, $l(AC) = ml(NK)$, $l(NK) = 1$. Бундан $ACEF$ квадратнинг юзи $ABCD$ квадратнинг юзидан роса 2 марта катта эканини билган ҳолда $S_{ACEF} = 2S_{ABCD}$ ёза оламиз. Энди қийматлар-

ни ўз ўрнига қўйсак, $m^2 = 2n^2$ бўлиб, $\left(\frac{m}{n}\right)^2 = 2$ ҳосил бўла-

ди. Лекин олдинги теоремага асосан $\frac{m}{n}$ рационал сон бўла олмайди, демак, қилинган фараз нотўғри. Ҳар қандай квадратнинг диагонали унинг томони билан ўлчовдош эмас экан.

Бу юқорида келтирилган мулоҳазаларга таянган ҳолда қўйидаги хulosаларни келтириш мумкин:

1. Агар AB кесма ED узунлик бирлиги билан ўлчовдош бўлса, у ҳолда уничг узунлиги рационал сон билан ифодаланади.

2. Агар AB кесма ED узунлик бирлиги билан ўлчовдош бўлмаса, унинг узунлиги ҳеч қандай рационал сон билан ифодаланмайди.

Ҳақиқатан ҳам, AB кесмага ED ни икки марта қўйгандан кейин ED дан кичик CB кесма қолди дейлик. Бу ҳолда AB нинг узунилиги тақрибан 2 сони билан ифодаланиши

Бу юқоридаги таърифдан келиб чиқиб, ҳар қандай икки кесма ўлчовдош бўладими? — деган саволни қараб чиқайлик.

57- теорема. Исталган квадратнинг диагонали унинг томонлари билан ўлчовдош эмас.

Исботи. Тескарисини фараз қилиб исботлаймиз. Фараз қилайлик, $ABCD$ квадратнинг AC диагонали унинг AB томони билан ўлчовдош бўлсин. У ҳолда бу кесмаларнинг умумий ўлчови бўлади, яъни

ни ўз ўрнига қўйсак, $m^2 = 2n^2$ бўлиб, $\left(\frac{m}{n}\right)^2 = 2$ ҳосил бўла-

ди. Лекин олдинги теоремага асосан $\frac{m}{n}$ рационал сон бўла олмайди, демак, қилинган фараз нотўғри. Ҳар қандай квадратнинг диагонали унинг томони билан ўлчовдош эмас экан.

Бу юқорида келтирилган мулоҳазаларга таянган ҳолда қўйидаги хulosаларни келтириш мумкин:

1. Агар AB кесма ED узунлик бирлиги билан ўлчовдош бўлса, у ҳолда уничг узунлиги рационал сон билан ифодаланади.

2. Агар AB кесма ED узунлик бирлиги билан ўлчовдош бўлмаса, унинг узунлиги ҳеч қандай рационал сон билан ифодаланмайди.

Ҳақиқатан ҳам, AB кесмага ED ни икки марта қўйгандан кейин ED дан кичик CB кесма қолди дейлик. Бу ҳолда AB нинг узунилиги тақрибан 2 сони билан ифодаланиши

табиий. Узунлик бирлиги ED нинг $\frac{1}{10}$ бўлагини C нуқтадан бошлаб CB га қўйиб чиқамиз, масалан, 5 марта қўйғандан кейин $C'B$ қолдиқ кесма ҳосил бўлди дейлик. Сўнгра ED нинг $\frac{1}{100}$ бўлагини $C'B$ га қўямыз, саккиз марта қўйилгандан сўнг $C''B$ кесма қолдиқ қолди дейлик. AB нинг узунлиги тақрибан 2,58 ... га тенг бўлади. Бу жараённи кетма-кет давом эттирилса, AB кесманинг узунлиги даврий бўлмаган чексиз ўнли каср билан ифодаланади. Шундай қилиб, кесмаларни ўлчаш масаласи бизни рационал сонлар тўпламини бу тўпламга мусбат чексиз давриймас ўнли касрларни қўшиш билан кенгайтириш зарурлигига олиб келди. Маълумки, алгебранинг эҳтиёжлари мусбат чексиз давриймас ўнли касрлар билан бир қаторда манфий чексиз давриймас ўнли касрларни ҳам бир вақтда қараш зарурлигини тақозо қиласди.

Чексиз давриймас ўнли касрлар билан тасвириланадиган сонлар иррационал сонлар деб аталади.

Мисол. $\sqrt{2}, \sqrt{3}, \sqrt{5}$ ва $3,1415926536 \dots$ каби сонлар иррационал сонлардир.

33- таъриф. Рационал ва иррационал сонлар биргаликда ҳақиқий сонлар деб аталади ва у R кўринишда белгиланади.

Мисол. $5,634729 \dots; 15,25; 3\frac{1}{4}; 3(231); 181, 23372$ кабилар ҳақиқий сонлардир.

Ҳақиқий сонларни $\alpha = A, p_1, p_2 \dots p_n \dots;$
 $\beta = B, q_1 q_2 \dots q_n \dots;$ $\gamma = C, l_1, l_2 \dots l_n \dots$ каби кўринишларда ёзамиз.

Агар берилган α ва β ҳақиқий сонларнинг бутун қисмлари ва мос ўнли хона рақамлари бир хил бўлса, у ҳолда $\alpha = \beta$ бўлади.

α ва β ўзаро тенг бўлмаган мусбат ҳақиқий сонлар бўлсин: агар бу сонларнинг бутун қисмлари ҳар хил бўлса, у ҳолда бутун қисми катта бўлгани катта ҳисобланади. Агар α ва β сонларнинг бутун қисмлари ўзаро тенг бўлиб, вергулдан кейинги мос ўнли хона рақамларини тақослаш натижасида бир хил ўнли рақамларидан каттаси аниқланса, шу ҳақиқий сон катта ҳисобланади. Масалан, $5,6348 \dots > 3,9901 \dots; 37,1269 \dots > 37,0394 \dots \sqrt{3} < \sqrt{5}; 0,152131 \dots > -8,41321 \dots$ ва ҳоказо.

Берилтан икки манфий ҳақиқий сондан қайси бирининг абсолют қиймати кичик бўлса, ўшениси катта бўлади, масалан, $-37,1269 \dots < -37,0394 \dots$, чунки $37,1269 \dots > > 37,0394 \dots$; $-0,3333 \dots < -0,3332 \dots$, чунки $0,3333 \dots > 0,3332 \dots$.

Ҳақиқий сонлар учун ушбу хоссалар ўриилидир:

- 1) $\alpha = \beta$ бўлса, у ҳолда $\beta = \alpha$ бўлади;
- 2) Агар $\alpha > \beta$ ва $\beta > \gamma$ бўлса, у ҳолда $\alpha > \gamma$ бўлади;
- 3) Агар $\alpha > \beta$ бўлса, ихтиёрий γ сон учун $\alpha \pm \gamma > > \beta \pm \gamma$ бўлади;
- 4) Агар $\alpha > \beta$ бўлиб, $\gamma > 0$ бўлса, у ҳолда $\alpha \gamma > \beta \gamma$ ва $\frac{\alpha}{\gamma} > \frac{\beta}{\gamma}$ бўлади;
- 5) Агар $\alpha > 0$, $\beta > 0$ бўлиб, $\alpha > \beta$ бўлса, у ҳолда $\frac{1}{\beta} > > \frac{1}{\alpha}$ бўлади.

Булардан намуна сифатида 2° нинг исботини келтирамиз. Берилган α , β ва γ сонларни юқорида келтирилган фикрларга суюнган ҳолда таққослаймиз. $\alpha > \beta$ ва $\beta > \gamma$ бўлгани учун $A > B$ ва $B > C$ бўлади. Бундан $A > C$ бўлиб, хоссанинг ўринли экани келиб чиқади. Агар $A = B = C$ бўлса, у ҳолда $p_1 > q_1$ ва $q_1 > l_1$ бўлиб, бундан $p_1 > l_1$ экани келиб чиқади. Агар $p_1 = q_1 = l_1$ бўлса, у ҳолда кейинги мос рақамларни қараймиз ва, ниҳоят, маълум мос ўнли рақамдан бошлиб α ва β , γ сонлари орасида $\alpha > \beta$ ва $\beta > \gamma$ бўлса, у ҳолда $\alpha > \gamma$ бўлишини таъминлайди. Шу билан 2° хоссанинг ўринли экани исботланди.

Қолган хоссаларни исботлашни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола этамиз.

$\alpha = p_0, p_1 p_2 \dots p_n \dots$ берилган ҳақиқий мусбат сон бўлсин. Агар вергулдан сўнг турган ҳамма каср хоналари нолдан фарқли бўлса, у ҳолда $p_0 < \alpha$ ва $\alpha < p_0 + 1$ бўлиб, $p_0 < \alpha < p_0 + 1$ муносабат α ҳақиқий соннинг p_0 ва $p_0 + 1$ рационал сонлар орқали баҳоланиши деб қаралади. Бунда p_0 сон α соннинг 1 гача аниқликда ками билан олинган тақрибий қиймати, $p_0 + 1$ эса 1 гача аниқликда ортиғи билан олинган тақрибий қиймати дейилади.

Шунингдек, агар

$$p_0 + \frac{p_1}{10} < \alpha < p_0 + \frac{p_1 + 1}{10}$$

бўлса, $p_0 + \frac{p_1}{10}$, $p_0 + \frac{p_1 + 1}{10}$ лар α соннинг 0,1 гача аниқ-

ликда ками ва ортиғи билан олинган тақрибий қийматлари дейилади.

Бу жараённи давом эттирсак, у ҳолда

$$p_0 + \frac{p_1}{10} + \frac{p_2}{10^2} + \dots + \frac{p_n}{10^n}$$

ва

$$p_0 + \frac{p_1}{10} + \frac{p_2}{10^2} + \dots + \frac{p_{n+1}}{10^{n+1}}$$

чекли касрлар α соннинг 10^{-n} гача аниқликда ками ва ортиғи билан олинган тақрибий қийматлари деб қаралади.

Демак, α ҳақиқий соннинг 10^{-n} гача аниқликдаги ками билан олинган тақрибий қийматини топиш учун бу соннинг ўнли каср билан тасвиридаги олдинги n та ўнли хонасини сақлаб, кейинги ҳамма рақамларини ташлаб юбориш керак. Ками билан олинган тақрибий қийматнинг охирги ўнли хонасига 1 ни қўйсак, 10^{-n} гача аниқликдаги ортиғи билан олинган тақрибий қиймат ҳосил бўлади.

58- теорема. Ихтиёрий $\varepsilon > 0$ сон берилган бўлсин, ихтиёрий α иррационал сон учун шундай r ва \bar{r} рационал сонларни топиш мумкинки, $\underline{r} - \bar{r} < \varepsilon$ бўлиб, $\underline{r} < \alpha < \bar{r}$ бўлади.

Исботи. $\alpha > 0$ иррационал сон берилган бўлсин:

$$\alpha = p_0, p_1 p_2 p_3 \dots p_n \dots .$$

$$\underline{r} = p_0 + \frac{p_1}{10} + \dots + \frac{p_n}{10^n};$$

$$\bar{r} = p_0 + \frac{p_1}{10} + \dots + \frac{p_{n+1}}{10^{n+1}}$$

бўлсин дейлик, у вақтда $\underline{r} < \alpha < \bar{r}$ бўлади. Етарлича катта n учун

$$\bar{r} - \underline{r} = \frac{1}{10^n} < \varepsilon$$

бўлишини ҳар доим таъминлаш мумкин эканини эътиборга олинса, у ҳолда теорема $\alpha > 0$ учун исбот бўлади.

Худди шунга ўхшаш, $\alpha < 0$ учун $\underline{r}' = -\bar{r}$ ва $\bar{r}' = -\underline{r}$ алмаштиришини бажариб, юқоридаги шартларни ўринли эканини таъминлаш мумкин. Демак, теорема исбот бўлди.

Масалан, $\sqrt{2}$ сонини рационал сонлар орқали талаб қилинган аниқликда қўйидагича баҳолаш мумкин: $1 < \sqrt{2} < 2$; $1,4 < \sqrt{2} < 1,5$; $1,41 < \sqrt{2} < 1,42$; $1,414 < \sqrt{2} < 1,415$; $1,4142 < \sqrt{2} < 1,4143$; $1,41421 < \sqrt{2} < 1,41422$ ва ҳоказо яқинлашишларни ҳосил қиласиз. Бундан кўриниб турибдики, $1; 1,4; 1,41; 1,414; \dots$ сонлар кетма-кетлиги $\sqrt{2}$ сонининг ками билан, $2; 1,5; 1,415; 1,4143; 1,41422; \dots$ сонлар кетма-кетлиги ортифи билан олинган тақрибий қийматлариридир.

Бу сонлардан мос равища

$$u_0, u_1, u_2, \dots, u_n, \dots \quad (1)$$

сонли кетма-кетликни ҳосил қилиш мумкин.

34-таъриф. Агар берилган $\epsilon > 0$ учун шундай N_ϵ мавжуд бўлсаки, $N_\epsilon < n$ бўлган барча u_n ҳадлар ва A ўзгармас сон учун $|u_n - A| < \epsilon$ бўлса, у ҳолда A сон u_n кетма-кетликнинг лимити дейилади ва $\lim_{n \rightarrow \infty} u_n = A$ орқали белгиланади.

59-теорема. α ва β , $\alpha < \beta$ ҳақиқий сонлар учун шундай чексиз кўп ξ ҳақиқий сонлар мавжудки, $\alpha < \xi < \beta$ бўлади.

Исботи. $\alpha = p_0, p_1 p_2 \dots p_n \dots, \beta = q_0, q_1 q_2 \dots q_n = 0$ бўлсин (даври 9 дан иборат бўлган касрлар бўлмасин). Энди чекли ўнли касрларни солиштириб кўрамиз:

$$p_0; p_0, p_1; p_0, p_1 p_2; \dots,$$

$$q_0; q_0, q_1; q_0, q_1 q_2; \dots.$$

Шартга кўра $\alpha < \beta$ бўлгани учун юқоридаги кетма-кетликда тартиб билан боргандা, пастдаги кетма-кетликка қарангда кичик бўлган $p_0, p_1 p_2 \dots p_k$ сон топилиб, $p_0, p_1 p_2 \dots \dots p_{k-1} = q_0, q_1 q_2 \dots q_{k-1}$, лекин $p_k < q_k$ (бунда $p_0 < q_0$ бўлиши ҳам мумкин) бўлади. Энди бу ўринда α нинг k та рақамини сақлаган ҳолда ξ нинг қиймати учун $\xi = p_0, p_1 p_2 \dots \dots p_k t_{k+1} t_{k+2} \dots$ ўнли касрни тузамиз. Кейинги $t_{k+1} t_{k+2}$ хона рақамлари қандай бўлса ҳам $\xi < \beta$ бўлади. $p_{k+2} \neq 9$ ҳолда t_{k+1} сифатида p_{k+1} дан катта бўлган сонни оламиз, у ҳолда $\alpha < \xi < \beta$ бўлади. Бундан бевосита $\alpha < \xi < \beta$ эканлигига ишонч ҳосил қиласиз. Энди $t_{k+1} t_{k+2} \dots$ рақамларини биронта хонадан бошлаб ихтиёрий равища танлаб олиш

мумкин бўлганидан α ва β орасида чексиз кўп ξ сонлар мавжуд эканлиги келиб чиқади. α ва β сонлар манфий бўлган ҳолда ҳам исбот шу услубда олиб борилади. Шу бўлан теорема исбот қилинди.

Биз ҳозиргача рационал сонларнигина бир-бири билан қўшишни биламиз, яъни

$$\frac{m}{n} + \frac{k}{p} = \frac{mp + kn}{np}.$$

Энди икки сондан бирни ёки иккаласи иррационал бўлгандага уларнинг йигиндиси, айрмаси, кўпайтмаси ва бўлинмаси қандай аниқланишини кўриб чиқамиз. $\alpha = 1,41421 \dots$ ҳақиқий сон берилган бўлсин, α нинг 1 гача, 0,1 гача, 0,01 гача, \dots , 10^{-n} гача ва ҳоказо аниқликдаги ками билан олинган тақрибий қийматларини мос равишда $\underline{a}_0, \underline{a}_1, \underline{a}_2, \dots, \underline{a}_n, \dots$ орқали ва ортиғи билан олинган тақрибий қийматларини мос равишда $\bar{a}_0, \bar{a}_1, \bar{a}_2, \dots, \bar{a}_n, \dots$ орқали белгиласак, у ҳолда

$$\begin{aligned}\underline{a}_0 &= 1; \quad \underline{a}_1 = 1,4; \quad \underline{a}_2 = 1,41; \quad \underline{a}_3 = 1,414; \quad \underline{a}_4 = 1,4142; \\ \underline{a}_5 &= 1,41421; \dots \text{ ва } \bar{a}_0 = 2; \quad \bar{a}_1 = 1,5; \quad \bar{a}_2 = 1,42; \\ \bar{a}_3 &= 1,415; \quad \bar{a}_4 = 1,4143; \dots\end{aligned}$$

ларни ёза оламиз.

Кўшиш. α ва β мусбат ҳақиқий сонлар берилган бўлсин. Бу сонларнинг ками билан олинган мос тақрибий қийматларини қўшиб, $t_0 = \underline{a}_0 + \bar{b}_0; t_1 = \underline{a}_1 + \bar{b}_1; \dots; t_n = \underline{a}_n + \bar{b}_n; \dots$ ўсуви кетма-кетликни, ортиғи билан олинган мос тақрибий қийматларини қўшиб, $T_0 = \bar{a}_0 + \underline{b}_0; T_1 = \bar{a}_1 + \underline{b}_1; T_2 = \bar{a}_2 + \underline{b}_2; \dots, T_n = \bar{a}_n + \underline{b}_n; \dots$ камаювчи кетма-кетликни ҳосил қиласиз. Натижада бевосита З-теоремага асосан $\varepsilon > 0$ учун шундай N_1 мавжудки, $N_1 < n$ бўлганда $\bar{a}_n - \underline{a}_n < \frac{\varepsilon}{2}$ ва шундай N_2 мавжудки, $N_2 < n$ бўлганда $\bar{b}_n - \underline{b}_n < \frac{\varepsilon}{2}$ бўлиб, энди $N_\varepsilon \geq \max\{N_1, N_2\}$ деб олсак, $T_n - t_n = (\bar{a}_n + \underline{b}_n) - (\underline{a}_n + \bar{b}_n) = (\bar{a}_n - \underline{a}_n) + (\bar{b}_n - \underline{b}_n) < \varepsilon$ бўлади. Бундан шундай ҳақиқий γ сон мавжуд бўладики, $t_n \leq \gamma \leq T_n$ муносабат ўринли бўлади.

35-таъриф. α ва β ҳақиқий сонларнинг йигиндиси $\alpha + \beta$ деб, барча $a + b$ сонлар билан, барча $\bar{a} + \bar{b}$ сонлар орасида жойлашган γ ҳақиқий ғонга айтилади:

$$\underline{a} + \underline{b} \leq \gamma \leq \bar{a} + \bar{b}.$$

Юқорида келтирилган фикрлар, 3-теорема ва (1) муносабатдан $\alpha + \beta = \gamma$ шартини қаноатлантирувчи γ соннинг мавжудлиги ва ягоналиги келиб чиқади.

Ҳақиқий сонларни қўшиш: 1) $\alpha + \beta = \beta + \alpha$; 2) $(\alpha + \beta) + \gamma = \alpha + (\beta + \gamma)$; 3) $\alpha + 0 = \alpha$ хоссаларга эга эканлигини исботлашни ўкувчиларнинг ўзларига ҳавола қилалими.

Юқорида келтирилган $\underline{a} < \alpha < \bar{a}$ муносабатдан $\underline{\bar{a}} < \underline{a} < \bar{a} < \bar{\bar{a}}$ бўлишини инобатга олсак, $\underline{a} - \bar{a} < 0 < \bar{a} - \bar{\bar{a}}$ дан $\alpha + (-\bar{a}) = 0$ муносабат ўринли бўлиши келиб чиқади.

К ўпайтириш. α ва β мусбат ҳақиқий сонлар ҳамда $\underline{a} < \alpha < \bar{a}$ ва $b < \beta < \bar{b}$ муносабатлар берилган бўлсин.

36-таъриф. Икки мусбат α ва β ҳақиқий соннинг кўпайтмаси деб, барча $a b$ ва $\bar{a} \bar{b}$ кўринишидаги кўпайтмалар орасидаги γ ҳақиқий ғонга айтилади:

$$\underline{a} \underline{b} < \gamma < \bar{a} \bar{b}.$$

60-теорема. **R** сонли тўпламда кўпайтириш амали мавжуд ва ягонадир.

Исботи. Берилган α ва β ($\underline{a} < \alpha < \bar{a}$ ва $b < \beta < \bar{b}$) мусбат ҳақиқий сонлар учун мумкин бўлган барча $\underline{a} \underline{b}$ кўпайтмалар $\bar{a} \bar{b}$ кўринишидаги кўпайтмаларнинг исталгани билан юқоридан чегаралангандир, яъни $\underline{a} \underline{b} \leq \gamma$, лекин шу вақтнинг ўзида $\gamma \leq \bar{a} \bar{b}$ бўлади, $\underline{a} \underline{b}$ сонларни орттириш ва \bar{a}, \bar{b} сонларни камайтириш мумкинлиги бу ерда тенглик белгисини ташлаб юборишга имкон беради, демак, γ сон кўпайтиришнинг таърифини қаноатлантиради.

Энди кўпайтма $\alpha \cdot \beta = \gamma$ нинг ягона эканини кўрсатамиз. $\epsilon > 0$ сон учун шундай N_1 номер топиладики, $N_1 < n$ дан бошлаб $|\bar{a}_n - \underline{a}_n| < \frac{\epsilon}{2b_n}$ ва шундай N_2 номер топиладики,

$N_2 < n$ дан бошлаб $|\bar{b}_n - \underline{b}_n| < \frac{\epsilon}{2\underline{a}_n}$ бўлади, у ҳолда шундай $N_\epsilon \geq \max \{N_1, N_2\}$ мавжудки, $N_\epsilon < n$ дан бошлаб

$$|\bar{a}_n \bar{b}_n - \underline{a}_n \underline{b}_n| = |\bar{a}_n \bar{b}_n - \bar{a}_n \underline{b}_n + \bar{a}_n \underline{b}_n - \underline{a}_n \underline{b}_n| \leqslant$$

$$\leqslant |\bar{a}_n| |\bar{b}_n - \underline{b}_n| + |\underline{b}_n| |\bar{a}_n - \underline{a}_n| < \varepsilon$$

бўлади, бундан

$$|\bar{a}_n \bar{b}_n - \underline{a}_n \underline{b}_n| < \varepsilon \text{ ва } \bar{a}_n \bar{b}_n > \underline{a}_n \underline{b}_n > 0$$

эканлигига асосан $\bar{a}_n \bar{b}_n - \underline{a}_n \underline{b}_n < \varepsilon$ бўлиб, 3- теоремага асосан $\alpha \cdot \beta = \gamma$ соннинг ягона эканлиги келиб чиқади.

Берилган R сонли тўплам ўзининг таркибига $Q \subset R$ рационал сонлар тўпламини олганлигини эътиборга олсак, у ҳолда Q да бажариладиган амаллар ва муносабатлар R да ҳам бажарилади, чунончи ушбу хоссалар ўринлидир:

$$1^{\circ}. \alpha \cdot 0 = 0 \cdot \alpha = 0. \quad 2^{\circ}. \alpha \cdot \beta = \beta \cdot \alpha. \quad 3^{\circ}. (\alpha \cdot \beta) \cdot \gamma = \alpha \cdot (\beta \cdot \gamma).$$

$$4^{\circ}. \alpha \cdot 1 = \alpha. \quad 5^{\circ}. (\alpha + \beta) \gamma = \alpha \gamma + \beta \gamma \wedge \gamma \alpha + \gamma \beta.$$

$$6^{\circ}. \forall \alpha \in R, \alpha \neq 0 \text{ учун } \alpha \cdot \frac{1}{\alpha} = 1.$$

Бу хоссаларни исботлашда қўйидагини эътиборга олиш лозим: агар иккала кўпайтувчи нолдан фарқли бўлса, у ҳолда

$$\alpha \text{ ва } \beta \text{ бир хил ишорали бўлганда } \alpha \cdot \beta = |\alpha| \cdot |\beta|;$$

$$\alpha \text{ ва } \beta \text{ ҳар хил ишорали бўлганда } \alpha \cdot \beta = -|\alpha| \cdot |\beta|.$$

37-таъриф. 1) α ва β ҳақиқий сонларнинг айримаси $\alpha - \beta$ деб, $\alpha = \beta + x$ шартини қаноатлантирувчи x ҳақиқий сонга айтилади.

Таърифга кўра $x = \alpha - \beta$ бўлади.

2) Агар $\beta \neq 0$ бўлиб, α ихтиёрий бўлса, α ва β сонларнинг $\frac{\alpha}{\beta}$ бўлинмаси деб, $\beta x = \alpha$ тенгламани қаноатлантирувчи x сонга айтилади.

Таърифга кўра $x = \frac{\alpha}{\beta} = \alpha : \beta$ бўлади.

Ҳақиқий сонлар тўпламида Архимед аксиомаси бажарилади: ҳар қандай мусбат α ва β ҳақиқий сонлар учун шундай n натурал сон мавжудки, $n\alpha > \beta$ бўлади.

Исботи. $A < \alpha$ ва $\beta < B$ шартларини қаноатлантирадиган иккита мусбат A ва B рационал сонларни оламиз. Рационал сонлар тўпламида шундай n натурал сон мавжудки, $nA > B$ бўлади. Танланишига кўра, $\alpha > A$ дан $n\alpha > nA$ (монотонлик шартига кўра) ни ёза оламиз. Бундан $n\alpha >$

$> nA > B > \beta$ бўлиб, $n\alpha > \beta$ экани келиб чиқади. Шундай қилиб, бу аксиоманинг ўринли эканлиги исботланди.

2- §. ҲАҚИҚИЙ СОННИНГ БУТУН ВА КАСР ҚИСМИ. ҲАҚИҚИЙ СОННИНГ МОДУЛИ

$\alpha = p_0, p_1 p_2 p_3 \dots p_n \dots$ ҳақиқий сон берилган бўлсин. Бу α ҳақиқий соннинг бутун қисми вергулдан чап томонда жойлашган сонлар, каср қисми вергулдан ўнг томонда жойлашган сонлар, яъни

$$\begin{aligned}\alpha = p_0, p_1 p_2 p_3 \dots p_n \dots = p_0 + \\ + 0, p_1 p_2 p_3 \dots p_n \dots\end{aligned}$$

38-таъриф. α ҳақиқий соннинг бутун қисми деб, α сондан катта бўлмаган энг катта бутун сонга айтилади ва $[\alpha]$ кўриншишида бедгиланади.

Мисол. 3,7; 5,128; 8; — 5,8 сонларининг бутун қисми ни топинг.

Ечиш. Таърифга кўра $[\alpha] \leq \alpha$ эканидан $[3,7] = 3$, $[5,128] = 5$, $[8] = 8$, $[-5,8] = -6$ ни ҳосил қиласиз.

Ҳақиқий соннинг бутун қисми ўз навбатида $[\alpha] \leq \alpha < [\alpha] + 1$ муносабатга бўйсунади. Чунки таърифга кўра $[5,128] \leq 5,128$ бўлиб, бундан $5 \leq 5,128 < 6$ муносабат ўринли, у ҳолда $[5,128] \leq 5,128 < [5,128] + 1$ ни ёза оламиз.

Юқорида келтирилган маълумотлардан қўйидаги хоссалар келиб чиқади:

1) Агар $a, b \in Z$ бўлса, у ҳолда $[a + b] = [a] + [b]$ бўлади;

2) Агар $\alpha, \beta \in R$ бўлса, у ҳолда $[\alpha + \beta] \geq [\alpha] + [\beta]$ бўлади.

Мисол. $\alpha = 3,789$ ва $\beta = 4,842$ сонлари йиғиндинсинг бутун қисмини уларнинг ҳар бирининг бутун қисмлари йиғиндиси орқали ифодаланг.

Ечиш. $\alpha + \beta = 3,789 + 4,842 = 8,631$, бундан $[8,631] = 8$;

$$[\alpha] = [3,789] = 3; \quad [\beta] = [4,842] = 4;$$

Демак, $[\alpha] + [\beta] = 3 + 4 = 7$ ва $[\alpha + \beta] = [8,631] = 8$ бўлиб, бундан $[\alpha + \beta] \geq [\alpha] + [\beta]$ бўлади.

39-таъриф. α ҳақиқий соннинг $\{\alpha\}$ каср қисми деб бирдан кичик ва манғий бўлмаган $0 \leq \{\alpha\} < 1$ сонга айтилади.

Соннинг бутун қисмida кўрилган $[\alpha] \leq \alpha < [\alpha] + 1$ қўш тенгсизликдан $0 \leq \alpha - [\alpha] < 1$ муносабатни ёза оламиз. Бунга ва $0 \leq \{\alpha\} < 1$ га асосан $\{\alpha\} = \alpha - [\alpha]$ бўлишига ишонч ҳосил қилиш мумкин, яъни $\alpha = [\alpha] + \{\alpha\}$ бўлади.

Мисол. 3,7; 5; —1,7 сонларининг каср қисмини топинг.

Ечиш. $\{\alpha\} = \alpha - [\alpha]$ га асосан:

$$\begin{aligned}\{3,7\} &= 3,7 - [3,7] = 3,7 - 3 = 0,7; \{5\} = 5 - [5] = \\ &= 5 - 5 = 0; \{-1,7\} = -1,7 - [-1,7] = -1,7 - \\ &\quad -(-2) = -1,7 + 2 = 0,3.\end{aligned}$$

Математикада ҳақиқий соннинг бутун ва каср қисмлари билан бир қаторда унинг абсолют қиймати (модули) тушунчалик ҳам муҳим ўрин тутади.

40-тa таъриф. α ва $-\alpha$ ҳақиқий сонларининг манғий бўлмаган қиймати α соннинг абсолют қиймати (модули) дейилади ва $|\alpha|$ каби белгиланади. Бу таърифга кўра

$$|\alpha| = \begin{cases} \alpha, & \text{агар } \alpha \geq 0 \text{ бўлса,} \\ -\alpha, & \text{агар } \alpha < 0 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

Мисол. 3,125; —6,45 сонларининг модулини топинг.

Ечиш. Таърифга кўра $|3,125| = 3,125$; $| -6,45 | = -(-6,45) = 6,45$.

Соннинг модули тушунчалик қўйидаги муносабатларни қаноатлантиради:

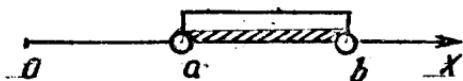
- 1°. $\forall -a, a \in R: |a| = |-a|, |a| \geq 0, |a| \geq a.$
- 2°. $\forall x, b \in R: |x| = b \wedge b > 0 \Leftrightarrow x = \pm b.$
- 3°. $\forall x, b \in R: |x| = |b| \Leftrightarrow x = \pm b.$
- 4°. $\forall x, b \in R: |x| < b \wedge b > 0 \Leftrightarrow -b < x < b \wedge b > 0.$
- 5°. $\forall x, b \in R: |x| > b \wedge b > 0 \Leftrightarrow (x > b \wedge b > 0) \vee (x < -b \wedge b > 0).$
- 6°. $\forall a, b \in R: |a| - |b| \leq |a + b| \leq |a| + |b|.$
- 7°. $\forall a, b \in R: |ab| = |a||b|; \left| \frac{a}{b} \right| = \left| \frac{a}{b} \right| \wedge b \neq 0;$
 $|a|^2 = a^2.$

$$8°. \forall a, b \in R: |a + b| = |a| + |b| \Leftrightarrow ab > 0.$$

Масалан, x нинг $|2x + 11| = |x + 6| + |x + 5|$ тенгламани қаноатлантирадиган қийматлари тўпламини излаш $(x + 6)(x + 5) > 0$ тенгсизликнинг ечимлари тўпламини излаш билан тенг кучли эканлиги бевосита 8° дан келиб чиқади.

3- §. СОНЛИ ОРАЛЫҚЛАР ВА ТҮГРИ ЧИЗИҚДА ҚООРДИНАТАЛАР СИСТЕМАСИ

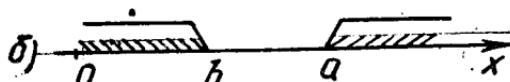
Мактаб математикасидан маълумки, Ox сон ўқидаги барча нүқталар билан \mathbf{R} сонли түплам элементлари орасида ҳар доим ўзаро бир қийматли мослик ўрнатиш мумкин. Бунда ҳар бир $x \in \mathbf{R}$ га Ox ўқида $A(x)$ нүқта мос қўйилган бўлади.

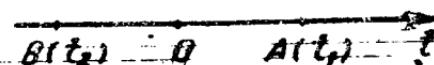
3- расм.

4- расм.

5- расм.

6- расм.

2) Агар x сонлар түплами $a < x < b$ тенгсизлик билан (4-чизма) берилган бўлса, у ҳолда бундай сонли түплам интервал деб аталади ва $(a; b)$ орқали белгиланади.

3) Агар x сонлар түплами $x > a$ ёки $x < b$ тенгсизликлар, $x \geq a$ ёки $x \leq b$ тенгсизликлар орқали берилган бўлса, у ҳолда улар мос равища $(a; +\infty)$ ёки $(-\infty; b)$ интерваллар, $[a; +\infty)$ ёки $(-\infty; b]$ ярим ёпиқ ва ярим очик интерваллар орқали белгиланади (5-а, б чизма).

4) Барча ҳақиқий сонлар түплами $\mathbf{R} = (-\infty; +\infty)$ орқали белгиланади.

Ҳақиқий сонлар түплами узлуксизлик хоссасига эга: агар ҳақиқий сонларнинг қўйидаги иккита

$$\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n \dots \text{ ва } \beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n, \dots \quad (1)$$

41- таъриф.

1) Ҳақиқий сонлар түпламида $[a; b]$ сегмент деб, а ва b сонлар орасидаги $a \leq x \leq b$ тенгсизликни қаноатлантирувчи барча x ҳақиқий сонлар түпламига айтилади.

Бу тушунчанинг геометрик тасвири 3-чизмада келтирилган.

кетма-кетлиги ичма-ич қўйилган ушбу

$$[\alpha_1; \beta_1], [\alpha_2; \beta_2], \dots, [\alpha_n; \beta_n], \quad (2)$$

сегментлар кетма-кетлигини аниқласа, у ҳолда иктиёрий $n \in N$ учун (1) сегментларнинг ҳаммасига тегишили биргина ҳақиқий $\alpha_n \leq \xi \leq \beta_n$ сон мавжуд бўлади.

Ot соң ўқи ўзининг саноқ боши, ўлчов бирлиги ва йўналиши билан берилган бўлсин (6-чиизма). Соң ўқидә $t_1 > 0$ координатали $A(t_1)$ ва $t_2 > 0$ координатали $B(t_2)$ нуқталарни олайлик. Бунда $A(t_1)$ нуқта O нуқтадан t_1 масофа ўнгда, B нуқта эса t_2 масофа чапда жойлашган бўлади. Энди A ва B нуқталар орасидаги d масофани ҳисоблаймиз:

$$\begin{aligned} d = \rho(A, B) &= AB = AO + OB = |t_1 - 0| + |0 - t_2| = \\ &= |t_1 - t_2| = |t_2 - t_1|. \end{aligned}$$

яъни

$$d = \rho(A, B) = |t_2 - t_1|.$$

61-теорема. Координаталар ўқидаги иктиёрий $A(t_1)$ ва $B(t_2)$ нуқталар орасидаги масофа шу нуқталар координаталари айримасининг модулига тенг, яъни

$$d = AB = |t_1 - t_2| = |t_2 - t_1|.$$

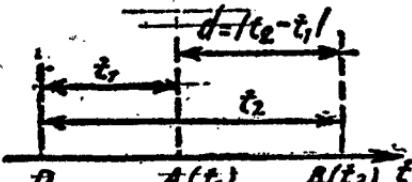
Исботи. 1. Агар берилган A ва B нуқталар устма-уст тушса, у ҳолда $A(t_1) = B(t_2) \Rightarrow t_1 = t_2$ бўлиб, $d = \rho(A, B) = 0$ бўлади.

Берилган A ва B нуқталар устма-уст тушмасин ва B нуқта A нуқтадан ўнгда жойлашган бўлсин:

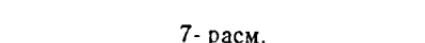
* a) A ва B нуқталар O нуқтадан ўнг томонда жойлашган бўлсин (7-чиизма), у ҳолда $t_1 > 0$, $t_2 > 0$, $t_2 > t_1$ бўлиб, $AB = OB - OA =$
 $= d = t_2 - t_1 = |t_2 - t_1|$; $t_2 - t_1 \geq 0$ бўлади. Агар $t_1 = 0$ бўлса, A нуқта O билан устма-уст тушиб, бу ҳолда

$$d = AB = t_2 - 0 = |t_2 - 0| = |t_2 - t_1|$$

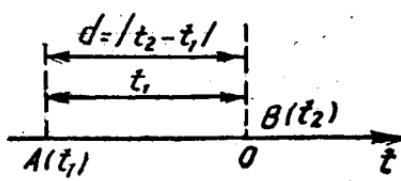
бўлади;

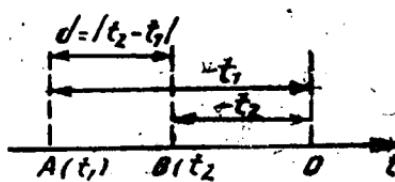
7- расм.

8- расм.

9- расм.

10- расм.

б) A ва B нүкталар O нүктадан турли томонларда жойлашган бўлсин, яъни A нүкта O нүктадан чапда, B нүкта ўнгда бўлсин дейлик (8- чизма). Бунда $d = AB = AO + OB$, яъни

$$d = t_2 + (-t_1) = t_2 - t_1 = |t_2 - t_1|;$$

в) A нүкта координата бошидан чапда жойлашган бўлиб, B нүкта O нүкта билан устма-уст тушсин дейлик (9- чизма), у ҳолда

$$d = -t_1 = |t_2 - t_1|.$$

г) A ва B нүкталар бир вақтда координаталар бошидан чап томонда жойлашган бўлса (10- чизма), у ҳолда

$$d = AB = (-t_1) - (-t_2) = t_2 - t_1 = |t_2 - t_1|.$$

Демак, координаталар ўқида ихтиёрий A ва B нүкталар орасидаги масофа $d = \rho(A; B) = AB = |t_2 - t_1|$ га тенг бўлар экан.

Мисол ва масалалар ечиш

1- мисол. $A(3)$ ва $B(-2)$ нүкталар орасидаги масофани топинг.

Ечиш.

$$d = |3 - (-2)| = |3 + 2| = |5| = 5;$$

$$\text{ёки } d = |-2 - 3| = |-5| = 5.$$

2- мисол. $A(-4)$ ва $B(-15)$ нүкталар орасидаги масофани топинг.

Ечиш.

$$d = AB = |-15 - (-4)| = |-15 + 4| = |-11| = 11.$$

3- мисол. $|x| < 3$ тенгсизликни қаноатлантирувчи сонлар тўпламини топинг.

Ечиш.

$$|x| < 3 \Leftrightarrow -3 < x < 3 \Rightarrow x \in (-3; 3).$$

4- мисол. $|x - 2| = 5$ тенгламани қаноатлантирадиган сонларни топинг.

Ечиш. 9-таърифга асосан: $x < 2$ бўлса, $-(x - 2) = -2 + x < 2 \Leftrightarrow x > 0$; агар $x \geq 2$ бўлса, у ҳолда $x - 2 \geq 0 \Leftrightarrow x \geq 2$. Демак, бу сонлар $\{x | x < 0 \cup x \geq 2\}$ бўлар экан. Агар геометрик нуқтаи назардан қарасак, координаталар ўқида жойлашган $A(2)$ нуқтадан 5 бирлик масофа нарида жойлашган нуқталарнинг координаталари мос равиша -3 ва 7 бўлар экан.

5- мисол. $|x + 2| \leq 5$ тенгсизликни қаноатлантирадиган сонлар тўпламини топинг.

$$\text{Ечиш. } |x + 2| \leq 5 \Leftrightarrow -5 \leq x + 2 \leq 5 \Leftrightarrow -7 \leq x \leq 3 \Rightarrow x \in [-7; 3].$$

6- мисол. $|x - 3| \geq 2$ тенгсизликни қаноатлантирадиган сонлар тўпламини топинг.

$$\text{Ечиш. } |x - 3| \geq 2 \Leftrightarrow (x - 3 \geq 2 \vee x - 3 \leq -2) \Leftrightarrow (x \geq 5 \vee x \leq 1) \Rightarrow x \in (-\infty; 1] \cup [5; +\infty).$$

V I б о б. КОМПЛЕКС СОНЛАР *

I- §. КОМПЛЕКС СОН ТУШУНЧАСИ ВА УЛАР УСТИДА АМАЛЛАР

Математикада сонларни ўрганиш ўз навбатида $N \subset Z \subset Q \subset R$ кетма-кетлика (ўрта мактаб математикасида ўқувчиларнинг билиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда) амалга оширилиши сир эмас. Шунинг учун ҳам R ҳақиқий сонлар майдонида қўшиш, айриш, кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш, илдиз чиқариш ва логарифмлаш амалларининг ўринли бўлиши билан математиканинг ҳамма муаммолари ҳал бўлади деган фикрга келмаслик керак. Математикада $x^2 + 1 = 0$, $x^2 + b^2 = 0$, $(x - a)^2 + b^2 = 0$ каби шундай тенгламалар мавжудки, бу тенгламалар R сонли R ҳақиқий сонлар тўпламини шундай тенгламалар ечимга эга бўладиган сонли тўпламгача кенгайтиришни тақозо қилинади.

Бир сонли тўпламни иккинчи сонли тўпламгача кенгайтириш масаласи ўзига хос қатъийликка эга бўлиши талаб қилинади.

Бирор B сонли тўплам A тўпламнинг энг кичик (минимал) кенгайтмаси бўлиши учун қўйидаги шартларнинг бажарилиши талаб қилинади.

1. Кенгаяётган тўплам кенгайган тўпламнинг қисм тўплами бўлиши лозим.

2. Кенгаяётган тўпламда бажариладиган амал ва муносабатлар кенгайган тўпламда бир қийматли бажарилиши лозим.

3. Кенгайган тўпламдаги амал ва муносабатлар кенгаяётган тўпламда чекланмаган тартибда бажарилиши шарт эмас.

4. Кенгаяётган ва кенгайган тўпламлар орасида оралиқ тўплам бўлмаслиги лозим.

Ана шу юқорида келтирилган тўртга шарт юзасидан R нинг C комплекс сонлар тўпламигача кенгайинини ўринли деб қараш мумкин. Математикада $\sqrt{-1} = i \Rightarrow i^2 = -1$ белгилаш киритилади ва мавҳум бирлик деб аталади. Агар барча ҳақиқий сонлар билан i ни биргаликда қарасак, у ҳолда янги сонли тўпламнинг юзага келишини кўриш мумкин.

42-таъриф. $z = a + bi = (a, b)$; $a, b \in R$ кўринишида-ги сонлар тўплами комплекс сонлар тўплами дейилади, бу ерда $i^2 = -1$.

$z = a + bi = (a, b)$ комплекс сонда a комплекс соннинг ҳақиқий қисми, bi унинг мавҳум қисми, b эса мавҳум қисмининг коэффициенти дейилади.

43-таъриф. Агар берилган $z_1 = (a, b)$, $z_2 = (c, d)$ комплекс сонлар учун $a = c \wedge b = d$ бўлса, у ҳолда $z_1 = z_2$ дейилади.

44-таъриф. Берилган $z_1 = (a, b)$ ва $z_2 = (c, d)$ комплекс сонларнинг йигиндиси деб $z = (a + c, b + d)$ комплекс сонга айтилади.

Мисол. $z_1 = (2, 7)$ ва $z_2 = (3, -4)$ нинг йигиндисини топинг.

Ечиш. $z = z_1 + z_2 = (2, 7) + (3, -4) = (2 + 3, 7 - 4) = (5, 3)$.

$z = (0, 0)$ ноль комплекс сон дейилади.

45-таъриф. $z = (a, b)$ комплекс сонга қарама-қарши комплекс сон деб $-z = (-a, -b)$ сонга айтилади.

62-теорема. $\forall z_1, z_2 \in C : z_1 + z_2 = z_2 + z_1$.

Исботи. Берилган $z_1 = (a, b)$ ва $z_2 = (c, d)$ учун

$$\begin{aligned} z_1 + z_2 &= (a, b) + (c, d) = (a + c, b + d) = \\ &= (c + a, d + b) = (c, d) + (a, b) = z_2 + z_1 \Rightarrow \\ &\Rightarrow z_1 + z_2 = z_2 + z_1. \end{aligned}$$

Шу билан теорема исботланди.

63-теорема. $\forall z_1, z_2, z_3 \in C: (z_1 + z_2) + z_3 = z_1 + (z_2 + z_3)$.

Исботи. $z_1 = a + bi; z_2 = c + di; z_3 = m + ni$ берилган, теорема шартига кўра $(z_1 + z_2) + z_3 = [(a + bi) + (c + di)] + m + ni = [(a + c) + (b + d)i] + m + ni = [(a + c) + (b + d) + n]i = [a + (c + m)] + [b + (d + n)]i = (a + bi) + [(c + m) + (d + n)i] = z_1 + (z_2 + z_3)$.
Демак, қўшиш амали учун гуруҳлаш хоссаси ўринли экан.

Ушбу $z + 0 = z; z + (-z) = 0$ хоссалар ҳам юқоридаги хоссаларга ўхшашиб исбот қилинади.

Бу ҳосил қилинган натижалардан $z_1 - z_2 = (a + bi) - (c + di) = (a - c) + (b - d)$ экани ҳам келиб чиқади.

46-таъриф. $z_1 = (a, b)$ ва $z_2 = (c, d)$ комплекс сонларнинг кўпайтмаси $z_1 \cdot z_2$ деб $(ac - bd, ad + bc)$ комплекс сонга айтилади ва $z = z_1 \cdot z_2 = (a, b) \cdot (c, d) = (ac - bd, ad + bc)$ кўринишда ёзилади.

Мисол. $z_1 = (2, 5); z_2 = (3, 1)$ берилган. $z = z_1 \cdot z_2$ ни топинг.

$$\text{Ечиш. } z = z_1 \cdot z_2 = (2, 5) \cdot (3, 1) = (2 \cdot 3 - 5 \cdot 1, 2 \cdot 1 + 5 \cdot 3) = (1, 17).$$

Алгебраик шаклда берилган $z_1 = a + bi$ ва $z_2 = c + di$ комплекс сонларнинг кўпайтмасини $z = z_1 \cdot z_2 = (a + bi)(c + di) = (ac - bd) + (ad + bc)i$ кўринишда ёзиш мумкин. Худди шунга ўхшашиб, уларнинг алгебраик йиғиндисини бундай ёзиш мумкин:

$$z_1 \pm z_2 = (a + bi) \pm (c + di) = (a \pm c) + (b + d)i.$$

64-теорема. $\forall z_1, z_2 \in C: z_1 \cdot z_2 = z_2 \cdot z_1$.

Исботи. $z_1 = (a, b)$ ва $z_2 = (c, d)$ комплекс сонларнинг кўпайтмаси: $z = z_1 \cdot z_2 = (a, b) \cdot (c, d) = (ac - bd, ad + bc) = (ca - db, da + cb) = (c, d) \cdot (a, b) = z_2 \cdot z_1$.

Демак, кўпайтириш амали учун ўрин алмаштириш хоссаси ўринли.

65-теорема. $\forall z_1, z_2, z_3 \in C: (z_1 \cdot z_2) \cdot z_3 = z_1 \cdot (z_2 \cdot z_3)$.

Исботи. Бу теоремани исбот қилишда 63-теоремани ҳамда $i^3 = i^2 \cdot i = -1 \cdot i = -i$ эканлигини эътиборга оламиз, у ҳолда

$$\begin{aligned} (z_1 \cdot z_2) \cdot z_3 &= [(a, b) \cdot (c, d)](m, n) = (ac - bd, ad + bc)(m, n) = \\ &= [(ac - bd)m - (ad + bc)n, (ac - bd)n + (ad + bc)m] = \\ &= [a(cm - dn) - b(cn + dm), b(cm - dn) + a(cn + dm)] = \\ &= (a, b)(cm - dn, cn + dm) = (a, b)[(c, d)(m, n)] = \\ &= z_1 \cdot (z_2 \cdot z_3). \end{aligned}$$

Демак, күпайтириш амали учун гурухлаш хоссаси ўринли.

Күпайтириш амали учун $z \cdot 1 = z$, $z \cdot 0 = 0$ хоссалар ҳам ўринли.

46-таъриф. а) $\bar{z} = (a, -b) = a - bi$ комплекс сон булган $z = (a, b) = a + bi$ комплекс сонга қўшима комплекс сон дейилади;

б) $\sqrt{a^2 + b^2}$ ҳақиқий сон $z = a + bi$ комплекс соннинг модули дейилади ва $|z| = \sqrt{a^2 + b^2}$ орқали белгиланади.

46-таърифга асосан $z \cdot \bar{z} = (a, b) \cdot (a, -b) = (a^2 + b^2, ab - ab) = (a^2 + b^2, 0)$, демак, $z \bar{z} = a^2 + b^2$.

Бундан $|z|^2 = a^2 + b^2$ бўлиб, бундан $z \cdot \bar{z} = |z|^2$ экани кўлиб чиқади.

Бу ҳосил қилинган натижага таянган ҳолда $|z_1 z_2|^2 = (z_1 z_2) (\bar{z}_1 \bar{z}_2) = (z_1 \bar{z}_1) (z_2 \bar{z}_2) = |z_1|^2 |z_2|^2$; $|z_1 z_2|^2 = |z_1|^2 \cdot |z_2|^2$ ни ҳосил қиласиз, бундан

$$|z_1 z_2| = |z_1| \cdot |z_2|.$$

Демак, комплекс сонлар кўпайтмасининг модули уларни чиг модуллари кўпайтмасига тенг.

Бу ҳосил қилинган натижадан $z_1 = a_1 + b_1 i$ ва $z_2 = a_2 + b_2 i$ сонлар учун

$$(a_1^2 + b_1^2)(a_2^2 + b_2^2) = (a_1 a_2 - b_1 b_2)^2 + (a_1 b_2 + a_2 b_1)^2$$

айниткин келтириб чиқариш мумкин.

47-таъриф. z комплекс соннинг z , комплекс сонга бўлинмаси деб $(c, d)(x, y) = (a, b)$, $(c, d) \neq 0$ тенгламани қаноатлантирадиган $z_2 = (x, y)$; $x, y \in \mathbf{R}$ комплекс сонга айтилади ва бундай белгиланади:

$$z_2 = z : z_1 = (a, b) : (c, d).$$

Демак, $z = (a, b) = z_1 \cdot z_2 = (c, d) \cdot (x, y)$ га асосан $(a, b) = (cx - dy, cy + dx)$ бўлади, бундан

$$\begin{cases} cx - dy = a, \\ cy + dx = b \end{cases} \text{ бўлиб, } x = \frac{ac + bd}{c^2 + d^2}; \quad y = \frac{bc - ad}{c^2 + d^2}$$

ҳосил бўлади. Бундан эса

$$z_2 = (x, y) = \left(\frac{ac + bd}{c^2 + d^2}; \quad \frac{bc - ad}{c^2 + d^2} \right)$$

келиб чиқади.

Мисол. $(2 + 3i)(x + yi) = 5 - 2i$ тенгламани қаноатлантирадиган $z = x + yi$ комплекс сонни топинг.

Ечиш.

$$(2+3i)(x+yi) = 5 - 2i \Leftrightarrow (2x - 3y) + (3x + 2y)i = 5 - 2i$$

$$\begin{cases} 2x - 3y = 5, \\ 3x + 2y = -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 6x - 9y = 15, \\ 6x + 4y = -4 \end{cases} \Rightarrow 13y = -20; y = -\frac{20}{13}$$

⇓

$$\begin{cases} 4x - 6y = 10, \\ 9x + 6y = -6 \end{cases} \Rightarrow 13x = 4; x = \frac{4}{13}.$$

Демак, $x + yi = \frac{4}{13} - \frac{20}{13}i$.

z_1, z_2, \dots, z_n комплекс сонларнинг кўпайтмасини топиш учун аввал $z_1 \cdot z_2$ ни, сўнгра $(z_1 \cdot z_2) \cdot z_3$ ни ва ҳоказо $(z_1 \cdot z_2 \dots z_{n-1}) \cdot z_n$ кўпайтмани топамиз.

Агар $z_1 = z_2 = \dots = z_n$ бўлса, у ҳолда $z_1 \cdot z_2 \dots z_n = z_1^n = z_n^n$ бўлади. Бундан $z^n = (a + bi)^n$ ҳосил бўлади. Буни ҳисоблашда асосан қисқа кўпайтириш формулаларига суюнган ҳолда аввал $(a + bi)^2$ ни, сўнгра $(a + bi)^3 = (a + bi)^2(a + bi)$ ни ва ҳоказо услуб билан ҳисоблашни

$$i^n = \begin{cases} 1, & \text{агар } n = 4k \text{ бўлса,} \\ i, & \text{агар } n = 4k + 1 \text{ бўлса,} \\ -1, & \text{агар } n = 4k + 2 \text{ бўлса,} \\ -i, & \text{агар } n = 4k + 3 \text{ бўлса,} \end{cases}$$

муносабатга таянган ҳолда амалга оширилади.

1- мисол. $z = (2 + 3i)^2$ ни ҳисобланг.

Ечиш. $z = (2 + 3i)^2 = 4 + 12i + 9i^2 = 4 - 9 + 12i = -5 + 12i$.

2- мисол. $z = (3 + 2i)^3$ ни ҳисобланг.

Ечиш. $z = (3 + 2i)^3 = 27 + 54i - 36 - 8i = (5 + 12i)(3 + 2i) = -9 + 46i$.

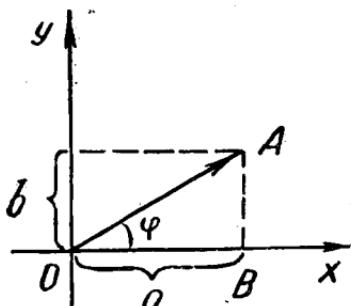
3- мисол. $z^2 = -5 + 12i$ тенгламани қаноатлантирувчи z комплекс сонни топинг.

Ечиш. z комплекс сонни $x + yi$ кўринишда излаймиз:

$$(x + yi)^2 = -5 + 12i \Leftrightarrow x^2 - y^2 + 2xyi = -5 + 12i,$$

бундан $\begin{cases} x^2 - y^2 = -5, \\ 2xy = 12 \end{cases}$ бўлиб, $(x, y) = (2, 3); (x, y) = (-2, -3)$ ечимларни ҳосил қиласиз. Демак, изланган ечим $z_1 = 2 + 3i$; $z_2 = -2 - 3i$.

2-§. КОМПЛЕКС СОННИНГ ТРИГОНОМЕТРИК ШАКЛИ

11- расм.

$z = a + bi$ комплекс сон берилган бўлсин. Уни xOy тиксизликда геометрик талқин этамиз (11-чизма). Бу ерда a ва b параметрларга боғлиқ равишда A нуқта I, II, III, IV чоракларда бўлишилиги $0 \leq \varphi \leq 2\pi$ ни таъминлади. Хосил бўлган $\angle AOB$ тўғри бурчакли учбурчакдан:

$$\rho = AO = \sqrt{a^2 + b^2}, AB = \rho \sin \varphi, OB = \rho \cos \varphi,$$

$$AB : OB = \tan \varphi, \varphi = \arctg \frac{b}{a}$$

ёки $\arg z = \varphi$, у ҳолда $z = a + bi$ комплекс сонни

$$z = a + bi = \rho \cos \varphi + i \rho \sin \varphi = \rho (\cos \varphi + i \sin \varphi)$$

кўринишида ёзиш мумкин.

Хосил бўлган $z = \rho (\cos \varphi + i \sin \varphi)$ кўринишидаги комплекс сон **комплекс соннинг тригонометрик шакли** дейилади.

Мисол. Қўйидаги сонларни тригонометрик шаклда ифодаланг:

$$1) z = \sqrt{3} + i; 2) z = -8; 3) z = 3i; 4) z = 2 - 2i.$$

Ечиш. 1) $a = \sqrt{3}; b = 1$ бўлганлиги учун $\rho = \sqrt{a^2 + b^2} = 2, \varphi = \arctg \frac{1}{\sqrt{3}} = \frac{\pi}{6}$. Демак, $z = \sqrt{3} + i = 2 \left(\cos \frac{\pi}{6} + i \sin \frac{\pi}{6} \right)$.

$$2) a = -8, b = 0. \text{ Демак, } \rho = 8, \varphi = \arctg 0 = \pi, \text{ яъни } z = -8 = 8 (\cos \pi + i \sin \pi).$$

$$3) a = 0; b = 3, \text{ у ҳолда } \rho = 3 \text{ бўлиб, } \varphi = \arctg \frac{b}{a} \text{ дан } \varphi = \frac{\pi}{2} \text{ бўлади. Бундан } z = 3i = 3 \left(\cos \frac{\pi}{2} + i \sin \frac{\pi}{2} \right).$$

$$4) a = 2; b = -2 \text{ бўлиб, } \rho = 2\sqrt{2}; \varphi = \arctg (-1) = -\frac{\pi}{4}$$

$$\text{эканидан } z = 2 - 2i = 2\sqrt{2} \left[\cos \left(-\frac{\pi}{4} \right) + i \sin \left(-\frac{\pi}{4} \right) \right] =$$

$$= 2\sqrt{2} \left(\cos \frac{\pi}{4} - i \sin \frac{\pi}{4} \right).$$

$z_1 = a + bi$ ва $z_2 = c + di$ комплекс сонлар берилган бўлиб, уларнинг тригонометрик шакли мос равиша

$z_1 = \rho_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)$ ва $z_2 = \rho_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)$ бўлса, у ҳолда $z_1 \cdot z_2 = \rho_1 \rho_2 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)(\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2) = \rho_1 \rho_2 [(\cos \varphi_1 \cos \varphi_2 - \sin \varphi_1 \sin \varphi_2) + i(\sin \varphi_1 \cos \varphi_2 + \cos \varphi_1 \sin \varphi_2)] = \rho_1 \rho_2 [\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 + \varphi_2)]$.

Агар z_1, z_2, \dots, z_n комплекс сонлар учун $z = \prod_{i=1}^n z_i$ ни топиш талаб қилинса, у ҳолда юқоридаги мулоҳазадан бевосита қўйидаги натижани ёза оламиз:

$$z = \prod_{i=1}^n z_i = \prod_{i=1}^n \rho_i (\cos \sum_{i=1}^n \varphi_i + i \sin \sum_{i=1}^n \varphi_i).$$

Бу ерда қатнашаётган комплекс сонлар учун $z_1 = z_2 = \dots = z_n$ муносабат ўринли бўлса, у ҳолда $z = z_i^n = \rho_i^n (\cos n\varphi_1 + i \sin n\varphi_1)$ бўлиб, бундан $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^n = \cos n\varphi + i \sin n\varphi$ натижани ёза оламиз. Ҳосил бўлган

$$(\cos \varphi + i \sin \varphi)^n = \cos n\varphi + i \sin n\varphi$$

формула *Муавр формуласи* дейилади. Агар бу ерда n ни $\frac{1}{n}$ билан алмаштирасак ҳамда

$$\begin{cases} \cos n\varphi = \cos \alpha, \\ \sin n\varphi = \sin \alpha \end{cases} \text{дан } n\varphi = \alpha + 2k\pi, k \in Z$$

бўлишини эътиборга олсак, у ҳолда

$$z^{\frac{1}{n}} = \rho^{\frac{1}{n}} \left(\cos \frac{\alpha + 2k\pi}{n} + i \sin \frac{\alpha + 2k\pi}{n} \right), k \in Z$$

ни ҳосил қиласиз.

66-теорема. $\forall z_1, z_2 \in C$:

a) $|z_1 z_2| = |z_1| |z_2|$; б) $\left| \frac{z_1}{z_2} \right| = \frac{|z_1|}{|z_2|}$; $z_2 \neq 0$;

в) $|z_1 + z_2| \leq |z_1| + |z_2|$; г) $|z_1 - z_2| \leq |z_1| + |z_2|$;

д) $||z_1| - |z_2|| \leq |z_1| + |z_2|$; е) $||z_1| - |z_2|| \leq |z_1 - z_2|$,

Исботи. Юқоридаги 46-таърифга асосан а) ва б) шартлар ўринли экани ҳақида бевосита ижобий хулоса қилиш мумкин.

Энди в) шартнинг ўринли эканини кўрсатамиз:

$z_1 + z_2 = (\rho_1 \cos \varphi_1 + \rho_2 \cos \varphi_2) + i(\rho_1 \sin \varphi_1 + \rho_2 \sin \varphi_2)$ бўлиб,
 46- таърифга асосан $|z_1 + z_2| = (\rho_1^2 \cos^2 \varphi_1 + 2\rho_1 \rho_2 \cos \varphi_1 \cos \varphi_2 +$
 $\rho_2^2 \cos^2 \varphi_2 + \rho_1^2 \sin^2 \varphi_1 + 2\rho_1 \rho_2 \sin \varphi_1 \sin \varphi_2 + \rho_2^2 \sin^2 \varphi_2)^{\frac{1}{2}} =$
 $= \sqrt{\rho_1^2 + \rho_2^2 + 2\rho_1 \rho_2 \cos(\varphi_1 - \varphi_2)}$ бўлади. $\cos(\varphi_1 - \varphi_2) \leq 1$
 бўлгани учун:

$$|z_1 + z_2| \leq \sqrt{\rho_1^2 + \rho_2^2 + 2\rho_1 \rho_2} = \rho_1 + \rho_2 = |z_1| + |z_2|.$$

Демак,

$$|z_1 + z_2| \leq |z_1| + |z_2| \quad (1)$$

ўринли бўлади. Агар (1) даги z_2 ни $-z_2$ билан алмаштирилса, $|z_1 - z_2| \leq |z_1| + |-z_2| = |z_1| + |z_2|$ бўлиб, $|z_1 - z_2| \leq |z_1| + |z_2| \leq |z_1| + |z_2|$ бўлади. Энди $|z_1| = |(z_1 + z_2) - z_2| \leq |z_1 + z_2| + |z_2|$ бўлади, бундан $|z_1| - |z_2| \leq |z_1 + z_2|$ экани келиб чиқади. Бу ҳосил қилинган натижалардан д) ва е) хоссалар бевосита келиб чиқади.

67- теорема. $z = a + bi \neq 0$ комплекс сон ва $\forall n \in N$ учун шундай ҳар хил $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ комплекс сонлар мавжудки, $\alpha_i^n = z \Lambda i = \overline{1}, n$ бўлади.

Исботи. $n = 1$ бўлганда теореманинг исботи равшан. Энди теоремани $n \geq 2$ учун исботлаймиз. Шартга асосан $z = \rho(\cos \varphi + i \sin \varphi)$; $z \neq 0$. $\alpha^n = z$ шартни қаноатлантирадиган α комплекс сонни $\alpha = \rho_1(\cos \psi + i \sin \psi)$ кўринишида излаймиз. Умуман $\alpha^n = z$ шартини қаноатлантирувчи сонлар жуда кўп, лекин уларнинг фақат n таси ҳар хил бўлиб, қолганлари такрорланиши мумкин. $z = \alpha^n = \rho^n(\cos n\varphi + i \sin n\varphi)$ формуласидан фойдаланамиз. 46- таърифга асосан $|z| = \rho_1^n$, яъни $\rho = \rho_1^n$, бу
 ердан $\rho_1 = \sqrt[n]{\rho}$, $\rho_1 > 0$, $\rho > 0$. Сўнгра иккита комплекс соннинг
 тенглигидан $\cos n\varphi = \cos \varphi \Lambda \sin n\varphi = \sin \varphi$ бўлиб, бундан
 $n\varphi = \varphi + 2k\pi$; $k \in Z$, $\varphi = \frac{\varphi + 2k\pi}{n}$, $k \in Z$, $n \in N$, $\alpha_k =$
 $= \sqrt[n]{\rho} \left(\cos \frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2k\pi}{n} \right)$ ҳосил бўлади. Бу
 ерда $k = 0, 1, \dots, n-1$ қийматларни бериш натижаси-
 да n та ҳар хил илдизни топамиз, лекин $\alpha_{n+1} = \alpha_1$;
 $\alpha_n = \alpha_0 \dots, \alpha_{2n} = \alpha_0, \dots$ устма-уст тушишини кўриш
 мумкин, яъни $\alpha_n = \sqrt[n]{\rho} \left(\cos \frac{\varphi + 2\pi n}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi n}{n} \right) =$
 $= \sqrt[n]{\rho} \left(\cos \frac{\varphi}{n} + i \sin \frac{\varphi}{n} \right) = \alpha_0$.

Шу билан теорема исботланди.

1- мисол. $z = \sqrt{3} + i$ соннинг учинчи даражали илдизини топинг.

Ечиш. $\rho = \sqrt{a^2 + b^2} = 2$; $\varphi = \frac{\pi}{6}$ бўлгани учун

$$\alpha_k = \sqrt[3]{2} \left(\cos \frac{\frac{\pi}{6} + 2\pi k}{3} + i \sin \frac{\frac{\pi}{6} + 2\pi k}{3} \right),$$

бу ерда $k = 0, 1, 2, \dots$ қийматларни бериб, $\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2$ илдизларни топамиз: $\alpha_0 = \sqrt[3]{2} \left(\cos \frac{\pi}{18} + i \sin \frac{\pi}{18} \right)$; $\alpha_1 = \sqrt[3]{2} \left(\cos \frac{13\pi}{18} + i \sin \frac{13\pi}{18} \right)$; $\alpha_2 = \sqrt[3]{2} \left(\cos \frac{25\pi}{18} + i \sin \frac{25\pi}{18} \right)$.

2- мисол. Бирнинг n -даражали илдизини топинг, яъни шундай α_k сонларни топингки, $\alpha_k^n = 1$ бўлсин.

Ечиш. Бу ерда $\rho = 1$ ва $\varphi = 0$, у ҳолда $\alpha_k = \cos \frac{2\pi k}{n} + i \sin \frac{2\pi k}{n}$, $k = 0, 1, \dots, n-1$.

Агар $n = 2m$ бўлса, бу илдизларнинг ичидаги фақат иккитаси ҳақиқий илдиз бўлади: $\alpha_0 = 1$; $\alpha_m = -1$.

$n = 2m+1$ бўлса, у ҳолда фақат битта $\alpha_0 = 1$ ҳақиқий илдиз бўлади.

Шу билан бирга қуйидаги хоссаларнинг ўринли бўлишини ҳам кўрсатиш мумкин:

$$|\alpha_k| = 1; \alpha_k \cdot \alpha_m = \alpha_{k+m}; \alpha_k : \alpha_m = \alpha_{k-m}; \alpha_k^m = \alpha_{km}, m \in \mathbb{Z}.$$

$z_1 \cdot z_2$ нинг юқорида келтирилган тригонометрик шаклига асосан

$$\alpha_k \cdot \alpha_m = \cos \left(\frac{2\pi k}{n} + \frac{2\pi m}{n} \right) + i \sin \left(\frac{2\pi k}{n} + \frac{2\pi m}{n} \right) = \alpha_{k+m},$$

$$\alpha_k^m = \cos \left(m \cdot \frac{2\pi k}{n} \right) + i \sin \left(m \cdot \frac{2\pi k}{n} \right) = \alpha_{km}.$$

Қолган хоссаларни ҳам шу каби исботлаш мумкин. Демак, илдизлар $\alpha_k = \cos \frac{2\pi k}{n} + i \sin \frac{2\pi k}{n}$, $k = 0, 1, 2, \dots, n-1$ бўлади.

3- §. $z = a + bi$ КОМПЛЕКС СОН УСТИДА БОШҚА АРИФМЕТИКАЛАР

Юқорида $z = a + bi$ кўринишидаги сонлар устида қўшиш, айриш, кўпайтириш, бўлиш ва даражага кўтариш амалларини ва уларнинг хоссаларини ўргандик. Ҳар бир сонли тўп-

ламда айириш ва бўлиш амалларини қай даражада бажарилишини ўрганиш ҳар доим ҳам шу фан вакилларини қизиқтириб келганлиги маълум. Шунинг учун $z = a + bi$ кўринишидаги комплекс сонларга ўхшашиб комплекс сонлар мавжудлиги ва улар устида бўлиш амали ҳар доим ҳам бажарилиши мумкинлигини ўрганиш ўзига хос аҳамиятга эгадир. Биз $z = a + bi$ кўринишидаги сонлар устида қўшиш ва кўпайтириш амалларининг бажарилишини кўрдик:

$$(a + bi) + (c + di) = (a + c) + (b + d)i; \quad (1)$$

$$(a + bi)(c + di) = (ac - bd) + (ad + bc)i. \quad (2)$$

Энди шундай масалани ўртага қўяйлик: (1) шартни сақлаб қолиб, (2) кўпайтириш қоидасини янги қоида билан алмаштириш натижасида янги сонли системага ўтиш мумкинми? Бунинг учун $i^2 = -1$ десак, яна $z = a + bi$ кўринишидаги сонли системага тушиб қоламиз. Шунинг учун бу янги изланаётган сонли системада $i^2 = i \cdot i$. Энди $i^2 = p + qi$ кўринишида бўлсин дейлик, у ҳолда

$$(a + bi)(c + di) = a(c + di) + bi(c + di) = ac + adi + bci + bdi^2 = (ac + bdp) + (ad + bc + bqd)i \quad (3)$$

ҳосил бўлади. Бу янги системада қўйидаги талабларнинг бажарилишини таъминлайлик:

1. $a(a = a + 0i)$ ҳақиқий сонни $z = b + ci$ комплекс сонга кўпайтирилганда натижа комплекс системадаги кэби бўлсин, яъни

$$(a + 0i)(b + ci) = ab +aci,$$

$$(b + ci)(a + 0i) = ab +aci.$$

Агар $c = 0$ бўлса, у ҳолда $(b + 0i)(a + 0i) = ab + 0i$ ҳамда $(a + 0i) + (b + 0i) = (a + b) + 0i$.

2. z_1 ва z_2 ҳамда $a, b \in \mathbf{R}$ учун $(az_1) \cdot (bz_2) = (ab)(z_1 z_2)$ шарт бажарилсин.

3. z_1, z_2, z_3 комплекс сонлар учун: $(z_1 + z_2) \cdot z_3 = z_1 z_3 + z_2 z_3$ ёки $z_1(z_2 + z_3) = z_1 z_2 + z_1 z_3$ шартлар бажарилсин.

Юқоридаги (3) шартдан бевосита $z_1 z_2 = z_2 z_1$ ва $(z_1 \cdot z_2) z_3 = z_1 \cdot (z_2 \cdot z_3)$ муносабатларнинг ўринли экани кўриниб турибди. Келишилган $i^2 = p + qi$ шартга асосан

$$i^2 - qi = p \Rightarrow \left(i - \frac{q}{2}\right)^2 = p + \frac{q^2}{4}$$

ни ёза оламиз. Бунда асосан ушбу учта ҳолни қараб чиқайлик.

I. $p + \frac{q^2}{4} = -k^2$ — манфий сон бўлсин, дейлик, у ҳолда $\left(-\frac{q}{2k} + \frac{1}{k}i\right)^2 = -1$ бўлиб, $-\frac{q}{2k} + \frac{1}{k}i = I$ деб белгиласак, $i = \frac{q}{2} + kI$ ва $I^2 = -1$ экани келиб чиқади.

Бундан $a + bi = \left(a + \frac{b}{2}q\right) + bki$ кўринишидаги комплекс сон ҳосил бўлиб, бу $z = a + bi$ кўринишидаги сонли система билан устма-уст тушади.

II. $p + \frac{q^2}{4} = k^2$ ($k \neq 0$) бўлса, у ҳолда $\left(-\frac{q}{2k} + \frac{1}{k}i\right)^2 = 1$ ҳосил бўлади, $-\frac{q}{2k} + \frac{1}{k}i = E$ деб белгиласак, $E^2 = 1$ бўлиб, бундан $z = a' + b'E$ кўринишидаги сонлар ҳосил бўлади. Бу сонлар устида кўпайтириш амали

$$(a' + b'E)(c' + d'E) = (a'c' + b'd') + (a'd' + b'c')E$$

кўринишида бажарилади.

Одатда бундай сонларни иккилама (икки юзламачи) сонлар деб аталади.

III. $p + \frac{q^2}{4} = 0$ бўлса, у ҳолда $\left(i - \frac{q}{2}\right)^2 = 0$; $i - \frac{q}{2} = L$ десак, $i = \frac{q}{2} + L$, $L^2 = 0$ бўлиб, $z = \bar{a} + \bar{b}L$ кўринишидаги дуал сонлар ҳосил бўлади. Агар улар устида кўпайтириш амалини бажарсак, у ҳолда

$$(\bar{a} + \bar{b}L)(\bar{c} + \bar{d}L) = \bar{a}\bar{c} + (\bar{a}\bar{d} + \bar{b}\bar{c})L$$

кўринишидаги сон ҳосил бўлади.

Масалан, $(1 + E)x = 1 + 0 \cdot E$ тенгламани ечишни талаб қилинган бўлсин. Бунда $1 + E$ соннинг қўшмаси $1 - E$ сон эканини эътиборга олсак, у ҳолда $(1 - E^2) \cdot x = 1 - E$ бўлиб, $0 \cdot x = 1 - E$ ҳосил бўлади.

Худди шунга ўхшаш, $x = a + bL$ бўлса, бундан $x \cdot L = aL \neq 1$ эканини кўриш мумкин. Шунинг учун ҳосил қилинган иккилама ва дуал сонлар устида бўлиш амалини ҳамма вақт ҳам бажариш мумкин бўлавермас экан. Демак, биз учун энг қулай тўрт арифметик амал билан бирга даражага кўтариш, илдиз чиқариш ва логарифмлаш амалларини бажариш мумкин бўлган сонли система $z = a + bi$; $i^2 = 1$ кўринишидаги сонлар системаси экан.

Мұстақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. Ҳисобланғ: а) i^{100} ; б) i^{30} ; в) $-i^5 - 2i^4 + i + 2$;
- г) $(3 - 2i)^2 - (1 + 2i)^3 + (1 + i)(2 + 3i)$;
- д) $(1 + i)^5$; е) $\frac{6 + 7i}{2i}$, ж) $\frac{(7 + 2i)(1 - i)}{-3 + i}$.

2. x нинг қандай қиymатларида: а) $2x - 5ix - 3 - x^2i$ ифода ҳақиқий ёки соғ мавхум бўлади; б) $z_1 = x^2 - 6 + + 3xi^7$ ва $z_2 = x_1^2 - 10i - x$ сонлар учун $z_1 = z_2$ бўлади; в) $z_1 = -4xi + 3 - 11x$ ва $z_2 = x^2i - 21i + 4x^2$ сонлар ўзаро қўшма сонлар бўлади; г) $x^2 + i^5 - i^6 - x \cdot i^{11} = 0$ бўлади.

3. Берилган сонларни қўшма комплекс сонлар кўпайтмаси ($z_1 z_2$) шаклида тасвирланг: а) $7 + 3i$; б) $12 - 7i$; в) $9a + 7bi$.

4. Берилган x_1 ва x_2 илдизларига кўра ҳақиқий коэффициентли квадрат тенгламани тузинг:

$$\text{а) } x_1 = 1 + 2i; \quad x_2 = 1 - 2i; \quad \text{б) } x_1 = \frac{4 - 2i}{1 - i}; \quad x_2 = \frac{4 + 2i}{1 + i}.$$

5. z комплекс сонни топинг:

$$\text{а) } \sqrt[3]{z} = 2 - 3i; \quad \text{б) } \sqrt[3]{z} = 5 + i; \quad \text{в) } z^2 = 3 + 4i; \quad \text{г) } z^2 + z = -9 + 3i.$$

6. Қўйидаги тенгламаларни комплекс сонлар соҳасида ечинг:

$$\begin{aligned} \text{а) } x^2 - x + 1 &= 0; \quad \text{б) } x^2 - 8x + 25 = 0; \quad \text{в) } 27x^3 = 8; \\ \text{г) } 8x^3 + 1 &= 0; \quad \text{д) } 16x^4 = 625; \quad \text{е) } x^4 + 81 = 0; \\ \text{ж) } x^4 + 4x^2 + 3 &= 0. \end{aligned}$$

7. Комплекс текисликда қўйидаги тенглик ва тенгсизликларни қаноатлантирадиган z нуқталар тўпламини топинг:

$$\begin{aligned} \text{а) } |z| &= 1; \quad \text{б) } |z| \leq 2; \quad \text{в) } |z| > 3; \quad \text{г) } 1 < |z| < 2; \\ \text{д) } |z - 1| &= 2; \quad \text{е) } |z + i| = 3; \quad \text{ж) } |z - 2| > 2; \quad \text{з) } 1 < |z - 2i| < 2. \end{aligned}$$

8. Муавр формуласидан фойдаланиб, $\cos 3\alpha = 4 \cos^3 \alpha - 3 \cos \alpha$, $\sin 3\alpha = 3 \sin \alpha - 4 \sin^3 \alpha$ формуналарни исботланг.

9. Қўйидаги комплекс сонларнинг тригонометрик шаклини топинг:

$$\text{а) } 3 + 3i; \quad \text{б) } -2 + 2\sqrt{3}i; \quad \text{в) } 5\sqrt{3} - 5i; \quad \text{г) } 4i; \quad \text{д) } 6.$$

10. Комплекс соннинг алгебраик шаклини топинг:

- a) $|z| = 1$, $\arg z = \frac{\pi}{4}$; б) $|z| = 2$, $\arg z = -\frac{\pi}{2}$;
- в) $|z| = 3$, $\arg z = \frac{5\pi}{6}$; г) $|z| = 1$, $\arg z = -\frac{3\pi}{4}$.

VII БОБ. ФУНКЦИЯ

I. §. ФУНКЦИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Математикада функция түшүнчеси мұхым түшүнчалардан биридей. Ўрта мактаб математикасидан маълумки, математикада, геометрик фигураларнинг тенглиги, ўхшашилығи, түрли чизиқ ва текисликларнинг параллеллиги, перпендикулярлығы ва ҳоқазо каби түшүнчаларнинг ҳар бирини мушоҳада қылсақ, улар бир нарса объективтіннег иккінчи нарса объекті билан бирор муносабатини ифодаловчи қонуният ёки қоиданынг берилиши асосида өзага келаётганини күриш мүмкін. Лекин қаралаётган муносабат ёки қоидаларнинг ҳар бири ўзининг аниқланып-бараған соҳасига қараб бажарадиган вазифаси түрличадыр. Масалан, текисликда учбурчаклар ва айланалар берилген бўлсин. Мавжуд барча учбурчакларни X тўпламга, айланаларни Y тўпламга киритайлик ва бу тўпламлар элементлари орасидаги боғланиш қонуниятини ҳар бир учбурчак учун унга ташқи чизилган айлана мавжуд деб аниқлайлик. У ҳолда ҳар бир учбурчакка битта ташқи чизилган айлана мос келади. Агар бу ерда эркин олинаётган учбурчакларни x , унга мос равишда топилаётган айланаларни y орқали белгиласак ҳамда улар орасидаги боғланиш қонуниятини f орқали ифодаласак, у ҳолда бу жараённи $y = f(x)$ ифода ёки формула орқали боғлаш мүмкін. Математикада бундай боғланишни $y = f(x)$, ёки xy , ёки $x \in X \rightarrow y \in Y$, ёки $(x, f(x))$ кўринишларда ифода қилинади.

48-т аъриф. *Берилган X тўпламдан олинган ҳар бир x элементга Y тўпламнинг аниқ бир элементи мос қўйилган бўлса, у ҳолда бундай мослик функция дейилади ва қўйидагича белгиланади: $y = f(x)$, бу ерда x — эркли ўзгарувчи—аргумент, y эса мажбурий ўзгарувчи —функция деб аталаади.*

Мисоллар. 1. $y = 3^x$ да ҳар бир ҳақиқий x қиймат учун аниқ бир мусбат y қиймат мос қўйилган.

2. $f: x \in X \rightarrow x^2 \in Y$ мослаштириш қонуниятини таҳдил қылсақ, ҳар бир ҳақиқий x қиймат учун аниқ бир манфиий-мас ҳақиқий y қиймат мос қўйилган.

49- таъриф. а) Берилган $f(x)$ функцияда x аргументтинг олиши мумкин бўлган қийматлари $f(x)$ функцияниң аниқланши соҳаси дейилади ва $\text{Dom } f = D(f) = \{x | \exists y, (y = f(x))\}$ кўринишида белгиланади.

б) Берилган $f(x)$ функцияниң барча қийматлари тўплами унинг ўзгариш соҳаси дейилади ва $\text{Im } f = E(f) = \{y | \exists x (y = f(x))\}$ кўринишида белгиланади.

Мисоллар. 1. $y = x^2$ функцияниң аниқланниш соҳаси $D(y) = \mathbf{R}$, ўзгариш соҳаси $E(y) = [0; +\infty)$.

2. $f(x) = \lg x$ функцияниң аниқланниш соҳаси $D(f) = (0; +\infty)$, ўзгариш соҳаси $E(f) = (-\infty; +\infty) = \mathbf{R}$.

3. $f(x) = \sin x$ функцияниң аниқланниш соҳаси $D(f) = \mathbf{R}$ ва ўзгариш соҳаси $E(f) = [-1; 1]$.

4. $f(x) = \sqrt{x-2} + \sqrt{1-x}$ функцияниң аниқланниш соҳаси $D(f) = \emptyset$ бўш тўплам, ўзгариш соҳаси $E(f) = \emptyset$ дир.

• 5. $y = 5$ функцияниң аниқланниш соҳаси $D(y) = \mathbf{R}$ ва ўзгариш соҳаси $E(y) = \{5\}$.

$f(x)$ ва $g(x)$ функциялар берилган бўлсин. Агар $f(x)$ функцияниң аниқланниш соҳасидан олинган барча x лар учун $f(x) = g(x)$ муносабат ўринли бўлса, у ҳолда $f = g$ дейилади, яъни: $\forall x \in D(f) : D(f) = D(g) \wedge f(x) = g(x) \Leftrightarrow f(x) = g(x)$.

Маълумки, агар $f : X \rightarrow Y$ бўлса, у ҳолда f қонуният X тўплам элементларини Y тўпламга акслантирувчи қонуният бўлиб, у ўз навбатида сюръектив, инъектив ва биектив бўлиши мумкин.

Агар $X = D$ от $f = D(f)$ ва $\text{Im } f = E(f) \subset Y$ ёки $f \subset X \times Y$ бўлса, у ҳолда f акслантириш X тўплам элементларини Y тўпламга акслантиради, агар $X = D(f)$ ва $E(f) = Y$ бўлса, у ҳолда f акслантириш X тўплам элементларини Y тўплам устига акслантирилади дейилади. Математикада $f \subset A \times B$ акслантиришни B^A кўринишида ҳам белгиланади.

Берилган f қоида асосида акслантиришдаги A тўпламниң сбрази деб $f(A) = \{f(x) | x \in A\}$ га, прообрази деб $f^{-1}(A) = \{x \in D(f) | f(x) \in A\}$ га айтилади.

50- таъриф. $f : X \rightarrow Y$ акслантиришида:

а) Y тўпламниң ҳар бир элементи ҳеч бўлмаганданда X тўпламниң бир элементининг образи бўлса, у ҳолда бундай акслантириш сюръектив ёки X ни Y нинг устига акслантириши дейилади, яъни

$$f : (\forall y \in Y) (\exists x \in X) (y = f(x));$$

б) Y тўпламниң ҳар бир элементи X тўпламниң биттадан ортиқ бўлмаган элементининг образи бўлса,

бундай акслантириши X ни Y га инъектив акслантириши дейилади, яъни

$$f: (\forall y \in Y) (\forall x_1, x_2 \in X) (y = f(x_1) \wedge y = f(x_2) \Rightarrow x_1 = x_2);$$

в) Y тўпламнинг ҳар бир элементи X тўпламнинг аниқ бир элементининг образи бўлса, у ҳолда бундай акслантириши ўзаро бир қийматли ёки биектив акслантириши дейилади.

Мисоллар: $f: x \in \mathbf{R} \rightarrow x^2 \in \mathbf{R}_+$, бундан кўриниб турибдики, сюръекция бажарилаётиди.

$$2. f = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 | y = x\}$$
 акслантириш инъективдир.

$$3. f = \{(x, y) \in \mathbf{R} \times \mathbf{R}_+ | y = 2^x\}$$
 кўринишидаги акслантириш биективдир.

Юқорида келтирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, f функция кўпчилик ҳолларда ҳақиқий сонлар тўпламида аниқланган бўлиб, ўзининг геометрик мазмунига кўра

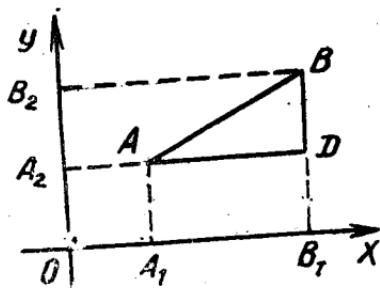
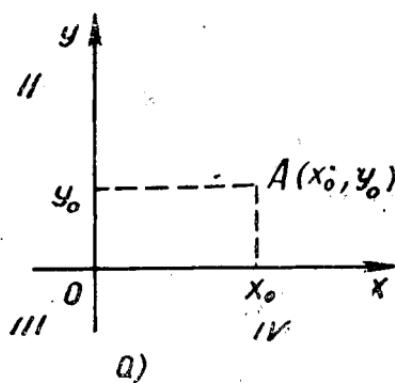
$$\{(x, y) \in \mathbf{R}^2 | x \in \mathbf{R} \wedge y \in \mathbf{R} \wedge xy = f\} = \Gamma_f$$

нуқталар тўпламини текшириш ёки аниқлашга мос келади. Юқорида \mathbf{R} ҳақиқий сонлар тўплами билан Ox сон ўқидаги нуқталар тўплами орасида ўзаро бир қийматли мослик ўрнатиш мумкин эканлиги ҳақида айтилган эди. Бундан келиб чиқиб, xOy тўғри бурчакли координаталар текислигидаги нуқталар тўплами билан $\mathbf{R} \times \mathbf{R}$ тўплам элементлари орасида ўзаро бир қийматли мослик мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин, xOy тўғри бурчакли Декарт координаталар текислигини шартли тарзда (12- а расм) тўртта чоракка (квадрантга) ажратилади. Декарт координаталар текислигига олинган ихтиёрий A нуқтани аввал Ox ўқига, сўнгра Oy ўқига проекциялаб ҳамда x_0 ва y_0 нуқталарни топиб, A нуқтанинг xOy текисликдаги координаталарини мос равишда (x_0, y_0) орқали ифодаланади ва уни $A(x_0, y_0)$ кўринишида ёзилади. Шунинг учун: I чоракдаги $A(x_0, y_0)$ нуқтанинг x_0 ва y_0 координаталари ҳар доим мусбат бўлади: $x_0 > 0, y_0 > 0$. Шу каби II чорак учун $A(-x_0, y_0)$, III чорак учун $A(-x_0, -y_0)$, IV чорак учун $A(x_0, -y_0)$ бўлади.

Маълумки, Ox сон ўқида олинган $A(t_1)$ ва $B(t_2)$ нуқталар орасидаги $AB = d$ масофани $AB = |t_2 - t_1|$ формула орқали ифодалаган эдик. Энди қуйида xOy Декарт координаталар системасида берилган икки нуқта орасидаги масофи аниқлаш формуласини ҳосил қиласиз.

68- төрима. xOy текисликда берилган $A(x_1, y_1)$ ва $B(x_2, y_2)$ нуқталар орасидаги масофа

$$d = AB = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}$$
 бўлади.

12- расм.

Исботи. Берилган AB кесмани Ox ва Oy ўқларига проекциялаймиз: унинг Ox ўқидаги проекцияси $A_1B_1 = |x_2 - x_1|$, Oy ўқидаги проекцияси $A_2B_2 = |y_2 - y_1|$ бўлиб (12-б расм), ADB учбурчакдан Пифагор теоремасига асосан $d = AB = \sqrt{AD^2 + BD^2}$ бўлади. Бу ердан $AD = A_1B_1$ ва $BD = A_2B_2$ га асосан

$$d = AB = \sqrt{A_1B_1^2 + A_2B_2^2} = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}.$$

Мисоллар. 1. $A(2, -5)$ ва $B(-3, 7)$ нуқталар орасидаги масофани топинг.

Ечиш. $d = \sqrt{(-3 - 2)^2 + (7 + 5)^2} = \sqrt{25 + 144} = \sqrt{163} = 13$ узун. бирл.

$$2. f(x) = \frac{x^2 + 4}{x^2 - 4x + 3}$$

функцияниш аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Бу функцияниш соҳаси $x^2 - 4x + 3 \neq 0$ бўлган барча x лардан иборат бўлгани учун, бундан $x \neq 3$ ва $x \neq 1$ ни топамиз. Бундан $D(f) = (-\infty; 1) \cup (1; 3) \cup (3; +\infty)$.

3. $f(x) = \sqrt{9 - x} + \sqrt{x - 4} + \frac{1}{x - 6}$ функцияниш аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Берилган функциядаги иррационалликнинг арифметиклик шарти ва каср маҳражининг нолдан фарқлилик шартига асосан:

$$\begin{cases} 9 - x \geqslant 0, \\ -4 + x \geqslant 0 \\ x - 6 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leqslant 9, \\ x \geqslant 4, \\ x \neq 6 \end{cases}$$

ни ҳосил қиласиз, бундан $D(f) = [4; 6) \cup (6; 9]$.

4. $f(x) = \log_2(x-3) + \sin \sqrt{x-4} + \frac{1}{\sqrt{10-x}}$ функция-
нинг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Бу функциянинг аниқланиш соҳаси

$$\begin{cases} x-3 > 0, \\ x-4 \geq 0, \\ 10-x > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3, \\ x \geq 4, \\ x < 10 \end{cases}$$

га кўра $D(f) = [4; 10)$ бўлади.

5. $f(x) = \frac{2x+1}{x^2-1}$ функциянинг ушбу қийматларини то-
пинг: а) $f(2)$, б) $f(2a)$, в) $f(a+3)$, г) $f(-x)$, д) $f(|x|)$.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. а)} & f(2) = \frac{2 \cdot 2 + 1}{2^2 - 1} = \frac{5}{3}; \quad \text{б)} f(2a) = \frac{2 \cdot 2a + 1}{(2a)^2 - 1} = \\ & = \frac{4a + 1}{4a^2 - 1}; \quad \text{в)} f(a+3) = \frac{2(a+3) + 1}{(a+3)^2 - 1} = \frac{2a + 7}{a^2 + 6a + 8}; \\ \text{г)} & f(-x) = \frac{2 \cdot (-x) + 1}{(-x)^2 - 1} = \frac{1 - 2x}{x^2 - 1}; \quad \text{д)} f(|x|) = \frac{2|x| + 1}{|x|^2 + 1} = \\ & = \frac{2|x| + 1}{x^2 - 1}. \end{aligned}$$

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. xOy текисликда қўйидаги нуқталарни ясанг:

$$\begin{aligned} A(2, 7); B(3, 0); C(1, -4); D(0, 5); E(-1, 2); F(-4, -3) \\ G(-2, 0); H(0, -3); K\left(-3 \frac{1}{2}, 2 \frac{1}{2}\right); L(\sqrt{2}, -\sqrt{3}). \end{aligned}$$

2. Координаталари қўйидаги тенгламалар системасини қа-
ноатлантирувчи нуқталарни ясанг:

$$\text{а)} \begin{cases} 5x + 2y = -1, \\ 2x - y = 14; \end{cases} \quad \text{б)} \begin{cases} x^2 + y^2 = 25, \\ x + y = 7; \end{cases} \quad \text{в)} \begin{cases} y^2 - 4x = 0, \\ x^2 - 4y = 0. \end{cases}$$

3. Абсциссалари $-4, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3$ ва 4 га
тенг, ординаталари эса а) $y = 3x - 5$; б) $y = x^2$ тенглама
 билан аниқланувчи нуқталарни ясанг.

4. (3, 2) нуқта берилган: унга абсциссалар ва ордината-
лар ўқларига нисбатан, координаталар бошига нисбатан сим-
метрик бўлган нуқталарни ясанг ва улар орасидаги масофа-
ни аниқланг.

5. Ўнтазам олтибурчакнинг томони a га тенг. Коор-
динаталар боши олтибурчакнинг марказида, абсциссалар ўқи

унинг икки қарама-қарши учларидан ўтган деб, олтибурчак учларининг координаталарини топинг.

6. Учбурчакнинг учлари: $A(-2, 1)$; $B(4, 8)$; $C(10, 6)$. Бу учбурчакнинг ички бурчаклари орасида ўтмас бурчак борми?

7. Ox ўқда координаталар бошидан ва $A(9, -3)$ нуқтадан бир хил узоқликда турган нуқтани топинг.

8. Мунтазам олтибурчакнинг иккита кўшни учи $A(2, 0)$, $B(5, 3\sqrt{3})$ ни билган ҳолда унинг маркази $O(x, y)$ ни топинг.

9. $A(1, 3)$ $B(4, 7)$; $C(2, 8)$; $D(-1, 4)$ га кўра $ABCD$ параллелограмм эканлигини текширинг ва AB томонини асос деб, унинг баландлигини ҳисобланг.

10. Агар $\{(x, y) | x \in X \wedge y \in Y \wedge xy = 1\} = \Gamma_f$ бўлса, у ҳолда $P_f = \{(x, y) \in N^2 | y = x + 1\}$ ни топинг.

11. Қўйидаги функциялар қайси оралиқда айнан тенг бўлади:

$$a) y = \frac{x^2 - 1}{x - 1} - 3 \text{ ва } y = x - 2; \quad b) y = 2^{\log_3(x+1)} \text{ ва } y =$$

$$= x + 1; \quad b) y = \sqrt{x^2 - 4x + 4} \text{ ва } y = x - 2;$$

$$r) y = \sqrt{x-1} \sqrt{2x+1} \text{ ва } y = \sqrt{(x-1)(2x+1)}.$$

12. Қўйидаги функцияларнинг аниқланиш соҳасини топинг:

$$a) y = \frac{\sqrt{x+5}}{\lg(9-x)}; \quad b) y = \log_2 \frac{x-2}{x+2};$$

$$b) y = \sqrt{x^2 + 4x - 5} \lg(x+1);$$

$$r) y = \frac{\sqrt{x^2 - 5x + 6}}{\lg(10x+5)^2}; \quad d) y = \log_4(2 - \sqrt[4]{x}) - \frac{2\sqrt{x+1}}{\sqrt{x+2}};$$

$$e) y = \sqrt[4]{\frac{1}{2} \log_4 16 - \log_8(x^2 - 4x + 3)};$$

$$ж) y = \sqrt{\log_{0,4} \frac{x-1}{x+5} \cdot \frac{1}{x^2-36}}.$$

13. Функциянинг қийматлар соҳасини топинг:

$$a) y = \sqrt{2+x-x^2}; \quad b) y = \frac{x-1}{x^2+1};$$

$$b) y = \log_3(1 - 2 \cos x); \quad r) y = \sin x + \sin|x|;$$

$$d) y = \frac{2x}{1+x^2}; \quad e) y = 2^{\cos x};$$

$$\text{Ж) } y = \frac{2}{3 - \sin x};$$

$$3) \quad y = \frac{1}{\sqrt{|x| - x}};$$

ii) $y = 2 \sin 5x + 3 \cos 5x$.

2- §. ФУНКЦИЯНИНГ БЕРИЛИШ ҰСУЛЛАРИ

Математикада функцияның берилиш усулларидан жуда күп учрайдиганлари аналитик, график ва жадвал ёрдамида берилиш усулларидир.

I. Аналитик (формула) усулда берилishi.

51-тәріф. Агар функцияның қыйматини топши
учун аргументтің устидан бажарылышы лозым бўлган
амалларни боғловчи ифода кўрсатилган бўлса, у ҳолда
функция аналитик усул билан берилган дейилади.

Мисоллар: 1) $y = x^2 - 5x + 1$, $D(x) = \mathbb{R}$, $E(y) =$

$$= \left[-\frac{2!}{4}; +\infty \right);$$

$$2) \ y = x^2 - 5x + 1, \ x \in [1; 3];$$

$$3) \ y = x^2 - 3x + 4, \ x \in (1; 5);$$

4) $y = \sqrt{1-x}$ функция аналитик үсүлдә

берилган, $D(y) = (-\infty; 1]$; $E(y) = [0; +\infty)$;

5) $y = \sqrt{\sin x - 3}$ функция аналитик усулда берилган,
 $D(y) = \emptyset; E(y) = \emptyset;$

6) а) $y = \sqrt{x-1} + \sqrt{1-x}$ функция аналитик усулда бөрнүлгөн, $D(y) = \{1\}$ ба H функциясы.

$$6) y = \sqrt{\log_2 \sin x} \text{ фуңт.}$$

$$\text{так, } D(y) = \left\{ \frac{\pi}{2} + 2k \right\}$$

$$7) y = \sqrt{1-x^2} \text{ функция}$$

13- расмда келтирилғанды

$$8) \ y = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$$

ция аналитик күриш берилган, $D(y) = (-\infty; +\infty)$, $E(y) = [1; +\infty)$.

Юқорида келтірілген аналитик функциялар бир қаторда

функциялар ҳам борки, улар қисман аналитик функциялар деб аталади, чунончи

$$9) f(x) = \begin{cases} 1, & \text{агар } |x| > 1 \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } |x| = 1 \text{ бўлса,} \\ -1, & \text{агар } |x| < 1 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

$$10) f(x) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x \text{ — рационал сон бўлса;} \\ 0, & \text{агар } x \text{ — иррационал бўлса.} \end{cases}$$

Бу фүнкция *Дирихле* функциясы дейилади.

$$11) f(x) = \text{sign } x = \begin{cases} -1, & \text{агар } x < 0 \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } x = 0 \text{ бўлса,} \\ 1, & \text{агар } x > 0 \text{ бўлса,} \end{cases}$$

бунда $D(f) = R$, $E(f) = \{-1; 0; 1\}$;

12) $f(x) = [x]$ — «антье икс» — x нинг бутун қисми.

13) $f(x) = \{x\} = x - [x]$, x нинг каср қисми.

Аналитик усулда берилган функцияларнинг шундайлари ҳам учрайдики, унда қатнашаётган ўзгарувчилар бири иккинчисига нисбатан ошкора ифодаланмаган бўлади. Бундай функцияларни математикада ошкормас функциялар деб аталади.

14) $xy - x + 1 = 0$; $x^2 + y^2 = 1$; $x^3y + 1 = 0$; $xy + x + xy^2 = 1$, $\sin x + \cos y = 1$; $\log_2 x + y \operatorname{tg} x = \sin x$ функциялар ошкормас функциялардир.

ІІ. Функциянынг график усулда берилishi. xOy түғри бурчакли Декарт координаталар текислигигида $y = f(x)$ функцияни қарайлик. Эркли ўзгарувчи x га $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$ қийматларни берib, мос равища $y_1, y_2, \dots, y_n, \dots$ қийматларни ҳосил қиласиз. Сүнгра координаталар текислигигида $(x_1, y_1), (x_2, y_2), \dots, (x_n, y_n), \dots$ координаталарга мос келувчи нүкталарни топамиз.

2-тәріф. Берилған $y = f(x)$ функция учин координар текислигіда шундай нүкталар түплами мавзуки, бу түпламдан олинған ихтиёрий (x_0, y_0) нүкте $f(x_0)$ мұносабат үринли бўлса, у ҳолда бу нүкте $y = f(x)$ нинг графиги дейилади.

х) функциянынг графиги — бу текислик түпламики, ундаги нүқталарнинг коңақат $y = f(x)$ ни қаноатлантиради сакламайды.

xOy текисликда берилгән l нүқтәлар түпламининг координаталарини аниқлаш учун Oy ўқига параллел түфри чизиқлар ўтказылса, ҳар бир түфри чизиқ бу түпламни биттадан ортиқ бўлмаган нүқтада кесиб ўтади (14-расм). Ox ўқида олинган $[a; b]$ кесмадан ихтиёрий x_0 нүқта олиниб, у орқали Oy ўқига параллел қилиб ўтказилган түфри чизиқ l нүқтәлар түпламины A нүқтада кесиб ўтади. Бу нүқтани Oy ўқига проекцияласак, у ҳолда x_0 қийматга мос бўлган $y_0 = f(x_0)$ қиймат аниқланади. Бундан $A(x_0, y_0) \in l$ нүқтанинг координаталари (x_0, y_0) экани аниқланади.

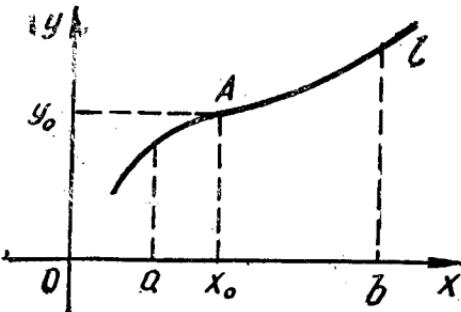
Функция график усулда берилса, унинг ҳар доим ҳам аналитик ифодасини топиш мумкин бўлавермайди. Айрим ҳолларда олий математиканинг маҳсус услубларини татбиқ қилиш натижасида унинг аналитик ифодасини тақрибан топиш мумкин.

III. Функциянинг жадвал усули билан берилиши. Амалиётда жуда кўп ҳолларда бир ўзгарувчига турли қийматлар бериш асосида иккинчи ўзгарувчининг қийматлар жадвали тузилади. Ўрганилётган ҳодисанинг текис содир бўлиши, сакраб содир бўлиши, узилиб-узилиб содир бўлиши каби масалаларни ҳал қилишда ҳамда айрим тиббий масалаларни ечишда, ер усти ва ички (геологик) ўзгаришларни, қазилма бойликларнинг ҳажмини топишда аввал жадвал усулига сунгаган ҳолда унинг аналитик усулига тақрибан ёки аниқ ўтишлар ҳосил қилинади. Амалиётда бу усул ўзининг тузилишига кўра энча қулайдир.

Мисоллар. 1.

-5	-3	0	3	8	5	15	40	1
-10	-6	0	6	16	10	30	80	2

Бу жадвалда устунларда жойлашган катаклардаги сонлар нисбати $\frac{-5}{-10} = \frac{3}{6} = \frac{15}{30} = \frac{1}{2} = \frac{40}{80}$ ни қарасак, улар-

14-расм.

нинг бир-бирига тенглиги $y = 2x$ муносабат мавжуд эканлигини кўрсатиб туриди.

2.

9	1	15	90	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{4}$
$\frac{1}{3}$	3	$\frac{1}{5}$	$\frac{1}{30}$	9	12

Бу жадвалга синчилаб қарасак, ҳар бир вертикал каталардаги сонлар кўпайтмаси ўзгармас сон 3 эканлиги кўринади. Шу сабабли бундан $xy = 3$ ёки $y = \frac{3}{x}$ кўринишдаги аналитик ифода ҳосил бўлади.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

Функциянинг аниқланиш соҳаси $D(f)$ ни топинг:

$$1. f(x) = \sqrt{1-x} + \quad 2. f(x) = \frac{1}{x^3 + 3x^2 - 2x}.$$

$$+ \frac{1}{\sqrt{2+x}}.$$

$$3. f(x) = \frac{x^2 - 3x + 2}{x + 1}. \quad 4. f(x) = \sqrt{3x - x^2}.$$

$$5. f(x) = \sqrt[4]{\lg(3x - 27x^2)}. \quad 6. f(x) = \log_2 \log_2(x - 3).$$

$$7. f(x) = \lg \frac{x^2 - 9}{x^2 - 1}. \quad 8. f(x) = \ln \frac{x^3 - 4x^2 + 3x}{x - 1}.$$

$$9. f(x) = \sqrt[4]{\frac{x^2 - 9}{x + 4}}. \quad 10. f(x) = \frac{1}{x^2 - 5x + 6}.$$

Функциянинг ўзгариш соҳаси $E(f)$ ни топинг:

$$11. f(x) = \frac{x + 2}{x - 3}. \quad 12. f(x) = \frac{x^2 + x + 2}{x^2 - x + 2}.$$

$$13. f(x) = \frac{x}{1 + x^2}. \quad 14. f(x) = (-1)^x.$$

$$15. f(x) = \frac{x^2 - 5}{2x - 4}. \quad 16. f(x) = \lg \frac{1}{x - 1}.$$

$$17. f(x) = \sqrt{\frac{x}{x-1}}. \quad 18. f(x) = \ln \frac{x+1}{x-1}.$$

$$19. f(x) = \sqrt{\lg(x + 1)^2}. \quad 20. f(x) = \lg(\sin x - 2).$$

3- §. ФУНКЦИЯНИНГ ЭҢГ МУҲИМ ХОССАЛАРИ

Мактаб математикасида ўрганилган функциялар ўзининг тузилиши жиҳатидан содда кўринишдаги функциялар бўлиб, ҳар бир тур функциянинг характеристерини ўрганишнинг ўзига хос хусусияти мавжудdir. Шунинг учун ҳам мактаб математикасидами, олий математикадами, қайси босқичда ўрганишидан қатъи назар, функциянинг умумий характеристерини ўрганишда қуйидаги тушунчалар муҳим аҳамиятга эга: аниқланиш ва ўзгариш соҳалари; чегараланганлиги; жуфт ва тоқлиги; даврийлиги; ўсиш ва камайиши; эңг катта ва эңг кичик қийматлари; узлуксизлиги; графиги. Юқоридаги мавзуларда функциянинг аниқланиш ва ўзгариш соҳаларини кўриб ўтдик, энди қолган хоссаларни ҳам кўриб чиқайлик.

1. **Функциянинг чегараланганлиги.** Қаралаётган функциянинг олиши мумкин бўлган қийматлари тўплами ўзининг тузилиши жиҳатидан ҳар хил бўлиши — қуйидан, юқоридан, қуёй ва юқоридан чегараланган бўлиши ёки чегараланган бўлмаслиги мумкин.

53-тa ғaриф. $f(x)$ функция аниқланган X сонли тўпламдан олинган ихтиёрий x учун шундай A сон мавжуд бўлсанки, $A \leq f(x)$ муносабат ўринли бўлса, у ҳолда $f(x)$ функция қуйидан чегараланган дейилади.

Қуёй чегараларнинг эңг каттаси аниқ қуёй чегара дейилади.

Мисоллар. 1. $y = 2^x$ функциянинг қуёй чегарасини топинг.

Ечиш. $D(y) = R$, $E(y) = (0; +\infty)$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда исталган манфий ҳақиқий сон қуёй чегара бўлиши ва улар орасида эңг каттаси ноль эканлиги равшан. Демак, берилган функция қуйидан чегараланган ва $A = 0$ аниқ қуёй чегарадир.

2. $f(x) = x^2 + 2$ функциянинг аниқ қуёй чегарасини топинг.

Ечиш. $D(f) = R$ ва $E(f) = [2; +\infty)$ эканидан $f(x) \geq 2$. Демак, $A = 2$ бўлади.

3. $f(x) = \sin x - 3$ функциянинг қуёй чегарасини топинг.

Ечиш. $D(f) = R$ ва $|\sin x| \leq 1$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда $E(f) = [-2; -4]$ эканлиги равшан. Бундан $A = -4$; $A = -10$; $A = -7$ сонлари қуёй чегара бўлиши билан бирга аниқ қуёй чегара $A = -4$ бўлади.

54-тa ғaриф. **Берилган $f(x)$ функция аниқланган X сонли тўпламдан олинган ихтиёрий x учун шундай B сон мав-**

жуд бўлсаки, $f(x) \leq B$ бўлса; у ҳолда $f(x)$ функция юқоридан чегараланган дейилади.

Юқори чегараларнинг энг кичги аниқ юқори чегара дейилади.

Мисоллар. 1. $f(x) = \sqrt{1 - x^2}$ функциянинг аниқ юқори чегарасини топинг.

Ечиш. $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳаси $D(f) = [-1; 1]$, қийматлар соҳаси $E(f) = [0; 1]$. Демак, $B \geq 1$ шартни қаноатлантирувчи барча B лар унинг юқори чегараси, $B = 1$ эса аниқ юқори чегарасидир.

2. $f(x) = -x^2 - 4x + 1$ функциянинг аниқ юқори чегарасини топинг.

Ечиш. $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳаси $D(f) = R$ бўлиб, $f(x) = -x^2 - 4x + 1 = -(x + 2)^2 + 5$ га асосан $E(f) = (-\infty; 5]$ бўлади. Бундан $B \geq 5$ бўлиб, $B = 5$ аниқ юқори чегара бўлади.

55-тадаъриф. $f(x)$ функциянинг аниқланиши соҳасидан олинган ихтиёрий x учун шундай $A > 0$ мавжуд бўлсаки, $|f(x)| \leq A$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ функция чегараланган дейилади.

Бу таърифдан келиб чиқадики, $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳасидан олинган ихтиёрий x учун шундай $-A$ ва A сонлар мавжудки, $-A \leq f(x) \leq A$ бўлади.

Мисол. $f(x) = \sin x$ функциянинг чегараланганилигини кўрсатинг.

Ечиш. $f(x) = \sin x$ функциянинг аниқланиш соҳаси $D(f) = R$, ўзгариш соҳаси $E(f) = [-1; 1]$, яъни, $|\sin x| \leq 1$ эканлигидан ихтиёрий $A \geq 1$ сон $f(x) = \sin x$ функциянинг чегараси бўлади.

Математикада шундай функциялар мавжудки, улар на юқоридан ва на қўйидан чегараланган; чунончи $f(x) = x^3 + x^2$; $f(x) = \operatorname{tg} x$; $f(x) = \frac{x^5}{x^2 + 1}$ ва ҳоказо. Бундай функцияларни ҳам ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуддир.

II. Функциянинг жуфт ва тоқлиги. Берилган функцияни ўрганишнинг муҳим хусусиятларидан бири, бу унинг графигини xOy текисликда ординаталар ўқига ёки координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашишини ўрганишдан иборатdir. Бу эса бевосита функциянинг жуфт ва тоқлиги тушунчасига олиб келади.

56-таъриф. 1 Агар берилган X сонли тўплам учун $-x \in X$ ва $x \in X$ бўлса, у ҳолда X тўплам координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашган дейилади.

2. Агар $f(x)$ функциянинг аниқланиши соҳаси X коор-

- a) $|z| = 1$, $\arg z = \frac{\pi}{4}$; б) $|z| = 2$, $\arg z = -\frac{\pi}{2}$;
- в) $|z| = 3$, $\arg z = \frac{5\pi}{6}$; г) $|z| = 1$, $\arg z = -\frac{3\pi}{4}$.

VII БОБ. ФУНКЦИЯ

I. §. ФУНКЦИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Математикада функция түшүнчеси муҳим түшүнчалардан биридир. Ўрта мактаб математикасидан маълумки, математикада, геометрик фигуранынг тенглиги, ўхшашлыги, түрличилиги ва текисликларыннан параллеллиги, перпендикулярлыги ва ҳоказо каби түшүнчаларыннан ҳар бирини мушоҳада қылсак, улар бир нарса объективининг иккинчи нарса объекти билан бирор муносабатини ифодаловчи қонуният ёки қоиданинг берилиши асосида юзага келаётганини кўриш мумкин. Лекин қаралаётган муносабаг ёки қоидаларыннан ҳар бири ўзининг аниқлананаётган соҳасига қараб бажарадиган вазифаси турличадир. Масалан, текисликда учбурчаклар ва айланалар берилган бўлсин. Мавжуд барча учбурчакларни X тўпламга, айланаларни Y тўпламга киритайлик ва бу тўпламлар элементлари орасидаги боғланиш қонуниятини ҳар бир учбурчак учун унга ташқи чизилган айлана мавжуд деб аниқлайлик. У ҳолда ҳар бир учбурчакка бигта ташқи чизилган айлана мос келади. Агар бу ерда эркин олинаётган учбурчакларни x , унга мос равишда топилаётган айланаларни y орқали белгиласак ҳамда улар орасидаги боғланиш қонуниятини f орқали ифодаласак, у ҳолда бу жараённи $y = f(x)$ ифода ёки формула орқали боғлаш мумкин. Математикада бундай боғланишни $y = f(x)$, ёки xy , ёки $x \in X \rightarrow y \in Y$, ёки $(x, f(x))$ кўринишларда ифода қилинади.

48-т аъриф. *Берилган X тўпламдан олинган ҳар бир x элементга Y тўпламнинг аниқ бир элементни мос қўйилган бўлса, у ҳолда бундай мослик функция дейилади ва қўйидагича белгиланади: $y = f(x)$, бу ерда x — эркли ўзгарувчи — аргумент, y эса мажбурий ўзгарувчи — функция деб аталади.*

Мисоллар. 1. $y = 3^x$ да ҳар бир ҳақиқий x қиймат учун аниқ бир мусбат y қиймат мос қўйилган.

2. $f: x \in X \rightarrow x^2 \in Y$ мослаштириш қонуниятини таҳлил қилсак, ҳар бир ҳақиқий x қиймат учун аниқ бир манфиј-мас ҳақиқий y қиймат мос қўйилган.

49- таъриф. а) Берилган $f(x)$ функцияда x аргументтинг олиши мумкин бўлган қийматлари $f(x)$ функцияниң аниқланыш соҳаси дейилади ва $\text{Dom } f = D(f) = \{x \mid \exists y, (y = f(x))\}$ кўринишида белгиланади.

б) Берилган $f(x)$ функцияниң барча қийматлари тўплами унинг ўзгариш соҳаси дейилади ва $\text{Im } f = E(f) = \{y \mid \exists x (y = f(x))\}$ кўринишида белгиланади.

Мисоллар. 1. $y = x^2$ функцияниң аниқланыш соҳаси $D(y) = \mathbf{R}$, ўзгариш соҳаси $E(y) = [0; +\infty)$.

2. $f(x) = \lg x$ функцияниң аниқланыш соҳаси $D(f) = (0; +\infty)$, ўзгариш соҳаси $E(f) = (-\infty; +\infty) = \mathbf{R}$.

3. $f(x) = \sin x$ функцияниң аниқланыш соҳаси $D(f) = \mathbf{R}$ ва ўзгариш соҳаси $E(f) = [-1; 1]$.

4. $f(x) = \sqrt{x-2} + \sqrt{1-x}$ функцияниң аниқланыш соҳаси $D(f) = \emptyset$ бўш тўплам, ўзгариш соҳаси $E(f) = \emptyset$ дир.

• 5. $y = 5$ функцияниң аниқланыш соҳаси $D(y) = \mathbf{R}$ ва ўзгариш соҳаси $E(y) = \{5\}$.

$f(x)$ ва $g(x)$ функциялар берилган бўлсин. Агар $f(x)$ функцияниң аниқланыш соҳасидан олинган барча x лар учун $f(x) = g(x)$ муносабат ўринли бўлса, у ҳолда $f = g$ дейилади, яъни: $\forall x \in D(f) : D(f) = D(g) \wedge f(x) = g(x) \Leftrightarrow f(x) = g(x)$.

Маълумки, агар $f : X \rightarrow Y$ бўлса, у ҳолда f қонуният X тўплам элементларини Y тўпламга акслантируви қонуният бўлиб, у ўз навбатида сюръектив, инъектив ва биектив бўлиши мумкин.

Агар $X = D$ от $f = D(f)$ ва $\text{Im } f = E(f) \subset Y$ ёки $f \subset X \times Y$ бўлса, у ҳолда f акслантириш X тўплам элементларини Y тўпламга акслантиради, агар $X = D(f)$ ва $E(f) = Y$ бўлса, у ҳолда f акслантириш X тўплам элеменларини Y тўплам устига акслантирилади дейилади. Математикада $f \subset A \times B$ акслантиришни B^A кўринишида ҳам белгиланади.

Берилган f қоида асосида акслантиришдаги A тўпламниң сбрази деб $f(A) = \{f(x) \mid x \in A\}$ га, прообрази деб $f^{-1}(A) = \{x \in D(f) \mid f(x) \in A\}$ га айтилади.

50- таъриф. $f : X \rightarrow Y$ акслантиришида:

а) Y тўпламниң ҳар бир элементи ҳеч бўлмаганда X тўпламниң бир элементининг образи бўлса, у ҳолда бундай акслантириш сюръектив ёки X ни Y нинг устига акслантириши дейилади, яъни

$$f : (\forall y \in Y) (\exists x \in X) (y = f(x));$$

б) Y тўпламниң ҳар бир элементи X тўпламниң биттадан ортиқ бўлмаган элементининг образи бўлса,

бундай акслантириши X ни Y га инъектив акслантириши дейилади, яғни

$$f: (\forall y \in Y) (\forall x_1, x_2 \in X) (y = f(x_1) \wedge y = f(x_2) \Rightarrow x_1 = x_2);$$

в) Y түпламнинг ҳар бир элементи X түпламнинг аниқ бир элементининг образи бўлса, у ҳолда бундай акслантириши ўзаро бир қийматли ёки биектив акслантириши дейилади.

Мисоллар: $f: x \in R \rightarrow x^2 \in R_+$, бундан кўриниб турибдики, сюръекция бажарилаётиди.

$$2. f = \{(x, y) \in R^2 | y = x\} \text{ акслантириш инъективдир.}$$

3. $f = \{(x, y) \in R \times R_+ | y = 2^x\}$ кўринишидаги акслантириш биективдир.

Юқорида келтирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, f функция кўпчилик ҳолларда ҳақиқий сонлар түпламида аниқланган бўлиб, ўзининг геометрик мазмунига кўра

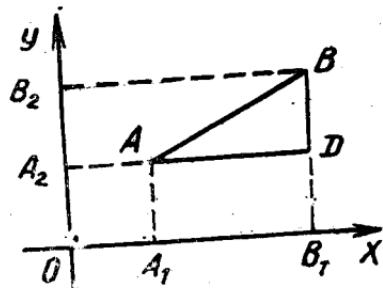
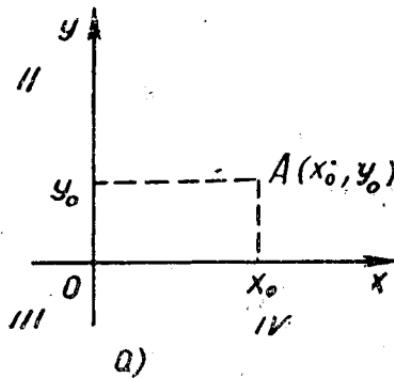
$$\{(x, y) \in R^2 | x \in R \wedge y \in R \wedge xy = f_x\} = \Gamma_f$$

нуқталар түпламини текшириш ёки аниқлашга мос келади. Юқорида R ҳақиқий сонлар түплами билан Ox сон ўқидаги нуқталар түплами орасида ўзаро бир қийматли мослик ўрнатиш мумкин эканлиги ҳақида айтилган эди. Бундан келиб чиқиб, xOy тўғри бурчакли координаталар текислигидаги нуқталар түплами билан $R \times R$ түплам элементлари орасида ўзаро бир қийматли мослик мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин, xOy тўғри бурчакли Декарт координаталар текислигини шартли тарзда (12-а расм) тўртта чоракка (квадрантга) ажратилади. Декарт координаталар текислигига олинган ихтиёрий A нуқтани аввал Ox ўқига, сўнгра Oy ўқига проекциялаб ҳамда x_0 ва y_0 нуқталарни топиб, A нуқтанинг xOy текисликдаги координаталарини мос равишда (x_0, y_0) орқали ифодаланди ва уни $A(x_0, y_0)$ кўринишида ёзилади. Шунинг учун: I чоракдаги $A(x_0, y_0)$ нуқтанинг x_0 ва y_0 координаталари ҳар доим мусбат бўлади: $x_0 > 0, y_0 > 0$. Шу каби II чорак учун $A(-x_0, y_0)$, III чорак учун $A(-x_0, -y_0)$, IV чорак учун $A(x_0, -y_0)$ бўлади.

Маълумки, Ox сон ўқида олинган $A(t_1)$ ва $B(t_2)$ нуқталар орасидаги $AB = d$ масофани $AB = |t_2 - t_1|$ формула орқали ифодалаган эдик. Энди қуйида xOy Декарт координаталар системасида берилган икки нуқта орасидаги масофа аниқлаш формуласини ҳосил қиласиз.

68-теорема. xOy текисликда берилган $A(x_1, y_1)$ ва $B(x_2, y_2)$ нуқталар орасидаги масофа

$$d = AB = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2} \text{ бўлади.}$$

12- расм.

Исботи. Берилган AB кесмани Ox ва Oy ўқладарига проекциялаймиз: унинг Ox ўқидаги проекцияси $A_1B_1 = |x_2 - x_1|$, Oy ўқидаги проекцияси $A_2B_2 = |y_2 - y_1|$ бўлиб (12-б расм), ADB учбурчакдан Пифагор теоремасига асосан $d = AB = \sqrt{AD^2 + BD^2}$ бўлади. Бу ердан $AD = A_1B_1$ ва $BD = A_2B_2$ га асосан

$$d = AB = \sqrt{A_1B_1^2 + A_2B_2^2} = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}.$$

Мисоллар. 1. $A(2, -5)$ ва $B(-3, 7)$ нуқталар орасидаги масофани топинг.

Ечиш. $d = \sqrt{(-3 - 2)^2 + (7 + 5)^2} = \sqrt{25 + 144} = \sqrt{163} = 13$ узун. бирл.

$$2. f(x) = \frac{x^2 + 4}{x^2 - 4x + 3}$$

функцияниш аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Бу функцияниш соҳаси $x^2 - 4x + 3 \neq 0$ бўлган барча x лардан иборат бўлгани учун, бундан $x \neq 3$ ва $x \neq 1$ ни топамиз. Бундан $D(f) = (-\infty; 1) \cup (1; 3) \cup (3; +\infty)$.

3. $f(x) = \sqrt{9 - x} + \sqrt{x - 4} + \frac{1}{x - 6}$ функцияниш аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Берилган функциядаги иррационалликнинг арифметиклик шарти ва каср маҳражининг нолдан фарқлилик шартига асосан:

$$\begin{cases} 9 - x \geq 0, \\ -4 + x \geq 0 \\ x - 6 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 9, \\ x \geq 4, \\ x \neq 6 \end{cases}$$

ни ҳосил қиласмиш, бундан $D(f) = [4; 6) \cup (6; 9]$.

4. $f(x) = \log_2(x-3) + \sin \sqrt{x-4} + \frac{1}{\sqrt{10-x}}$ функцияниянг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Бу функцияниянг аниқланиш соҳаси

$$\begin{cases} x-3 > 0, \\ x-4 \geq 0, \\ 10-x > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3, \\ x \geq 4, \\ x < 10 \end{cases}$$

га кўра $D(f) = [4; 10)$ бўлади.

5. $f(x) = \frac{2x+1}{x^2-1}$ функцияниянг ушбу қийматларини топинг: а) $f(2)$, б) $f(2a)$, в) $f(a+3)$, г) $f(-x)$, д) $f(|x|)$.

Ечиш. а) $f(2) = \frac{2 \cdot 2 + 1}{2^2 - 1} = \frac{5}{3}$; б) $f(2a) = \frac{2 \cdot 2a + 1}{(2a)^2 - 1} = \frac{4a+1}{4a^2-1}$; в) $f(a+3) = \frac{2(a+3)+1}{(a+3)^2-1} = \frac{2a+7}{a^2+6a+8}$; г) $f(-x) = \frac{2 \cdot (-x) + 1}{(-x)^2 - 1} = \frac{1-2x}{x^2-1}$; д) $f(|x|) = \frac{2|x|+1}{|x|^2+1} = \frac{2|x|+1}{x^2+1}$.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. xOy текисликда қўйидаги нуқталарни ясанг:

$A(2, 7); B(3, 0); C(1, -4); D(0, 5); E(-1, 2); F(-4, -3)$
 $G(-2, 0); H(0, -3); K(-3 \frac{1}{2}, 2 \frac{1}{2}); L(\sqrt{2}, -\sqrt{3})$.

2. Координатлари қўйидаги тенгламалар системасини қаноатлантирувчи нуқталарни ясанг:

а) $\begin{cases} 5x + 2y = -1, \\ 2x - y = 14; \end{cases}$ б) $\begin{cases} x^2 + y^2 = 25, \\ x + y = 7; \end{cases}$ в) $\begin{cases} y^2 - 4x = 0, \\ x^2 - 4y = 0. \end{cases}$

3. Абсциссалари $-4, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3$ ва 4 га тенг, ординатлари эса а) $y = 3x - 5$; б) $y = x^2$ тенглама билан аниқланувчи нуқталарни ясанг.

4. (3, 2) нуқта берилган: унга абсциссалар ва ординатлар ўқларига нисбатан, координатлар бошига нисбатан симметрик бўлган нуқталарни ясанг ва улар орасидаги масофа ни аниқланг.

5. Мўнтазам олтибурчакнинг томони a га тенг. Координатлар боши олтибурчакнинг марказида, абсциссалар ўқи

унинг икки қарама-қарши учларидан ўтган деб, олтибурчак учларининг координаталарини топинг.

6. Учбурчакнинг учлари: $A(-2, 1)$; $B(4, 8)$; $C(10, 6)$. Бу учбурчакнинг ички бурчаклари орасида ўтмас бурчак борми?

7. Ox ўқда координаталар бошидан ва $A(9, -3)$ нуқтадан бир хил узоқликда турган нуқтани топинг.

8. Мунтазам олтибурчакнинг иккита қўшни унинг маркази $A(x, y)$ ни топинг.

9. $A(1, 3)$; $B(4, 7)$; $C(2, 8)$; $D(-1, 4)$ га кўра $ABCD$ параллелограмм эканлигини текширинг ва AB томонини асос деб, унинг баландлигини ҳисобланг.

10. Агар $\{(x, y) | x \in X \wedge y \in Y \wedge xy = 1\} = \Gamma_f$ бўлса, у ҳолда $P_f = \{(x, y) | y = x + 1\}$ ни топинг.

11. Қўйидаги функциялар қайси оралиқда айнан тенг бўлади:

$$\begin{aligned} \text{а)} \quad & y = \frac{x^2 - 1}{x - 1} - 3 \text{ ва } y = x - 2; \quad \text{б)} \quad y = 2^{\log_2(x+1)} \text{ ва } y = \\ & = x + 1; \quad \text{в)} \quad y = \sqrt{x^2 - 4x + 4} \text{ ва } y = x - 2; \\ \text{г)} \quad & y = \sqrt{x-1} \sqrt{2x+1} \text{ ва } y = \sqrt{(x-1)(2x+1)}. \end{aligned}$$

12. Қўйидаги функцияларнинг аниқланиш соҳасини топинг:

$$\begin{aligned} \text{а)} \quad & y = \frac{\sqrt{x+5}}{\lg(9-x)}; \quad \text{б)} \quad y = \log_2 \frac{x-2}{x+2}; \\ \text{в)} \quad & y = \sqrt{x^2 + 4x - 5} \lg(x+1); \\ \text{г)} \quad & y = \frac{\sqrt{x^2 - 5x + 6}}{\lg(10x+5)^2}; \quad \text{д)} \quad y = \log_4(2 - \sqrt[4]{x}) - \frac{2\sqrt{x}+1}{\sqrt{x}+2}; \\ \text{е)} \quad & y = \sqrt[4]{\frac{1}{2} \log_4 16 - \log_8(x^2 - 4x + 3)}; \\ \text{ж)} \quad & y = \sqrt{\log_{0,4} \frac{x-1}{x+5} \cdot \frac{1}{x^2-36}}. \end{aligned}$$

13. Функциянинг қийматлар соҳасини топинг:

$$\begin{aligned} \text{а)} \quad & y = \sqrt{2+x-x^2}; \quad \text{б)} \quad y = \frac{x-1}{x^2+1}; \\ \text{в)} \quad & y = \log_3(1 - 2 \cos x); \quad \text{г)} \quad y = \sin x + \sin|x|; \\ \text{д)} \quad & y = \frac{2x}{1+x^2}; \quad \text{е)} \quad y = 2^{\cos|x|}; \end{aligned}$$

$$\text{ж)} \quad y = \frac{2}{3 - \sin x};$$

$$\text{з)} \quad y = \frac{1}{\sqrt{|x| - x}};$$

$$\text{и)} \quad y = 2 \sin 5x + 3 \cos 5x.$$

2- §. ФУНКЦИЯНИНГ БЕРИЛИШ УСУЛЛАРЫ

Математикада функцияниянг берилиш усулларидан жуда күп учрайдиганлари аналитик, график ва жадвал ёрдамида берилиш усулларидир.

I. Аналитик (формула) усулда берилиши.

5 1-таъриф. Агар функцияниянг қийматини топиш учун аргументнинг устида бажарилиши лозим бўлган амалларни боғловчи ифода кўрсатилган бўлса, у ҳолда функция аналитик усул билан берилган дейилади.

Мисоллар: 1) $y = x^2 - 5x + 1$, $D(x) = \mathbf{R}$, $E(y) =$

$$= \left[-\frac{21}{4}; +\infty \right);$$

$$2) \quad y = x^2 - 5x + 1, \quad x \in [1; 3];$$

$$3) \quad y = x^2 - 3x + 4, \quad x \in (1; 5);$$

4) $y = \sqrt{1-x}$ функция аналитик усулда берилган, $D(y) = (-\infty; 1]$; $E(y) = [0; +\infty)$;

5) $y = \sqrt{\sin x - 3}$ функция аналитик усулда берилган, $D(y) = \emptyset$; $E(y) = \emptyset$;

6) а) $y = \sqrt{x-1} + \sqrt{1-x}$ функция аналитик усулда берилган, $D(y) = \{1\}$ ва $E(y) = \{0\}$;

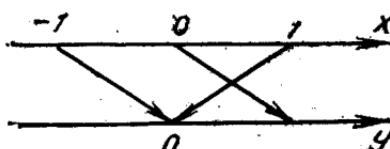
б) $y = \sqrt{\log_2 \sin x}$ функция ҳам аналитик усулда берилган, $D(y) = \left\{ \frac{\pi}{2} + 2k\pi \mid k \in \mathbf{Z} \right\}$ ва $E(y) = \{0\}$;

7) $y = \sqrt{1-x^2}$ функция аналитик усулда берилган бўлиб, $D(y) = [-1; 1]$ ва $E(y) = [0; 1]$ ва бу ерда f қонуният

13-расмда келтирилгандек мосликни ифодалайди;

8) $y = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$ функция аналитик кўринишда берилган, $D(y) = (-1; 1)$, $E(y) = [1; +\infty)$.

Юқорида келтирилган аналитик функциялар билан бир қаторда шундай

13- расм.

функциялар ҳам борки, улар қисман аналитик функциялар деб аталади, чунончи

$$9) f(x) = \begin{cases} 1, & \text{агар } |x| > 1 \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } |x| = 1 \text{ бўлса,} \\ -1, & \text{агар } |x| < 1 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

$$10) f(x) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x \text{ — рационал сон бўлса;} \\ 0, & \text{агар } x \text{ — иррационал бўлса.} \end{cases}$$

Бу функция Дирихле функцияси дейилади.

$$11) f(x) = \operatorname{sign} x = \begin{cases} -1, & \text{агар } x < 0 \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } x = 0 \text{ бўлса,} \\ 1, & \text{агар } x > 0 \text{ бўлса,} \end{cases}$$

бунда $D(f) = \mathbf{R}$, $E(f) = \{-1; 0; 1\}$;

12) $f(x) = [x]$ — «антъе икс» — x нинг бутун қисми.

13) $f(x) = \{x\} = x - [x]$, x нинг каср қисми.

Аналитик усулда берилган функцияларнинг шундайлари ҳам учрайдики, унда қатнашаётган ўзгарувчилар бири иккичисига нисбатан ошкора ифодаланмаган бўлади. Бундай функцияларни математикада ошкормас функциялар деб аталади.

14) $xy - x + 1 = 0$; $x^2 + y^2 = 1$; $x^3y + 1 = 0$; $xy + xy^2 = 1$, $\sin x + \cos y = 1$; $\log_2 x + y \operatorname{tg} x = \sin x$ функциялар ошкормас функциялардир.

II. Функцияning график усулда берилиши. xOy тўғри бурчакли Декарт координаталар текислигига $y = f(x)$ функцияни қарайлик. Эркли ўзгарувчи x га $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$ қийматларни бериб, мос равища $y_1, y_2, \dots, y_n, \dots$ қийматларни ҳосил қиласиз. Сўнgra координаталар текислигига $(x_1, y_1), (x_2, y_2), \dots, (x_n, y_n), \dots$ координаталарга мос келувчи нуқталарни топамиз.

5 2- таъриф. Берилган $y = f(x)$ функция учун координаталар текислигига шундай нуқталар тўплами мавжуд бўлсанки, бу тўпламдан олинган ихтиёрий (x_0, y_0) нуқта учун $y_0 = f(x_0)$ муносабат ўринли бўлса, у ҳолда бу нуқталар тўплами $y = f(x)$ нинг графиги дейилади.

Берилган $y = f(x)$ функцияning графиги — бу текислигига шундай нуқталар тўпламики, ундаги нуқталарнинг координаталари фақат ва фақат $y = f(x)$ ни қаноатлантиради ва ўзида бошқа нуқталарни сақламайди.

Oy текисликда берилган l нүқталар түпламининг координаталарини аниқлаш учун Oy ўқига параллел түғри чизиқлар ўтказилса, ҳар бир түғри чизиқ бу түпламни биттадан ортиқ бўлмаган нүқтада кесиб ўтади (14- расм). Ox ўқида олинган $[a; b]$ кесмадан ихтиёрий x_0 нүқта олиниб, у орқали Oy ўқига параллел қилиб ўтказилган түғри чизиқ l нүқталар түпламини A нүқтада кесиб ўтади. Бу нүқтани Oy ўқига проекцияласак, у ҳолда x_0 қийматга мос бўлган $y_0 = f(x_0)$ қиймат аниқланади. Бундан $A(x_0, y_0) \in l$ нүқтанинг координаталари (x_0, y_0) экани аниқланади.

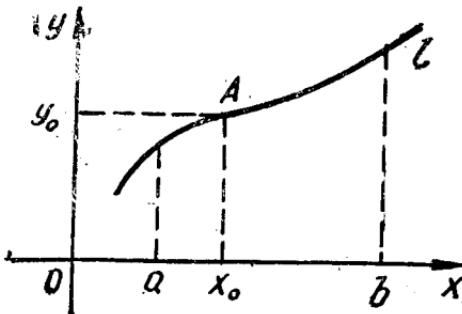
Функция график усулда берилса, унинг ҳар доим ҳам аналитик ифодасини топиш мумкин бўлавермайди. Айрим ҳолларда олий математиканинг маҳсус услубларини татбиқ қилиш натижасида унинг аналитик ифодасини тақрибан топиш мумкин.

III. Функциянинг жадвал усули билан берилиши. Амалиётда жуда кўп ҳолларда бир ўзгарувчига турли қийматлар бериш асосида иккинчи ўзгарувчининг қийматлар жадвали тузилади. Ўрганилаётган ҳодисанинг текис содир бўлиши, сакраб содир бўлиши, узилиб-узилиб содир бўлиши каби масалаларни ҳал қилишда ҳамда айрим тиббий масалаларни ечишда, ер усти ва ички (геологик) ўзгаришларни, қазилма бойликларининг ҳажмини топишда аввал жадвал усулига сунганд ҳолда унинг аналитик усулига тақрибан ёки аниқ ўтишлар ҳосил қилинади. Амалиётда бу усул ўзининг тузилишига кўра энча қулайдир.

Мисоллар. 1.

-5	-3	0	3	8	5	15	40	1
-10	-6	0	6	16	10	30	80	2

Бу жадвалда устунларда жойлашган катаклардаги сонлар нисбати $\frac{-5}{-10} = \frac{3}{6} = \frac{15}{30} = \frac{1}{2} = \frac{40}{80}$ ни қарасак, улар-

14- расм.

нинг бир-бирига тенглиги $y = 2x$ муносабат мавжуд эканлигини кўрсатиб турибди.

2.

9	1	15	90	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{4}$
$\frac{1}{3}$	3	$\frac{1}{5}$	$\frac{1}{30}$	9	12

Бу жадвалга синчилаб қарасак, ҳар бир вертикал каталардаги сонлар кўпайтмаси ўзгармас сон 3 эканлиги кўринади. Шу сабабли бундан $xy = 3$ ёки $y = \frac{3}{x}$ кўринишдаги аналитик ифода ҳосил бўлади.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

Функцияниң аниқланиш соҳаси $D(f)$ ни топинг:

$$1. f(x) = \sqrt{1-x} + \quad 2. f(x) = \frac{1}{x^3 + 3x^2 - 2x}.$$

$$+ \frac{1}{\sqrt{2+x}}.$$

$$3. f(x) = \frac{x^2 - 3x + 2}{x + 1}, \quad 4. f(x) = \sqrt{3x - x^2}.$$

$$5. f(x) = \sqrt[4]{\lg(3x - 27x^2)}.$$

$$6. f(x) = \log_2 \log_2(x - 3).$$

$$7. f(x) = \lg \frac{x^2 - 9}{x^2 - 1}.$$

$$8. f(x) = \ln \frac{x^3 - 4x^2 + 3x}{x - 1}.$$

$$9. f(x) = \sqrt[4]{\frac{x^2 - 9}{x + 4}}.$$

$$10. f(x) = \frac{1}{x^3 - 5x + 6}.$$

Функцияниң ўзгариш соҳаси $E(f)$ ни топинг:

$$11. f(x) = \frac{x + 2}{x - 3}.$$

$$12. f(x) = \frac{x^2 + x + 2}{x^2 - x + 2}.$$

$$13. f(x) = \frac{x}{1 + x^2}.$$

$$14. f(x) = (-1)^x.$$

$$15. f(x) = \frac{x^2 - 5}{2x - 4}.$$

$$16. f(x) = \lg \frac{1}{x - 1}.$$

$$17. f(x) = \sqrt{\frac{x}{x-1}}.$$

$$18. f(x) = \ln \frac{x+1}{x-1}.$$

$$19. f(x) = \sqrt{\lg(x + 1)^2}.$$

$$20. f(x) = \lg(\sin x - 2).$$

3- §. ФУНКЦИЯНИНГ ЭНГ МУХИМ ХОССАЛАРИ

Мактаб математикасида ўрганилган функциялар ўзининг тузилиши жиҳатидан содда кўринишдаги функциялар бўлиб, ҳар бир тур функциянинг характеристини ўрганишнинг ўзига хос хусусияти мавжуддир. Шунинг учун ҳам мактаб математикасидами, олий математикадами, қайси босқичда ўрганилишидан қатъи назар, функциянинг умумий характеристини ўрганишда қуидаги тушунчалар муҳим аҳамиятга эга: аниқланиш ва ўзгариш соҳалари; чегараланганлиги, жуфт ва тоқлиги; даврийлиги; ўсиц ва камайиши; энг катта ва энг кичик қийматлари; узлуксизлиги; графиги. Юқоридаги мавзуларда функциянинг аниқланиш ва ўзгариш соҳаларини кўриб ўтдик, энди қолган хоссаларни ҳам кўриб чиқайлик.

I. Функциянинг чегараланганлиги. Қаралаётган функциянинг олиши мумкин бўлган қийматлари тўплами ўзининг тузилиши жиҳатидан ҳар хил бўлиши — қуидан, юқоридан, қуий ва юқоридан чегараланган бўлиши ёки чегараланган бўлмаслиги мумкин.

53-тадириф. $f(x)$ функция аниқланган X сонли тўпламдан олинган ихтиёрий x учун шундай A сон мавжуд бўлсаки, $A \leq f(x)$ муносабат ўринли бўлса, у ҳолда $f(x)$ функция қуидан чегараланган дейилади.

Қуий чегараларнинг энг каттаси аниқ қуий чегара дейилади.

Мисоллар. 1. $y = 2^x$ функциянинг қуий чеграсини топинг.

Ечиш. $D(y) = R$, $E(y) = (0; +\infty)$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда исталган манғий ҳақиқий сон қуий чегара бўлиши ва улар орасида энг каттаси ноль эканлиги равшан. Демак, берилган функция қуидан чегараланган ва $A = 0$ аниқ қуий чеградир.

2. $f(x) = x^2 + 2$ функциянинг аниқ қуий чеграсини топинг.

Ечиш. $D(f) = R$ ва $E(f) = [2; +\infty)$ эканидан $f(x) \geq 2$. Демак, $A = 2$ бўлади.

3. $f(x) = \sin x$ — 3 функциянинг қуий чеграсини топинг.

Ечиш. $D(f) = R$ ва $|\sin x| \leq 1$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда $E(f) = [-2; -4]$ эканлиги равшан. Бундан $A = -2$; $A = -10$; $A = -7$ сонлари қуий чегара бўлиши билан бирга аниқ қуий чегара $A = -4$ бўлади.

54-тадириф. Берилган $f(x)$ функция аниқланган X сонли тўпламдан олинган ихтиёрий x учун шундай B сон мав-

жуд бўлсаки, $f(x) \leq B$ бўлса; у ҳолда $f(x)$ функция юқоридан чегараланган дейилади.

Юқори чегараларнинг энг кичиги аниқ юқори чегара дейилади.

Мисоллар. 1. $f(x) = \sqrt{1 - x^2}$ функциянинг аниқ юқори чегарасини топинг.

Ечиш. $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳаси $D(f) = [-1; 1]$, қийматлар соҳаси $E(f) = [0; 1]$. Демак, $B \geq 1$ шартни қаноатлантирувчи барча B лар унинг юқори чегараси, $B = 1$ эса аниқ юқори чегарасидир.

2. $f(x) = -x^2 - 4x + 1$ функциянинг аниқ юқори чегарасини топинг.

Ечиш. $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳаси $D(f) = R$ бўлиб, $f(x) = -x^2 - 4x + 1 = -(x+2)^2 + 5$ га асосан $E(f) = (-\infty; 5]$ бўлади. Бундан $B \geq 5$ бўлиб, $B = 5$ аниқ юқори чегара бўлади.

55-тага ўтириф. $f(x)$ функциянинг аниқланиши соҳасидан олинган ихтиёрий x учун шундай $A > 0$ мавжуд бўлсаки, $|f(x)| \leq A$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ функция чегараланган дейилади.

Бу таърифдан келиб чиқадики, $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳасидан олинган ихтиёрий x учун шундай $-A$ ва A сонлар мавжудки, $-A \leq f(x) \leq A$ бўлади.

Мисол. $f(x) = \sin x$ функциянинг чегараланганлигини кўрсатинг.

Ечиш. $f(x) = \sin x$ функциянинг аниқланиш соҳаси $D(f) = R$, ўзгариш соҳаси $E(f) = [-1; 1]$, яъни, $|\sin x| \leq 1$ эканлигидан ихтиёрий $A \geq 1$ сон $f(x) = \sin x$ функциянинг чегараси бўлади.

Математикада шундай функциялар мавжудки, улар на юқоридан ва на қўйидан чегараланган; чунончи $f(x) = x^3 + x^2$; $f(x) = \operatorname{tg} x$; $f(x) = \frac{x^6}{x^2 + 1}$ ва ҳоказо. Бундай функцияларни ҳам ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуддир.

II. Функциянинг жуфт ва тоқлиги. Берилган функцияни ўрганишнинг муҳим хусусиятларидан бири, бу унинг графигини xOy текисликда ординаталар ўқига ёки координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашишини ўрганишдан иборатdir. Бу эса бевосита функциянинг жуфт ва тоқлиги тушунчасига олиб келади.

56-тага ўтириф. 1 Агар берилган X сонли тўплам учун $-x \in X$ ва $x \in X$ бўлса, у ҳолда X тўплам координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашган дейилади.

2. Агар $f(x)$ функциянинг аниқланиши соҳаси X коор-

динаталар бошига нисбатан симметрик бўлиб, ихтиёрий $x \in X$ учун $f(x) = f(-x)$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ жуфт функция дейилади.

$$\text{Мисол. } f(x) = x^2; f(x) = \sqrt{1 - 2x^2}; f(x) = \frac{1}{x^4 + 1};$$

$f(x) = 2^{x^2}$ жуфт функциялар эканлигини кўрсатинг.

Е чиш. Маълумки, берилган функциялар учун $A(x, f(x))$ ва $B(-x, f(-x))$ нуқталарнинг координаталари уларни қа-ноатлантиради. Шу билан бирга

$$f(-x) = (-x)^2 = x^2 = f(x); f(-x) = \sqrt{1 - 2(-x)^2} = f(x);$$

$$f(-x) = \frac{1}{(-x)^4 + 1} = f(x); f(-x) = 2^{(-x)^2} = f(x).$$

Бундан бу функцияларнинг жуфт эканлиги равшандир.

57-таъриф. $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳаси коор-динаталар бошига нисбатан симметрик бўлиб, ихтиёрий $x \in X$ учун $f(-x) = -f(x)$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ тоқ функ-ция дейилади.

Мисол. $f(x) = x; f(x) = x^3 + x; f(x) = \sin x; f(x) = \operatorname{arctg} x$ тоқ функциялар эканлигини кўрсатинг.

Е чиш. Берилган функцияларнинг аниқланиш соҳаси координаталар бошига нисбатан симметрик бўлиб, ихтиёрий x учун $A(x, f(x))$ ва $B(-x, -f(x))$ нуқталар координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашиши ҳамда $f(-x) = -x = -f(x); f(-x) = (-x)^3 + (-x) = -f(x); f(-x) = \sin(-x) = -\sin(x) = -f(x); f(-x) = \operatorname{arctg}(-x) = -\operatorname{arctg}x = -f(x)$ эканлигидан бу функцияларнинг тоқ эканлигига ишонч ҳо-сил қиласиз.

Математикада $f(x) = ax^2 + bx + c, f(x) = x^3 + x^2; f(x) = \frac{x^2}{x^3 + 1}$ каби жуда кўп функциялар мавжудки, бу функция-лар на жуфт ва на тоқдир. Бундай функцияларнинг алоҳида олинган хусусиятлари ҳақида фикр юритишнинг ўзига хос аҳамияти бор.

69-теорема. Аниқланиш соҳаси X координаталар бошига нисбатан симметрик бўлган ҳар қандай функцияни ҳар бири шу соҳада аниқланган ва бири жуфт, иккинчи-си эса тоқ функциялар йиғиндиси билан ифодалаш мум-кин.

Исботи. Теореманинг шартига кўра $y = f(x)$ функция-нинг аниқланиш соҳаси X координаталар бошига нисбатан симметрик. Шу X соҳада аниқланган шундай $y_1 = \varphi(x)$ ва $y_2 = \psi(x)$ функциялар мавжудки, $f(x) = \varphi(x) + \psi(x)$ экани-

ни кўрсатамиз. Бунинг учун $\varphi(x)$ ни $\varphi(x) = \frac{f(x) + f(-x)}{2}$ кўринишда танлаймиз. Бу функция учун

$$\begin{aligned}\varphi(-x) &= \frac{f(-x) + f(-(-x))}{2} = \frac{f(-x) + f(x)}{2} = \\ &= \frac{f(x) + f(-x)}{2} = \varphi(x),\end{aligned}$$

яъни $\varphi(x)$ — жуфт функция. Энди $\psi(x)$ ни $\psi(x) = \frac{f(x) - f(-x)}{2}$ кўринишда танласак, у ҳолда

$$\begin{aligned}\psi(-x) &= \frac{f(-x) - f(-(-x))}{2} = \frac{f(-x) - f(x)}{2} = \\ &= \frac{-(f(x) - f(-x))}{2} = -\psi(x)\end{aligned}$$

бўлиб, бундан $\psi(x)$ нинг тоқ функция эканлиги келиб чиқади. У ҳолда $\varphi(x) + \psi(x) = \frac{f(x) + f(-x)}{2} + \frac{f(x) - f(-x)}{2} =$

$= f(x)$ бўлиб, шу билан теорема исбот бўлди.

Мисол. $y = 2^x$ функцияни жуфт ва тоқ функциялар йиғинидиси кўринишида ифодаланг.

Ечиш. $y = 2^x$ функциянинг аниқланиш соҳаси $D(y) = R$ координаталар бошига нисбатан симметрик. $\varphi(x) = \frac{2^x + 2^{-x}}{2}$ ва $\psi(x) = \frac{2^x - 2^{-x}}{2}$ ҳам шу R да аниқланган бўлиб, $y = 2^x = \varphi(x) + \psi(x)$ бўлади.

Бу юқорида келтирилган тушунчани яна ҳам умумлаштириш мумкин, яъни: агар берилган $f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳаси $(x_0, 0)$ нуқтага нисбатан симметрик бўлиб, шу соҳадан олинган ҳар бир x учун $f(2x_0 - x) = f(x)$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ шу $(x_0, 0)$ нуқтадан Оу га параллел бўлиб ўтувчи тўғри чизиқка нисбатан симметрик бўлади.

Мисол. $y = \sin x$ функция $\left(\frac{\pi}{2}, 0\right)$ нуқтадан ўтувчи ва Оу ўқига параллел тўғри чизиқка симметрик:

$$\sin \left[2 \left(\frac{\pi}{2} \right) - x \right] = \sin x.$$

III. Функцияниң ўсиш ва камайиши. Математикада функциялар ўзининг аниқланиш соҳасида ёки унинг бўлагида ўсиши, камайиши ёки бир хил қийматга эришиши мумкин. Шунинг учун функцияниң ўзининг аниқланиш со-

ҳасида ўсиши ва камайишини аниқлаш унинг табиатини ўрганишнинг муҳим томонларидан бири ҳисобланади.

57-таъриф. Агар $f(x)$ аниқланган X соҳадан олинган ихтиёрий x_1, x_2 қийматлар учун $x_1 < x_2$ бўлганда $f(x_1) < f(x_2)$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ шу соҳада ўсуви дейилади.

Мисоллар. 1. $y = x$ функцияниңг аниқланиш соҳаси R бўлиб, ўсуви бўлади.

2. $y = x^2$ функция R да аниқланган, лекин $x \in [0; +\infty)$ да монотон ўсуви бўлади.

3. $y = \sin x$ функция $\left[-\frac{\pi}{2} + 2k\pi; \frac{\pi}{2} + 2k\pi\right]$ да -1 дан 1 гача ўсади.

58-таъриф. Агар $f(x)$ аниқланган X соҳадан олинган ихтиёрий x_1, x_2 қийматлар учун $x_1 < x_2$ бўлганда $f(x_1) > f(x_2)$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ шу соҳада камаювчи дейилади.

Мисоллар. 1. $y = \left(\frac{1}{2}\right)^x$ функция $(-\infty; +\infty)$ да камаювчи.

2. $y = \log_{0.5} x$ функция $x \in (0; +\infty)$ да монотон камайди.

3. $y = \sin x$ функция $x \in \left[\frac{\pi}{2} + 2k\pi; \frac{3\pi}{2} + 2k\pi\right]$ да 1 дан -1 гача монотон камайди.

59-таъриф. Агар $f(x)$ аниқланган X соҳадан олинган ихтиёрий x_1, x_2 қийматлар учун $x_1 < x_2$ бўлганда $f(x_1) \leqslant f(x_2)$ бўлса, у ҳолда функция шу соҳада камаймайдиган функция, $x_1 < x_2$ бўлганда $f(x_1) \geqslant f(x_2)$ бўлса, $f(x)$ шу соҳада ўсмайдиган функция дейилади,

Мисоллар. 1. $y = \sqrt{x+|x|}$ функция $x \in (-\infty; +\infty)$ да камаймайдиган функциядир.

2. $y = \begin{cases} x^2 & \text{агар } x < 0 \text{ бўлса,} \\ 0, & \text{агар } x \geqslant 0 \text{ бўлса,} \end{cases}$

функция R да ўсмайдиган функциядир.

Умуман, математикада ўсуви, камаювчи, ўсмайдиган, камаймайдиган функциялар бир сўз билан монотон функциялар дейилади.

IV. Даврий функциялар. Табиатда ва техникада шундай воқеа ва ҳодисалар учрайдики, улар ўзининг табиати жиҳатидан тақрорланиб туради. Масалан, Ернинг Қўёш атрофида ёки Ернинг ўз ўқи атрофида доимо айланиб туриши ҳамда айрим технологик жараёнларнинг циклик тақрорланиб туриши математикада даврий функцияларни ўрганиш зарур эканлигини кўрсатади.

60-таъриф. Агар $f(x)$ функциянинг аниқланиши соҳаси X дан олинган ихтиёрий x учун шундай $T > 0$ сон мавжуд ва $x \pm T \in X$ бўлиб, $f(x) = f(x + T)$ ёки $f(x) = f(x - T)$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ функция T даврли даврий функция дейилади.

Мисоллар. 1. $f(x) = \sin x$ учун $T = 2\pi$ сон мавжуд ва $\sin x = \sin(x + 2\pi)$ ёки $\sin x = \sin(x - 2\pi)$ бўлади. Демак, функция даврий.

2. $f(x) = x - [x]$ функция учун $T = 1$ сон мавжуд ва ихтиёрий $x \in D(f) = \mathbf{R}$ да $x + 1 - [x + 1] = x - [x]$ бўлади, бундан $f(x) = f(x + 1)$. Демак, берилган функция даврийдир.

$$3. f(x) = \begin{cases} 1, & \text{агар } x \in Q \\ 0, & \text{агар } x \notin I \end{cases} \text{ бўлса,}$$

функция учун ихтиёрий рационал сон давр бўлади.

$$4. f(x) = \frac{\cos x}{1 + \sin x} \text{ функцияда } f(x + 2\pi) = \frac{\cos(x + 2\pi)}{1 + \sin(x + 2\pi)} = \frac{\cos x}{1 + \sin x} = f(x) \text{ бўлгани учун ҳам,}$$

бу функция даврий ва даври 2π дир.

Агар $f(x)$ даврий функция бўлса, у ҳолда даврларнинг ичидаги кичиги $f(x)$ нинг кичик даври дейилади.

70-төрима. Агар $f(x)$ функция аниқланиши соҳасида T ($T > 0$) даврга эга бўлса, у ҳолда T га каррали kT , $k \in \mathbf{Z}$ сон ҳам унинг даври бўлади.

Исботи. Аввал $f(x)$ нинг аниқланиши соҳасидан олинган ихтиёрий x ва $k \in \mathbf{N}$ учун $x + kT$ ва $x - kT$ лар унинг аниқланиши соҳасига тегишли эканини кўрсатамиз. Бунинг учун $k = n$ да бу шарт ўринли, яъни $(x + nT)$ ва $(x - nT)$ нуқталар T даврли $f(x)$ функциянинг аниқланиши соҳасига тегишли бўлсин, дейлик. У ҳолда $f(x)$ функция T даврли бўлгани учун 60-таърифга асосан $f(x + nT) = f(x)$ бўлиб, $[(x + nT) + T]$ ва $[(x - nT) - T]$ лар ёки $[x + (n + 1)T]$ ва $[x - (n + 1)T]$ лар $f(x)$ нинг аниқланиши соҳасига тегишли бўлади. Энди $f(x) = f(x + kT)$ ёки $f(x) = f(x - kT)$, $k \in \mathbf{Z}$ эканини кўрсатамиз.

Бунинг учун k бўйича индукцияни қўллаймиз. Агар $k = 1$ бўлса, $f(x) = f(x + T)$ ва $f(x) = f(x - T)$ бўлиб, 60-таърифга асосан $f(x)$ даврий экани маълумdir. Теорема $k = n$ учун ўринли деб, $k = n + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз. $f(x + nT) + T) = f(x + nT) = f(x)$ ёки $f(x - (n + 1)T) = f((x - nt) - T) = f(x - nT) = f(x)$ бўлади. Бундан $k = n + 1$ учун ҳам ўринли экани келиб чи-

қади. Демак, $f(x) = f(x + kT)$, $k \in \mathbb{Z}$ бўлиб, шу билан теорема исбот бўлди.

Мисол. $f(x) = \operatorname{tg} x$ функцияниңг энг кичик даври π бўлса, $n \in \mathbb{N}$ ҳам унинг даври эканини кўрсатинг.

Ечиш. Шартга асосан $T = \pi$ бўлиб, $f(x + T) = \operatorname{tg}(x + \pi) = \operatorname{tg} x = f(x)$. Бундан 60-таърифга асосан $f(x) = f(x + T) = f((x + T) + T) = f(((x + T) + T) + T) = \dots = f(\dots (x + T) + T) + \dots + T) = f(x + nT) = f(x + n\pi)$.

V. Функцияниңг узлуксизлиги. Берилган $f(x)$ функцияниңг аниқланиш соҳаси X дан олинган қийматлар кетма-кетлиги $x_0, x_1, \dots, x_n, \dots$ ни ва бирор a нуқтани қарайлик.

Маркази a нуқтада бўлган ихтиёрий ($a - \delta, a + \delta$) очиқ оралиқ a нинг δ -атрофи дейилади. Агар a нуқтаниңг δ -атрофидаги X нинг a дан фарқли x нуқталари мавжуд бўлса, a нуқта X нинг қуюқлик нуқтаси дейилади.

$f(x)$ функция X соҳада берилган ва a қуюқлик нуқтаси бўлсин.

61-таъриф. Агар $\epsilon > 0$ сон учун шундай $\delta > 0$ сон топилсанки, $|x - a| < \delta$ бўлганда $|f(x) - A| < \epsilon$ бўлса, у ҳолда x аргумент a га интилганда функция A сонга тенг лимитга эга дейилади ва $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = A$ билан белгиланади.

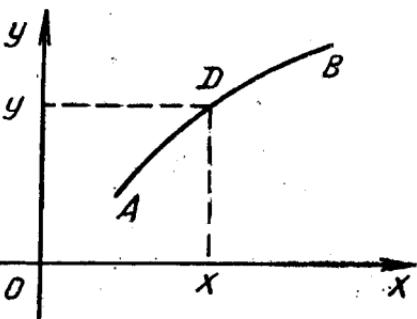
Маълумки, a нуқта X нинг чап ($a - 0$) ёки ўнг ($a + 0$) қуюқлик нуқтаси бўлиши мумкин, у ҳолда 61-таърифни $\lim_{x \rightarrow a-0} f(x) = A$ ёки $\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) = A$ орқали ифодалаб, мос равишда A сон $f(x)$ нинг чап ёки ўнг лимити деб айтилади.

Функцияниң x аргумент x_0 га интилгандағи $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)$ ли-

мити ҳақида сўз борганда x аргумент x_0 қийматни қабул қиласлигини, ёки бу қиймат ҳатто функцияниңг аниқланиш соҳасига тегишли бўлмаслигини ёки тегишли бўлса ҳам, $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x)$ ни ҳосил қилишда $f(x_0)$ ни ҳисобга олмаслик мумкин эканлигини қайд қилиш жоиздир. Бу ерда айни шу $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0)$ бўлган ҳол аҳамиятга эгадир.

Бирор x_0 қуюқлик нуқтасига эга бўлган X соҳадаги $f(x)$ функцияни қарайлик. Бу x_0 нуқтада функция тайин $f(x_0)$ қийматга эга бўлсин.

62-таъриф. 1. Агар $f(x)$ функция x_0 қуюқлик нуқтасига эга бўлган X соҳада аниқланган бўлиб, $\lim_{x \rightarrow x_0-0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0+0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0)$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ функция

15- расм.

x_0 нүктада узлуксиз дейилади.

2. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ нинг ҳар бир нүктасида узлуксиз бўлса, у ҳолда у шу кесмада узлуксиз дейилади.

Мисол. $f(x) = x^2$, $f(x) = \sin x$ функциялар ўзларининг аниқланиш соҳасида узлуксиздиди.

VI. Функцияning графиги.

Математикада кўп ҳолларда функцияни график ҳолатда берилмасда, лекин уни график тасвирлашга ҳар вақт интилинади. График жуда аён ва кўргазмали бўлгани учун функциянинг хоссаларини текширишда бебаҳо ёрдамчи қурол хизматини ўтайди. Бирор $y = f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳаси X сонли тўпламдан иборат бўлсин ҳамда xOy координата текислиги (15-

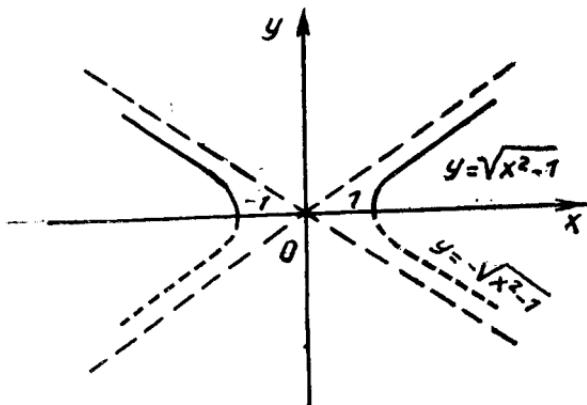
расм) берилган бўлсин; x ва y нинг бир-бираға мос бир жуфт қийматини олайлик, бундай жуфтликнинг xOy текисликдаги образи $D(x, y)$ нүктадир, x ўзгарувчи ўзининг оралигида ўзгарганда бу D нүкта бирор AB чизиқни чизади. Бу чизиқ $f(x)$ функциянинг геометрик образи бўлиб, функциянинг графиги дейилади ва $y = f(x)$ ёки $F(x, y) = 0$ тенглама AB чизиқнинг тенгламаси дейилади. Масалан, 16- ва 17- расмларда

$$y = \pm \sqrt{1 - x^2}, |x| \leq 1$$

ва

$$y = \pm \sqrt{x^2 - 1} \quad |x| \geq 1$$

функцияларнинг графиклари тасвирланган.

17- расм.

Функциянынг графигини тақрибан ясаш учун x га турли қыйматлар берил, $y = f(x)$ формула ёрдамида y нынг мос қыйматларини топамиз. Яйни

$$\begin{array}{c|ccccccc} x & x_0 & x_1 & x_2 & \dots & x_n & \dots \\ \hline y & y_0 & y_1 & y_2 & \dots & y_n & \dots \end{array}$$

ва чизмада $(x_0, y_0), (x_1, y_1), \dots$ нүкталарни ясаймиз. Натижада бу нүкталарни силлиқ чизик билан туташтирасак, изланган чизиқнинг тақрибий графигини ҳосил қиласымиз. График нақадар охисталик, эътибор билан чизилса ва унданы нүкталар нақадар зичроқ олинган бўлса, чизилган чизик $f(x)$ функция графигининг шу қадар аниқ нусхасини беради. Маълумки, функциянынг геометрик образини ҳар вақт тасаввур этишимиз мумкин бўлса-да, лекин бу образ ҳар вақт ҳам бевосита билиш маъносида тушунилган чизиқдан иборат бўлавермайди.

Бу юқоридаги келтирилган тушунчаларга суюнган ҳолда $y=f(x)$ функцияни содда текшириш мақсадида қўйидаги саволларга жавоб топиш унинг графигини чизишда муҳимdir:

- аниқланиш соҳасини топиш;
- ўзгариш соҳасини топиш;
- чегараланганлигини аниқлаш;
- даврий — даврий маслигини аниқлаш;
- жуфт ва тоқлигини аниқлаш;
- ўсиш ва камайиш оралиқларини аниқлаш;
- координата ўқлари билан кесишиш нүкталарини аниқлаш;
- графигини ясаш.

Функцияни содда текширишда шу саволларга жавоб топилса, у ҳолда унинг графигини xOy текисликдаги ҳолатини аниқ ва күрсатмалик асосида геометрик тасвири-ни ясаш имкониятига эга бўламиз.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. $y = x^3 + 1$ функция учун $f(0)$, $f(0,2)$, $f(0,5)$, $f\left(-\frac{1}{x}\right)$, $x \neq 0$, $f\left(\frac{x+1}{x-1}\right)$, $x \neq 1$; $f\left(\frac{x^2-1}{x}\right)$, $x \neq 0$, $2f(x) - f(2x) + f\left(\frac{x}{3}\right)$ ни топинг.

2. $f(x) = 2x^2 - 3x + 1$ функциядан фойдаланиб, $f(1-a) - f(a-1) = 0$ тенгламани ечинг.

3. $f(x) = x^2 - 3x$ функциядан фойдаланиб, $f(t-2) + f(3-t) \geq 0$ тенгсизликни ечинг.

4. Берилган:

$$f(x) = \begin{cases} \sqrt[3]{x}, & \text{агар } x \geq 1 \text{ бўлса,} \\ 1, & \text{агар } x < 1 \text{ бўлса,} \end{cases}$$

$f(-8)$, $f(1)$, $f(4)$ ни топинг.

5. Қўйидаги функцияларнинг ўсуви чеканини аниқланг: $f(x) = x + 1$, $f(x) = 4 - x$, $f(x) = 3x$, $f(x) = \frac{1}{x}$.

6. Қўйидаги функцияларнинг жуфт ва тоқлиги ҳамда ўсиш ва камайиш оралиқларини аниқланг: $f(x) = 3x^2 - 1$, $f(x) = x^2 - 3x + 1$, $f(x) = |x|$, $f(x) = |x - 1|$, $y = 2^{x^3}$, $y = 2^x - 1$.

7. $f(x) = x^2$ функцияни давриймас эканини исботланг.

8. $f(x) = \frac{\cos x}{1 - \cos x}$ функция даврий бўлса, унинг маҳражини нолга айлантирувчи нуқталар чексиз кўп эканлигини исботланг.

9. Агар функция $x^2 + y^2 = 25$ ошкормас ҳолда берилган бўлса, у ҳолда уни параллел кўчириш натижасида $(x-1)^2 + (y+3)^2 = 25$ функция ҳосил бўлиши мумкин эканлигини исботланг.

10. $x^2 + y^2 - 5x + 3y + 7,5 = 0$ тенглама айланы тенгламаси эканини исботланг ва унинг геометрик тасвирини ясанг.

11. $y = f(x)$ функция графиги $-1 \leq x \leq 1$ да берилган бўлса, у ҳолда $T = 2$ давр бўйича уни давом эттиринг.

12. Агар $2f(x) - f\left(\frac{1}{x}\right) = \frac{x}{x-1}$; $x \neq 0, x \neq 1$ берилган бўлса, $f(x)$ ни топиш мумкинми (асосланг)?

4- §. ТЕСКАРИ ФУНКЦИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Математикада берилган функцияга тескари функцияниң мавжудлик масаласи унинг бошқа масалалари қатори муҳим аҳамиятга эгадир. $y = f(x)$ функция бирор X соҳада берилган бўлсин ва x аргумент X соҳада ўзгарганда бу функция қабул қилган барча қийматлар тўпламини Y билан ифодаласак, у ҳолда Y соҳадаги $y = y_0$ учун X соҳада $x = x_0$ қиймат топиладики, бу қийматда $y = f(x)$ функция учун $f(x_0) = y_0$ бўлади. Шундай қилиб, y нинг Y соҳадан олинган ҳар бир қийматига x нинг битта ёки бир нечта қийматлари мос келади, шу билан Y соҳада бир қийматли ёки кўп қийматли $x = \varphi(y)$ функция аниқланиб, у $y = f(x)$ функцияга тескари деб қаралади.

Мисоллар. 1. $y = a^x$, $a > 1$ функция $X = R$ да ўзгарди, унинг қийматлари соҳаси $Y = (0; +\infty)$ оралиқ бўлади, шу билан бирга бу оралиқдаги ҳар бир y га X дан биргина $x = \log_a y$ мос келади. Бу ҳолда тескари функция бир қийматлидир.

2. $y = x^2$ функция учун x аргумент $X = R$ да ўзгарса, $y \in Y = [0; +\infty)$ да ўзгаради. Бунда Y соҳадан олинган ҳар бир y учун x нинг иккита қиймати мос қўйилади: $x = \pm \sqrt{y}$. Бунда тескари функция икки қийматлидир. Шунинг учун $y = x^2$ функцияга тескари функция изланаётганда аргументнинг шундай қийматлар соҳаси топилгани мақбулки, бунда x нинг ҳар бир қийматига y нинг аниқ биттадан ортиқ бўлмаган қиймати мос келсин, яъни: $\forall x_1, x_2 \in X : x_1 \neq x_2 \Rightarrow f_1(x_1) \neq f_2(x_2)$ бўлсин, ана шу соҳага мос тескари функцияни излаш мақсадга мувофиқдир.

$f(x) = x^2$ функцияга $x \in (-\infty; 0]$ оралиқда тескари функция $x = -\sqrt{y}$, $x \in (0; +\infty)$ оралиқда эса тескари функция $x = \sqrt{y}$ бўлади.

63-т аъриф. Агар берилган $y = f(x)$ функция аниқланган соҳадан ихтиёрий иккита ҳар хил қийматга функцияниң ҳар хил қиймати мос келса, у ҳолда $f(x)$ функция тескариланувчи функция дейилади ва уни $x = g(y) = f^{-1}(y)$ орқали белгиланади.

$y = f(x) \Leftrightarrow x = f^{-1}(y)$ ёки, жуфтлик тарзида ифодаласак, $(x, y) \in f \Leftrightarrow (y, x) \in f^{-1}$ бўлади.

Мисоллар. 1. $f = \{(x, y) \in R \times R_+ \mid y = 2^x\}$ функцияга тескари функция $f^{-1} = \{(y, x) \in R_+ \times R \mid x = \log_2 y\}$ бўлади.

2. $f = \{(x, y) \in \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right] \times [-1; 1] \mid y = \sin x\}$ функцияга тескари функция $f^{-1} = \{(y, x) \in [-1; 1] \times \left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right] \mid x = \arcsin y\}$ бўлади.

71-төрим. Агар $y = f(x)$ функция $[a; b]$ кесмада монотон ўсуви ёки камаючи бўлса, у шу соҳада тескариланувчиидир.

Исботи. $y = f(x)$ функция $[a, b]$ да ўсуви бўлсин, у ҳолда ихтиёрий $x_1, x_2 \in [a, b]$ учун $x_1 < x_2 \Rightarrow f(x_1) < f(x_2)$ бўлади. Демак, 63-таърифга асосан $f(x)$ тескариланувчиидир.

Теореманинг иккинчи қисми ҳам худди шундай исбот қилинади.

Мисол. $f(x) = 10^x$ функциянинг $[-3, 4]$ оралиқда тескариланувчи эканини кўрсатинг.

Ечиш. $f(x)$ функция аргументнинг $[-3, 4]$ соҳасида 10^{-3} дан 10^4 гача ўсади, яъни ихтиёрий $x_1, x_2 \in [-3, 4]$ қийматлар учун $x_1 < x_2$ бўлганда $10^{x_1} < 10^{x_2} \Rightarrow f(x_1) < f(x_2)$ бўлади. Демак, 63-таърифга асосан $f(x) = 10^x$ функцияга тескари функция $f(x) = \lg x$ бўлиб, у $[10^{-3}, 10^4]$ да аниқлангандир.

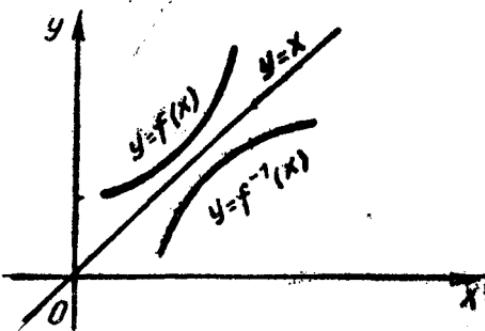
72-төрим. Агар $y = f(x)$ функция ўзининг аниқланниши соҳасида фақат ўсуви (камаючи) бўлса, у ҳолда унга тескари функция ҳам ўсуви (камаючи) бўлади.

Исботи. 71-төримага асосан $y = f(x)$ аниқланган A соҳада $f(x)$ нинг $y_1 < y_2$ бўлган ихтиёрий икки қиймати бўлса, $f(x_1) < f(x_2)$ бўлиб, $x_1 < x_2$ бўлади. $y = f(x)$ функция инъектив эканлигидан ва 63-таърифга асосан $x = f^{-1}(y)$ мавжуд бўлиб, $y_1 < y_2 \Rightarrow x_1 < x_2 \Leftrightarrow f^{-1}(y_1) < f^{-1}(y_2)$ бўлади. Демак, $y = f(x)$ функцияга тескари функция ҳам ўсуви (камаючи) бўлади.

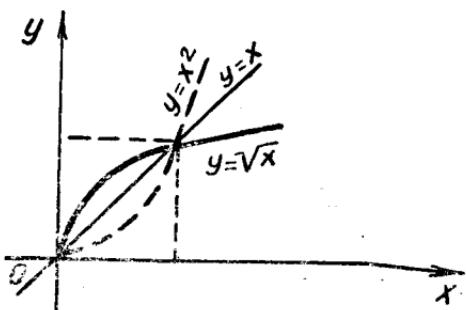
Амалиётда $y = f(x)$ функциянинг графиги бўйича унга тескари $x = f^{-1}(y)$ функциянинг бир қийматлими ёки йўқлигини тушуниш осондир. Чунончи Ox ўққа параллел бўлган тўғри чизик графикни фақат битта нуқтада кесса, у ҳолда тескари функция бир қийматли, акс ҳолда кўп қийматли бўлади.

Мисоллар. 1. $y = 3x - 2$ функцияга тескари функция мавжудлигини ва уни аналитик ифодасини кўрсатинг.

Ечиш. $y = 3x - 2$ қизиқлы функция ва $D(y) = \mathbf{R}$ ва $E(y) = \mathbf{R}$ бўлиб, $\forall x_1, x_2 \in \mathbf{R}: x_1 < x_2 \Rightarrow 3x_1 < 3x_2 \Rightarrow 3x_1 - 2 < 3x_2 - 2 \Rightarrow y_1 < y_2$ эканидан функция \mathbf{R} да ўсуви. Энди бунга тескари функцияни излаш учун $y = 3x - 2$ тенгламани x га нисбатан ечамиз, яъни $x = \frac{1}{3}(y + 2)$ ҳосил бўлади. Маълумки, $y = 3x - 2$ ва $x = \frac{1}{3}(y + 2)$ функциялар xOy координаталар текислигига биргина нуқталар тўпламини ташкил қиласди. Шунинг учун ҳам $y = f(x)$, $x \in X$ функциядан унга тескари $x = f^{-1}(y)$, $y \in Y$ функцияга ўтишда X ва Y тўпламларнинг ролларини ўзгартирамиз. Одатда $x = f^{-1}(y)$ нинг ўрнига $y = f^{-1}(x) = g(x)$ кўринишда ёзилади. Натижада $y = f(x)$ тенгликни (x_0, y_0) нуқта қаноатлантируса, у ҳолда $y = f^{-1}(x)$ тенгликни (x'_0, y'_0) жуфтлик қаноатлантиради. Демак, (x_0, y_0) ва (x'_0, y'_0) нуқталар xOy координаталар текислигига $y = x$ тўғри чизиқка нисбатан симметрик жойлашган нуқталардир. Бундан $y = f(x)$ ва $y = f^{-1}(x)$ функцияларнинг графиклари қаралаётган оралиқда $y = x$ функция графикига нисбатан симметрик жойлашган бўлар экан (18-чизма). Бу юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, масала Ox ва Oy ўқларнинг ролларини алмаштиришдан иборат бўлгани сабабли, буни бажариш учун xOy текисликни биринчи координат бурчаги биссектрисаси атрофида 180° га айлантириш кифоядир.

18- расм.

19- расм.

2. $y = x^2$ функцияга $x \in [0; +\infty)$ да тескари функцияни топинг ва графигини ясанг.

Ечиш. $y = x^2$ функция $x \in [0; +\infty)$ да монотон ўсуви, яни $x_1 < x_2 \Rightarrow y_1 < y_2$ бўлади. Бу оралиққа мос равиша $y \in [0; +\infty)$ да ўзгаради. Демак, $y = \sqrt{x}$ функция $y = x^2$ функцияга $x \in [0; +\infty)$ да тескари функция бўлади. Бу нан $y = \sqrt{x}$ деб ёзиб, унинг графигини (19- чизма) $y = x^2$ нинг $x \in [0; +\infty)$ даги шохасини $y = x$ тўғри чизиққа нисбатан симметрик кўчириш натижасида ҳосил қиласиз.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. Кўйидаги функцияларнинг аниқланиш соҳасини топинг:

- а) $y = x^3 - x^2$; б) $y = \sqrt[3]{x-3}$; в) $y = \sqrt{x^2 - 5x + 6}$;
г) $y = \frac{1}{x^2 + 2}$; д) $y = \log_2(x^3 - 2x^2 + 1)$; е) $y = 2^{\sqrt{x-1}}$.

2. Кўйидаги функцияларнинг ўзгариш соҳасини топинг:

- а) $y = x^2 - 1$; б) $y = \sqrt[3]{4-x}$; в) $y = \sqrt{x^2 - x}$;
г) $y = \lg(x-3)$; д) $y = \sqrt{1-x} + \sqrt{x-2}$; е) $y = 2^{\log_2 x}$.

3. Кўйидаги функцияларнинг графикларини ясанг:

- а) $y = x^2 + 1$; б) $y = \sqrt{x^2 - 1}$; в) $y = ||x| - 1|$;
г) $y = 2^{x-1}$; д) $y = \log_2(x^2 - 4x + 3)$; е) $|y| = |x| - 1$.

4. Кўйидаги функцияларга қаралаётган оралиқда тескари функция мавжудми? Бир қийматлими? Графигини ясанг:

- а) $y = 2x^2 - 1$, $x \in [0; +\infty)$; б) $y = 3x^2 - 2$, $x \in [-3; 3]$;
в) $y = \sqrt{x^2 - 1}$, $x \in (-\infty; -1]$; г) $y = \sqrt{1 - x^2}$,
 $x \in [-1; 0]$; д) $y = \log_2(x-1)$, $x \in (1; +\infty)$;
е) $y = 2^{x+1}$, $x \in (-10; 3)$.

5- §. ФУНКЦИЯЛАРНИНГ ҚОМПОЗИЦИЯСИ

Математикада функция тушунчасини ўрганиш бевосита функциялар композицияси тушунчасини ўрганишга олиб келади.

64-тазъриф. Агар $f: X \rightarrow Y$ ва $\varphi: Y \rightarrow Z$ бўлиб, $\psi: X \rightarrow Z$ бўлса, у ҳолда ψ функция φ ва f функцияларнинг композицияси дейилади ва $\psi = \varphi \circ f$ орқали белгиланади.

Мисоллар. 1. $x \xrightarrow{f} (x+1) \xrightarrow{g} (x+1)^2 \Rightarrow (g \circ f)(x) = z = (x+1)^2$.

$$2. x \xrightarrow{f} x^2 \xrightarrow{g} x^2 + 1 \Rightarrow (f \circ g)(x) = t = x^2 + 1.$$

73-теорема. f ва φ функцияларнинг композицияси

- 1) $D(f \circ \varphi) = \{x \mid \varphi(x) \in D(f)\};$
- 2) $\forall x \in D(f \circ \varphi)$ учун $(f \circ \varphi)(x) = f(\varphi(x));$
- 3) $f \circ \varphi = \{(x, f(\varphi(x))) \mid \varphi(x) \in D(f)\}$

шартларни қаноатлантирувчи функция бўлади.

Исботи. Функциялар композицияси муносабатлар композицияси сифатида тушунилади. Шунинг учун $f \circ \varphi$ композиция бундай (x, y) жуфтликларнинг шундай z учун бир вақтда $(x, z) \in \varphi$ ва $(z, y) \in f$ ларда бажарилишини таъминлайди, яъни

$$f \circ \varphi = \{(x, y) \mid \exists z ((x, z) \in \varphi \wedge (z, y) \in f)\}.$$

Теореманинг шартига кўра φ функция $(x, z) \in \varphi$ га асосан $x \in D(\varphi)$ ва $z = \varphi(x)$ ҳамда f функция $(z, y) \in f$ эканлиги дан $z \in D(f) \Leftrightarrow \varphi(x) \in D(f)$ ва $y = f(z) = f(\varphi(x))$ бўлади. Бундан $D(f \circ \varphi) = \{x \mid \varphi(x) \in D(f)\}$ экани келиб чиқади. Шу билан бирга $(x, y) \in f \circ \varphi \Leftrightarrow y = f(\varphi(x)) \wedge \varphi(x) \in D(f)$ эканлигидан бевосита $f \circ \varphi = \{(x, f(\varphi(x))) \mid \varphi(x) \in D(f)\}$ бўлиши келиб чиқади. Демак, $f \circ \varphi$ композиция шу учта шартни қаноатлантирувчи $y = f(\varphi(x))$ функция бўлар экан.

Натижада, *Берилган f ва φ функциялар композицияси ўрин алмаштириши хоссасига эга эмас, яъни $\forall f, \varphi \in \Phi : f \circ \varphi \neq \varphi \circ f$.*

Бу натижанинг исботи бевосита юқорида келтирилган мисолда $z \neq t \Leftrightarrow (x+1)^2 \neq x^2 + 1$ эканлигидан келиб чиқади.

74-теорема. Агар $f, \varphi, g \in \Phi$ бўлиб, $f : X \rightarrow Y, \varphi : Y \rightarrow Z$ ва $g : Z \rightarrow T$ бўлса, у ҳолда $[(g \circ \varphi) \circ f](x) = [g \circ (\varphi \circ f)](x)$ бўлади.

Исботи. Юқорида кўриб ўтилган $(x, y) \in f \circ \varphi \Leftrightarrow \exists z ((x, z) \in \varphi \wedge (z, y) \in f) \Leftrightarrow \exists z (x \varphi z \wedge z f y)$ хоссаларга асосан $x [(g \circ \varphi) \circ f] t \Leftrightarrow \exists y (x f y \wedge y (g \circ \varphi) t) \Leftrightarrow \exists y \exists z (x f y \wedge y \varphi z \wedge z g t) \Leftrightarrow \exists z \exists y ((x f y \wedge y \varphi z) \wedge z g t) \Leftrightarrow \exists z (x (\varphi f) z \wedge z g t) \Leftrightarrow x [g \circ (\varphi \circ f)] t$.

Демак, функциялар композицияси $[g \circ (\varphi \circ f)](x) = [(g \circ \varphi) \circ f](x)$ гурухлаш хоссасига эга экан.

Мисол. $x \xrightarrow{f} x^2 \xrightarrow{\varphi} x^2 + 1 \xrightarrow{g} \ln(x^2 + 1) \Rightarrow [g \circ \varphi \circ f](x) = \ln(x^2 + 1)$ бўлиб, $x \xrightarrow{f} x^2 \xrightarrow{g \circ \varphi} \ln(x^2 + 1)$ ёки $x \xrightarrow{\varphi \circ f} x^2 + 1 \xrightarrow{g} \ln(x^2 + 1)$ эканидан $[(g \circ \varphi) \circ f](x) = [g \circ (\varphi \circ f)](x) = \ln(x^2 + 1)$ келиб чиқади.

Олдинги мавзуда берилган f функция инъектив бўлса, $y = f(x) \Leftrightarrow x = f^{-1}(y)$ бўлиши ҳақида маълумотга эга бўлган эдик.

75-теорема. Агар f ва g инъектив функциялар бўлса, у ҳолда $(g \circ f)^{-1} = f^{-1} \circ g^{-1}$ бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига f ва g инъектив функциялардир. Олдинги теоремада келтирилган маълумотларга асосан

$$\begin{aligned} x(g \circ f)^{-1}y &\Leftrightarrow y(g \circ f)x \Leftrightarrow \exists z(y \neq z \wedge z g x) \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \exists z(zf^{-1}y \wedge xg^{-1}z) \Leftrightarrow \exists z(xg^{-1}z \wedge zf^{-1}y) \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow x(f^{-1} \circ g^{-1})y \end{aligned}$$

бўлади. Демак, $(g \circ f)^{-1} = f^{-1} \circ g^{-1}$ бўлар экан.

$x \in X$ да аниқланган $y = f(x)$ инъектив функция берилган бўлсин дейлик. У ҳолда $y = f(x)$ учун $x \in X$ ва $y \in Y$ шартлар ўринли эканлигидан $y = f(x) \Leftrightarrow x = f^{-1}(y)$ муносабатларини ёза оламиз. Бундан $\forall x \in X$ учун $f^{-1}(f(x)) \equiv x$ бўлиб, $f^{-1}(f) : X \rightarrow X$ ни бериши ёки $x = f^{-1}(y)$ дан $f(x) = y = f(f^{-1}(y))$, $y \in Y$ бўлиб, $f(f^{-1}) : Y \rightarrow Y$ эканини кўриш мумкин. Бу мулоҳазалардан келиб чиқиб, $y = f(x)$ инъектив функция учун $y = f^{-1}(x)$ функция тескари функция бўлса, у ҳолда $(f \circ f^{-1})(x) \equiv x \equiv (f^{-1} \circ f)(x)$ эканини кўриш мумкин. Масалан, $y = x + 1$ ва $y = x - 1$ функциялар R да ўзаро тескари, $y = 2^x$, $x \in R$ ва $y = \log_2 x$ функциялар $x \in (0; +\infty)$ да ўзаро тескари функциялардир.

Мисол ва масалалар ечиш

1. Агар $f(t) = 2t^2$ ва $t = g(x) = \sin x$ бўлса, у ҳолда $D(f)$ ни топинг.

Ечиш. $f(t) = f(g(x)) = 2\sin^2 x$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда $D(f) = R$ бўлади. Юқорида келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, функцияларнинг композицияси ўз навбатида мураккаб функцияни ҳосил қиласар экан.

2. Агар $f(x+1) = x^2 + 2x + 2$ ва $f\left(x + \frac{1}{x}\right) = x^2 + \frac{1}{x^2}$, $x \neq 0$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ ни топинг.

Ечиш. 1. $f(x+1) = x^2 + 2x + 2 = x^2 + 2x + 1 + 1 = = (x+1)^2 + 1$, бундан $x+1$ ни x билан алмаштирамиз, у ҳолда $f(x) = x^2 + 1$.

2. $f\left(x + \frac{1}{x}\right) = x^2 + \frac{1}{x^2} + 2 - 2 = x^2 + 2x \cdot \frac{1}{x} + \frac{1}{x^2} - 2 = \left(x + \frac{1}{x}\right)^2 - 2$, демак, бундан бевосита $f(x) = x^2 - 2$ экани келиб чиқади.

3. $f(x+y) = f(x) \cdot f(y)$ шартни қаноатлантирувчи содда функцияларни топинг.

Е чиш . Изланаётган функцияни $f(x) = a^x$, $a > 0$, $a \neq 1$ күриниңдә излаймиз, у ҳолда $f(x+y) = a^{x+y} = a^x \cdot a^y$ бўлади. $f(x) = a^x$; $f(y) = a^y$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда $f(x+y) = a^{x+y} = a^x a^y = f(x) \cdot f(y)$ бўлиб, берилган тенгликни қаноатлантиради. Демак, берилган тенгликни қаноатлантирувчи энг содда функция $f(x) = a^x$, $a > 0$, $a \neq 1$ бўлар экан.

4. Агар $f(x)$ функция $[0; 1]$ да берилган бўлиб, $f(0) = f(1) = 0$ ва $\forall x_1, x_2 \in [0; 1]$ учун $f\left(\frac{x_1 + x_2}{2}\right) \leq f(x_1) + f(x_2)$

бўлса, у ҳолда $f(x)$ функция $[0; 1]$ да чексиз кўп ноль қийматларга эришишини исботланг.

Исботи $[0; 1]$ дан олинган x_1 ва x_2 учун $x_1 = x_2$ бўлсин, у ҳолда $f(x_1) \leq 2f(x_1)$ бўлиб, $f(x_1) \geq 0$ бўлади. Агар $x_1 = 0$ ва $x_2 = 1$ бўлса, у ҳолда берилган шартга асосан $0 \leq f\left(\frac{1}{2}\right) \leq f(0) + f(1) = 0$ бўлиб, $f\left(\frac{1}{2}\right) = 0$ бўлади.

Ҳосил қилинган натижага индукция усулини татбиқ қилиб. $n = k$ да $f\left(\frac{1}{2^k}\right) = 0$ бўлсин десак, у ҳолда у $n = k + 1$ да ҳам бажарилишини кўрсатамиз, яъни:

$0 \leq f\left(\frac{1}{2^{k+1}}\right) = f\left(\frac{0+1}{2^{k+1}}\right) \leq f(0) + f\left(\frac{1}{2^k}\right) = 0$, демак, $f\left(\frac{1}{2^{k+1}}\right) = 0$ бўлади. Демак, $f\left(\frac{1}{2^k}\right) = 0$ эканини ёза оламиз. Шу билан айтилган фикр исбот қилинди.

5. Агар $f: R \rightarrow R$ ва $x, y \in R$ учун $f(x) \leq x$ ва $f(x+y) \leq f(x) + f(y)$ бўлса, у ҳолда $f(x) \equiv x$ бўлишини исботланг.

Исботи. Шартга кўра $f: R \rightarrow R$ эканидан $x = y = 0$ бўлсин, у ҳолда $f(0) \leq 2f(0)$ бўлиб, бундан $f(0) \geq 0$ ва $f(0) \leq 0$ эканидан $f(0) \equiv 0$ бўлади. $\forall x \in R$ учун $y = -x$ бўлсин дейлик, у ҳолда $f(x) \geq f(x + (-x)) = f(-x) \equiv -f(-x) \geq x$ бўлиб, $f(x) \geq x$ ва $f(x) \leq x$ эканидан $f(x) \equiv x$ экани келиб чиқади. Шу билан фикр исботланади.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. Қуйидаги шартларни қаноатлантирувчи содда функцияларни топинг:

- а) $f(x+y) = f(x) + f(y)$; б) $f(xy) = f(x)f(y)$;
- в) $f(xy) = f(x) + f(y)$.

2. Берилган функциялардан $f(x)$ ни топинг:
- $f(x+1) + f(x+2) = 2x + 3$; б) $f(\sin x) + f(\cos x) = 3$;
 - Агар $f(x) = \cos x$, $x \in [0; \frac{\pi}{2}]$ бўлса,
 - $f(2x) = 2f^2(x) - 1$; 2) $f\left(\frac{x}{2}\right) = \sqrt{\frac{1+f(x)}{2}}$ ни исботланг;
 - $f(x) + 2f\left(\frac{1}{x}\right) = x$, $x \in R \setminus \{0\}$;
 - $(x-1)f(x) + f\left(\frac{1}{x}\right) = \frac{1}{x-1}$, $x \in (0; 1)$;
 - $2f(x) + 3f\left(\frac{1}{x}\right) = x^2$, $x \in R \setminus \{0\}$;
 - ж) $f\left(\frac{x+1}{x-2}\right) + 2f\left(\frac{x-2}{x+1}\right) = x$, $x \in (-1; 1)$.

3. Агар $f(x) = x^3 + ax^2 + bx + 1$ функцияда $a \neq b \neq 0$ бўлиб, у α, β, γ ҳақиқий қийматларда нолга айланса, у ҳолда $f(2) \geq 27$ бўлишини исботланг.

4. $f: R \rightarrow R$ бўлиб, $\forall x, y \in R$ учун $(f(x) - f(y))^2 \leq |x - y|^3$ бажарилса, у ҳолда $f(x) \equiv C$ эканини исботланг.

5. Агар $f(x)$ ва $g(x)$ узлуксиз функциялар бўлиб, $f(g(x)) \equiv g(f(x))$ бўлса, у ҳолда $f(x) \neq g(x) \Leftrightarrow f(f(x)) \neq g(g(x))$ эканини исботланг.

6. Берилган $f: R \rightarrow R$; $x, y \in R$ учун $xf(y) + yf(x) \equiv (x+y)f(x)f(y)$ шартини қаноатлантирувчи барча $f(x)$ ни топинг.

7. Берилган $f: Z^+ \rightarrow R$ ва $m, n \in Z^+$, $n \geq m$ учун $f(n+m) + f(n-m) \equiv f(3n)$ шартни қаноатлантирувчи $f(x)$ ни топинг.

8. Берилган $f: Q \rightarrow Q$; $x, y \in Q$ учун $f(1) = 2$ ва $f(xy) \equiv f(x)f(y) - f(x+y) + 1$ шартларни қаноатлантирувчи $f(x)$ ни топинг.

6- §. АСОСИЙ СОДДА ФУНКЦИЯЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

I. Чизиқли функция ва унинг хоссалари.

65-таъриф. $y = kx + b$ кўринишдаги функция чизиқли функция дейилади. Агар $k = 0$ бўлса у ҳолда $y = b$ функция ўзгармас функция дейилади.

Мисоллар. $y = 2x + 3$ функция чизиқли бўлиб, $k = 2$, $b = 3$; $y = -0,5x + 4$ чизиқли функцияда $k = -0,5$; $b = 4$ ва ҳоказо.

Агар $y = kx + b$ функцияда $b = 0$ бўлса, у ҳолда бундай функция тўғри пропорционал боғланиш деб аталади ва у $y = kx$ кўринишда ифодаланади.

Чизиқли функцияның айрим хоссалари билан танишамыз. Аниқланиш соҳаси R сонли түплемдан иборат.

76-теорема. Агар $f(x) = kx + b$ чизиқли функция учун:

а) $k = 0$ бўлса, $f(x)$ функция жуфт; б) $b = 0$ бўлса, $f(x)$ функция тоқ; в) $k \neq 0, b \neq 0$ бўлса, $f(x)$ функция на жуфт ва на тоқ бўлади.

Исботи. а) $k = 0$ бўлса, $f(x) = kx + b = b$, бундан $f(x) = b$ бўлиб, $f(-x) = b$ ва $f(x) = b$ бўлади. Бу тенгликлардан $f(x) = f(-x)$ ни ёза оламиз. Демак, $k = 0$ бўлганда $f(x)$ жуфт функция экан.

б) $b = 0$ бўлсин, у ҳолда $f(x) = kx + b = kx$ бўлади. Бундан $f(-x) = k(-x) = -kx = -f(x)$ бўлиб, демак, $b = 0$ бўлганда $f(x)$ тоқ функция экан.

в) $k \neq 0$ ва $b \neq 0$ бўлса, у ҳолда $f(-x) = k(-x) + b = -kx + b$ бўлиб, $kx + b \neq -kx + b \neq -kx - b$ эканинигидан $f(x) \neq f(-x) \neq -f(x)$ бўлади. Бундан $k \neq 0; b \neq 0$ да $f(x)$ функция на жуфт ва на тоқ экани келиб чиқади.

Агар бир вақтда $k = 0, b = 0$ бўлса, $f(x) = 0$ бўлади ва бу функцияни жуфт ёки тоқ деб ҳукм қилиш мумкин.

77-теорема. Агар берилган $f(x) = kx + b$ чизиқли функция учун:

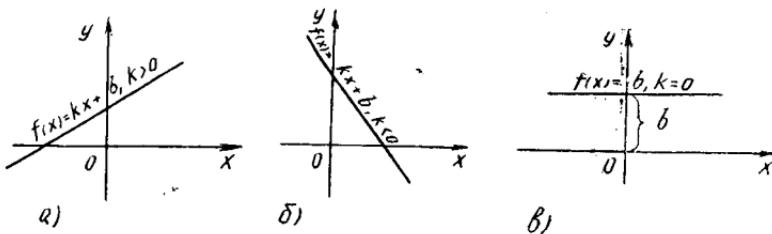
а) $k > 0$ бўлса, $f(x)$ ўсуви; б) $k < 0$ бўлса, $f(x)$ камаюви; в) $k = 0$ бўлса, $f(x)$ ўзгармас бўлади.

Исботи: $f(x) = kx + b, k \neq 0, b \neq 0$ берилган бўлсин.

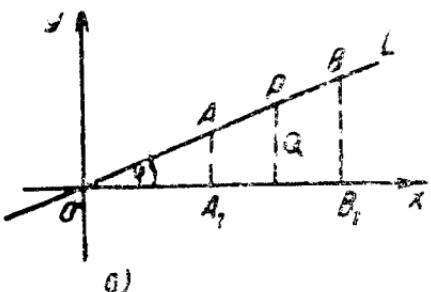
$\forall x_1, x_2 \in R$ учун $x_1 < x_2$ бўлсин, у ҳолда $f(x_1) = kx_1 + b, f(x_2) = kx_2 + b$ учун $f(x_2) - f(x_1) = k(x_2 - x_1)$ бўлиб, $k(x_2 - x_1)$ нинг ишораси k нинг ишорасига боғлиқ бўлиб қолади.

а) Агар $k > 0$ бўлса, $x_1 < x_2$ учун $k(x_2 - x_1) > 0$ бўлади, бундан $f(x_2) - f(x_1) > 0 \Leftrightarrow f(x_1) < f(x_2)$ бўлади. Демак, $f(x)$ чизиқли функция учун $k > 0$ бўлса, у R да ўсуви бўлади (20-а чизма);

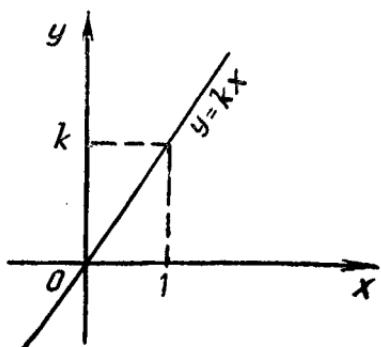
б) Агар $k < 0$ бўлса, $x_1 < x_2$ учун $k(x_2 - x_1) < 0$ эканиндан $f(x_2) - f(x_1) < 0 \Leftrightarrow f(x_2) < f(x_1)$ бўлади (20-б чизма).

20- расм.

21-a

21- расм.

унинг Ox ўқдаги B_1 проекциясини ҳосил қиласиз. Энди ΔOAA_1 ва ΔOBB_1 учбурчакларнинг ўхшашлигидан $BB_1 : AA_1 = OB_1 : OA_1 \Rightarrow y : k = x : 1 \Rightarrow y = kx$ бўлади. Энди $Q(x', y')$ нуқта L да ётмайди ва унинг координаталари $y = kx$ тенгламани қаноатлантиримайди. Лекин P нуқта L да ётгани учун унинг координаталари $y = kx$ ни қаноатлантиради (21-a чизма). Агар берилган L тўғри чизиқ билан Ox ўқи орасидаги бурчакни φ орқали белгиласак, $\varphi = L \wedge Ox$, у ҳолда $AA_1 : OA_1 = \operatorname{tg} \varphi \Rightarrow k : 1 = \operatorname{tg} \varphi \Rightarrow k = \operatorname{tg} \varphi$ бўлиб, одатда, L нинг Ox ўқи билан ташкил этган бурчакни шу тўғри чизиқнинг тангенси деган ном билан ҳам юритилади. Шунинг учун ҳам φ бурчак $k > 0$ бўлганда $0 < \varphi < \frac{\pi}{2}$ оралиқда,

$k < 0$ бўлганда $\frac{\pi}{2} < \varphi < \pi$ оралиқда ўзгариши тушунарли бўлса керак. Демак, $y = kx$ функцияning графиги координаталар бошидан ўтувчи тўғри чизиқ бўлади. Бу юқорида келтирилган фикрларга суюнган ҳолда $y_1 = k_1x + b_1$ ва

Демак, $f(x)$ чизиқли функция $k < 0$ да камаювчи бўлади;

в) Агар $k = 0$ бўлса, $f(x) = kx + b = b$ бўлиб $f(x) = b$ — ўзгармас бўлади (20-е чизма).

78-теорема. $y = kx$ функцияning графиги координаталар бошидан ўтувчи тўғри чизиқ бўлади.

Исботи. xOy тексисликда координаталар бошидан ва $A(1; k)$ нуқтадан L тўғри чизиқни ўтказамиз. Бу L тўғри чизиқда ётувчи ҳар бир нуқтанинг координаталари $y = kx$ тенгламани қаноатлантиришини кўрсатамиз. Бунинг учун $k > 0$ бўлган ҳолни текшириш билан чегараланамиз. L тўғри чизиқда $B(x, y)$ нуқтани олиб,

унинг Ox ўқдаги B_1 проекциясини ҳосил қиласиз. Энди ΔOAA_1 ва ΔOBB_1 учбурчакларнинг ўхшашлигидан $BB_1 : AA_1 = OB_1 : OA_1 \Rightarrow y : k = x : 1 \Rightarrow y = kx$ бўлади. Энди $Q(x', y')$ нуқта L да ётмайди ва унинг координаталари $y = kx$ тенгламани қаноатлантиримайди. Лекин P нуқта L да ётгани учун унинг координаталари $y = kx$ ни қаноатлантиради (21-a чизма). Агар берилган L тўғри чизиқ билан Ox ўқи орасидаги бурчакни φ орқали белгиласак, $\varphi = L \wedge Ox$, у ҳолда $AA_1 : OA_1 = \operatorname{tg} \varphi \Rightarrow k : 1 = \operatorname{tg} \varphi \Rightarrow k = \operatorname{tg} \varphi$ бўлиб, одатда, L нинг Ox ўқи билан ташкил этган бурчакни шу тўғри чизиқнинг тангенси деган ном билан ҳам юритилади. Шунинг учун ҳам φ бурчак $k > 0$ бўлганда $0 < \varphi < \frac{\pi}{2}$ оралиқда,

$k < 0$ бўлганда $\frac{\pi}{2} < \varphi < \pi$ оралиқда ўзгариши тушунарли бўлса керак. Демак, $y = kx$ функцияning графиги координаталар бошидан ўтувчи тўғри чизиқ бўлади. Бу юқорида келтирилган фикрларга суюнган ҳолда $y_1 = k_1x + b_1$ ва

$y_2 = k_2 x + b_2$ функцияларнинг графиклари ҳақида қуйидаги фикрларни айтиш мүмкін:

1. Агар $k_1 = k_2$ ва $b_1 = b_2$ бўлса, $y_1 = y_2$ устма-уст тушади.
2. Агар $k_1 = k_2$ ва $b_1 \neq b_2$ бўлса, у ҳолда уларнинг графиклари $L_1 \parallel L_2$ бўлади.
3. Агар $k_1 \neq k_2$ бўлса, у ҳолда L_1 ва L_2 кесишади.
4. Агар $k_1 = -\frac{1}{k_2}$ бўлса, у ҳолда $L_1 \perp L_2$ бўлади.

II. Даражали функциялар ва уларнинг хоссалари

Бу бандда кўриладиган даражали функцияларнинг кўрсаткичи ихтиёрий бутун сон эканлигини олдиндан келишиб оламиз.

66-таъриф. Ушбу $y = x^\alpha$ кўринишдаги функция даражали функция дейилади.

Мисоллар. $y = x$, $y = x^2$, $y = x^{10}$, $y = x^{-13}$ ва ҳоказо.

1) $y = x^{2m}$, $m \in N$ бўлсин, у ҳолда:

а) Аниқланиш соҳаси $D(y) = R$;

б) Ўзгариш соҳаси $E(y) = [0; +\infty)$;

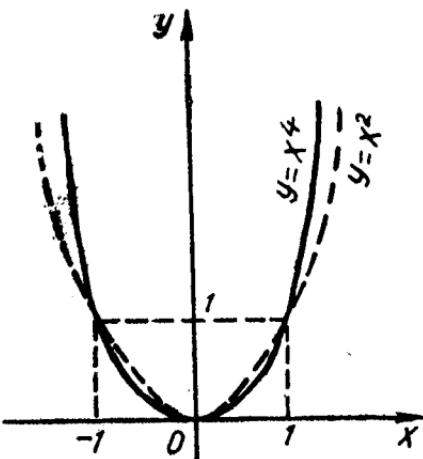
в) $f(x) = x^{2m}$ учун $f(-x) = (-x)^{2m} = x^{2m} = f(x)$, демак, $f(-x) = f(x)$ жуфт функция;

г) Аргументнинг

$(-\infty; 0]$ оралиқдан олинган ихтиёрий $-x_1, -x_2$ қийматлари учун $-x_1 < -x_2 \Rightarrow x_1^{2m} > x_2^{2m}$ бўлиб, $-x_1 < -x_2 \Rightarrow f(-x_1) > f(-x_2)$ бўлади. Бунда функция $+\infty$ дан 0 гача камаяди. Аргументнинг $[0; +\infty)$ да олинган ихтиёрий $x_1 < x_2$ қийматлари учун $f(x_1) < f(x_2)$ бўлиб, функция ўсади;

д) $f(x+T) = (x+T)^{2m} \neq x^{2m} = f(x)$ — функция даврий эмас;

е) Функциянинг гра-

22-расм.

фигини ясаш: юқорида келтирилган фактларга таяниб, $y = x^2$ (парабола), $y = x^4$ ва ҳоказо функциялар графигини ясаймиз (22-чизма).

79-теорема. Жуфт функцияның графиги ординаталар ўқига нисбатан симметрик бўлади.

Исботи. Берилган $y = f(x)$ функция теорема шартига кўра жуфт, яъни $f(-x) = f(x)$; (x_0, y_0) нуқта $y = f(x)$ нинг графигида ётадиган ихтиёрий нуқта бўлсин, у ҳолда $y_0 = f(x_0) = f(-x_0)$ бўлиб, $(-x_0, y_0)$ нуқта ҳам $f(x)$ функция графигида ётади. Лекин x_0 ва $-x_0$ қийматлар Ox ўқида координаталар бошига нисбатан симметрик бўлганлиги ва бу қийматларга y_0 қийматнинг мос қўйилишидан (x_0, y_0) ва $(-x_0, y_0)$ нуқталарнинг ординаталар ўқига нисбатан симметриклиги келиб чиқади. Шу билан теорема исбот бўлди.

2) $y = x^{2m+1}$, $m \in N$ бўлса, у ҳолда:

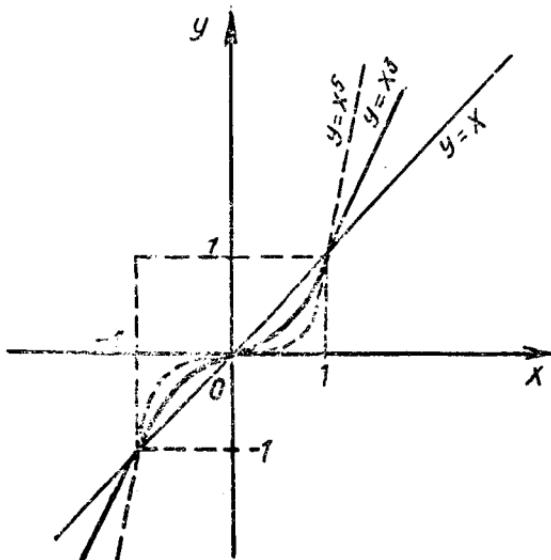
а) Аниқланиш соҳаси $D(y) = R$;

б) Ўзгариш соҳаси $E(y) = R$;

в) Берилган $f(x) = x^{2m+1}$ учун $f(-x) = (-x)^{2m+1} = -f(x)$ бўлади. Демак, функция тоқ;

г) $f(x) = x^{2m+1}$ учун $f(x+T) = (x+T)^{2m+1} \neq x^{2m+1} = f(x)$, демак, $f(x+T) \neq f(x)$ функция даврий эмас;

д) Функция ўзининг бутун аниқланиш соҳасида ўсади:

23-расм.

$$\forall x_1 x_2 \in R : x_1 < x_2 \Rightarrow f(x_1) < f(x_2);$$

е) Юқорида келтирилгандай маълумотларга таяниб, $y = x$; $y = x^3$; $y = x^5$ ва ҳоказо функциялар учун қийматлар жадвалини тузиб, сўнгра уларнинг графигини ясаймиз (23- чизма). $y = x^3$ нинг графиги *кубик парабола* дейилади.

80-теорема. Тоқ функцияянинг графиги координаталар бошига нисбатан симметрик бўлади.

Исботи. Теорема шартига кўра $y = f(x)$ функция тоқ, яъни $f(x) = -f(-x)$ бўлади. (x_0, y_0) нуқта $y = f(x)$ нинг графигида ётадиган ихтиёрий нуқта бўлсин, у ҳолда $y_0 = f(x_0)$ бўлади. Бунда x_0 ни $-x_0$ билан алмаштирамиз. Натижада $f(-x_0) = -f(x_0) = -y_0$ бўлиб, $(-x_0, -y_0)$ нуқта ҳам $y = f(x)$ функция графигида ётиши маълум бўлди. (x_0, y_0) ва $(-x_0, -y_0)$ нуқталар координаталар бошига нисбатан симметрик эканлигидан тоқ функцияянинг графиги координаталар бошига нисбатан симметрик эканлиги келиб чиқади. Шу билан теорема исботланди.

3. $f(x) = x^{-n}$, $n \in N$ бўлса, у ҳолда иккита ҳол юз беради.

I. $f(x) = x^{-2m}$, $m \in N$ бўлсин, у ҳолда:

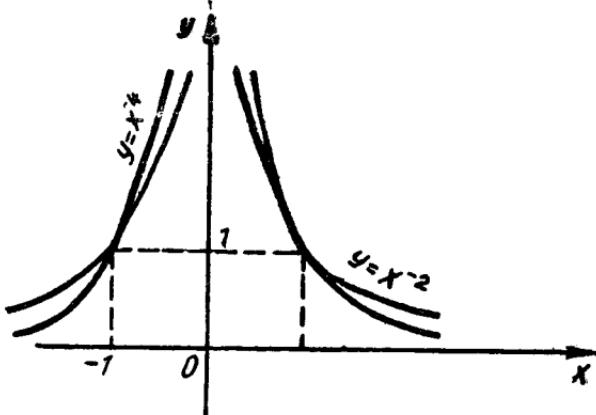
а) Аниқланиш соҳаси $D(f) = R \setminus \{0\}$ ёки

$$D(f) = (-\infty; 0) \cup (0; +\infty);$$

б) Ўзгариш соҳаси $E(f) = (0; +\infty)$ бўлади;

в) $f(x) = x^{-2m}$, $m \in N$ учун: $f(-x) = (-x)^{-2m} = x^{-2m} = f(x)$, яъни функция жуфтдир;

г) Аргументнинг $(-\infty; 0)$ дан олинган ихтиёрий $-x_1$, $-x_2$, $-x_1 < -x_2$ қийматлари учун $f(-x_1) < f(-x_2)$ бў-

24- расм.

либ, функция ўсади, аргументнинг $(0; + \infty)$ оралиқдан олинган иктиерий x_1, x_2 , $x_1 < x_2$ қийматлари учун $x_1 < x_2 \Rightarrow x_1^{-1} > x_2^{-1} \Rightarrow x_1^{-2m} > x_2^{-2m} \Rightarrow f(x_1) > f(x_2)$ бўлишини эътиборга олсак, у ҳолда шу оралиқда функция камаювчиdir;

д) $f(x) = x^{-2m}$ учун $f(x+T) = (x+T)^{-2m} \neq x^{-2m} = f(x)$, демак функция даврий эмас;

е) Бу юқорида келтирилган асосий маълумотларни эътиборга олиб, $y = x^{-2}$, $y = x^{-4}$ ва ҳоказо функциялар учун қийматлар жадвалини тузиб, графиги чизилади (24-чизма).

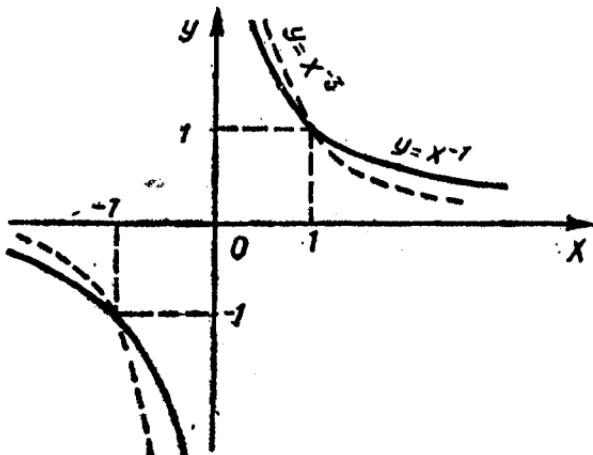
II. $f(x) = x^{-(2m+1)}$ бўлсин, у ҳолда

а) Аниқланиш соҳаси $D(f) = (-\infty; 0) \cup (0; +\infty) = R \setminus \{0\}$;

б) Ўзгариш соҳаси $E(f) = (-\infty; 0) \cup (0; +\infty)$;

в) Функция қўйидан ҳам, юқоридан ҳам чегараланмаган;

г) $f(x) = x^{-2m-1}$ учун $f(x+T) = (x+T)^{-(2m+1)} \neq$

25-расм.

$\neq x^{-2m-1} = f(x)$, яъни даврий эмас;

д) $f(x) = x^{-(2m+1)}$ учун $f(-x) = -f(x)$, яъни $f(x)$ — ток функция;

е) Юқорида келтирилган асосий маълумотларни эътиборга олиб, $y = x^{-1}$, $y = x^{-3}$, $y = x^{-5}$; ...; $y = x^{-(2m+1)}$ кўринишидаги функциялар учун қийматлар жадвалини тузиб, графиги (25-чизма) ясалади.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

$$1. \quad y = 2x^{-1}, \quad y = \frac{1}{x-1}, \quad y = \frac{1}{x^2}, \quad y = \frac{1}{(x-1)^2}, \quad y = x^3 + x$$

функцияларни текширинг.

2. Қуидаги ошкормас берилған функцияларнинг графикаларини ясанг:

$$|x| + |y| = 1; \quad |x| + x^2 + y = 0; \quad |x - 1| + |y| = 1.$$

3. Қуидаги тенгсизликни қаноатлантирадиган жуфтликтер ташкил қылган нүқталар түплемини топинг:

$$\begin{cases} x > 0, \\ y > 0, \\ y + x < 1; \end{cases} \quad \begin{cases} x + y > -1; \\ y - 2x < 1; \\ y = x - 4; \end{cases} \quad \begin{cases} x > 2, \\ y < 2, \\ y = x - 4; \end{cases} \quad \begin{cases} y + 7 > 0, \\ x - y + 1 = 0, \\ 2x - y + 4 < 0. \end{cases}$$

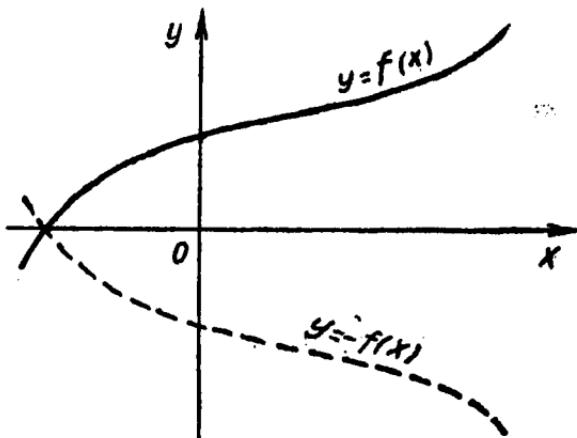
4. Қуидаги функцияларнинг графикларини ясанг:

$$y = x^2 - x^3; \quad y = 2x^2 + x - 1; \quad y = x|x|;$$

$$y = \begin{cases} x^2 + x, & \text{агар } x \leqslant 1 \text{ бўлса,} \\ -x^2, & \text{агар } x > 1 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

7. §. ФУНКЦИЯ ГРАФИКЛАРИНИ АЛМАШТИРИШ

Математикада функцияларнинг графикларини чизиш учун ҳар доим ҳам жадвал гузиб ўтирумасдан, кўп ҳолларда берилған функциянынг графикини унинг содда кўринишига таянган (масалан, $y = (x + b)^2$ нинг графикини $y = x^2$ нинг графикига таяниб чизиш) ҳолда ясашга ҳаракат қилинади.

26- расм.

1. $y = f(x)$ функцияниң графигига таяниб $y = kf(x)$ нинг графигини ясаш. Бу масаланы ҳал қилиш учун k параметрнинг олиши мүмкін бўлган қийматлар соҳасини қўйидагича соҳаларга ажратамиз:

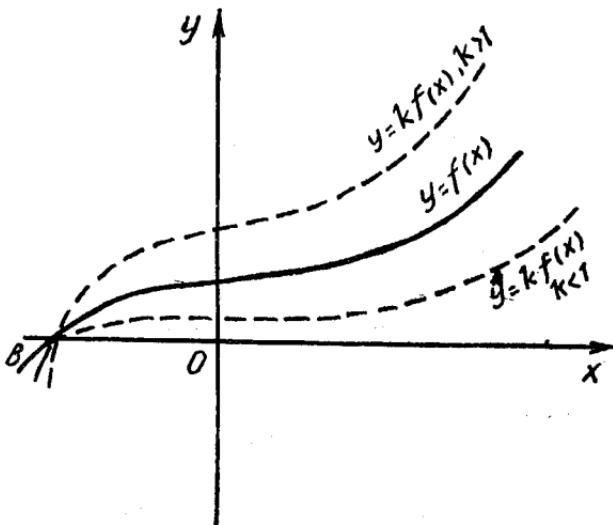
а) $k = 1$ бўлганда $y = kf(x)$ функция $y = f(x)$ функция билан устма-уст тушади, бунда масала $y = f(x)$ функцияниң графигини ясаш билан алмаштирилади;

б) $k = -1$ бўлса, у ҳолда $y = kf(x)$ функция $y = -f(x)$ билан алмашади, натижада (x_0, y_0) нуқта $y = f(x)$ нинг графигида ётса, у ҳолда $(x, -y_0)$ нуқта эса $y = -f(x)$ функцияниң графигида ётади. Бундан, $y = f(x)$ функция графигини Ox ўқига нисбатан (26-чизма) симметрик кўчириш натижасида $y = -f(x)$ функция графиги ҳосил бўлади.

в) Агар $0 < k < 1$ бўлса, $y = kf(x)$ функция (27-чизма) Ox ўқини B нуқтада кесиб, Oy ўқини O ва A нуқталар орасидан кесиб ўтади, агар $-1 < k < 0$ бўлса, б) ҳолат рўйбериади.

г) Агар $k > 1$, бўлса, $y = kf(x)$ функцияниң (27-чизма) графиги Ox ўқини $y = f(x)$ каби B нуқтада кесиб, Oy ўқини эса OA нинг давомида, координаталар бошидан $k \cdot OA$ ма-софада кесиб ўтади, агар $k < -1$ бўлса, шу график Ox ўқига нисбатан симметрик кўчириллади.

Мисол. $y = x - 1$, $y = 2(x - 1)$, $y = -2(x - 1)$,

27-расм.

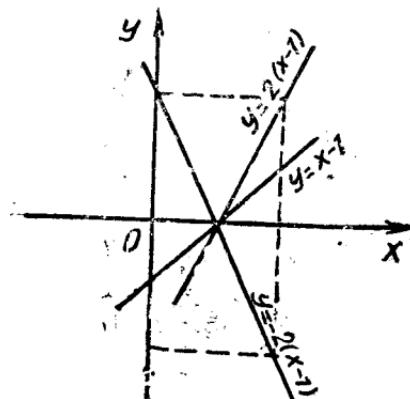
$y = x^2$, $y = 2x^2$, $y = -2x^2$ функцияларнинг графикларини ясанг.

Ясаш. Берилган $y = x - 1$, $y = 2(x - 1)$, $y = -2(x - 1)$ функциялар учун бошланғич ҳолатни аниқловчи функция сифатида $y = x - 1$ ни қараймиз. $y = x - 1$ функциянынг графиги түғри чизик $y = x$ (28-чизма) $(1; 0)$ ва $(0; -1)$ нүкталардан үтишини билгани ҳолда $(1, 0)$ ва $(2, 2)$ нүкталар орқали ўтувчи түғри чизик $y = 2(x - 1)$ нинг графиги, $(1; 0)$ ва $(2; -2)$ нүкталар орқали ўтувчи түғри чизик $y = -2(x - 1)$ нинг графиги экани ойдинлашади.

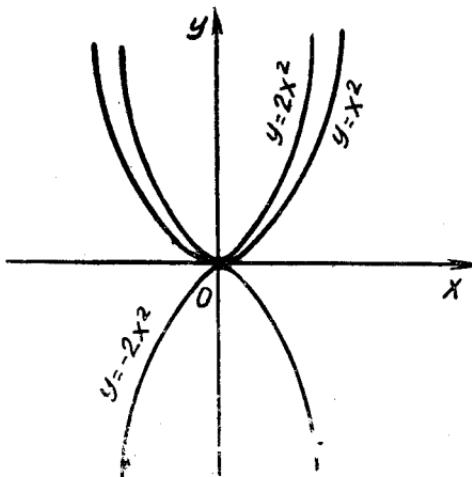
Худди шу услуб билан $y = x^2$ ни билгани ҳолда $y = 2x^2$ ва $y = -2x^2$ функциялар графикларини (29-чизма) ясаймиз.

2. $y = f(x)$ функциянынг графигини билган ҳолда $y = f(x) + b$ нинг графигини ясаш.

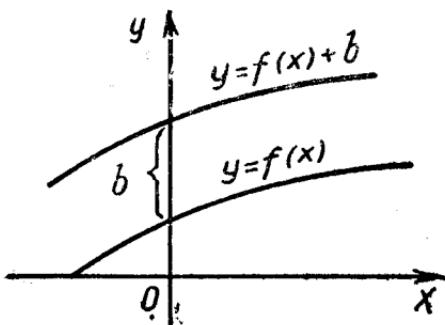
Берилган $y = f(x)$ функциянынг графиги бизга маълум деб қараб, $y = f(x) + b$ функциянынг графигини ясаш ўз навбатида берилган $y = f(x)$ функция графигини Oy ўқи бўйича b масофага параллел кўчириш, демакдир (30-чизма). Шунинг учун ҳам берилган (x_0, y_0) нүкта $y = f(x)$ функциянынг графигига ётса, у ҳолда $(x_0, y_0 + b)$ нүкта $y = f(x) + b$ функциянынг графигига тегишили бўлиши шубҳасиздир. Бу эса (x_0, y_0) нүк-

28-расм.

29-расм.

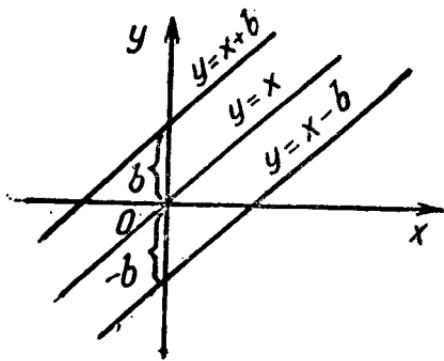
30- расм.

тани $(x_0, y_0 + b)$ нүктага ўтказиш берилгандын нүктаны Oy ўқи бўйича b масофага параллел кўчиришни билдиради. Масалан, $y = x$ нинг графигини 31-чизмада b бирликка параллел кўчирилиши, 32-чизмада $y = x^2$ функцияянинг графигини b бирликка параллел кўчирилиши кўрсатилган.

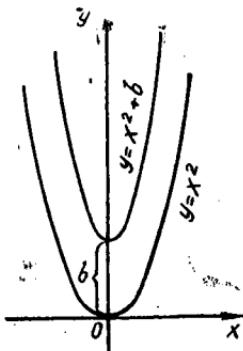
3. $y = f(x)$ функцияянинг графигини билгани ҳолда $y = f(-x)$ ва $y = f(x + a)$ нинг графигини ясаш. Берилган $y = f(x)$ функция графикига (x_0, y_0) нүкта ётсин, яъни $y_0 = f(x_0)$ бўлсин, у ҳолда $(-x_0, y_0)$ нүктанинг координаталари $y = f(-x)$ функцияни қаноатлантиради: $y_0 = f(-x_0) = y_0 = f(x_0)$. Демак, $y = f(-x)$ функцияянинг графигини ҳосил қилиш учун $y = f(x)$ нинг графигини Oy ўқига нисбатан симметрик кўчириш етарилидир.

Мисол. $y = 2^x$ га таяниб (33-чизма), $y = 2^{-x}$ функцияянинг графигини, $y = \log_2 x$ нинг графигига таяниб (34-чизма), $y = \log_2 (-x)$ нинг графигини ясаш Oy ўқига нисбатан симметрик кўчириш ёрдамида бажарилади.

Энди $y = f(x)$ функцияга таяниб $y = f(x + a)$ функцияянинг графигини ясаш учун бевосита $y = f(x)$ функцияянинг гра-

31- расм.

32- расм.

фигини $(x_0, 0)$ нүктадан $a > 0$ бўлса, чапга, $a < 0$ бўлса ўнгга суриш ки-фоядир.

Мисол. $y = x^2$ нинг графигини билган ҳолда $y = \left(x - \frac{3}{2}\right)^2$ нинг графигини (35-чизма) ясаш $y = x^2$ нинг графигини $\frac{3}{2}$ бирликка ўнгга суриш билан амалга оширилди.

Берилган функциянинг графигини бундай кўчириш одатда Ox ўки бўйича параллел кўчириш деб юритилади.

Шундай функциялар ҳам учрайдики, уларнинг графикларини ясашда ҳам ординаталар, ҳам абсциссалар ўқлари бўйича параллел кўчиришга тўғри келади.

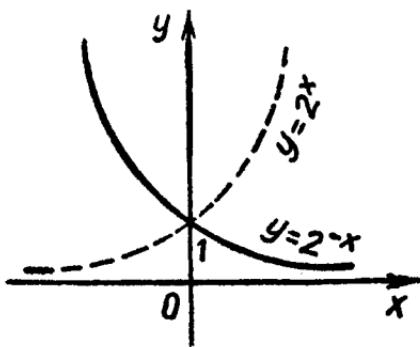
4. $y = f(x + a) + b$ функциянинг графигини ясаш. $y = ax^2 + bx + c$ квадрат учҳад берилган бўлсин. Бу функциянинг графигини ясаш учун аввал

$$\begin{aligned} &\text{ундан тўлиқ квадрат ажратамиз, яъни } y = a\left(x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a}\right) = \\ &= a\left(x^2 + \frac{2bx}{2a} + \frac{c}{a} - \frac{b^2}{4a^2} + \frac{b^2}{4a^2}\right) = a\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 + \frac{4ac - b^2}{4a}, \\ &y = a\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 - \frac{b^2 - 4ac}{4a}. \end{aligned}$$

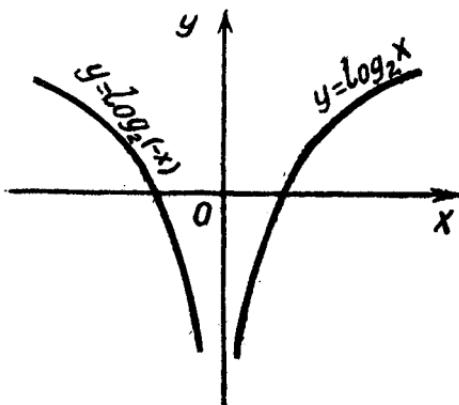
1) Аниқланиш соҳаси $D(y) = \mathbb{R}$;

2) Ўзгариш соҳаси:

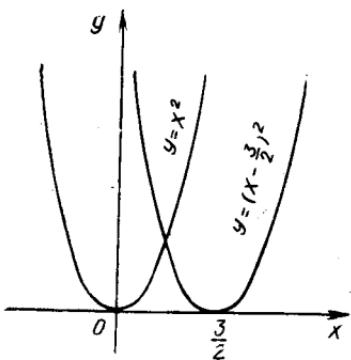
а) агар $a > 0$ бўлса, $E(y) = [-\frac{b^2 - 4ac}{4a}; +\infty)$;

33-расм.

34-расм.

35- расм.

б) агар $a < 0$ бўлса,
 $E(y) = (-\infty; -\frac{b^2 - 4ac}{4a}]$;

3) $y = ax^2 + bx + c$ функция на тоқ ва на жуфт функциядир;

4) а) Агар $a > 0$ бўлса, $x \in (-\infty; -\frac{b}{2a})$ оралиқда функция $+\infty$ дан $-\frac{b^2 - 4ac}{4a}$ гача камаяди,
 $x \in [-\frac{b}{2a}; +\infty)$ да эса функция

ция $-\frac{b^2 - 4ac}{4a}$ дан $+\infty$ гача ўсади;

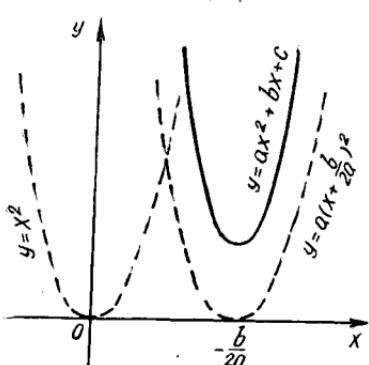
б) Агар $a < 0$ бўлса, $x \in (-\infty; -\frac{b}{2a})$ оралиқда функция $-\infty$ дан $-\frac{b^2 - 4ac}{4a}$ гача ўсади, $x \in [-\frac{b}{2a}, +\infty)$ да эса функция $-\frac{b^2 - 4ac}{4a}$ дан $-\infty$ гача камаяди;

5) $y = ax^2 + bx + c$ функция учун $a(x + T)^2 + b(x + T) + c \neq ax^2 + bx + c$ бўлгани сабабли функция даврий эмас;

6) Функциянинг графигини $a > 0$ учун чизиш билан чегараланамиз. Бунинг учун аввал $y = x^2$ функциянинг (36-чизма) графигини ясаймиз,

сўнгра $y = a(x + \frac{b}{2a})^2$ нинг графигини чизиб олиб, уни ординаталар ўки йўналиши бўйича $-\frac{b^2 - 4ac}{4a} > 0$ ма-

софага параллел кўчирамиз. Натижада ҳосил бўлган график $y = ax^2 + bx + c$ функциянинг графикиги бўлади. Шундай қилиб, $y = f(x + a) + b$ функциянинг графикини ясашда $y = f(x)$ нинг графикини

36- расм.

аввал Ox ўқи бўйича a бирлик масофага параллел кўчирилади. Натижада изланган график олинади.

5. $y = |f(x)|$, $y = -f(|x|)$ функцияларнинг графикларини ясаш. а) $y = f(|x|)$ функциянинг графикини ясаш учун шуни эътиборга олиш керакки, $x \geq 0$ бўлса, $|x| = x$ бўлиб, $y = -f(|x|)$ функция $y = f(x)$

билинг устма-уст тушади, агар $x < 0$ бўлса, $y = f(|x|) = f(-x)$ бўлиб, $|-x| = |x|$ эканидан $y = f(|x|)$ функция жуфт ва унинг графики Oy ўқига нисбатан симметрик жойлашади.

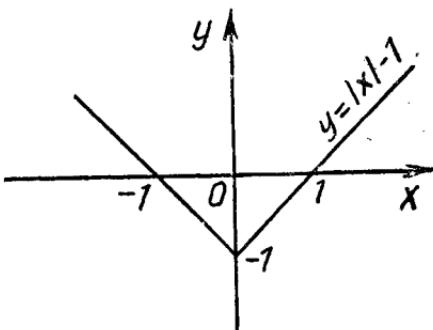
Мисол. $y = |x| - 1$ функция графикини ясанг.

Ясаш. $x > 0$ бўлганда $y = |x| - 1$ функция $y = x - 1$ билан алмашинади, $x < 0$ да $y = |x| - 1$ функция $y = -(x+1)$ билан алмашинади. Демак, $y = x - 1$ функциянинг графикини $x \geq 0$ учун Oy ўқига нисбатан симметрик кўчириш натижасида (37-чизма) ҳосил бўлган график $y = |x| - 1$ функциянинг графики бўлади.

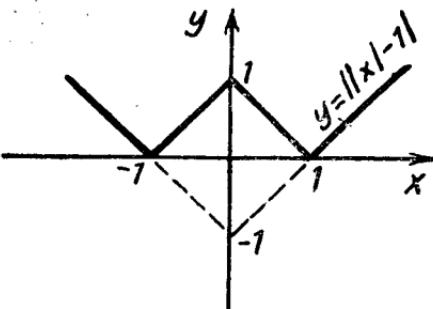
б) $y = |f(x)|$ нинг графикини ясашда $f(x) \geq 0$ бўлса, $|f(x)| = f(x)$ ва $f(x) < 0$ бўлса, $|f(x)| = -f(x)$ эканидан фойдаланиб қарасак, у ҳолда $f(x) \geq 0$ бўлганда $y = |f(x)|$ нинг графики $y = f(x)$ нинг графики билан устма-уст тушади, $f(x) < 0$ бўлган оралиқда $y = f(x)$ функциянинг графикини Ox ўқига нисбатан симметрик акслантирсак, у ҳолда $y = |f(x)|$ функциянинг графикини ҳосил қиласмиз. 38-чизмада $y = ||x| - 1|$ функция графики келтирилган:

1. $f(x) = \sqrt{2-x} + \sqrt{1+x}$ функциянинг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Функция иррационал бўлганлиги учун

37- расм.

38- расм.

$$\begin{cases} 2-x \geq 0, \\ 1+x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 2, \\ x \geq -1 \end{cases} \Leftrightarrow -1 \leq x \leq 2 \Rightarrow D(f) = [-1; 2]$$

бўлади.

2. $f(x) = \log_2(x^2 - 4x + 3)$ функцияниг аниқланиш соҳасини топинг.

Ечиш. Берилган функциядаги ўзгарувчи логарифм ишораси остида бўлганлиги ва мусбат бўлиши шартига асосан: $x^2 - 4x + 3 > 0 \Leftrightarrow (x-3)(x-1) > 0$ бўлиб, бундан $D(f) = (-\infty; 1) \cup (3; +\infty)$ келиб чиқади.

3. t нинг қандай қийматида $y = 2x^2 + 7x + t$ функцияниг графиги A ($-10; 150$) нуқтадан ўтади.

Ечиш. A нуқта берилган функцияниг графигида ётиши учун унинг координаталари шу функцияни тўғри тенгликка айлантириши лозим, яъни $150 = 2(-10)^2 + 7(-10) + t \Leftrightarrow 150 = 200 - 70 + t \Leftrightarrow 150 = 130 + t \Leftrightarrow t = 20$. Бундан $t = 20$ бўлганда $y = 2x^2 + 7x + 20$ функцияниг графиги A нуқтадан ўтади.

$$4. f(x) + 2f\left(\frac{1}{x}\right) = x, x \neq 0 \text{ тенгламани ечинг.}$$

Ечиш. Тенгламадан қўриниб турибдики, у $f(x)$ функцияни суперпозициялаш натижасида ҳосил қилинган. Буни ечиш учун x ни $\frac{1}{x}$ билан алмаштирамиз, $f\left(\frac{1}{x}\right) + 2f(x) = \frac{1}{x}$ ҳосил бўлади. Энди $\begin{cases} 2f(x) + f\left(\frac{1}{x}\right) = \frac{1}{x}, \\ f(x) + 2f\left(\frac{1}{x}\right) = x \end{cases}$

системани тузиб, сўнгра биринчи тенгламадан иккинчисини ҳаддаб айирсак, у ҳолда $3f(x) = \frac{2}{x} - x$; $f(x) = \frac{2 - x^2}{3x}$ – изланган функция ҳосил бўлади.

Текшириш. $f(x) = \frac{2 - x^2}{3x}$ функцияда x ни $\frac{1}{x}$ билан алмаштирамиз, яъни $f\left(\frac{1}{x}\right) = \frac{2x^2 - 1}{3x}$ ҳосил бўлади, сўнгра топилган натижаларни берилган тенгламага қўйсак, $\frac{2 - x^2}{3x} + 2 \cdot \frac{2x^2 - 1}{3x} = x \Leftrightarrow \frac{2 - x^2 + 4x^2 - 2}{3x} = x \Leftrightarrow \frac{3x^2}{3x} = x \Leftrightarrow x = x$ бўлади.

Демак, топилган $f(x) = \frac{2 - x^2}{3x}$ ечим тенгламанинг илдизи экан.

5. $\begin{cases} f(2x+1) + 2g(2x+1) = 2x, \\ f\left(\frac{x}{x-1}\right) + g\left(\frac{x}{x-1}\right) = x, \quad x \neq 1 \end{cases}$ системани қароатлантирувчи $f(x)$ ва $g(x)$ функцияларни топинг.

Е чи ш. Аввал системада қатнашаётган $f(x)$ ва $g(x)$ функциялар аргументларининг бир хил бўлишига эришамиз. Бунинг учун биринчى тенгламада $2x+1=t \Rightarrow 2x=t-1$ алмаштиришни, иккинчى тенгламада эса $\frac{x}{x-1}=z$ алмаштиришни бажарсак,

$$\begin{aligned} f(t) + 2g(t) &= t = 1, \\ f(z) + g(z) &= \frac{z}{z-1}, \quad z \neq 1 \end{aligned}$$

тенгламалар ҳосил бўлиб, бунда берилган система

$$\begin{cases} f(x) + 2g(x) = x - 1, \\ f(x) + g(x) = \frac{x}{x-1} \end{cases}$$

системага тенг кучли бўлишини кўриш мумкин. Бундан $f(x) = \frac{x^2 - 4x + 1}{1-x}$, $x \neq 1$ ва $g(x) = \frac{x^2 - 3 + 1}{x}$, $x \neq 1$ ечимларни ҳосил қиласиз.

Мустақил ёчиш учун мисол ва масалалар

1. Қуйидаги функцияларнинг хусусий қийматларини топинг:

a) $f(x) = \frac{x-1}{x^2+3x+2}$; $f(0)$, $f(1)$, $f(-3)$;

б) $f(x) = \sqrt{x^3 - 4x}$; $f(-1)$, $f(2)$, $f(3)$;

в) $f(x) = \frac{\sqrt{g-x^2}}{x+1}$; $f(0)$, $f(1)$, $f(-2)$.

г) $f(x) = \frac{x}{\cos \pi x}$; $f(0)$, $f(-1)$, $f(100)$.

2. Қуйидаги функцияларнинг графикларини ясанг:

а) $y = 2x - 1$; $y = x^2 + 2x - 1$; $y = -\frac{3}{x+1}$; $y = \frac{x+3}{x+2}$,

$y = x^3 - 5$; $y = (x-1)^3 - 8$; $y = \frac{1}{(x-4)^3} + 5$; $y =$

$$= \frac{1}{(x+1)^2} - 4.$$

$$б) y = \begin{cases} 1, & \text{агар } x \leq 0 \text{ бўлса,} \\ (x - 1)^2, & \text{агар } x > 0 \text{ бўлса;}\end{cases}$$

$$y = \begin{cases} |x|, & \text{агар } -1 \leq x \leq 1 \text{ бўлса,} \\ 2 - x^2, & \text{агар } |x| > 1 \text{ бўлса;}\end{cases}$$

$$y = \begin{cases} 1, & \text{агар } -2 \leq x \leq -1 \text{ бўлса,} \\ -x, & \text{агар } -1 \leq x \leq 0 \text{ бўлса;}\end{cases}$$

$$y = |x + 1| - |x - 1|;$$

$$1, \text{ агар } 0 < x < 1 \text{ бўлса,}$$

$$y = |1 - |x|| - |x| + 1.$$

в) Агар $f_1(x)$, $f_2(x)$ ва $f_3(x)$ функциялар $[a; b]$ да аниқланган ҳамда $f_1(x)$, $f_2(x)$ функциялар чегараланган бўлмаса, у ҳолда қуйидаги функцияларнинг чегараланганилиги ҳақида нима дейиш мумкин: $f_1(x) + f_2(x)$, $f_1(x) + f_3(x)$, $f_1(x) \cdot f_2(x)$, $f_2(x) \cdot f_3(x)$, $\frac{f_1(x)}{f_2(x)}$, $\frac{f_1(x)}{f_3(x)}$?

3. Қуйидаги функцияларнинг монотонлик оралиқларини топинг:

$$y = 1 - 2x, \quad y = x^3, \quad y = 3 - 2x - x^2, \quad y = \frac{1}{x+1},$$

$$y = \frac{x}{1+x^2}, \quad y = \frac{x}{1+x+x^2}.$$

4. $y = (x - 2)(x + 4)$ функцияянинг графигидан фойдаланиб, $(x - 2)(x + 4) > 0$, $(x - 2)(x + 4) < 0$ тенгсизликларни ечинг.

5. $y = x^2 - 7x - 31$ функцияянинг графиги:

а) $A(3; -43)$, б) $B(-8; 89)$, в) $C(-5; -22)$ нуқталардан ўтадими?

6. b нинг қандай қийматида $y = x^2 + bx - 19$ функцияянинг графиги $(-11, -30)$ нуқтадан ўтади?

7. Агар $y = ax^2 + bx - 48$ функцияянинг графиги $(1; 2)$ ва $(2; 10)$ нуқталардан ўтиши маълум бўлса, a ва b ни топинг.

8. а) Агар $f(x) = \frac{\sqrt{x-1}}{x}$ ва $\varphi(t) = \frac{2t^2 - 2t + 1}{(t-1)^2}$ бўлса,

$f(\varphi(t))$ ни топинг.

б) Агар $f(x) = \sqrt{x^3 - 1}$ бўлса, $f(\sqrt[3]{x^2 + 1})$ ни топинг.

в) Агар $f\left(\frac{3x-1}{x+2}\right) = \frac{x+1}{x-1}$; $x \neq 1$; $x \neq -2$ бўлса, $f(x)$ ни топинг.

г) Агар $f\left(1 + \frac{1}{x}\right) = x^2 - 1$, $x \neq 0$ бўлса, $f(x)$ ни топинг.

д) $f(x) = ax^2 + bx + c$ бўлса, $f(x - 3) - 3f(x + 2) + 3f(x + 1) - f(x) = 0$ эканини исботланг.

9. Қўйидаги функционал тенгламаларни ечинг:

а) $(x - 1)f(x) + f\left(\frac{1}{x}\right) = \frac{1}{x - 1}$; б) $f(x) + xf\left(\frac{x}{2x - 1}\right) = 2$;

в) $2f\left(\frac{x}{x - 1}\right) - 3f\left(\frac{3x - 2}{2x + 1}\right) = \frac{13x - 4}{2x - 3x^2}$.

10. Қўйидаги системаларни ечинг:

а) $\begin{cases} f(2x + 1) + \varphi(x - 1) = x, \\ f(2x + 1) - 2\varphi(x - 1) = 2x^2; \end{cases}$

б) $\begin{cases} f(x + 1) + x\varphi(x + 1) = 2x, \\ f\left(\frac{x + 1}{x - 1}\right) + \varphi\left(\frac{x + 1}{x - 1}\right) = x - 1; \end{cases}$

в) $\begin{cases} f(2x + 2) + 2\varphi(4x + 7) = x - 1, \\ f(x - 1) + \varphi(2x + 1) = 2x; \end{cases}$

г) $\begin{cases} f(4x + 3) + x\varphi(6x + 4) = 2; \\ f(2x + 1) + \varphi(3x + 1) = x + 1; \end{cases}$

д) $\begin{cases} f(3x - 1) + \varphi(6x - 1) = 3x, \\ f(x + 1) + x^2\varphi(2x + 3) = 2x^2 + x; \end{cases}$

е) $\begin{cases} f(2x - 1) + \varphi(1 - x) = x + 1, \\ f\left(\frac{x}{x + 1}\right) + 2\varphi\left(\frac{1}{2x + 2}\right) = 3. \end{cases}$

11. xOy текислиқда нуқталар тўпламини топинг:

1) $y = |3x - 2| + 2 - 3x$; 2) $y = |x - 3| + |2x - 1|$;

3) $y = ||x + 2| - |x - 2||$; 4) $\min(x, y) = 1$;

5) $\max(|x|, |y|) = 1$; 6) $\max(x, y) = \min(|x|, |y|)$;

7) $|x| + |y| = 1$; 8) $|x + y| = |y| + y$;

9) $y = |x + 1| - 2|x - 2| + |x + 2| - x$; 10) $x|x| + y|y| = x - y$;

11) $y = \frac{x^2 - x - 6}{x^2 - 3x + 2}$; 12) $y = \frac{\ln x}{x^2}$,

13) $y = x \sin x$; 14) $y = \sqrt[3]{3 - x^2 - 2x}$.

VIII бөб. ИФОДАЛАРНИ АЙНАН АЛМАШТИРИШ

1- §. КҮПХАД ТУШУНЧАСИ

Алгебра фанида бирхад ва күпхад тушунчалари, шу жумладан, бутун рационал ифода тушунчаси мұхым ақамиятга әгадир. Бұу тушунчаларнинг асосий хоссалары билан танишиб чиқайлик.

67- таъриф. *Берилған номағым үзгарувлар, сонлар ва уларнинг даражаларини күпайтириши амали ёрдамида боғлайтын ифода бирхад дейилади.*

Мисол. $5a^2x, 2b^3(-3)bc^2, xy^3$ ва бошқалар бирхадга мисол бўла олади.

Агар берилган бирхадни $2b^3(-3)bc^2 = 2(-3)b^4c^2 = -6b^4c^2$ кўринишида ёзилса, у ҳолда ҳосил қилинган ифода бирхаднинг каноник шакли деб аталади. Бирхаднинг каноник шаклининг сон күпайтувчиси бирхаднинг коэффициенти дейилади. Агар берилган бирхад x, y, \dots, z үзгарувчилар ва A ҳақиқий сон ёрдамида

$$Ax^{k_1} y^{k_2} \dots z^{k_n} \quad (1)$$

кўринишида берилған бўлса, у ҳолда $k_1 + k_2 + \dots + k_n = m$ сон шу бирхаднинг даражаси деб аталади.

68- таъриф. *Агар берилған нолдан фарқли бирхадлар бир хил аргументларнинг бир хил даражаларидан иборат бўлса, у ҳолда бундай бирхадларни ўхшаши бирхадлар дейилади.*

Мисол. $2x^2y^3z; 3x^2y^3z$ — ўхшаши бирхадлардир.

69- таъриф. *Бир неча бирхаднинг алгебраик иификаси кўпхад дейилади.*

Мисол. $(x-y)^2, x^3 - 2x^2 + 5x + 3; \frac{x}{2} + \frac{y}{3} + \frac{z}{4}$ ифодалар кўпхад бўлиб, $\frac{x+y-1}{x} + x^2 + y^2; \frac{x}{y} + x^3$ каби ифодалар эса кўпхад эмас.

Кўпхадлар ўзининг берилишига ҳамда ҳадларининг коэффициентларига қараб қайси сонли майдонга мансуб эканлигини аниқлаш мумкин. P сонли майдон берилған бўлсин. Агар $a_0, a_1, \dots, a_n \in P$ бўлиб,

$$f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_n, a_0 \neq 0 \quad (2)$$

кўпхад берилған бўлса ($n \in N$), у ҳолда у P сонли майдонда берилған n - даражали ($\deg f = n$) кўпхад дейилади.

Мисоллар. а) $f(x) = 3x^3 - 2x^2 + 6$ күпхад Q сонлар майдонида берилган учинчи даражали күпхаддир;

б) $f(x) = \sqrt{3}x^7 - 0,8x^4 + \pi x^3 + x$ ҳақиқий сонлар майдонида берилган күпхаддир;

в) $f(x) = x^{10} - (1 - 3i)x^5 + ix^3 + (1+i)x^2 + \frac{1}{2}$ комплекс сонлар майдонида берилган күпхаддир;

г) $T_1(x) = 2^x + 2^{-x} + \log_2 x$ ва $T_2(x) = \sin x + 3 \cos x + 5 \operatorname{tg} x$ каби ифодалар x ўзгарувчига нисбатан трансцендент амалларни ўз ичига олгани учун күпхад эмас.

Маълумки, күпхадлар берилишига кўра бир ўзгарувчили ва кўп ўзгарувчили күпхадларга ажралади.

70-таъриф. 1) Агар (2) нинг барча коэффициентлари ва $a_n = 0$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ ноль күпхад дейилади ва $f(x) \equiv 0$ кўрининшида ёзилади. Агар $f(x)$ күпхад x нинг барча қийматларида a га тенг бўлса, у ҳолда $f(x) = a$ дейилади;

2) Агар $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_n$ ва $\varphi(x) = b_0 x^n + b_1 x^{n-1} + \dots + b_n$ күпхадлар учун $a_0 = b_0$, $a = b_1, \dots, a_n = b_n$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ ва $\varphi(x)$ айнан тенг күпхадлар дейилади.

3) Агар (2) да $a_0 \neq 0$, $n = 0$ бўлиб, $f(x) = a_0 x^0 = a_0$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ ни нолинчи даражали ($\deg f = 0$) деб аталади.

3') Р сонли майдонда $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$ (2) ва $\varphi(x) = b_0 x^n + \dots + b_n$ (3) күпхадлар берилган ва $\overline{f(x)}$ ва $\overline{\varphi(x)}$ бу күпхадларнинг функционал аниқламаси бўлсин дейлик.

81-теорема. Берилган Р да аниқланган $f(x)$ ва $\varphi(x)$ күпхадлар учун

$$f(x) = \varphi(x) \Leftrightarrow \overline{f(x)} = \overline{\varphi(x)}$$

бўлади.

Исботи. Теорема шартига кўра $f(x)$ ва $\varphi(x)$ лар Р да аниқланган күпхадлар бўлиб, $\overline{f(x)}$ ва $\overline{\varphi(x)}$ лар эса уларни аниқловчи функциялардир. Агар $f(x) = \varphi(x)$ бўлсин десак, у ҳолда (3') га асосан ва $f(x)$ ва $\varphi(x)$ күпхад бўлганлиги учун $\overline{f(x)} = \overline{\varphi(x)}$ бўлади. $f(x)$ ва $\varphi(x)$ лар ноль бўлмаган

$(\deg f = n)$ даражалари күпхадлар бўлсин дейлик, $f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_n$; $\varphi(x) = b_0x^n + b_1x^{n-1} + \dots + b_n$ бўлсин, у ҳолда $f(x) = \varphi(x)$ эканидан $a_i = b_i \wedge i = \overline{1, n}$

(4) бўлиб, $\forall x_0 \in P$ учун $\overline{f(x_0)} = a_0x_0^n + a_1x_0^{n-1} + \dots + a_n$; $\overline{\varphi(x_0)} = b_0x_0^n + b_1x_0^{n-1} + \dots + b_n$ бўлиб, (4) га асосан $\overline{f(x)} = \overline{\varphi(x)}$ бўлади. Бундан $f = \varphi \Rightarrow \overline{f} = \overline{\varphi}$ экани келиб чиқади. $\overline{f} = \overline{\varphi}$ бўлсин дейлик, у ҳолда ихтиёрий $x_0 \in P$ учун $f(x_0) = a_0x_0^n + a_1x_0^{n-1} + \dots + a_n$ ва $\varphi(x_0) = b_0x_0^n + b_1x_0^{n-1} + \dots + b_n$, у ҳолда, (4) га асосан $f(x_0) = \varphi(x_0)$ ва $h(x_0) = f(x_0) - \varphi(x_0) = 0$ бўлиб, P да $h(x)$ кўпхад ноль кўпхадга айтиданади. Бундан $\overline{f} = \overline{\varphi} \Rightarrow f = \varphi$ экани келиб чиқади. Демак, $f = \varphi \Leftrightarrow \overline{f} = \overline{\varphi}$

Мисол. $f(x) = x^3 - 4x + 2x^2 + 1$ ва $\varphi(x) = -4x + 2x^2 + x^3 + 1$ кўпхадлар ўзаро тенг кўпхадлардир. $f(a, b) = (a^2 + 3ab)(2a^3 - 2a)$ кўпхадли ифода берилган бўлсин дейлик ва $f(a, b)$ да тегишли амалларни кетма-кет бажариш натижасида $f(a, b) = 2a^5 + 6a^4b - 2a^3b - 6a^2b^2$ кўпхадни ҳосил қиласиз.

Агар берилган ифодада қатнашаётган амалларни бажариш натижасида яна ҳам содда ифодага эга бўлинса, у ҳолда ҳосил бўлган натижага берилган ифоданинг айнан алмаштирилган натижаси дейилади.

71- таъриф. Агар кўпхад ўзаро ўхшиаш бўлмаган бирхадлар йигиндиси ёрдамида берилган бўлса, у ҳолда у каноник кўринишда берилган кўпхад дейилади.

Кўпхадлар берилиши жиҳатидан турли хил бўлиши мумкин. Агар кўпхадда қатнашаётган ўзгарувчилар сони икки ва ундан ортиқ бўлса, у ҳолда бундай кўпхадларнинг ичидаги симметрик кўпхадларни ўрганишнинг ўзига хос муҳим томонлари мавжуд.

72- таъриф. Агар $T(x, y, \dots, z)$ кўпхадда қатнашаётган x, y, \dots, z ўзгарувчиларнинг ўринларини ихтиёрий тарзда алмаштирасак ҳам ўзгармаса, у ҳолда бундай кўпхад симметрик кўпхад дейилади.

Мисол. $f(x, y) = 2x^4 + 7x^3y + 9x^2y^2 + 7xy^3 + 2y^4$ симметрик кўпхаддир.

Ушбу

$$P(x, y, \dots, z) = \sum_{i=1}^n A_i x^{k_i} y^{l_i} \dots z^{q_i} \quad (3)$$

күпхадда $k_i + l_i + \dots + q_i = n_i \wedge i = \overline{1, n}$ ларнинг ичида энг каттаси $P(x, y, \dots, z)$ нинг даражаси дейилади, агар $k_i + l_i + \dots + q_i = n_i \wedge i = \overline{1, n}$ бўлса, у ҳолда $P(x, y, \dots, z)$ n -даражали бир жинсли күпхад дейилади.

Мисол. $P(x, y) = 5x^3y^2 + 4xy^4 - 6x^2y^3 + 3x^4y$ күпхад 5 -даражали бир жинсли күпхаддир.

82-теорема. Агар даражаси k га тенг бўлган бир жинсли $f(x, y, \dots, z)$ күпхаднинг x, y, \dots, z ўзгарувчи-ларини t_x, t_y, \dots, t_z га алмаштирилса, бу күпхад t^k кўпайтувчиларга эга бўлади: $f(tx, ty, \dots, tz) = t^k f(x, y, \dots, z)$.

Исботи. Берилган $f(x, y, \dots, z) = \sum_{i=1}^n A_i x^{k_i} y^{l_i} \dots z^{q_i}$ күпхад бир жинсли бўлганлиги учун $k_i + l_i + \dots + q_i = k \wedge i = \overline{1, n}$.

Энди күпхаднинг ушбу $A_1 x^{k_1} y^{l_1} \dots z^{q_1}$ айрим ҳади-ни олиб, унданни x, y, \dots, z ни tx, ty, \dots, tz га алмаштирасак, у ҳолда

$$A_1 (xt)^{k_1} \cdot (ty)^{l_1} \dots (tz)^{q_1} = t^k A_1 x^{k_1} y^{l_1} \dots z^{q_1}$$

келиб чиқади, чунки $k_1 + l_1 + \dots + q_1 = k$. Бундан кўпхаддаги ҳар бир ҳад t^k кўпайтувчига эга бўлади, демак, $f(x, y, \dots, z)$ бир жинсли бўлгани учун t^k ҳамма ҳадларнинг умумий кўпайтувчиси бўлиб қолади. Шу билан теорема исбот қилинди.

Мисол. $f(x, y, z) = axy + byz + cxz$ бўлсин, у ҳолда $f(tx, ty, tz) = t^2(axy + byz + cxz)$ бўлади.

Кўпхадларнинг бериллиши ўзига хос аҳамиятга эга:

1. $f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$ кўпхад x ўзгарувчи даражасининг пасайиб бориш тартибида берилган;

2. $\phi(x) = a_0 + a_1 x + a_2 x^2 + \dots + a_n x^n$ кўпхад x нинг даражаси ошиб бориш тартибида берилган;

3. $f(x, y, z) = ax^3 + dx^2y + fx + by^3 + cyz^2 + ky + cz^3 +$
 $+ l$ лексикографик ҳолатида берилган күпхад;
4. $P(x, y, \dots, z) = P_n(y, \dots, z)x^n + P_{n-1}(y, \dots, z)x^{n-1} +$
 $+ \dots + P_0(y, \dots, z)$ күпхад бир ўзгарувчининг дара-
 жаси пасайиб бориши тартибида ёзилган;
5. $P(x, y) = (a_{11}x^2 + a_{12}xy + a_{22}y^2) + (a_1x + a_2y) + a_0$
 күпхадда аргументлар бир жинсли тартибида жойлашган.

2- §. КҮПХАДЛАР УСТИДА АМАЛЛАР

P сонли майдонда аниқланган

$$f(x, y, \dots, z) = \sum_{i=0}^n A_i x^{k_i} y^{l_i} \dots z^{q_i}$$

ва

$$\varphi(x, y, \dots, z) = \sum_{i=0}^n B_i x^{k_i} y^{l_i} \dots z^{q_i}$$

күпхадлар берилган бўлсин.

73- таъриф. P сонли майдонда аниқланган $f(x, y, \dots, z)$ ва $\varphi(x, y, \dots, z)$ күпхадларнинг иғиндиси ва кўпайтмаси деб $f(x, y, \dots, z) + \varphi(x, y, \dots, z)$ ва $f(x, \dots, z) \cdot \varphi(x, y, \dots, z)$ күпхадларга айтилади, бунда

$$f(x, y, \dots, z) + \varphi(x, y, \dots, z) = \sum_{i=0}^n A_i x^{k_i} y^{l_i} \dots z^{q_i} + \\ + \sum_{i=0}^n B_i x^{k'_i} y^{l'_i} \dots z^{q'_i}$$

бўлиб, мос ҳадлар коэффициентларининг иғиндиси олиниб, сўнгра уни каноник кўринишга келтирилади, кўпайтмасида $f \neq 0$, $\varphi \neq 0$ бўлса,

$$f \cdot \varphi = A_1 B_1 x^{k_1+k'_1} y^{l_1+l'_1} \dots z^{q_1+q'_1} + A_2 B_1 x^{k_2+k'_1} y^{l_2+l'_1} z^{q_2+q'_1}$$

бўлади.

Бу юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, агар $\deg f > \deg \varphi$ бўлса, у ҳолда $\deg(\varphi + f) \leq \deg f$ ва $\deg(f \cdot \varphi) \leq \deg f + \deg \varphi$ бўлади.

74- таъриф. Агар P сонли майдонда берилган

$$P(x, y, \dots, z) = \sum_{i=0}^n A_i x^{k_i} y^{l_i} \dots z^{q_i}$$

күпхад учун

$$P(x, y, \dots, z) = \sum_{i=0}^n (-A_i x^{k_i} y^{l_i} \dots z^{q_i})$$

күпхад мавжуд бўлса, у ҳолда — $P(x, y, \dots, z)$ күпхад $P(x, y, \dots, z)$ га қарама-қарши кўпхад дейилади.

83-теорема. Қаноник кўринишдаги иккита нолдан фарқли кўпхаднинг:

1) кўпайтмаси ҳам нолдан фарқли бўлади;

2) кўпайтувчилардан бирни бирхад бўлмаса, у ҳолда кўпайтма кўпхадда ҳеч бўлмагандаги иккита ҳад бўлади;

3) кўпайтма кўпхаднинг даражаси кўпайтувчи кўпхадлар даражаларининг йигиндисига тенг бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра

$$f(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_n$$

ва

$$\varphi(x) = b_0 x^m + b_1 x^{m-1} + \dots + b_m$$

кўпхадлар берилган ҳамда $b_0 \neq 0$, $a_0 \neq 0$ бўлсин, у ҳолда $f \cdot \varphi \neq 0$ бўлади. Бундан 1) нинг исботи келиб чиқади.

Кўпайтувчи кўпхадлардан ҳеч бирининг бирхад бўла олмаслиги кўпайтмада ҳеч бўлмагандаги камидаги иккита ҳад бўлишини таъминлайди.

Шартга кўра $a_0 \neq 0$, $b_0 \neq 0$ эканлигидан $f(x) \cdot \varphi(x) = a_0 b_0 x^{n+m} + \dots + (a_n b_{m-1} + b_m a_{n-1}) x + a_n b_m$ бўлиб, $a_0 \neq 0$, $b_0 \neq 0$ эканидан $a_0 b_0 \neq 0$ бўлади, бундан $\deg(f\varphi) = m+n = \deg f + \deg \varphi$ бўлади. Шу билан теорема исботланади.

Кўпхадни қўшиш ва кўпайтириш амаллари қўйндаги хоссаларга эга:

$$\forall R(x), T(x), Q(x), -R(x) \in P:$$

$$1^\circ. R + T \equiv T + R.$$

$$2^\circ. (R + T) + Q \equiv R + (T + Q).$$

$$3^\circ. (-R) + R \equiv R + (-R) \equiv 0.$$

$$4^\circ. R \cdot T \equiv T \cdot R.$$

$$5^\circ. (R \cdot T) \cdot Q \equiv R \cdot (T \cdot Q).$$

$$6^\circ. (R + T) \cdot Q \equiv R \cdot Q + TQ \wedge QR + QT.$$

Бу хоссаларни бевосита юқорида күриб ўтилган маълумотларга таяниб исботлаш мумкин.

Кўпҳадларни кўпайтиришнинг ўзига хос томонлари мавжуд бўлиб, уни соддалаштириш мақсадида қуйидаги схематик кўринишни келтирамиз: $f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_n$ ни $\varphi(x) = b_0x^m + b_1x^{m-1} + \dots + b_m$ га кўпайтириш схемаси:

	$f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n$
b_0x^m	$a_0b_0x^{n+m} + a_1b_0x^{n+m-1} + \dots + a_{n-1}b_0x^{n+1} + a_nb_0x^m$
b_1x^{m-1}	$a_0b_1x^{n+m-1} + \dots + a_nb_1x^{n-1}$
\vdots	\vdots
b_m	$\dots \dots \dots a_{n-1}b_mx + a_nb_m$
$f \cdot \varphi$	$a_0b_0x^{n+m} + (a_1b_0 + a_0b_1)x^{n+m-1} + \dots + (a_nb_{m-1} + a_{n-1}b_m)x + a_nb_m$

Мисоллар. 1. $f(x, a) = 4x^3 - 4ax^2 - 5a^2x - 8a^3$ ва $\varphi(x, a) = -x^3 + 2x^2 + 2a^2x + 4a^3$, $\psi(x, a) = 5x^3 - 5ax^2 + 9a^3$ кўпҳадлар берилган. $T(x, a) = f(x, a) + \varphi(x, a) - \psi(x, a)$ кўпҳадни топинг.

Ечиш. Қуйидаги схематик қўшишга асосан:

	$f(x, a)$	$4x^3$	$-4ax^2$	$-5a^2x$	$-8a^3$
	$\varphi(x, a)$	$-x^3$	$+2x^2$	$+2a^2x$	$+4a^3$
+	$-\psi(x, a)$	$-5x^3$	$+5ax^2$		$-9a^3$
	$T(x, a)$	$= -2x^3$	$+(a+2)x^2$	$-3a^2x$	$-13a^3$

2. $f(x, a) = x^4 - 3a^2x^3 + 2xa^3 - a^4$ ва $\varphi(x, a) = 2x^3 + x^2a - 3a^3$ кўпҳадларнинг кўпайтмасини топинг.

Ечиш. $f(x, a) \cdot \varphi(x, a)$ ни топиш учун юқорида келтирилган кўпайтириш услубидан фойдаланамиз:

$\varphi(x, a)$	$f(x, a) = x^4 - 3x^3a^2 + 2xa^3 - a^4$
$2x^3$	$2x^7 - 6x^6a^2 + 4x^4a^3 - 2x^3a^4$
x^2a	$x^6a - 3x^5a^3 + 2x^3a^4 - x^2a^5$
$-3a^3$	$-3x^4a^3 + 9x^3a^5 - 6xa^6 + 3a^7$
$f \cdot \varphi =$	$2x^7 - (6a^2 - a)x^6 - 3x^5a^3 + x^4a^3 + 9x^3a^5 - x^2a^5 - 6xa^6 + 3a^7$

3- §. ҚИСҚА КҮПАЙТИРИШ ФОРМУЛАЛАРИ ВА НЬЮТОН БИНОМИ

Күпхадларни күпайтириш ёки тенглама ва тенгсизликтерни ечиш жараёнида тайёр формулалардан унумли фойдаланиш математиканы ўрганишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу формулалар математикада қисқа күпайтириш формулалари номи билан машҳурдир:

- $(x + y)(x + y) = (x + y)^2 = x^2 + 2xy + y^2.$
- $(x - y)(x - y) = (x - y)^2 = x^2 - 2xy + y^2.$
- $(x - y)(x + y) = x^2 - y^2.$
- $(x + y)^3 = x^3 + 3x^2y + 3xy^2 + y^3.$
- $(x - y)^3 = x^3 - 3x^2y + 3xy^2 - y^3.$
- $(x - y)(x^2 - xy + y^2) = x^3 - y^3.$
- $(x + y)(x^2 - xy + y^2) = x^3 + y^3.$
- $(x + a)(x + b) = x^2 + (a + b)x + ab.$
- $(x + a)(x + b)(x + c) = x^3 + (a + b + c)x^2 + (ab + ac + bc)x + abc.$
- $(x_1 + x_2 + \dots + x_n)^2 = x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2 + 2(x_1x_2 + x_1x_3 + \dots + x_{n-1}x_n).$

$f(x, y) = x^{n-1} + x^{n-2}y + x^{n-3}y^2 + \dots + xy^{n-2} + y^{n-1}$ ни
 $\varphi(x, y) = x - y$ га күпайтириш талаб қилинаётган бўлсин,
у ҳолда

	$x^{n-1} + x^{n-2}y + x^{n-3}y^2 + \dots + xy^{n-2} + y^{n-1}$
x	$x^n + x^{n-1}y + x^{n-2}y^2 + \dots + x^2y^{n-2} + xy^{n-1}$
$-y$	$-x^{n-1}y - x^{n-2}y^2 - \dots - \dots - xy^{n-1} - y^n$

яъни $(x - y)(x^{n-1} + x^{n-2}y + x^{n-3}y^2 + \dots + xy^{n-2} + y^{n-1}) = x^n - y^n$

Буни қисқача

$$(x - y) \sum_{i=1}^n x^{n-i} y^{i-1} = x^n - y^n$$

кўринишда ёзиш мумкин.

Юқорида ҳосил қилинган натижаларга таянган ҳолда қўйидаги тайёр натижаларни ёзиш мумкин:

$$x^{2n} - y^{2n} = (x + y)(x^{2n-1} - x^{2n-2}y + x^{2n-3}y^2 - \dots - y^{2n-1}),$$

$$\begin{aligned} x^6 - y^6 &= (x + y)(x^5 - x^4y + x^3y^2 - x^2y^3 + xy^4 - y^5), \\ x^{2n+1} + y^{2n+1} &= (x + y)(x^{2n} - x^{2n-1}y + x^{2n-2}y^2 - \dots + y^{2n}), \end{aligned}$$

$$x^5 + y^5 = (x + y)(x^4 - x^3y + x^2y^2 - xy^3 + y^4).$$

Ньютон биноми номи билан машҳур бўлган ушбу формула ўринлидир:

$$\begin{aligned} (a + b)^n &= a^n + C_n^1 a^{n-1} b + C_n^2 a^{n-2} b^2 + C_n^3 a^{n-3} b^3 + \dots \\ &\quad + C_n^n b^n. \end{aligned}$$

Исботи. Бу ёйилма ҳақиқатан ҳам икки ҳад йигинди сининг n -даражаси $(a + b)^n$ ни беришини кўрсатамиз. Бунинг учун математик индукция усулидан фойдаланамиз.

$n = 1$ бўлганда $(a + b)^1 = (a + b)^1 = a + b$ ўринли.

$n = k$ бўлганда $(a + b)^k = C_k^0 a^k + C_k^1 a^{k-1} b + \dots + C_k^k b^k$ ўринли деб, у $n = k + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз.

Бунда

$$(a + b)^n = (a + b)^k (a + b) = (a + b) \sum_{i=0}^k C_k^i a^{k-i} b^i$$

бўлиб,

	$C_k^0 a^k + C_k^1 a^{k-1} b + \dots + C_k^{k-1} ab^{k-1} + C_k^k b^k$
a	$C_k^0 a^{k+1} + C_k^1 a^k b + \dots + C_k^{k-1} a^2 b^{k-1} + C_k^k a b^k$
b	$+ C_k^0 a^k b + \dots + C_k^{k-1} ab^k + C_k^k b^{k+1}$

$$\boxed{C_k^0 a^{k+1} + (C_k^0 + C_k^1) a^k b + \dots + (C_k^{k-1} + C_k^k) a b^k + C_k^k b^{k+1}}$$

ҳосил бўлади ҳамда $C_k^{k-1} + C_k^k = C_{k+1}^k$; $C_k^0 = C_{k+1}^0$; $C_k^k = C_{k+1}^{k+1}$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда

$$(a+b)^{k+1} = C_{k+1}^0 a^{k+1} + C_{k+1}^1 a^k b + \dots + C_{k+1}^{k+1} b^{k+1}$$

ҳосил бўлиб, формула $n = k + 1$ учун ҳам ўринли экани келиб чиқади.

Демак,

$$(a+b)^n = C_n^0 a^n + C_n^1 a^{n-1} b + C_n^2 a^{n-2} b^2 + \dots + C_n^n b^n = \sum_{i=0}^n C_n^i a^{n-i} b^i$$

кўринишидаги бином ёйилмаси тўғри экан.

Агар $a = b = 1$ бўлса, у ҳолда

$$2^n = \sum_{i=0}^n C_n^i$$

яъни бином ёйилмаси коэффициентларининг йигиндиси 2^n га тенг. Агар $n - i = \alpha$; $i = \beta$ деб ва $\alpha + \beta = n$ ни ҳисобга олиб, юқорида келтирилган формулага қўлласак, у ҳолда

$$(a+b)^n = \sum_{i=0}^n C_n^i a^{n-i} b^i = \sum_{\substack{\alpha, \beta=0 \\ (\alpha+\beta=n)}} \frac{n!}{\alpha! \beta!} a^\alpha b^\beta$$

кўринишидаги формула ҳосил бўлиб, бу формула биномиал коэффициентларнинг такрорланувчи ўрин алмашгириш билан ифодаланган кўриниши бўлади.

Бу қоидани m та қўшилувчининг n - даражаси учун ҳам ёзиш мумкин:

$$\underbrace{(a+b+\dots+c)}_m^n = \sum_{\substack{\alpha, \beta, \dots, \gamma=0 \\ \alpha+\beta+\dots+\gamma=n}} \frac{n!}{\alpha! \beta! \dots \gamma!} a^\alpha b^\beta \dots c^\gamma$$

Энди бином формуласининг айрим хоссаларини кўриб чиқайлик.

- 1) $(a + b)^n$ нинг ёйилмасида $(n + 1)$ та ҳад бўлади;
- 2) Ёйилмада биринчи ҳаднинг даражалари юқоридан пастга камайиб борса, иккинчи ҳаднинг даражалари ортиб боради;
- 3) Бином ёйилмасидаги ҳадлар коэффициентларининг йифиндиси 2^n га teng;
- 4) Бином ёйилмасининг бошидан ва охиридан баробар узоклика турган ҳадларининг коэффициентлари ўзаро teng бўлади;
- 5) Агар бином даражаси тоқ бўлса, бином ёйилмасида иккита, агар жуфт бўлса, битта энг катта коэффициентли ҳад бўлади.

Бином ёйилмасида исталган ҳаднинг ишораси, коэффициенти ёки даражасини аниқлаш учун умумий ҳад формуласи деб аталадиган

$$T_{k+1} = C_n^k a^{n-k} b^k$$

формуладан фойдаланилади.

Мисол ва масалалар ечиш

Мисоллар. 1. $(x+2)^5$ ёйилманинг учинчи ҳадини топинг.

$$Echiish. T_{2+1} = C_5^2 x^3 2^2 = 10 \cdot 2^2 x^3 = 40x^3.$$

Энди айнан алмаштиришларни кўриб ўтамиш.

$$2. (x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2)(a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2) - (a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_n x_n)^2$$

ни айнан алмаштиринг.

Ечиш. Бунда

$$(x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2)(a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2)$$

кўпайтмада биринчи қавс ичидаги ҳар бир қўшилувчини иккинчи қавс ичидаги қўшилувчиларга бирма-бир кўпайтириб, натижаларни қўшсак, у ҳолда $a_i^2 x_j^2 \wedge i = \overline{1, n}, j = \overline{1, n}$ кўринишидаги ҳадлар йифиндиси ҳосил бўлади, $(a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_n x_n)^2$ ни очиб чиқсак, $a_1^2 x_1^2 + a_2^2 x_2^2 + \dots + a_n^2 x_n^2$ билан $2(x_1 x_2 a_1 a_2 + \dots + a_1 a_3 x_1 x_3 + \dots + a_n a_{n-1} x_{n-1} x_n)$ кўринишидаги ифода йифиндиси ҳосил бўлади. Топилган натижаларни ўзининг ўрнига қўйиб, теги ц-

ли амалларни бажаргындан сўнг, натижани қуйидаги кўришида ёза оламиш:

$$(x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2)(a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2) - (a_1 x_1 + \dots + a_n x_n)^2 = (a_2 x_1 - a_1 x_2)^2 + (a_3 x_1 - a_1 x_3)^2 + \dots + (a_n x_{n-1} - a_{n-1} x_n)^2.$$

Бу натижа Лагранж айниятни деб аталади.

3. $(a+b+c)(a+b-c)(a+c-b)(b+c-a)$ ни соддалаштиринг.

Е ч и ш . $(a+b+c)(a+b-c)(a+c-b)(b+c-a) = [(a+b)+c][(a+b)-c][c+(a-b)][c-(a-b)] = [(a+b)^2 - c^2][c^2 - (a-b)^2] = 2a^2b^2 + 2a^2c^2 + 2b^2c^2 - a^4 - b^4 - c^4.$

4. $(ax+by+cz+dt)^2 + (bx-ay+dz-ct)^2 + (cx-dy-az+bt)^2 + (dx+cy-bz-at)^2$ ни соддалаштиринг.

Е ч и ш . $(a^2x^2 + b^2y^2 + c^2z^2 + d^2t^2 + 2abxy + 2acxz + 2adtx + 2bcyz + 2bdyt + 2cdzt) + (b^2x^2 + a^2y^2 + d^2z^2 + c^2t^2 - 2abxy + 2bdxz - 2bcxt - 2adyz + 2acyt - 2cdzt) + (c^2x^2 + d^2y^2 + a^2z^2 + b^2t^2 - 2cdxy - 2acxz + 2bcxt + 2adyz - 2bdyt - 2abzt) + (d^2x^2 + c^2y^2 + b^2z^2 + a^2t^2 + 2cdxy - 2bdxz - 2adxt - 2bcyz - 2acyt + 2abzt).$

Энди ўхшаш ҳадларни ихчамлаб, қолган ифодани гуруҳлаш усулидан фойдаланиб кўпайтувчиларга ажратсан, натижада берилган йифинди $(a^2 + b^2 + c^2 + d^2)(x^2 + y^2 + z^2 + t^2)$ кўпайтмага тенг эканини кўриш мумкин. Бу тенглик Эйлер айниятни номи билан машҳурдир.

5. $P(x) = (x+1)(x+2)(x+3)(x+4) + 1$ ни тўла квадрат шаклида тасвириланг.

Е ч и ш . Берилған кўпайтмани иккитадан қилиб шундай гуруҳлаймизки, натижада ҳосил бўладиган квадрат учҳадлар кўпайтмасининг иккинчи ҳади $5x$ бўлсин, яъни:

$$P(x) = [(x+1)(x+4)][(x+2)(x+3)] + 1 = (x^2 + 5x + 4)(x^2 + 5x + 6) + 1 = (x^2 + 5x)^2 + 10(x^2 + 5x) + 25 = (x^2 + 5x + 5)^2.$$

6. $T(x) = x^3 - 3x^2 + 5x - 15$ кўпҳадни кўпайтувчиларга ажратинг.

Е ч и ш : $T(x)$ ни кўпайтувчиларга ажратишда гуруҳлаш усули қулагай:

$$T(x) = (x^3 - 3x^2) + (5x - 15) = x^2(x - 3) + 5(x - 3) = = (x - 3)(x^2 + 5).$$

7. $a^3 + b^3 + c^3 - 3abc$ ни кўпайтувчиларга ажратинг.

Е ч и ш . Бунинг учун берилган ифодага $3ab(a+b)$ ни қўшиб, айрамиз:

$$a^3 + b^3 + c^3 - 3abc = a^3 + b^3 + 3ab(a+b) + c^3 - 3abc - 3ab(a+b) = (a+b)^3 + c^3 - 3ab(a+b+c) = (a+b+c)[(a+b)^2 - c(a+b)^2 + c^2] - 3ab$$

$$(a+b+c) = (a+b+c)(a^2 + b^2 + c^2 - ab - ac - bc).$$

8. $f(x, y, z) = xy^2 + xz^2 + yx^2 + yz^2 + zx^2 + zy^2$ симметрик күпхадни симметрик функция күринишида тасвирланг.

Ечиш. $f(x, y, z) = xy^2 + xz^2 + yx^2 + yz^2 + zx^2 + zy^2$ ни $(x+y+z)(xy+xz+yz) = x^2y + x^2z + xyz + xy^2 + xyz + y^2z + xyz + xz^2 + yz^2$

ифода билан таққосласак, З xyz ортиқча экани күриниб турибди. Агар $t_1 = x + y + z$; $t_2 = xy + xz + yz$; $t_3 = xyz$ алмаштиришлар бажарсак, у ҳолда $f(x, y, z) = t_1t_2 - 3t_3$ күринишидаги ифода ҳосил бўлади.

9. $f(x) = x^4 - x^3 - x^2 + 2x - 2$ күпхадни R да кўпайтувчиларга ажратинг.

Ечиш. Бунинг учун номаълум коэффициентларни киритиш усулидан фойдаланамиз, яъни

$f(x) = x^4 - x^3 - x^2 + 2x - 2 = (x^2 + ax + b)(x^2 + cx + d)$ ни ёзиб икки күпхаднинг тенглик шартидан фойдаланамиз. Бунда қавсларни очиб, сўнгра коэффициентларни тенглаштирамиз:

$$\begin{cases} a + c = -1, \\ b + ac + d = -1, \\ ad + bc = 2, \\ bd = -2 \end{cases}$$

система ҳосил бўлиб, бундан $a = 0$; $b = -2$; $c = -1$; $d = 1$ ва $a = -1$; $c = 0$; $d = -2$ қийматларни аниқлаймиз. Демак, $f(x) = x^4 - x^3 - x^2 + 2x - 2 = (x^2 - 2)(x^2 - x + 1)$.

Мустақил ечиш учун масала ва мисоллар

Куйидаги күпхадларни кўпайтувчиларга ажратинг.

$$1. f(x) = x^4 - 1.$$

$$2. f(x) = x^3 + x - 2.$$

$$3. f(x) = x^3 - 9x^2 + 23x + 15.$$

$$4. f(x) = (x - 1)^3 + (2x + 3)^3 - 27x^3 + 8.$$

$$5. f(x) = x^4 + 5x^3 + 4x^2 - 24x - 24.$$

$$6. f(x) = x^5 + 4x^4 - 6x^3 - 24x^2 - 27x - 108.$$

$$7. f(x) = x(x - 1)(x - 2)(x - 3) - 15.$$

$$8. f(x) = (x+1)(x+2)(x+3)(x+4) - 3.$$

$$9. f(x) = (x-4,5)^4 + (x-5,5)^4 - 1.$$

$$10. f(x) = (x+3)^4 + (x+5)^4 - 16.$$

4-§. КҮПХАДЛАРНИНГ БҮЛИНИШИ

75-тәъриф. P сонли майдонда берилган $F(x, y, \dots, z)$ ва $Q(x, y, \dots, z)$ күпхадлар учун

$$F(x, y, \dots, z) = Q(x, y, \dots, z) T(x, y, \dots, z) \quad (1)$$

тенгликни қаноатлантирувчи $T(x, y, \dots, z)$ мавжуд бўлса, у ҳолда $T(x, y, \dots, z)$ ва $Q(x, y, \dots, z)$ күпхадлар $F(x, y, \dots, z)$ күпхаднинг бўлувчилари дейилади.

Агар берилган P майдондан олинган $F(x, y, \dots, z)$ күпхад учун $a \in P$, $a \neq 0$ мавжуд бўлиб, $F(x, y, \dots, z) = a \left[\frac{1}{a} F(x, y, \dots, z) \right]$ бўлса, у ҳолда a сон күпхаднинг бўлувчисидир. Коэффициентлари берилган күпхад коэффициентларидан нолга тенг бўлмаган кўпайтивчи билан фарқ қиласиган ҳар қандай кўпхад берилган кўпхаднинг тривиал бўлувчилари, бошқа хил бўлувчилари тривиал бўлмаган бўлувчилар дейилади.

Мисол. $f(x, y) = x^4 - y^4$ кўпхаднинг тривиал бўлмаган бўлувчилари: $x - y$, $x^2 - y^2$, $x^2 + y^2$, $x^3 + x^2y + xy^2 + y^3$, $x^3 - x^2y + xy^2 - y^3$.

Ҳақиқатан ҳам, $x^4 - y^4 = (x - y)(x + y)(x^2 + y^2) = (x^2 - y^2)(x^2 + y^2) = (x + y)(x^3 - x^2y + xy^2 - y^3) = (x - y)(x^3 + x^2y + xy^2 + y^3)$.

84-теорема. Агар $F(x, y, \dots, z)$ кўпхад $T(x, y, \dots, z) \neq 0$ кўпхадга бўлинса, у ҳолда битта ва фақат битта бўлинма кўпхад мавжууд.

Исботи. Теорема шартига кўра $F = T \cdot Q$ мавжуд, $Q(x, y, \dots, z)$ нинг ягона эканлигини кўрсатамиз. Фараз қиласиган, бу ҳолда $Q(x, y, \dots, z)$ ва $Q_2(x, y, \dots, z)$ бўлинмалар мавжуд бўлиб, $Q_1 \neq Q_2$ бўлсин, у ҳолда теореманинг шартига кўра $F = Q_1 T$; $F = Q_2 T$ (1) бўлиб, бундан $TQ_1 = TQ_2$ эканидан $T(Q - Q_2) = 0$ (2) бўлади. Фаразга кўра $Q_1 \neq Q_2$ бўлгани учун (2)дан $T = 0$ экани келиб чиқади. Бу ҳолнинг бўлиши мумкин эмас, демак, теорема исбот бўлди.

Рационал коэффициентли кўпхадларда бўлиш амали ҳар гаёт ҳам бажарилавермайди. Масалан, F нинг даражаси

$\deg F < \deg Q$ бўлса, у вақтда $T \neq 0$ нинг ҳар қандай қийматида ҳам (1) айният ўринли бўлмайди, чунки $\deg(T \cdot Q) \geq \deg Q$, лекин $\deg(T \cdot Q) \neq \deg F$.

Маълумки, P да берилган бир кўпҳад иккинчи кўпҳадга ҳар доим ҳам қолдиқсиз бўлинавермайди. Амалиётда жуда кўп ҳолларда қолдиқ кўпҳад ҳосил бўлади.

85-теорема. P майдонда берилган $f(x)$ ва $\varphi(x) \neq 0$ кўпҳадлар учун

$$f(x) = \varphi(x)g(x) + r(x) \quad (3)$$

ни қаноатлантирувчи битта ва фақат битта $g(x)$ ва $r(x)$ кўпҳадлар мавжуд бўлиб, $\deg r < \deg \varphi$ ёки $r(x) \equiv 0$ бўлади.

Исботи. $f(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$ ва $\varphi(x) = b_m x^m + b_{m-1} x^{m-1} + \dots + b_1 x + b_0$ кўпҳадлар берилган бўлсин: агар $m > n$ бўлса, у ҳолда $g(x) \equiv 0$ ва $r(x) \equiv f(x)$ бўлгандагина (3) айният ўринли бўлади. Агар $n \geq m$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ ни $\varphi(x)$ га бўлиш натижасида

$$\begin{aligned} f(x) - \frac{a_n}{b_m} x^{n-m} \varphi(x) &\equiv a'_{n-1} x^{n-1} + a'_{n-2} x^{n-2} + \\ &+ \dots + a_n \end{aligned} \quad (4)$$

ҳосил бўлади, бунда

$$a'_{n-1} = a_{n-1} - \frac{a_n}{b_m} b_{m-1}.$$

Бўндан $f(x) = a_n b_m^{-1} x^{n-m} \varphi(x) + R(x)$ бўлиб, бу ерда $R(x) = a'_{n-1} x^{n-1} + a'_{n-2} x^{n-2} + \dots + a'_0$ бўлади. Бу ерда $\deg R = n_1$, $n_1 = n - 1$ ва $a'_0 \neq 0$ бўлиб, $n_1 \geq m$ бўлса, у ҳолда $f(x)$ билан қандай иш кўрган бўлсан, $R(x)$ билан ҳам шундай иш кўриб, $f(x) = [a_n b_m^{-1} x^{n-m} + a'_{n_1} b_m^{-1} x^{n_1-m}] \times \times \varphi(x) + R'(x)$ натижага эришамиз. Қолдиқда m дан паст даражали кўпҳад ҳосил бўлгунча бўлиш ишини давом эттирамиз. Бу жараён бевосита $f(x) = \varphi(x)g(x) + r(x)$ га келтиради.

Энди $g(x)$ ва $r(x)$ нинг ягоналигини кўрсатамиз. Фараз қилайлик, $g(x)$ ва $r(x)$ дан бошқа $g(x) \neq g_1(x)$ ва $r(x) \neq r_1(x)$ ҳам (3) ни қаноатлантирасин:

$$f(x) = \varphi(x)g(x) + r(x) \text{ ва } f(x) = \varphi(x)g_1(x) + r_1(x), \quad (5)$$

у ҳолда

$$\varphi(x)[g(x) - g_1(x)] = r(x) - r_1(x) \quad (6)$$

бўлиб, $\deg(r - r_1) < \deg \varphi$ бўлгани учун $g(x) \equiv g_1(x)$ бўлиши ва $\varphi(x) \not\equiv 0$ бўлганидан $r(x) \not\equiv r_1(x)$ бўлиши керак, лекин бунинг бўлиши мумкин эмас, демак, қилинган фараз нотўғри. Бундан (3) ни қаноатлантирувчи $g(x)$ ва $r(x)$ нинг ягона эканлиги келиб чиқади.

Мисол., $f(x) = 8x^6 + 8x^5 - 20x^4 + 40x^3 - 50x^2 + 30x - 10$ кўпҳадни $\varphi(x) = 2x^4 + 3x^3 - 4x^2 + 6x - 8$ кўпҳадга бўлгандаги бўлинма ва қолдиқни топинг.

Ечиш.

$$\begin{array}{r} 8x^6 + 8x^5 - 20x^4 + 40x^3 - 50x^2 + 30x - 10 \\ - 8x^6 + 12x^5 - 16x^4 + 24x^3 - 32x^2 \\ \hline - 4x^5 - 4x^4 + 16x^3 - 18x^2 + 30x \\ - 4x^5 - 6x^4 + 8x^3 - 12x^2 + 16x \\ \hline 2x^4 + 8x^3 - 6x^2 + 14x - 10 \\ - 2x^4 + 3x^3 - 4x^2 + 6x - 8 \\ \hline 5x^3 - 2x^2 + 8x - 2. \end{array}$$

Демак, $g(x) = 4x^2 - 2x + 1$ ва $r(x) = 5x^3 - 2x^2 + 8x - 2$.

Агар $f(x)$ кўпҳад $\varphi(x)$ кўпҳадга қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда бу $\varphi(x) | f(x)$ кўринишда белгиланади.

Энди кўпҳадларнинг бўлиниши ҳақида қўйидаги хоссаларни келтирамиз.

1°. $\forall f(x), \varphi(x), t(x) \in P : \varphi(x) | f(x) \wedge t(x) | \varphi(x) \Rightarrow \Rightarrow t(x) | f(x)$, яъни $f(x)$ кўпҳад $\varphi(x)$ га, $\varphi(x)$ эса $t(x)$ га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда $f(x)$ кўпҳад $t(x)$ га қолдиқсиз бўлинади.

Исботи. Шартга кўра $\varphi | f \Rightarrow f = \varphi g$ ва $t | \varphi = \operatorname{tg}_1 \Rightarrow \Rightarrow f = \varphi g = \operatorname{tg}_1 g \Rightarrow t | f$.

2°. $\forall f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x), \varphi(x) \in P : \varphi(x) | f_i(x) \wedge t = \overline{1, n} \Rightarrow \varphi(x) | \sum_{i=1}^n f_i(x)$,

яъни $f_i(x) \wedge i = \overline{1, n}$ ларнинг ҳар бирни $\varphi(x)$ га бўлинса, у ҳолда уларнинг йигиндиси ҳам $\varphi(x)$ га бўлинади.

Исботи. Шартга кўра $\varphi | f_i \wedge i = \overline{1, n} \Rightarrow f_i = \varphi g_i \wedge \wedge i = \overline{1, n} \Rightarrow \sum_{i=1}^n f_i = \varphi \sum_{i=1}^n g_i \Rightarrow \varphi | \sum_{i=1}^n f_i$.

3°. $\forall f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x), t(x) \in P : \exists f_l(x) [t(x) | f_l(x)] \Rightarrow$

$\Rightarrow t(x) \mid \prod_{i=1}^n f_i(x)$, яғни $f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)$ ларнине камида бири $t(x)$ га қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда уларнинг кўпайтмаси ҳам $t(x)$ га қолдиқсиз бўлинади.

Бунинг исботи бевосита 2° дан келиб чиқади.

4° $\forall f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x), t(x) \in P$ ва $\forall \varphi_1(x), \varphi_2(x) \dots, \varphi_n(x) \in P: t(x) \mid f_i(x) \wedge i = \overline{1, n} \Rightarrow t(x) \mid \sum_{i=1}^n [f_i(x) \varphi_i(x)]$, яғни $f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)$ лар $t(x)$ га қолдиқсиз бўлиниб, $\varphi_1(x), \varphi_2(x), \dots, \varphi_n(x)$ ихтиёрий кўпхадлар бўлса, у ҳолда $\sum_{i=1}^n f_i(x) \varphi_i(x)$ йигинди $t(x)$ га қолдиқсиз бўлинади.

Исботи. Шартга кўра $f_i = tg_i \wedge i = \overline{1, n}$ бўлгани учун $f_i \varphi_i = tg_i \varphi_i \wedge i = \overline{1, n} \Rightarrow t \mid \sum_{i=1}^n f_i \varphi_i$ бўлади.

5°. Исталган $f(x)$ кўпхад нолинчи даражали кўпхадга бўлинади.

6°. $\forall f(x), t(x) \in P: t(x) \mid f(x) \Rightarrow at(x) \mid f(x) \wedge a \neq 0$.

7°. Агар $f(x)$ ва $t(x)$ кўпхадлар бир-бирига қолдиқсиз бўлинса, у ҳолда улар бир-биридан $a \neq 0$ ўзгармас кўпайтувчи билан фарқ қиласди.

76-таъриф. 1) Агар $f(x)$ ва $\varphi(x)$ кўпхадларнинг умумий бўлувчиси $d(x)$ бу икки кўпхаднинг ҳар бир умумий бўлувчисига бўлинса, у ҳолда $d(x)$ кўпхад $f(x)$ ва $\varphi(x)$ кўпхадларнинг энг катта умумий бўлувчиси дейилади ва $D(f, \varphi) = d(x)$ кўринишидаги белгиланади;

2) Агар $\deg d = 0$ бўлса, $f(x)$ ва $\varphi(x)$ ўзаро туб дейилади;

3) Берилган $f(x)$ ва $\varphi(x)$ кўпхадларнинг энг кичик умумий карралиси деб $K[f(x), \varphi(x)] = \frac{f(x) \cdot \varphi(x)}{d(x)}$ га айтилади.

$f(x) \in P$ ва $a \in P$ берилган бўлсин.

86-теорема: Берилган $f(x)$ кўпхадни $x - a$ иккичадга бўлишидан ҳосил бўлган қолдиқ $f(a)$ га тенг бўлади.

Исботи. Теорема шартидаги бўлувчи $x - a$ биринчи даражали бўлгани учун ҳосил бўладиган $r(x)$ қолдиқ ё нолинчи даражали кўпхад ёки ноль бўлади. $f(x) = (x - a)g(x) + r(x)$ бўлиб, $x = a$ бўлса, $f(a) = (a - a)g(a) + r(a)$ дан $f(a) \equiv r(a)$ бўлади. Шу билан теорема исбот бўлди.

77-таъриф. *Берилган P майдонда аниқланган $F(x)$ кўпхадни шу майдонда аниқланган $f(x)$ ва $\Phi(x)$ кўпхадлар кўпайтмаси шаклида ифодалаши мумкин бўлса, у ҳолда $F(x)$ ни P да кўпайтuvчиларга ажралувчи кўпхад дейилади.*

Мисол. $f(x) = x^5 + 2x^3 + x^2 + x + 1$ ни R да кўпайтuvчиларга ажратинг.

Ечиш. $f(x) = x^5 + 2x^3 + x^2 + x + 1 = x^5 + x^3 + x^2 + x^3 + x + 1 = x^2(x^3 + x + 1) + (x^3 + x + 1) = (x^3 + x + 1)(x^2 + 1)$.

87-теорема. *Берилган P майдонда аниқланган $f(x)$, $\deg f \geq 1$ кўпхадни, шу майдонда тартиби, сон кўпайтuvчиларгача бўлган аниқликда биргина усул билан аниқланган, келтирилмайдиган кўпхадлар*

$f(x) = t_1(x), t_2(x) \dots t_k(x)$ (7) кўпайтмаси шаклида ифодалаши мумкин.

Исботи. $t_1(x), t_2(x), \dots, t_k(x)$ лар P да келтирилмайдиган кўпхадлар. Агар $f(x) \equiv t_1(x)$ бўлса, теорема исбот бўлади. Энди $f(x) \not\equiv t_1(x)$ бўлсин дейлик, у ҳолда $f(x)$ нинг даражасига нисбатан индукцияни татбиқ этамиз. Агар $n = 1$ бўлса, у ҳолда $ax + b$ кўпхад P да келтирилмайдиган бўлгани учун (7) тўғри бўлади. Фараз қиласайлик, даражалари n дан кичик бўлган кўпхадлар учун теорема ўринли бўлсин. Энди n -даражали кўпхадлар учун ҳам теореманинг тўғрилигини кўрсатамиз. Ҳақиқатан ҳам, $f(x)$ келтириладиган бўлса, у ҳолда уни иккита тривиал бўлмаган бўлувчилар кўпайтмаси

$$f(x) = f_1(x) \cdot f_2(x) \quad (\deg f_1 < n \text{ ва } \deg f_2 < n)$$

шаклида ёзиш мумкин.

Фаразга асосан

$$f_1(x) = t_1(x) t_2(x) \dots t_l(x)$$

ва

$$f_2(x) = t_{l+1}(x) \dots t_k(x)$$

шаклида ёзиш мумкин. Бундан

$$f(x) = f_1(x) f_2(x) = t_1(x) \dots t_k(x)$$

ёки

$$f(x) = t_1(x) t_2(x) \dots t_k(x) \quad (8)$$

хосил бўлади. Энди (8) нинг ягона эканини кўрсатамиз. Фараз қиласайлик, $f(x)$ икки усул билан келтирилмайдиган кўпайтвчилар кўпайтмасига ажralган бўлсин:

$$f(x) = t_1(x), t_2(x) \dots t_k(x) \equiv q_1(x) \dots q_l(x), \quad (9)$$

бундан кўриниб турибдики, $q_1(x) \dots g_l(x)$ кўпайтма $t_1(x)$ га бўлинади. Шунинг учун кўпайтувчилардан камидан бирини $t_1(x)$ га бўлинади. Умумийлик учун $q_1(x)$ ни $t_1(x)$ га бўлинади десак, у ҳолда $t_1(x) = c_1 q_1(x)$ бўлиб, сўнгра (9) $t_2(x) \dots t_k(x) \equiv c_1 q_2(x) \dots q_l(x)$ бўлади. Шу жараённи маълум $q_2(x) \dots q_l(x)$ кўпайтувчиларга татбиқ этиш орқа ли шуларнинг ҳар бирига чап томонда айнан teng бўлган кўпҳад тўғри келишини аниқлаш мумкин. Шу билан теорема исбот бўлди.

Бу теоремадан келиб чиқиб, умумий ҳолда

$$f(x) = c t_1^{\alpha_1}(x) t_2^{\alpha_2}(x) t_3^{\alpha_3}(x) \dots t_k^{\alpha_k}(x)$$

кўринишнда ёзиш имкониятига эга бўламиз.

78- таъриф. Агар $f(x)$ кўпҳад $T^\alpha(x)$ га бўлинниб, лекин $T^{\alpha+1}(x)$ га бўлинмаса, $T(x)$ кўпҳад $f(x)$ нинг α каррали кўпайтuvchisi дейилади.

Мисол. $f(x) = x^5 + x^4 + x^3 - x^2 - x - 1$ кўпҳад учун $T(x) = x^2 + x + 1$ кўпҳад икки каррали кўпайтuvchidir, чунки $f(x) = (x^2 + x + 1)^2(x - 1)$.

79- таъриф. Агар x нинг a сон қийматида $F(x)$ кўпҳад нолга айланса, у ҳолда a сон $F(x)$ нинг илдизи дейилади.

Мисол. $f(x) = x^2 - 5x + 6$ кўпҳад $x = 2$ ва $x = 3$ ларда $f(2) = 0$ ва $f(3) = 0$ бўлади. Демак, $f(x)$ нинг илдизлари $\{2; 3\}$ дан иборат экан.

88- теорема. $x = a$ сон $F(x)$ кўпҳаднинг илдизи бўлиши учун $F(x)$ нинг $x - a$ га бўлиншии зарур ва етарлидир.

Исботи. Зарурлиги. $x = a$ сон $F(x)$ нинг илдизи бўлсин, у ҳолда 79- таърифга асосан $F(a) = 0$ бўлиб, $F(x)$ ни $x - a$ га бўлишдан чиқсан қолдиқ, 86- теоремага асосан $r = 0$ бўлади. Демак, $F(x)$ кўпҳад $x - a$ га қолдиқсиз бўлинади.

Етарлилиги. Энди $F(x)$ кўпҳад $x - a$ га қолдиқсиз

бўлинсин, яъни $F(x) = (x - a) q(x)$, у ҳолда $r = 0$ бўлгани учун $F(a) \equiv r(a) \equiv 0$ бўлиб, $F(x)$ кўпхад $x - a$ га бўлиниди. Шу билан теорема исботланди.

89- теорема. Агар $f(x)$, ($\deg f = n$) кўпхад P да k та турли $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_k$ илдизларга эга бўлса, у ҳолда у $(x - \alpha_1)(x - \alpha_2) \dots (x - \alpha_k)$ кўпайтмага бўлинади.

Исбот. 88- теоремага асосан $f(x) = (x - \alpha_1)f_1(x)$ га эга бўламиз. Шартга кўра $f(x)$ нинг илдизи α_2 бўлгани учун $f(\alpha_2) \equiv 0$ эканидан $f(\alpha_2) = (\alpha_2 - \alpha_1)f_1(\alpha_2) \equiv 0$ бўлиши келиб чиқади. Бунда $\alpha_2 \neq \alpha_1$ эканидан $f_1(\alpha_2) \equiv 0$ бўлади. Бундан $f_2(x) = (x - \alpha_2)f_1(x)$ бўлади. Демак, булардан $f(x) = (x - \alpha_1)(x - \alpha_2)f_2(x)$ ҳосил бўлади. Бу жараённи давом эттириб, маълум k қадамдан сўнг $f(x)$ кўпхадни қуидагича ёзиш мумкин:

$$f(x) = (x - \alpha_1)(x - \alpha_2) \dots (x - \alpha_k)f_k(x),$$

бунда $f_k(x)$ — даражаси $n - k$ бўлган кўпхаддир. Шу билан теорема исбот қилинди.

Мисол ва масалалар ечиш

$$1. f(x) = x^2 + 6x + 8 \text{ ни кўпайтувчиларга ажратинг.}$$

$$\text{Ечиш. } f(x) = x^2 + 6x + 8 = x^2 + 2x + 4x + 8 = (x^2 + 2x) + (4x + 8) = x(x + 2) + 4(x + 2) = (x + 2)(x + 4).$$

$$2. P(x, y) = 2x^5 - 128x^2y^3 \text{ ни кўпайтувчиларга ажратинг.}$$

$$\text{Ечиш. } P(x, y) = 2x^5 - 128x^2y^3 = 2x^2(x^3 - 64y^3) = 2x^2(x - 4y)(x^2 + 4xy + 16y^2).$$

$$3. P(x, y) = (x + y)^5 - x^5 - y^5 \text{ ни кўпайтувчиларга ажратинг.}$$

$$\text{Ечиш. } P(x, y) = (x + y)^5 - x^5 - y^5 = x^5 + 5x^4y + 10x^3y^2 + 10x^2y^3 + 5xy^4 + y^5 - x^5 - y^5 = 5xy(x^3 + 2x^2y + 2xy^2 + y^3) = 5xy[(x^3 - y^3) + 2xy(x + y)] = 5xy(x + y)(x^2 + xy + y^2).$$

$$4. f(a, b) = a^6 + a^4 + a^2b^2 + b^4 - b^6 \text{ ни кўпайтувчиларга ажратинг.}$$

$$\text{Ечиш. } f(a, b) = a^6 + a^4 + a^2b^2 + b^4 - b^6 = (a^6 - b^6) + (a^4 + a^2b^2 + b^4) = (a^2 - b^2)(a^4 + a^2b^2 + b^4) = (a^4 + a^2b^2 + b^4)(a^4 + a^2b^2 + b^4) = (a^4 + 2a^2b^2 + b^4 - a^2b^2)(a^2 - b^2 + 1) = (a^2 + ab + b^2)(a^2 - ab + b^2)(a^2 - b^2 + 1).$$

$$5. f(a) = a^3 + 9a^2 + 27a + 9 \text{ ни кўпайтувчиларга ажратинг.}$$

$$\text{Ечиш. } f(a) = a^3 + 9a^2 + 27a + 19 = a^3 + 9a^2 + 27a +$$

$$+ 27 - 8 = (a + 3)^3 - 2^3 = (a + 1) [(a + 3)^2 + (a + 3) + 4] = \\ = (a + 1)(a^2 + 3a + 19).$$

6. $f(a) = a^2(a^2 + 14) + 49$ күпхадда a — тоқ сон бўлса, $f(a) : 64$ эканлигини исботланг.

Ечиш. $f(a) = a^2(a^2 + 14) + 49 = a^4 + 14a^2 + 49 = (a^2 + 7)^2$ бўлади. Шартга кўра $a = 2n - 1$, $n \in N$ — тоқ сон бўлгани учун $f(a) = f(2n - 1) = [(2n - 1)^2 + 7]^2 = (4n^2 - 4n + b)^2 = 16(n^2 - n + 2)^2$.

Энди $(n^2 - n + 2) : 2$ эканини кўрсатамиз:

1). Агар n жуфт сон бўлса, n^2 ҳам жуфт бўлади. Бундан $n^2 - n + 2$ ҳам жуфт бўлиб, $(n^2 - n + 2) : 2$ бўлади;

2) Агар n тоқ сон бўлса, у ҳолда n^2 ҳам тоқ бўлиб, $n^2 - n$ жуфт сон бўлишидан $(n^2 - n + 2) : 2$ экани келиб чиқади. Демак, $f(a) : 64$ эканлиги равшандир.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. $P(x) = x^2 - 5x + 2$; $Q(x) = x^2 + 3x + 6$ кўпхадлар берилган. Қуидагиларни топинг:

- а) $P(x) + Q(x)$; б) $2P(x) - 4Q(x)$; в) $P(x)[3Q(x)]$;
г) $[P(x) + Q(x)]^2$.

$$2. f(x, y) = x^2 - 3x^2y + 4xy^2 + 5y^3 \text{ ни } x = 1 \frac{1}{3};$$

$$y = -\frac{1}{2} \text{ қийматларда ҳисобланг.}$$

3. $f(a) = a(2a + 1) - a^2(a + 2) + (a^3 - a + 3)$ ифоданинг қиймати a га боғлиқ эмаслигини исботланг.

4. Кўпхадларни кўпайтиувчиларга ажратинг:

а) $f(x) = x^4 + x^2 + 1$;	б) $f(x) = x^{16} - 1$;
в) $f(x) = 2x^4 + x^3 + 4x^2 + x + 2$;	д) $f(x) = 3x^8 - x^{16} + 1$;
с) $f(x) = x^8 + x^4 + 1$;	н) $f(x) = x^4 - 12x^3 +$
$+ 47x^2 - 60x$;
п) $f(x) = x^6 + x^4 + 1$.	

5. Симметрик кўпхадларни кўпайтиувчиларга ажратинг;

а) $6x^4 - 11x^3y - 18x^2y^2 \rightarrow 11xy^3 + 6y^4$;
б) $2x^4 - x^3y + 3x^2y^2 - xy^3 + 2y^4$;
с) $2x^4 + 7x^3y + 9x^2y^2 + 7xy^3 + 2y^4$;
д) $2x^4 - x^3y + x^2y^2 - xy^3 + 2y^4$;
е) $18a^4 - 21a^3b - 94a^2b^2 - 21ab^2 + 18b^4$;
и) $3x^4 - 8x^3y + 14x^2y^2 - 8xy^3 + 3y^4$;
п) $(x + y + z)^3 - x^3 - y^3 - z^3$.

- о) $(x + y + z)^5 - x^5 - y^5 - z^5$;
 п) $(x + y)(x + z)(y + z) + xyz$.

6. Антисимметрик күпхадларни күпайтувчиларга ажратынг:

- а) $y^2z^2(y^2 - z^2) + x^2z^2(z^2 - x^2) + x^2y^2(x^2 - y^2)$;
 б) $x(y^2 - z^2) + y(z^2 - x^2) + z(x^2 - y^2)$;
 в) $(b - c)(b + c)^2 + (c - a)(c + a)^2 + (a - b)(a + b)^2$;
 г) $a(b - c)^3 + d(c - a)^3 + c(a - b)^3$;
 д) $x(y + z)(y^2 - z^2) + y(z + x)(z^2 - x^2)^2 + z(y + x)(x^2 - y^2)$;
 ж) $(y - z)^5 + (z - x)^5 + (x - y)^5$.

7. Агар $a + b + c = 0$ бўлса, қўйидаги айниятларнинг ўринли эканини исботланг:

- а) $a^2(b + c)^2 + b^2(c + a)^2 + c^2(a + b)^2 + (a^2 + b^2 + c^2)(ab + ac + bc) = 0$;
 б) $a^3 + b^3 + c^3 + 3(a + b)(b + c)(a + c) = 0$;
 в) $a^4 + b^4 + c^4 = 2(a^2b^2 + b^2c^2 + a^2c^2)$;
 г) $2(a^4 + b^4 + c^4) = (a^2 + b^2 + c^2)^2$;
 д) $(x - a)^3 + (x - b)^3 + (x - c)^3 + 3abc = x^3$; $x = (a + b + c) : 2$;
 ж) $a(x - b)(x - c) + b(x - a)(x - c) + c(x - a)(x - b) + 2(x - a)(x - b)(x - c) = abc$; $x = (a + b + c) : 2$.

14. Агар $f(x)$ бутун коэффициентли күпхад бўлса, $\forall a, b \in \mathbb{Z}$ учун $f(a + \sqrt{b}) + f(a - \sqrt{b})$ бутун сон эканини исботланг.

15. $(1 + 2x - 4x^2)^{248} \times (1 - 7x + 5x^2)^{345}$ күпхаднинг коэффициентлари йиғиндисини топинг.

16. $f(x) = x^{100} - 3x + 2$ күпхадни $\varphi(x) = x^2 - 1$ га бўлгандағи қолдиқни топинг.

5- §. КАСР-РАЦИОНАЛ ИФОДАЛАРНИ АЙНАН АЛМАШТИРИШ

Математикада бутун рационал ифодалар билан бир қаторда каср-рационал ифодалар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

80-таъриф. *Каср-рационал ифода* (алгебраик каср) деб, *рационал сонлар майдонида аниқланган* $f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ ва $\varphi(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ күпхадларнинг (нолга бўлишидан ташқари) бўлинмасига айтила-

ди ва $F(x, y, \dots, z, a, \dots, c) =$
 $= \frac{f(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{\varphi(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}$, $\varphi(x, y, \dots, z, a, \dots, c) \neq 0$
 күрниншида белгиланади.

Берилган каср-рационал ифодадаги ўзгарувчиларнинг қабул қилиши мумкин бўлган қийматлар тўплами шу каср-рационал ифоданинг аниқланиши соҳаси дейилади.

Каср-рационал, умуман, рационал ифодалар кўпинча Q ёки R сонли майдонларда қаралади. Умуман, рационал ифодаларни айнан алмаштириш ифоданинг аниқланиш соҳасини аниқлаб олингандан кейин амалга оширилади.

81-тазъриф. *Берилган $F(x, y, \dots, z, a, \dots, c)$ (1) рационал ифода қаралаётган P соҳада $\frac{f(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{q(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}$*

$[D(f, q) = 1, q \neq 0, F = \frac{f}{q}]$ (2) қисқармас рационал каср-га айнан тенг бўлса, (2) ифода (1) нинг айнан шакл алмаштирилган натижаси дейилади.

Мисол. $\frac{x+y}{x-y}, \frac{x^2+1}{x^2+x+1}, \frac{x^2+y^2+z^2}{1-x-y-z}, \frac{a^2+b^2}{a^3-b^3}$,

$\frac{ax^2+bx+c}{(a+b)(bx^2+cx)}$ ва ҳоказо алгебраик касрлардир.

82-тазъриф. Агар $\frac{P(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{T(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}$ ва $\frac{P_1(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{T_1(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}$ алгебраик касрларда қатнашаётган ўзгарувчиларнинг олиши мумкин бўлган қийматлар соҳасидан олингандан ҳар бир қиймат учун

$$\frac{P(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{T(x, y, \dots, z, a, \dots, c)} = \frac{P_1(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{T_1(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}$$

тенглик бажарилса, у ҳолда бу касрлар айнан тенг дейилади.

Мисоллар. 1) $\frac{x-y}{x^2-y^2}$ ва $\frac{1}{x+y}$ айнан тенг касрлардир.

2) $\frac{x^2-y^2}{x^3-y^3} = \frac{(x-y)(x+y)}{(x-y)(x^2+xy+y^2)} = \frac{x+y}{x^2+xy+y^2}$ айнан тенг касрлардир.

90-төрима.

$$\frac{P(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{T(x, y, \dots, z, a, \dots, c)} \text{ ва } \frac{P_1(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}{T_1(x, y, \dots, z, a, \dots, c)}, \quad (1)$$

$T_1 \neq 0, T \neq 0$ касрлар айнан тенг бўлиши учун

$$\begin{aligned} P(x, y, \dots, z, a, \dots, c) T_1(x, y, \dots, z, a, \dots, c) &= \\ = P_1(x, y, \dots, c) T(x, y, \dots, c) \end{aligned} \quad (2)$$

бўлиши зарур ва етарлидир.

Исботи. Етарлилиги. Теореманинг шартига кўра ўзгарувчиларнинг олиши мумкин бўлган қийматлар тўпламида (2) шарт ўринли ва шу билан бирга T ва T_1 кўпҳадларни нолга зйлантирадиган илдизларнинг чекли тўплами уларнинг аниқланishi соҳасидан чиқарилганлиги маълум қилинган бўлганлигини эътиборга олсак, у ҳолда $P \cdot T_1 = P_1 T \Rightarrow \frac{P}{T} = \frac{P_1}{T_1}$ келиб чиқади.

Зарур ийлиги. Шартга кўра $\frac{P}{T}$ ва $\frac{P_1}{T_1}$ касрлар учун $T \neq 0, T_1 \neq 0$, бўлиб, улар бу касрларнинг олиши мумкин бўлган қийматлар соҳасида аниқланган, 77-таърифга асосан $\frac{P}{T} \equiv \frac{P_1}{T_1}$ бўлсин дейлик, у ҳолда $P T_1 = P_1 T$ ни ёза оламиз. Агар ҳосил қилинган натижани $k = T_1 P - P_1 T$ деб қарасак, у ҳолда $k \equiv 0$ бўлиб, $P T_1 - P_1 T \equiv 0$, бундан $P_1 T = P T_1$ экани ҳосил бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

Берилган $\frac{P(x, \dots, z, a, \dots, c)}{T(x, \dots, z, a, \dots, c)}$ қисқармас касрнинг сурати ва маҳражини $K(x, y, \dots, z, a, \dots, c) \neq 0$ кўпҳадга кўйпайтирасак, касрнинг қиймати ўзгармайди.

$\frac{P(x)}{T(x)}$ ва $\frac{P_1(x)}{T_1(x)}$ рационал касрлар берилган бўлсин. Бу касрлар учун ушбу хоссалар ўринли:

$$1^{\circ}. \frac{P(x)}{T(x)} \equiv \frac{P(x)}{T(x)} — рефлексивлик;$$

$$2^{\circ}. \frac{P(x)}{T(x)} \equiv \frac{P_1(x)}{T_1(x)} \Rightarrow \frac{P_1(x)}{T_1(x)} \equiv \frac{P(x)}{T(x)} — симметриклик;$$

3°. Агар $\frac{P(x)}{T(x)} \equiv \frac{P_1(x)}{T_1(x)}$ ва $\frac{P_1(x)}{T_1(x)} \equiv \frac{P_2(x)}{T_2(x)}$ бўлса, у ҳолда

$$\frac{P(x)}{T(x)} \equiv \frac{P_2(x)}{T_2(x)} — транзитивлик.$$

Бу хоссаларнинг ҳақиқатан ҳам ўринли эканини текшириб кўришни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз.

83-таъриф. $\frac{P}{T}$ ва $\frac{P_1}{T_1}$ алгебраик касрларнинг алгебра-

ик ииғиндиси деб $\frac{PT_1 + P_1T}{TT_1}$ касрни, күпайтмаси деб $\frac{PP_1}{TT_1}$ касрни айтилади.

91-теорема. Агар $\frac{P}{T}$ ва $\frac{P_1}{T_1}$ алгебраик касрларнинг ииғиндиси ва күпайтмасида қатнашаётган компонентларнинг бирини ёки иккаласини унга айнан тенг бўлган алгебраик каср билан алмаштирилса, ҳосил бўлган ииғинди ва күпайтма аввалгисига айнан тенг бўлади.

Исботи. 90-теорема шартига кўра $\frac{P}{T}$ ва $\frac{P_1}{T_1}$ алгебраик касрлар учун $\frac{P}{T} \equiv \frac{P'}{T'}$ ва $\frac{P_1}{T_1} \equiv \frac{P'_1}{T'_1}$ берилган.

Бу тенгликларни мос равишда ҳадлаб қўшсак ва күпайтириш сак,

$$\frac{P}{T} + \frac{P_1}{T_1} = \frac{PT_1 + TP_1}{TT_1} \equiv \frac{P'T'_1 + T'P'_1}{T'T'_1} \quad \text{ва} \quad \frac{PP_1}{TT_1} \equiv \frac{P'P'_1}{T'T'_1}$$

ҳосил бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

Алгебраик касрларни қўшиш ва күпайтириш амаллари қўйидаги хоссаларга эга:

$$1) \frac{P}{T} + \frac{P_1}{T_1} = \frac{P_1}{T_1} + \frac{P}{T}; \quad \frac{P}{T} \cdot \frac{P_1}{T_1} = \frac{P_1}{T_1} \cdot \frac{P}{T} — ўрин алмаштириши.$$

$$2) \left(\frac{P}{T} + \frac{P_1}{T_1} \right) + \frac{P_2}{T_2} = \frac{P}{T} + \left(\frac{P_1}{T_1} + \frac{P_2}{T_2} \right); \quad \left(\frac{PP_1}{TT_1} \right) \cdot \frac{P_2}{T_2} = \\ = \frac{P}{T} \left(\frac{P_1}{T_1} \cdot \frac{P_2}{T_2} \right) — гурӯҳлаши.$$

$$3) \left(\frac{P}{T} + \frac{P_1}{T_1} \right) \frac{P_2}{T_2} = \frac{P}{T} \cdot \frac{P_2}{T_2} + \frac{P_1}{T_1} \cdot \frac{P_2}{T_2} — кўпайтиришининг ииғиндига нисбатан тарқатиши хоссаси.$$

Агар $\frac{P}{T}$ ва $\frac{P_1}{T_1}$ алгебраик касрлар берилган бўлиб, $\frac{P}{T} : \frac{P_1}{T_1}$ ни топиш талаб қилинса, у ҳолда $\frac{P}{T} : \frac{P_1}{T_1} = \frac{P}{T} \cdot \frac{T_1}{P_1}$ бўлади бундан $\frac{P}{T} : \frac{P_1}{T_1} = \frac{P}{T} \cdot \frac{T_1}{P_1} = \frac{PT_1}{TP_1}$; $\frac{P_1}{T_1} \neq 0$ экани келиб чиқади.

$\frac{P}{Q}$ алгебраик каср берилган бўлсин дейлик. Бу касрни

n - даражага оширсак, $\left(\frac{P}{Q}\right)^n = \underbrace{\frac{P}{Q} \cdot \frac{P}{Q} \cdots \frac{P}{Q}}_{n \text{ марта}} = \underbrace{\frac{P \cdots P}{Q \cdots Q}}_{n \text{ марта}}$ ||

$= \frac{P^n}{Q^n}$ ҳосил бўлади.

$$\text{Мисол. } \left(\frac{2x^3y}{3z}\right)^5 = \frac{32x^{15}y^5}{243z^5}.$$

Мисол ва масалалар ечиш

$$1. \frac{x^2 - 5xy + 6y^2}{9y^2 - x^2} \text{ касрни қисқартиринг.}$$

Е чиш. Бу касрни қисқартириш учун аввал сурат ва маҳражидан умумий кўпайтувчини ажратиб оламиз. Бунинг учун касрнинг сурат ва маҳражини кўпайтувчиларга ажратамиз:

$$\begin{aligned} x^2 - 5xy + 6y^2 &= (x - 2y)(x - 3y); \\ 9y^2 - x^2 &= (3y - x)(3y + x), \end{aligned}$$

натижада

$$\frac{x^2 - 5xy + 6y^2}{9y^2 - x^2} = \frac{(x - 2y)(x - 3y)}{-(x - 3y)(x + 3y)} = -\frac{x - 2y}{x + 3y}$$

ни ҳосил қиласиз. Демак, натижа $\frac{2y - x}{x + 3y}$ бўлади.

2. $\frac{a+3}{6a-3a^2}$ ва $\frac{a+1}{4a^5-16a^3}$ касрларни умумий маҳражга келтиринг.

Е чиш. Берилган касрларнинг маҳражларини аввал кўпайтувчиларга ажратамиз:

$$\frac{a+3}{3a(2-a)} \text{ ва } \frac{a+1}{4a^3(a-2)(a+2)}$$

Энди касрларнинг маҳражларини таққослаймиз ва унда қатнашаётган ифодаларнинг энг кичик умумий бўлинувчисини топамиз:

$$\begin{aligned} \frac{a+3}{-3a(a-2)} \text{ ва } \frac{a+1}{4a^3(a-2)(a+2)} &\Rightarrow \frac{4(a+3)a^2(a+2)}{-12a^3(a-2)(a+2)} \text{ ва} \\ &\frac{3(a+1)}{12a^3(a-2)(a+2)} \end{aligned}$$

ларни ҳосил қиласиз. Демак, умумий маҳраж: $12a^3(a-2)(a+2)$.

3. Қасрларнинг кўпайтмасини топинг: $\frac{x^2 + 2x + 1}{18x^3} \cdot \frac{9x^4}{x^2 - 1}$.

Е ч и ш. Қасрларнинг кўпайтмаси қоидасига асосан

$$\frac{x^2 + 2x + 1}{18x^3} \cdot \frac{9x^4}{x^2 - 1} = \frac{(x+1)^2}{18x^3} \cdot \frac{9x}{(x+1)(x-1)} = \frac{x+1}{2(x-1)}.$$

4. Қасрларнинг бўлинмасини топинг: $\frac{a^3 - 2a^2}{3a + 3} : \frac{a^2 - 4}{3a^2 + 6a + 3}$.

Е ч и ш. Қасрларни бўлиш қоидасига асосан:

$$\begin{aligned} \frac{a^3 - 2a^2}{3a + 3} : \frac{a^2 - 4}{3a^2 + 6a + 3} &= \frac{a^2(a-2)}{3(a+1)} : \frac{3(a^2+2a+1)}{(a-2)(a+2)} = \\ &= \frac{a^2(a+1)^2}{(a+1)(a+2)} = \frac{a^2(a+1)}{a+2} \end{aligned}$$

Бўлади.

5. $\frac{4b}{4b^2 - 1} + \frac{2b + 1}{3 - 6b} - \frac{1 - 2b}{4b + 2}$ йифиндини ҳисобланг.

Е ч и ш.

$$\begin{aligned} \frac{4b}{(2b+1)(2b-1)} - \frac{2b+1}{3(2b-1)} + \frac{2b-1}{2(2b+1)} &= \\ = \frac{24b - 2(2b+1)^2 + 3(2b-1)^2}{6(2b-1)(2b+1)} &= \frac{4b^2 + 4b + 1}{6(2b-1)(2b+1)} = \\ = \frac{(2b+1)^2}{6(2b-1)(2b+1)} &= \frac{2b+1}{6(2b-1)}. \end{aligned}$$

6. $\frac{x^2 + 9x + 2}{(x-1)(x+1)(x+1)}$ касрни содда қасрлар йифиндиси орқали ифодаланг.

Е ч и ш. $\frac{x^2 + 9x + 2}{(x-1)(x+2)(x+2)} = \frac{A}{x-1} + \frac{B}{x+1} + \frac{C}{x+2}$ деб, тенгликнинг чап томонини соддалаштирамиз:

$$\begin{aligned} \frac{A}{x-1} + \frac{B}{x+1} + \frac{C}{x+2} &= \\ = \frac{Ax^2 + 3Ax + 2A + Bx^2 + Bx - 2B + Cx^2 - C}{(x-1)(x+1)(x+2)} &= \\ = \frac{(A+B+C)x^2 + (3A+B)x + 2A - 2B - C}{(x-1)(x+1)(x+2)} &. \end{aligned}$$

Энди икки кўпхаднинг тенглик шартидан фойдаланиб,

$$\begin{cases} A + B + C = 1, \\ 3A + B = 9, \\ 2A - 2B - C = 2 \end{cases}$$

системани ҳосил қиласыз. Бу системани алгебраик қүшиш усулидан фойдаланыб ечиб, $A = 2$, $B = 3$, $C = -4$ қийматтарни ҳосил қиласыз, яғни берилган каср содда касрлар орқали бундай ифодаланади:

$$\frac{x^2 + 9x + 2}{(x-1)(x+1)(x+2)} = \frac{2}{x-1} + \frac{3}{x+1} - \frac{4}{x+2}.$$

7. Ифодани соддалаштиринг: $f(x) = \left(1 - \frac{2}{x}\right)\left(\frac{1}{x-1} - \frac{1}{x-2} + 1\right)$.

Е ч и ш.

$$\begin{aligned} f(x) &= \left(1 - \frac{2}{x}\right)\left(\frac{1}{x-1} - \frac{1}{x-2} + 1\right) \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x-2}{x} \cdot \frac{x-2-(x-1)+(x-1)(x-2)}{(x-1)(x-2)} \Leftrightarrow \\ x(x-1)(x-2) \neq 0 \end{cases} \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x^2 - 3x + 1}{x(x-1)}, \\ x(x-1)(x-2) \neq 0. \end{cases} \end{aligned}$$

Демак,

$$f(x) = \frac{x^2 - 3x + 1}{x(x-1)} \wedge x(x-1)(x-2) \neq 0.$$

8. Ифодани соддалаштиринг:

$$f(a, b, c) = \frac{b-c}{(a-b)(a-c)} + \frac{c-a}{(b-c)(b-a)} + \frac{a-b}{(c-a)(c-b)}.$$

Е ч и ш.

$$\begin{aligned} f(a, b, c) &= \frac{b-c}{(a-b)(a-c)} + \frac{c-a}{(b-c)(b-a)} + \frac{a-b}{(c-a)(c-b)} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{1}{a-b} - \frac{1}{a-c} + \frac{1}{b-c} - \frac{1}{b-a} + \frac{1}{c-a} - \frac{1}{c-b}, \\ \frac{b-c}{(a-b)(a+b)} = \frac{1}{a-b} - \frac{1}{a-c}; a \neq b; a \neq c; b \neq c \end{cases} \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{1}{a-b} + \frac{1}{a-b} + \frac{1}{b-c} + \frac{1}{b-c} + \frac{1}{c-a} + \frac{1}{c-a} \\ a \neq b; a \neq c; b \neq c \end{cases} \end{aligned}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \frac{2}{a-b} + \frac{2}{b+c} + \frac{2}{c-a}, \\ a \neq b; \quad b \neq c; \quad a \neq c. \end{cases}$$

Демак,

$$f(a, b, c) = \begin{cases} \frac{2}{a-b} + \frac{2}{b-c} + \frac{2}{c-a}, \\ a \neq b; \quad a \neq c; \quad b \neq c \end{cases}$$

Умуман каср-рационал ифодаларни айнан алмаштириш жараёни шу ифодада берилган арифметик ёки алгебраик амадларни энг қисқа ва қулай усуллардан фойдаланиб ба-жариш натижасида янги ифодани ҳосил қилишдир. Бу жа-раёнда энг мұхими берилған ифоданинг аниқланиш соҳаси тораймаслиги ёки кенгаймаслигидир. Агар бунинг иложи бўлмаса, у ҳолда унинг аниқланиши соҳасини кенгайған со-ҳага нисбатан текшириб кўриш мақсадга мувофиқдир.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. Қасрнинг аниқланиши соҳасини топинг:

а) $\frac{x+1}{x-1}$; б) $\frac{x+3}{x^2-4}$; в) $\frac{x^2+5}{x^3+6}$; г) $\frac{x^4+x^2+3}{x^2-8x}$;

д) $\frac{x^3-4}{x^2-7x+10}$.

2. Қасрларнинг сон қийматини топинг:

а) $\frac{2x-3y}{1-xy}$; $x = 0,5$, $y = 0,2$; б) $f(x) = \frac{x^3-3x^2+5}{x^4-3x}$,

$x = 0,5$;

в) $\frac{x-y}{x^3+3y^2}$, $x = 1 \frac{1}{3}$, $y = 2$; г) $f(x) = \frac{x+1}{x^2-7x+6}$,

$x = -\frac{1}{3}$.

3. Қасрларни қисқартыринг:

а) $\frac{63x^2y^2}{77y^4}$; б) $\frac{2x^3-8x^5}{12x^4}$; в) $\frac{x^2-4x+3}{x^2-6x+5}$; г) $\frac{5a^2b^7-4ab^5}{10a^4b^8-8a^4b^4}$;

д) $\frac{a^2+5a+25}{2a^4-250a}$; е) $\frac{x^2+yz+xz-y^2}{x^2-yz-xz-y^2}$.

4. Ифодаларни соддалаштиринг:

- а) $\left(\frac{a}{a+1} + 1\right) : \left(1 - \frac{3a^2}{1-a^2}\right)$; б) $\left(\frac{2m+1}{2m-1} - \frac{2m-1}{2m+1}\right) : \frac{4m}{10m-5}$;
 в) $\left(\frac{x^2}{y^2} + \frac{y}{x}\right) : \left(\frac{x}{y^2} - \frac{1}{y} + \frac{1}{x}\right)$;
 г) $\left(\frac{x}{x-a} - \frac{a}{x+a}\right) : \left(\frac{x+a}{a} - \frac{x-a}{x}\right)$;
 д) $\left(\frac{1}{a+1} - \frac{3}{a^3+1} + \frac{3}{a^2-a+1}\right) \left(a - \frac{2a-1}{a+1}\right)$;
 е) $\left(\frac{2x^2+x}{x^3-1} - \frac{x+1}{x^2+x+1}\right) \left(1 + \frac{x+1}{x} - \frac{x^2+5x}{x^2+x}\right)$;
 ж) $\left(x - \frac{4xy}{x+y} + y\right) : \left(\frac{x}{x+y} - \frac{y}{y-x} - \frac{2xy}{x^2-y^2}\right)$;
 з) $\left(\frac{1}{a^2-b^2} + \frac{1}{a^2+2ab+b^2}\right) : \frac{b^2+4ab-a^3}{a^2-b^2}$;
 и) $\left(\frac{b^2}{a^3-ab^2} + \frac{1}{a+b}\right) : \left(\frac{a-b}{a^2+ab} - \frac{a}{b^2+ab}\right)$;
 н) $\left(\frac{2x^2+3x}{4x^2+12x+9} - \frac{3x+2}{2x+3} + \frac{4x-1}{2x+3}\right) \cdot \frac{2x+3}{2x-3}$;
 о) $\left(\frac{3a+2}{3a^2+1} - \frac{18a^3-a-9}{9a^4-1} + \frac{3a-2}{3a^2-1}\right) : \frac{a^2+10a+25}{9a^4-1}$;
 п) $\frac{xy}{x+y} \cdot \left[\frac{x^2}{(x^2-y^2)(x+y)} - \frac{2xy^2}{x^4-2x^2y^2+y^4} + \frac{y^2}{(x-y)^2(x+y)} \right]$;
 р) $\frac{a^2+b^2}{ab} \cdot \left(\frac{6a+b}{a^2-b^2} : \frac{6a^3+b^3+a^2b+6ab^2}{2ab^2-2a^2b} + \frac{a+b}{a^2+b^2} \right)$;
 с) $\left(\frac{2x^2y+2xy}{7x^3+x^2y+7xy^2+y^3} \cdot \frac{7x+y}{x^2-y^2} + \frac{x-y}{x^2+y^2} \right) \cdot (x^2-y^2)$;
 т) $\frac{2-x}{5} + \left(\frac{1}{1-2x}\right)^2 : \left(\frac{x+2}{4x^3-4x^2+x} - \frac{2-x}{1-8x^3} \cdot \frac{4x^2+2x+1}{2x^2+x}\right)$;
 х) $\frac{1}{x(x-y)(x-z)(x-t)} + \frac{1}{y(y-x)(y-z)(y-t)} +$
 + $\frac{1}{z(z-x)(z-y)(z-t)} + \frac{1}{t(t-x)(t-y)(t-z)}$.

6- §. ИРРАЦИОНАЛ ИФОДАЛАРНИ АЙНАН АЛМАШТИРИШ

84-таъриф. Агар берилган алгебраик ифодаларда тўрт арифметик амал ва даражага ошириш амалидан ташқари илдиз чиқариш амали ҳам қатнашса, бундай ифодалар иррационал ифодалар деб аталади.

Мисоллар. 1. $\sqrt{3a} \cdot b^2 + \sqrt{2a^3b} \cdot x^3 + \sqrt[3]{4a^2b}$ ифода иррационал ифодадир.

2. $\frac{\sqrt{2}\sqrt{3} + \sqrt{2}}{\sqrt{2}\sqrt{3} - \sqrt{2}}$ ифода ҳам иррационал ифодадир.

85-тә өриф. *Манфиймас* а соннинг n -даражали арифметик илдизи деб, n -даражаси ага тенг бўлган манфиймас x сонга айтилади ва $x^n = a$ ёки $x = \sqrt[n]{a}$ кўринишида белгиланади.

Мисоллар. 1. $\sqrt[4]{4} = 2$, бу ерда арифметик илдиз 2.

2. $\sqrt[3]{-8} = -2$, бу ерда -2 арифметик илдиз бўла олмайди, чунки $a \geq 0$ шарт бузилади.

3. $\sqrt{x^2} = |x|$, бу ерда арифметик илдиз:

$$|x| = \begin{cases} x, & \text{агар } x \geq 0 \text{ бўлса;} \\ -x, & \text{агар } x < 0 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

92-теорема. Ҳар қандай манфиймас ҳақиқий а сон учун шундай биргина манфиймас ҳақиқий x сон мавжудки, унинг n -даражаси ага тенг бўлади.

Исботи. Теореманинг исботини икки қисмга ажратамиз ва аввал шундай манфиймас x сон биттагина эканини кўрсатамиз. Фараз қиласлий, $x^n = a$ шартини қаноатлантирувчи манфиймас сонлар x_1 ва x_2 бўлиб, $x_1^n = a$ ва $x_2^n = a$ бажарилсин, у ҳолда $x_1^n = a = x_2^n \Rightarrow x_1^n = x_2^n \Rightarrow x_1 = x_2$ экани келиб чиқади, чунки турли мусбат ҳақиқий сонларнинг даражалари турлидир.

Энди $x^n = a$ тенглик ўринли эканини кўрсатамиз. Маълумки, ўнли яқинлашиш шартига асосан ҳар доим $0 < x_1 < x < x'_1$ шартини қаноатлантирувчи x_1 ва x'_1 ҳақиқий сонларни шундай танлаш мумкинки (V боб), $x_1^n < x^n < x'_1{}^n$ бўлади. Бу ерда x_1^n ва $x'_1{}^n$ лар учун $\varepsilon > 0$ сонни шундай танлаш мумкинки, $N_\varepsilon < n$ дан бошлаб, $x'_1{}^n - x_1^n = (x'_1 - x_1) \times \times (x'_1{}^{n-1} + x_1 \cdot x'_1{}^{n-2} + \dots + x_1{}^{n-1}) < \varepsilon n x_0^{n-1}$ бажарилади, яъни $x'_1{}^n \approx x_1^n$ бўлиши билан бирга $x_1^n < a < x'_1{}^n$ ва $x_1^n < x^n < x'_1{}^n$ лардан $x^n = a$ экани келиб чиқади. Шу билан теорема исботланди.

Натижада. Агар $a \geq 0$ бўлса, у ҳолда $(\sqrt[n]{a})^n = a \geq 0$ бўлади.

Демак. $(\sqrt[n]{a}) = a \Leftrightarrow \underbrace{\sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[n]{a} \dots \sqrt[n]{a}}_n = a$ ни ёза оламиз.

93-теорема. Берилган $x \geq 0$ ва $y \geq 0$ сонлар учун $x > y$, $x < y$ ёки $x = y$ бўлса, у ҳолда мос равишда $\sqrt[n]{x} > \sqrt[n]{y}$, $\sqrt[n]{x} < \sqrt[n]{y}$, $n \in N$ ёки $\sqrt[n]{x} = \sqrt[n]{y}$ бўлади.

Исботи. 92-теореманинг шартига кўра $x \geq 0$ ва $y \geq 0$ бўлгани учун x ва y орасида ҳар доим $x > y$ ёки $x < y$, ёки $x = y$ муносабатлардан бири содир бўлиши ҳақиқий сонларни таққослашдан маълум.

$$\begin{aligned} x > y &\Leftrightarrow \underbrace{\sqrt[n]{x} \dots \sqrt[n]{x}}_{n \text{ та}} > \underbrace{\sqrt[n]{y} \dots \sqrt[n]{y}}_{n \text{ та}} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow (\sqrt[n]{x})^n > (\sqrt[n]{y})^n \end{aligned}$$

бўлиб, $x, y \in R_+$ эканлигидан $(\sqrt[n]{x})^n > (\sqrt[n]{y})^n \Rightarrow \sqrt[n]{x} > \sqrt[n]{y}$ экани келиб чиқади, ёки $\sqrt[n]{x} > \sqrt[n]{y}$ ва $x, y \in R_+$ эканини эътиборга олиб ҳамда $\sqrt[n]{x} > \sqrt[n]{y}$ ни ўзини-ўзига n марта кўпайтирсак, $\sqrt[n]{x} > \sqrt[n]{y} \Rightarrow (\sqrt[n]{x})^n > (\sqrt[n]{y})^n \Rightarrow x > y$ бўлади.

Қолган ҳолларни ҳам худди шу усул билан исботлаш мумкин. Шу билан теорема исбот қилинди.

Берилган манфиймас ҳақиқий сондан илдиз чиқариш амали қўйидаги хоссаларга эга:

1°. Кўпайтманинг n -даражали ҳар бир кўпайтвичидан олинган ўша даражали илдизлар кўпайтмасига тенг бўлади:

$$\sqrt[n]{a_1 a_2 \dots a_k} = \sqrt[n]{a_1} \sqrt[n]{a_2} \dots \sqrt[n]{a_k}.$$

Исботи. Юқорида келтирилган 79 — 80-таърифлар, 91 — 92-теоремалар ва натижага асосан

$$\begin{aligned} a_1 \cdot a_2 \dots a_k &= \left\{ \begin{array}{c} a_1 \\ \dots \\ a_k \end{array} \right. = \left\{ \begin{array}{c} \sqrt[n]{a_1} \cdot \sqrt[n]{a_1} \dots \sqrt[n]{a_1} \\ \dots \\ \sqrt[n]{a_k} \cdot \sqrt[n]{a_k} \dots \sqrt[n]{a_k} \end{array} \right. = \\ &= (\sqrt[n]{a_1} \cdot \sqrt[n]{a_2} \dots \sqrt[n]{a_k})^n \end{aligned}$$

бўлиб, 80-таърифга асосан $\sqrt[n]{a_1 \cdot a_2 \dots a_k} = \sqrt[n]{a_1} \cdot \sqrt[n]{a_2} \dots \sqrt[n]{a_k}$ бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

2°. Бўлинманинг n -даражали илдизи бўлинувчининг ўша даражали илдизини бўлувчининг шу даражали илдизига бўлинганига тенг:

$$\sqrt[n]{\frac{a}{b}} = \frac{\sqrt[n]{a}}{\sqrt[n]{b}}.$$

Исботи. 1-хоссага асосан

$$\frac{a}{b} = \frac{\underbrace{\sqrt[n]{a} \dots \sqrt[n]{a}}_n}{\underbrace{\sqrt[n]{b} \dots \sqrt[n]{b}}_n} = \frac{(\sqrt[n]{a})^n}{(\sqrt[n]{b})^n} = \left(\frac{\sqrt[n]{a}}{\sqrt[n]{b}}\right)^n \Rightarrow \sqrt[n]{\frac{a}{b}} = \frac{\sqrt[n]{a}}{\sqrt[n]{b}}.$$

3°. n -даражали илдизни k -даражага ошириш учун илдиз остидаги ифодани k -даражага ошириши кифоядир:

$$(\sqrt[n]{a})^k = \sqrt[n]{a^k}.$$

Исботи. 1° да $a_1 = a_2 = \dots = a_k$ десак, 3° хосса исбот бўлади.

4°. Илдиз кўрсаткичи билан даража кўрсаткичини қисқартириши қоидаси $\sqrt[nk]{a^k} = \sqrt[n]{a}$.

Исботи. Тенгликнинг иккала томонини nk -даражага кўтарамиз: $(\sqrt[nk]{a^k})^{nk} = a^k$, тенгликнинг ўнг томонини шундай алмаштирасак

$$(\sqrt[n]{a})^{nk} = [(\sqrt[n]{a})^n]^k = a^k$$

натижага эга бўламиз. Демак, $a^k = a^k \Rightarrow a = a \Rightarrow \sqrt[nk]{a^k} = \sqrt[n]{a}$.

Мисол. $\sqrt[6]{2a^3} = \sqrt[6]{2} \cdot \sqrt[6]{a^3} = \sqrt[6]{2} \cdot \sqrt[6]{a}; \sqrt[8]{a^4} = \sqrt[8]{a}$; $\sqrt{a^2} = |a|$.

5°. Илдиздан илдиз чиқаришда илдиз кўрсаткичлари ўзаро кўпайтирилиб, илдиз остидаги ифода ўзгармайди:

$$\sqrt[n]{\sqrt[k]{a}} = \sqrt[nk]{a}.$$

6. Даражадан n -даражали илдиз чиқаришда асосдан шу даражали илдиз чиқариб, уни ўша даражага оширилади:

$$\sqrt[n]{a^k} = (\sqrt[n]{a})^k.$$

7°. Күпайтувчина илдиз ишораси остидан чиқарыш ва илдиз остига киритиш мүмкін: $a \geq 0$, $b \geq 0$ учун

$$\sqrt[n]{a^n b} = a \sqrt[n]{b}; a \sqrt[n]{b} = \sqrt[n]{a^n b}.$$

8°. Илдиз күрсаткычларини умумий күрсаткычга келтириши. $\sqrt[n_1]{a_1}$, $\sqrt[n_2]{a_2}$, ..., $\sqrt[n_k]{a_k}$ ифодалар берилган бўлсин ва n_1, n_2, \dots, n_k лар учун $K(n_1, n_2, \dots, n_k) = n$ бўлсин, у ҳолда $n = n_1 d_1$; $n = n_2 d_2$, ..., $n = n_k d_k$ бўлиб,

$$\begin{aligned} \sqrt[n_1]{a_1} &= \sqrt[n]{a_1^{d_1}}; \sqrt[n_2]{a_2} = \sqrt[n]{a_2^{d_2}}, \dots, \sqrt[n_k]{a_k} = \\ &= \sqrt[n]{a_k^{d_k}} \end{aligned}$$

ни ҳосил қиласиз, бундан

$$\sqrt[n_1]{a_1} \cdot \sqrt[n_2]{a_2} \cdots \sqrt[n_k]{a_k} = \sqrt{a_1^{d_1} \cdot a_2^{d_2} \cdots a_k^{d_k}}.$$

9°. Агар илдиз күрсаткычи тоқ сон бўлиб, илдиз остида манғий сон бўлса, у ҳолда

$$\sqrt[2n+1]{-a} = -\sqrt[2n+1]{a}.$$

10°. $\sqrt[m]{b}$ ва $\sqrt[n]{a}$ илдизларни таққослаши учун аввал илдиз күрсаткычларини умумий илдиз күрсаткычига келтирилиб, илдиз остидаги сонлар ёки ифодалар ўзаро таққосланади:

$$\sqrt[m]{b} \vee \sqrt[n]{a} \Leftrightarrow \sqrt[mn]{b^n} \vee \sqrt[mn]{a^m} \Leftrightarrow a^m \vee b^n.$$

(\vee — белги бир йўла $>$, $<$, $=$ ларни англатади.)

Мактаб математикасидан маълумки, рационал ва иррационал ифодаларни айнан алмаштириш жараёнида даража тушунчаси муҳим аҳамиятга эгадир, яъни $a^n = \underbrace{a \cdot a \cdots a}_n$.

α ва β ҳақиқий сонлар берилган бўлсин. Агар a^α ва b^β ифодалар берилган бўлса, a^α — даража, a — даража асоси, α — даража күрсаткычи дейилади. Агар $\alpha = \frac{p}{q}$ кўринишидаги рационал сон бўлса,

у ҳолда $a^\alpha = a^{\frac{p}{q}} = \sqrt[q]{a^p}$, $a \geq 0$ кўринишида, $\alpha = -\frac{p}{q}$

бўлса, $a^\alpha = a^{-\frac{p}{q}} = \frac{1}{\sqrt[q]{a^p}}$; $a > 0$ кўринишиларда ифодалана-

ди. Борди- ю $\alpha = \frac{p}{q}$, $\beta = \frac{k}{n}$ бўлиб, $\alpha = \beta \Leftrightarrow \frac{p}{q} = \frac{k}{n}$ бўлса, у ҳолда $a^\alpha = a^\beta \Leftrightarrow a^{\frac{p}{q}} = a^{\frac{k}{n}}$ бўлади. Даражада қўйидаги хоссаларга эга.

- 1) $a^\alpha \cdot a^\beta = a^{\alpha+\beta}$; 2) $a^\alpha : a^\beta = a^{\alpha-\beta}$; 3) $a^{-\beta} = \frac{1}{a^\beta}$, $a \neq 0$,
- 4) $(a^\alpha)^\beta = a^{\alpha\beta}$;
- 5) $(a \cdot b)^\alpha = a^\alpha \cdot b^\alpha$;
- 6) $\left(\frac{a}{b}\right)^\alpha = \frac{a^\alpha}{b^\alpha}$.

Мисол ва масалалар ечиш

$$1. \sqrt[3]{375} = \sqrt[3]{3 \cdot 125} = \sqrt[3]{3 \cdot 5^3} = \sqrt[3]{5^3} \cdot \sqrt[3]{3} = 5 \sqrt[3]{3}.$$

$$2. \sqrt[5]{2a^6} - \sqrt[5]{64a^6} = a \sqrt[5]{2a} - 2a \sqrt[5]{2a} = -a \sqrt[5]{2a}, \\ a \geq 0.$$

$$3. \sqrt[6]{3 \sqrt[4]{3^3 \sqrt[5]{3}}} = \sqrt[3]{\sqrt[4]{3^4 \cdot 3^3 \sqrt[5]{3}}} = \sqrt[12]{\sqrt[5]{3^{20} \cdot 3^{15} \cdot 3}} = \\ = \sqrt[60]{3^{36}} = \sqrt[5]{27}.$$

4. Қасрларнинг маҳражларини иррационалликдан чиқаринг:

$$a) \frac{2x}{\sqrt[6]{x^3y^2}}; \quad b) \frac{3}{\sqrt[5]{5} - \sqrt[2]{2}}; \quad c) \frac{3}{\sqrt[3]{5} - 2}; \quad d) \frac{1}{\sqrt[3]{x^4} - \sqrt[3]{2x^3} + \sqrt[3]{4}}.$$

Ечиш. Бу ерда $a - b = (\sqrt{a} + \sqrt{b})(\sqrt{a} - \sqrt{b})$; $a \pm b = (\sqrt[3]{a})^3 \pm (\sqrt[3]{b})^3 = (\sqrt[3]{a} \pm \sqrt[3]{b})(\sqrt[3]{a^2} \mp \sqrt[3]{ab} + \sqrt[3]{b^2})$ каби формуулалардан ҳамда юқоридаги $1^\circ - 10^\circ$ - хоссалардан фойдаланамиз:

$$a) \frac{2x}{\sqrt[6]{x^3y^2}} = \frac{2x \sqrt[6]{x^3y^4}}{\sqrt[6]{x^6y^6}} = \frac{2x \sqrt{x} \sqrt[3]{y^2}}{xy} = \frac{2 \sqrt{x} \sqrt[3]{y^2}}{y},$$

$x, y > 0$;

$$b) \frac{3}{\sqrt[5]{5} - \sqrt[2]{2}} = \frac{3 (\sqrt{5} + \sqrt{2})}{(\sqrt[5]{5} - \sqrt[2]{2})(\sqrt[5]{5} + \sqrt[2]{2})} = \frac{3 (\sqrt{5} + \sqrt{2})}{3} = \\ = \sqrt{5} + \sqrt{2};$$

$$\begin{aligned}
 \text{в)} & \frac{3}{\sqrt[3]{5}-2} = \frac{3(\sqrt[3]{25} + \sqrt[3]{40} + 4)}{(\sqrt[3]{5}-2)(\sqrt[3]{25} + \sqrt[3]{40} + 4)} = \\
 & = \frac{3(\sqrt[3]{25} + \sqrt[3]{40} + 4)}{5-8} = -(\sqrt[3]{25} + \sqrt[3]{40} + 4); \\
 \text{г)} & \frac{1}{\sqrt[3]{x^4} - \sqrt[3]{2x^2} + \sqrt[3]{4}} = \frac{\sqrt[3]{x^2} + \sqrt[3]{2}}{(\sqrt[3]{x^2} + \sqrt[3]{2})(\sqrt[3]{x^4} - \sqrt[3]{2x^2} + \sqrt[3]{4})} = \\
 & = \frac{\sqrt[3]{x^2} + \sqrt[3]{2}}{x^2 + 2}.
 \end{aligned}$$

5. Агар $A > 0, B > 0, A^2 > B$ бўлса,

$$\sqrt{A \pm B} = \sqrt{\frac{A + \sqrt{A^2 - B}}{2}} \pm \sqrt{\frac{A - \sqrt{A^2 - B}}{2}} \quad (1)$$

эканини исботланг.

Исботи. $\sqrt{A+B} + \sqrt{A-\sqrt{B}} = x$ деб олсак,
 $x^2 = 2A + 2\sqrt{A^2-B}$ бўлиб, $x = \sqrt{2A - 2\sqrt{A^2-B}}$
 бўлади, бундан

$$\sqrt{A+\sqrt{B}} + \sqrt{A-\sqrt{B}} = 2\sqrt{\frac{A + \sqrt{A^2 - B}}{2}} \quad (2)$$

$$\sqrt{A+\sqrt{B}} - \sqrt{A-\sqrt{B}} = 2\sqrt{\frac{A - \sqrt{A^2 - B}}{2}} \quad (3)$$

ҳосил бўлади. (2) ва (3) ни ҳадлаб қўшиб айирсак, (1) ни ҳосил қиласиз. Шу билан (1) исбот қилинди.

$$6. \left(\frac{\sqrt[4]{x^2} - y}{\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y}} - 3\sqrt[12]{x^3y^4} \right)^{-\frac{1}{2}} \cdot \left(\frac{\sqrt[4]{x^2} + y}{\sqrt[4]{x} + \sqrt[3]{y}} - \sqrt[3]{y^2} \right)$$

ифодани соддалаштиринг.

Ечиш. Ифода аниқланиш соҳаси билан берилган, деб уни соддалаштирамиз:

$$\begin{aligned}
 & \left(\frac{\sqrt[4]{x^2} - y}{\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y}} - 3\sqrt[12]{x^3y^4} \right)^{-\frac{1}{2}} \cdot \left(\frac{\sqrt[4]{x^2} + y}{\sqrt[4]{x} + \sqrt[3]{y}} - \sqrt[3]{y^2} \right) = \\
 & = \left(\frac{(\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y})(\sqrt[4]{x^2} + \sqrt[4]{x}\sqrt[3]{y} + \sqrt[3]{y^2})}{\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y}} \right. \\
 & \left. - 3\sqrt[4]{x}\sqrt[3]{y} \right)^{-\frac{1}{2}} \cdot \left(\frac{(\sqrt[4]{x} + \sqrt[3]{y})(\sqrt[4]{x^2} - \sqrt[4]{x}\sqrt[3]{y} + \sqrt[3]{y^2})}{\sqrt[4]{x} + \sqrt[3]{y}} \right. \\
 & \left. - \sqrt[3]{y^2} \right)^{-\frac{1}{2}}
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 -\sqrt[3]{y^2} \Big) &= \left[\left(\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y} \right)^2 \right] \cdot \sqrt[4]{x} \left(\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y} \right) = \\
 &= \frac{\sqrt[4]{x} \left(\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y} \right)}{\left[\left(\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y} \right)^2 \right]^{\frac{1}{2}}} = \frac{\sqrt[4]{x} \left(\sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y} \right)}{\left| \sqrt[4]{x} - \sqrt[3]{y} \right|} = \\
 &= \begin{cases} \sqrt[4]{x}, \text{ агар } \sqrt[4]{x} > \sqrt[3]{y} \text{ бўлса}; \\ -\sqrt[4]{x}, \text{ агар } \sqrt[4]{x} < \sqrt[3]{y} \text{ бўлса}. \end{cases}
 \end{aligned}$$

7. $\sqrt{138384}$ ни хисобланг.

Хисоблаш. Илдиз остидаги 138384 сонини устуналарга (хар бир устунда иккитадан рақам бўлади) ажратамиз: $13' 83' 84'$. Сўнгра чапдан биринчи турган устундаги 13 сонига аҳамият бериб, квадрати 13 дан катта бўлмаган сонни топамиз. У $3(3^2 = 9 < 13; 4^2 = 16 > 13)$, сўнгра $13 - 3^2 = 4$ бўлиб, шу 3 ни 2 га кўпайтириб, 4 нинг чап томонида турган чизиқнинг чап томонига ёзамиз, кейин 4 нинг ўнг томонига иккинчи устундаги сон 83 ни ёзамиз, натижада 483 бўлади. Энди 6 нинг ўнг томонига $6a \times$
 $\times a = y \leqslant 483$ шартини қаноатлантирувчи рақам $a = 7$ ни топиб, сўнгра $483 - 469$ айрмани топамиз. Шу ўринда $67 + 7 = 74$ ни уларнинг тагига ёзамиз, яна юқоридаги жараённи бир карра такрорласак, 3, 7, 2 сонларини ҳосил қиласмиз. Демак, $372^2 = 138384$ экани келиб чиқади.

$$\sqrt{13'83'84} = 372$$

$$\begin{array}{r}
 \times \quad 67 \\
 \quad \quad \quad 7 \\
 \hline
 \quad 742 \\
 \times \quad 2 \\
 \hline
 \end{array}
 \quad
 \begin{array}{r}
 \quad 9 \\
 - 483 \\
 \hline
 \quad 469 \\
 - 1484 \\
 \hline
 \quad 1484 \\
 \hline
 \end{array}$$

8. $\sqrt{5}$ сонидан 0,01 аниқликда илдиз чиқаринг.

$$\text{Ечиш. } \sqrt[4]{5, \overline{00 \ 00 \ 00 \dots}} = 2,236 \dots$$

$\begin{array}{r} \times 42 \\ 2 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} - 100 \\ 84 \\ \hline \end{array}$
$\begin{array}{r} \times 443 \\ 3 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 1600 \\ 1329 \\ \hline \end{array}$
$\begin{array}{r} \times 4466 \\ 6 \\ \hline \end{array}$	$\begin{array}{r} 27100 \\ 26796 \\ \hline \end{array}$

Демак, $\sqrt[5]{5}$ сонининг 0,01 аниқликдаги илдизи 2,24, яъни $\sqrt[5]{5} \approx 2,24$ бўлади.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. $\sqrt{(1 - \sqrt{3})^2} - \sqrt[6]{27}$ ни соддалаштиринг.
2. Агар $x \leq 5$ бўлса, $x + 5 - \sqrt{(x - 5)^2} = 2x$ эканини кўрсатинг.
3. $(4x\sqrt[3]{x^2} - 5y\sqrt[3]{xy} + xy\sqrt[3]{y^2}) \cdot 2xy\sqrt[3]{xy}$ ни соддалаштиринг.
4. Амалларни бажаринг: а) $\left(\frac{a}{b^2}\sqrt{ab} - 6a^3b^2\sqrt[3]{a^2b} + \sqrt[8]{a^4b^3}\right) : \frac{a^2}{b}\sqrt[6]{ab^2}$;
- б) $\left(\frac{a}{b}\sqrt{\frac{n}{m}} - \frac{ab}{n}\sqrt{mn} + \frac{a^2}{b^2}\sqrt{\frac{m}{n}}\right) \cdot a^2b^2\sqrt{\frac{n}{m}}$.

Ифодаларни соддалаштиринг:

5. $\left(\frac{a\sqrt{a} + b\sqrt{b}}{\sqrt{a} + \sqrt{b}} - \sqrt{ab}\right) \left(\frac{\sqrt{a} + \sqrt{b}}{a - b}\right)^2$.
6. $\left(\frac{3}{\sqrt{1+a}} + \sqrt{1-a}\right) : \left(\frac{3}{\sqrt{1-a^2}} + 1\right)$.
7. $\frac{\sqrt{x} + 1}{1 + \sqrt{x} + x} : \frac{1}{x^2 - \sqrt{x}}$.
8. $\left(\frac{\sqrt{a}}{2} - \frac{1}{2\sqrt{a}}\right)^2 \left(\frac{\sqrt{a}-1}{\sqrt{a}+1} + \frac{\sqrt{a}+1}{1-\sqrt{a}}\right)$.
9. $[(\sqrt[4]{a} - \sqrt[4]{b})^{-2} + (\sqrt[4]{a} + \sqrt[4]{b})^{-2}] : \left(\frac{\sqrt{a} + \sqrt{b}}{a - b}\right)^2$.
10. $\frac{\sqrt{a^3} + \sqrt{b^3}}{\sqrt{a} + \sqrt{b}} : (a - b) + \frac{2\sqrt{b}}{\sqrt{a} + \sqrt{b}}$.
11. $a\left(\frac{\sqrt{a} + \sqrt{b}}{2b\sqrt{a}}\right)^{-1} + b\left(\frac{\sqrt{a} + \sqrt{b}}{2a\sqrt{b}}\right)^{-1}$.
12. $\left(\frac{1}{a - \sqrt{2}} - \frac{a^2 + 4}{a^3 - \sqrt{8}}\right) : \left(\frac{a}{\sqrt{2}} + 1 + \frac{\sqrt{2}}{a}\right)$.
13. $\left(\frac{1}{m - \sqrt{mn}} + \frac{1}{m + \sqrt{mn}}\right) \cdot \frac{m^3 - n^3}{m^2 + mn + n^2}$.

14. $\left(\frac{1}{2+2\sqrt{a}} + \frac{1}{2-2\sqrt{a}} - \frac{a^2+1}{1-a^2} \right) \left(1 + \frac{1}{a} \right).$
 15. $\left(\frac{a+2}{\sqrt[4]{2a}} - \frac{a}{\sqrt[4]{2a}+2} + \frac{2}{a-\sqrt[4]{2a}} \right) \cdot \frac{\sqrt[4]{a}-\sqrt[4]{2}}{a+2}.$
 16. $\left(\frac{\sqrt[4]{a^3}+8}{\sqrt[4]{a}+2} - 4 \right) : \left(\frac{\sqrt[4]{a^3}+8}{\sqrt[4]{a}-2} - 6\sqrt[4]{a} \right)^{\frac{1}{2}}.$
 17. $\left(\frac{\sqrt[4]{a^3}-1}{\sqrt[4]{a}-1} + \sqrt[4]{a} \right)^{\frac{1}{2}} \cdot \left(\frac{\sqrt[4]{a^3}+1}{\sqrt[4]{a}+1} - \sqrt[4]{a} \right)^{\frac{1}{2}} + 1.$
 18. $\left(\sqrt{x} - \frac{\sqrt{xy}+y}{\sqrt{x}+\sqrt{y}} \right) \cdot \left(\frac{\sqrt{x}}{\sqrt{x}+\sqrt{y}} + \frac{\sqrt{y}}{\sqrt{x}-\sqrt{y}} + \frac{2\sqrt{xy}}{x-y} \right).$
 19. $\left[\frac{\sqrt[6]{a^2x} + \sqrt{x}}{\sqrt[3]{Vx} + \sqrt[3]{Va}} + \sqrt[6]{x} \right]^3 + (4x+1) + (\sqrt[3]{x}\sqrt[3]{Vx} + 1)^2.$
 20. $\left[\frac{\frac{3x^{-\frac{1}{2}}}{x^{\frac{2}{3}}-2x^{-\frac{1}{3}}} - \frac{x^{\frac{1}{3}}}{x^{\frac{4}{3}}-x^{-\frac{1}{3}}} \right]^{-1} - \left(\frac{1-2x}{3x-2} \right)^{-1}$
 $= \frac{1}{2}\sqrt{Va} (\sqrt{a^2+a\sqrt{a^2-b^2}} - \sqrt{a^2-a\sqrt{a^2-b^2}})^2.$
 22. $\left[\frac{(\sqrt[3]{x}-\sqrt[3]{a})^3 + 2x+a}{(\sqrt[3]{x}-\sqrt[3]{a})^3 - x-2a} \right]^3 +$
 $+ \sqrt{(a^3+3a^2x+3ax^2+x^3)^{\frac{2}{3}}} : a.$
 23. $\left[\frac{(\sqrt{a}+\sqrt{b})^2 - (2\sqrt{b})^2}{a-b} - (a^{\frac{1}{2}}-b^{\frac{1}{2}})(a^{\frac{1}{2}}+b^{\frac{1}{2}})^{-1} \right] : \frac{(4b)^{\frac{3}{2}}}{a^{\frac{1}{2}}+b^{\frac{1}{2}}}.$
 24. $\left(\frac{a-4b}{a+\sqrt{ab}-6b} - \frac{a-9b}{a+6\sqrt{ab}+9b} \right) \cdot \frac{b^{-\frac{1}{2}}}{a^{\frac{1}{2}}-3b^{\frac{1}{2}}}.$

$$25. \frac{\left(\frac{a-b}{\sqrt{a}+\sqrt{b}}\right)^3 + 2a\sqrt{a} + b\sqrt{a}}{3a^2 + 3b\sqrt{ab}} + \frac{\sqrt{ab}-a}{a\sqrt{a}-b\sqrt{a}}.$$

$$26. \frac{(\sqrt{a}-\sqrt{b})^3 + 2a^2 : \sqrt{a} + b\sqrt{b}}{a\sqrt{a} + b\sqrt{b}} + \frac{3\sqrt{ab}-3b}{a-b}.$$

$$27. \left[\frac{1}{\left(\frac{1}{a^{\frac{1}{2}}} + \frac{1}{b^{\frac{1}{2}}} \right)^{-2}} - \left(\frac{\sqrt{a}-\sqrt{b}}{a^{\frac{3}{2}} - b^{\frac{3}{2}}} \right)^{-1} \right] (ab)^{-\frac{1}{2}}.$$

$$28. \left[\frac{\frac{1}{2} - a}{\left(\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{\frac{1}{a}} + 1 \right) \left(\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{\frac{1}{a}} - 1 \right)} + \sqrt[3]{a}^{-3} \right].$$

$$29. \left[\frac{a\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{a^2}}{a + \sqrt[3]{a}} - \sqrt[3]{x} \right] \cdot [(\sqrt[3]{a} - \sqrt[3]{x})^2 + 3(\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{x})^2].$$

7- §. ТЕНГСИЗЛИКЛАРНИ ИСБОТЛАШ

Математикада тенгсизлик тушунчаси кўп учрайдиган тушунчалардан биридир. Тенгсизлик R сонли тўпламда қаралиб, шу тўпламдан олинган сонлар ёки алгебраик ифодаларни катта, кичик ва тенг тушунчалари ёрдамида боғлади.

.86-т аъриф. Агар берилган ифода R сонли майдонда аниқланаб, шу майдонда катта ва кичик шиоралари билан боғланган бўлса, у ҳолда бундай ифода тенгсизлик дейилади.

Мисол. а) $5 > 3$; б) $2x - 6 > 7$; в) $a^2 + 3ab > b^2$ ва ҳоказо.

Сонли тенгсизликлар қўйидаги хоссаларга эга:

1. $\forall a, b, c, \in R : a > b \wedge b > c \Rightarrow a > c$.
2. $\forall a, b, m \in R : a > b \Leftrightarrow a + m > b + m \vee a - m > b - m$.
3. $\forall a, b, c, d \in R : a > b \wedge c > d \Leftrightarrow a + c > b + d$.

4. $\forall a, b, c, d \in R^- : a > b \wedge c < d \Leftrightarrow a - c > b - d.$
5. $\forall a, b, c \in R^- : a > b \wedge c > 0 \Leftrightarrow ac > bc.$
6. $\forall a, b, c \in R^- : a > b \wedge c < 0 \Leftrightarrow ac < bc.$
7. $\forall a, b, c, d \in R^+ : (a > b \wedge c > d) \Leftrightarrow ac > bd.$
8. $\forall a, b, c, d \in R^+ : (a > b \wedge c < d) \Rightarrow \frac{a}{c} > \frac{b}{d}.$

Юқоридаги параграфларда бу хоссалар кўриб ўтилгани учун уларнинг исботига тўхтаб ўтирмаймиз.

94-теорема. a_1, a_2, \dots, a_n манфий масонларнинг ўрта арифметик қиймати уларнинг ўрта геометрик қийматидан кичик эмас:

$$\frac{a_1 + a_2 + \dots + a_n}{n} \geq \sqrt[n]{a_1 a_2 \dots a_n},$$

бунда тенглик $a_1 = a_2 = \dots = a_n$ бўлганда содир бўлади.

Исботи. Математик индукцияни татбиқ қиласиз: $n = 2$ бўлсин, у ҳолда $\sqrt{a_1 a_2} \leq \frac{a_1 + a_2}{2}$ бўлади. Бу ерда $\sqrt{a_1} = x_1, \sqrt{a_2} = x_2, x_1 x_2 \leq \frac{x_1^2 + x_2^2}{2}$ бўлади. Шартга кўра $x_1 \geq 0, x_2 \geq 0$ эканини эътиборга олиб, $x_1^2 - 2x_1 x_2 + x_2^2 \geq 0$; $(x_1 - x_2)^2 \geq 0$ га бўламиз. Демак, x_1 ва x_2 лар учун $\frac{x_1^2 + x_2^2}{2} \geq x_1 x_2$ ўринли ва бундан $a_1 + a_2 \geq 2\sqrt{a_1 a_2}$ ўринли экани келиб чиқади. Энди $n = k$ учун $\sum_{i=1}^k a_i \geq k \sqrt[k]{\prod_{i=1}^k a_i}$ ўринли деб, у $n = 2k$ учун ўринли эканини кўрсатамиз, яъни $\frac{a_1 + a_2 + \dots + a_{2k}}{2k} = \frac{\frac{a_1 + a_2}{2} + \frac{a_3 + a_4}{2} + \dots + \frac{a_{2k-1} + a_{2k}}{2}}{2k} \geq$

$$\geq \sqrt[k]{\frac{a_1 + a_2}{2} \dots \frac{a_{2k-1} + a_{2k}}{2}} \geq \sqrt[k]{\sqrt{a_1 a_2} \cdot \sqrt{a_3 a_4} \dots \sqrt{a_{2k-1} a_{2k}}} = \sqrt[2k]{a_1 a_2 \dots a_{2k}}.$$

Демак,

$$\frac{a_1 + a_2 + \dots + a_{2k}}{2k} \geq \sqrt[2k]{a_1 \cdot a_2 \dots a_{2k}}.$$

Бу исботимизда теореманинг $n = k$ учун ўринилидигидан

унинг $n = 2k$ учун ўринли эканини келтириб чиқардик. Лекин берилган сонларнинг сони k га карралы бўлмаган ҳоллар учун ҳозирча тенгсизлик исботланганни йўқ. Бунинг учун $n = k$ да ўринли ҳамда $a_{k+1} = \frac{a_1 + a_2 + \dots + a_k}{k}$ деб қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} \sqrt[k+1]{a_1 a_2 \dots a_{k+1}} &\leq \frac{a_1 + a_2 + \dots + a_k + a_{k+1}}{k+1} = \\ &= \frac{\frac{a_1 + a_2 + \dots + a_k}{k} \cdot k + a_{k+1}}{k+1} = \frac{k a_{k+1} + a_{k+1}}{k+1} = \\ &= a_{k+1} \Rightarrow \sqrt[k+1]{a_1 a_2 \dots a_k a_{k+1}} \leq a_{k+1} \Rightarrow \\ &\Rightarrow a_1 \cdot a_2 \dots a_k \cdot a_{k+1} \leq a_{k+1}^{k+1} \Rightarrow a_1 a_2 \dots a_k \leq a_{k+1}^{k+1} \Rightarrow a_1 a_2 \dots a_k \leq \\ &\leq a_{k+1}^k \Rightarrow \sqrt[k]{a_1 \cdot a_2 \dots a_k} \leq a_{k+1}. \end{aligned}$$

Демак, $a_1 + a_2 + \dots + a_k \geq k \sqrt[k]{a_1 a_2 \dots a_k}$ ёки $\sum_{i=1}^n a_i \geq n \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n a_i}$ бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

95-теорема. a_1, a_2, \dots, a_n мусбат сонларнинг ўрта гармоник қиймати шу сонларнинг ўрта геометрик қийматидан катта эмас:

$$\sqrt[n]{a_1 \cdot a_2 \dots a_n} \geq \frac{n}{a_1^{-1} + a_2^{-1} + \dots + a_n^{-1}}.$$

Исботи бевосита 93-теоремадан келиб чиқади. Чунончи $\sum_{i=1}^n \frac{1}{a_i} \geq n \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n a_i^{-1}}$ дан ва $\frac{-1}{A} > \frac{1}{B} \Rightarrow B > A$ муносабатлардан 94-теорема ҳосил қилинади.

96-теорема. a_1, a_2, \dots, a_n сонларнинг ўрта квадратик қиймати шу сонларнинг ўрта арифметик қиймати модулидан кичик эмас:

$$\sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_i^2} \geq \frac{1}{n} \left| \sum_{i=1}^n a_i \right|.$$

Исботи. Бунинг учун $(a_1 + a_2)^2 = a_1^2 + 2a_1a_2 + a_2^2$ ҳамда $2a_1a_2 \leq a_1^2 + a_2^2$ ни эътиборга олсак, у ҳолда

$$(a_1 + a_2)^2 = a_1^2 + 2a_1a_2 + a_2^2 \leq 2a_1^2 + 2a_2^2 = 2(a_1^2 + a_2^2) \Leftrightarrow (a_1 + a_2)^2 \leq 2(a_1^2 + a_2^2) \Leftrightarrow (a_1 + a_2)^2 = 4 \left(\frac{a_1^2 + a_2^2}{2} \right) \Leftrightarrow \left| \frac{a_1 + a_2}{2} \right| \leq \sqrt{\frac{a_1^2 + a_2^2}{2}}$$

бўлади. Энди $2 \leq n < n+1$ учун $(a_1 + a_2 + \dots + a_n)^2 \leq n(a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2) \Leftrightarrow \frac{1}{n} \left| \sum_{i=1}^n a_i \right| \leq \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_i^2}$

эканини эътиборга олган ҳолда у $n+1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз, яъни

$$(a_1 + a_2 + \dots + a_{n+1})^2 \leq (n+1)(a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_{n+1}^2) \Leftrightarrow (a_1 + a_2 + \dots + a_{n+1})^2 \leq (n+1)^2 \left(\frac{a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_{n+1}^2}{n+1} \right) \Leftrightarrow \Leftrightarrow \frac{1}{n+1} \left| \sum_{i=1}^{n+1} a_i \right| \leq \sqrt{\frac{1}{n+1} \sum_{i=1}^{n+1} a_i^2}$$

бўлади.

Шу билан теорема исбот қилинди.

97-төрим (Коши — Буняковский тенгсизлиги). *Берилган a_i ва b_i , $i = \overline{1, n}$ учун $(a_1b_1 + a_2b_2 + \dots + a_nb_n)^2 \leq (a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2)(b_1^2 + \dots + b_n^2)$ бўлади.*

Тенглик эса факат $a_i = kb_i \forall i = \overline{1, n}$ бўлганда гина бажарилади.

Исботи. Бу тенгсизликни исботлаш учун $(a_1x + b_1)^2 + (a_2x + b_2)^2 + \dots + (a_nx + b_n)^2 = ax^2 + 2bx + c$; $a > 0$ муносабатдан фойдаланамиз. Маълумки, $ax^2 + 2bx + c$ ифода $\forall x \in R$ да манфий мас бўлиши учун $b^2 - ac \leq 0$ бўлиши зарур ва етарлидир. Бундан $b = \sum_{i=1}^n a_i b_i$; $a = \sum_{i=1}^n a_i^2$; $c = \sum_{i=1}^n b_i^2$ эканини эътиборга олсак, теорема исбот қилинди.

98- теорема. a_i ва $b_i \forall i = 1, n$ ҳақиқий сонлар учун

$\sqrt{\sum_{i=1}^n (a_i - b_i)^2} \leq \sqrt{\sum_{i=1}^n a_i^2} + \sqrt{\sum_{i=1}^n b_i^2}$ бўлади. Тенглик фақат $a_i = k b_i$, $i = 1, n$ бўлганда содир бўлади.

Исботи. $(a_i - b_i)^2 = a_i^2 - 2a_i b_i + b_i^2$ нинг ўнг томонини бироз кучайтирасак, у ҳолда

$$(a_i - b_i)^2 \leq a_i^2 + 2|a_i||b_i| + b_i^2 = (\sqrt{a_i^2})^2 + 2\sqrt{a_i^2}\sqrt{b_i^2} + (\sqrt{b_i^2})^2 = (\sqrt{a_i^2} + \sqrt{b_i^2})^2$$

ҳосил бўлади. Бундан бевосита $\sqrt{\sum (a_i - b_i)^2} \leq \sqrt{\sum a_i^2} + \sqrt{\sum b_i^2}$ ёза оламиз. Шу билан теорема исбот қилинди.

99-теорема (Бернулли тенгислиги). *Берилган $h > 0$, ва ихтиёрий $k > 1$, $k \in Q$ учун $(1+h)^k > 1 + kh$ бўлади.*

100-теорема (Гельдер тенгислиги). Агар $p > 1$, $q > 1$, $\frac{1}{p} + \frac{1}{q} = 1$, $x > 0$, $y > 0$ бўлса, у ҳолда $xy \leq \frac{x^p}{p} + \frac{y^q}{q}$ бўлади.

Теоремаларни исботлашни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қиласиз.

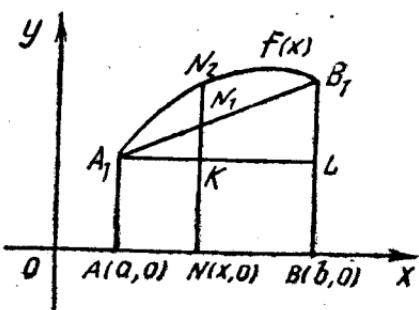
Мисол ва масалалар ечиш

1. Агар $f(x)$ функцияниң графиги қаралаётган оралиқда қавариқлиги билан юқорига қараган ва $\alpha_i \forall i = 1, n$, $\alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n = 1$, $\alpha_i \in R$ бўлса, у ҳолда шу оралиқдан олинган x_1, x_2, \dots, x_n учун

$$\begin{aligned} f(\alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 + \dots + \alpha_n x_n) &\geq \\ &\geq \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2) + \dots + \alpha_n f(x_n) \end{aligned} \quad (1)$$

бўлишини исботланг.

Исботи. Математик индукция усулидан фойдаланамиз. $n = 2$ бўлсин. Масала шартига кўра қаралаётган оралиқ (39- чизма) $a \leq x \leq b$ бўлсин, бунда AA_1BB_1 трапецияни қараймиз:

39- расм.

$f(a) = AA_1$, $f(b) = BB_1$,

$$NN_1 = NK + KN_1 = f(a) + \frac{A_1 K}{A_1 L} B_1 L = f(a) + \\ + \frac{x-a}{b-a} [f(b) - f(a)] = \frac{b-x}{b-a} f(a) + \frac{x-a}{b-a} f(b),$$

бундан $f(x) \geq \frac{b-x}{b-a} f(a) + \frac{x-a}{b-a} f(b)$, бу ерда $\frac{x-a}{b-a} = \frac{x-x_1}{x_2-x_1} =$

$= \alpha_2$, $\frac{b-x}{b-a} = \frac{x_2-x}{x_2-x_1} = \alpha_1$ десак, $\alpha_1 \geq 0$, $\alpha_2 \geq 0$, $\alpha_1 + \alpha_2 = 1$

бўлади; бундан $\alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 = \frac{x_2-x}{x_2-x_1} \cdot x_1 + \frac{x-x_2}{x_2-x_1} \cdot x_2 = \\ = x$ бўлиб,

$$f(x) = f(\alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2) \geq \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2) \quad (2)$$

ҳосил бўлади, Демак, $n = 2$ да (1) тенгсизлик ўринли бўлади. Энди тенгсизлик $n = k$ учун ўринли деб, унинг $n = k + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз, яъни: $x_1, x_2, \dots, x_k, x_{k+1}$; $\alpha_i \geq 0 \forall i = \overline{i, (n+1)}$ ва $\alpha_1 + \alpha_2 + \dots +$

$+ \alpha_k + \alpha_{k+1} = 1$ бўлсин, у ҳолда $x'_k = \frac{\alpha_k}{\alpha_k + \alpha_{k+1}} x_k + \frac{\alpha_{k+1}}{\alpha_k + \alpha_{k+1}} x_{k+1}$ муносабати аниқланган бўлсин дейлик, у ҳолда $\alpha_k x_k + \alpha_{k+1} x_{k+1} = (\alpha_k + \alpha_{k+1}) x'_k = \alpha'_k x'_k$ (бу ерда $\alpha'_k = \alpha_k + \alpha_{k+1}$ деб олинди). Энди $f(\alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 + \dots + \alpha_{k+1} x_{k+1}) = f(\alpha_1 x_1 + \dots + \alpha_{k-1} x_{k-1} + \alpha'_k x'_k) \geq \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2) + \dots + \alpha'_k f(x'_k) = \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2) + \dots + + (\alpha_k + \alpha_{k+1}) f\left(\frac{\alpha_k}{\alpha_k + \alpha_{k+1}} x_k + \frac{\alpha_{k+1}}{\alpha_k + \alpha_{k+1}} x_{k+1}\right) \geq \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2) + \dots + \alpha_k f(x_k) + \alpha_{k+1} f(x_{k+1})$

бўлади. Демак, ихтиёрий n учун

$$f(\alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 + \dots + \alpha_n x_n) \geq \alpha_1 f(x_1) + \alpha_2 f(x_2) + \dots + + \alpha_n f(x_n)$$

ўринлидир.

Мисол ва масалалар ечиш

1. $y = \ln x$, $x > 0$ функция ўсувчи за қавариқлиги билан юқорига қараган. $\alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_n = \frac{1}{n}$ десак, у ҳолда $\ln \left[\frac{1}{n} (x_1 + x_2 + \dots + x_n) \right] \geq \frac{1}{n} (\ln x_1 + \ln x_2 + \dots + \ln x_n)$,

бундан $x_1 + x_2 + \dots + x_n \geq n \sqrt[n]{x_1 \dots x_n}$ экани келиб чиқади.

$$\begin{aligned} 2. x^2 + 4y^2 + 3z^2 + 14 &> 2x + 12y + 6z \text{ ни исботланг} \\ \text{Исботи. Айирмани баҳолаш усулидан фойдаланамиз:} \\ (x^2 + 4y^2 + 3z^2 + 14) - (2x + 12y + 6z) &= (x^2 - 2x + 1) + \\ + (4y^2 - 12y + 9) + (3z^2 - 6z + 3) + 1 &= (x - 1)^2 + \\ + (2y - 3)^2 + 3(z - 1)^2 + 1. \end{aligned}$$

Ҳосал қилинган охирги йиғинди ўзгарувчиларнинг ҳар қандай қийматида мусбат, демак, берилган тенгсизлик ўринлидир.

3. Агар $a > 0$, $b > 0$, $c > 0$, $d > 0$ бўлса, $a + b + c + d \geq 4\sqrt[4]{abcd}$ ни исботланг.

Исботи (Дедуктив усул). 93- теоремага асосан

$$\begin{aligned} \frac{a+b+c+d}{4} &= \frac{1}{2} \left(\frac{a+b}{2} + \frac{c+d}{2} \right) \geq \\ \geq \sqrt{\frac{a+b}{2} \cdot \frac{c+d}{2}} &\geq \sqrt{\sqrt{ab} \cdot \sqrt{cd}} = \sqrt[4]{abcd}. \end{aligned}$$

4. $\forall n \in N : \lg(n+1) > \frac{3}{10n} + \lg n$ бўлишини исботланг.

Исботи (Аналитик усул). Тенгсизликнинг иккала томонини $10n$ га кўпайтирамиз: $\lg(n+1) > \frac{3}{10n} + \lg n \Leftrightarrow$

$$\begin{aligned} \Leftrightarrow 10n \lg(n+1) &> 3 + 10n \lg n \Leftrightarrow \lg(n+1)^{10n} > 3 + \lg n^{10n} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \lg(n+1)^{10n} &> \lg 1000 n^{10n} \Leftrightarrow \lg(n+1)^{10n} > \lg 2^{10} n^{10n} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow (n+1)^n &> 2^n (98- теоремага асосан ўринли). Демак, \\ \forall n \in N : \lg(n+1) &> \frac{3}{10n} + \lg n \text{ ўринлидир.} \end{aligned}$$

5. Агар $a \geq 0$, $b \geq 0$, $c \geq 0$, $d \geq 0$ бўлса, $\sqrt{(a+c)(b+d)} \geq \sqrt{ab} + \sqrt{cd}$ бўлишини исботланг.

Исботи. Фараз қиласыл, $\sqrt{(a+c)(b+d)} < \sqrt{ab} + \sqrt{cd}$ бўлсин, у ҳолда унинг иккала томонини квадратга кўтарсак, $ab + ad + bc + cd < ab + 2\sqrt{ab \cdot cd} + cd \Leftrightarrow ad + bc < 2\sqrt{abcd}$.

93- теоремага асосан бу ҳолнинг бўлиши мумкин эмас. Демак, қилинган фараз нотўри, шу билан тенгсизликнинг тўғрилиги исбот қилинди.

6. Агар $n \in N$, $n > 1$ бўлганда $\frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \dots + \frac{1}{n^2} < 1$ бўлишини исботланг.

Исботи. Таққослаш усулидан фойдаланамиз:

$$\frac{1}{2^2} > \frac{1}{1 \cdot 2}, \frac{1}{3^2} < \frac{1}{2 \cdot 3}, \dots, \frac{1}{n^2} < \frac{1}{(n-1) \cdot n}.$$

Энди бу тенгсизликларни ҳадлаб қўшсак, у ҳолда

$$\frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \dots + \frac{1}{n^2} < \frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + \dots + \frac{1}{(n-1)n}$$

бўлади ва $\frac{1}{(n-1)n} = \frac{1}{n-1} - \frac{1}{n}$ эканини эътиборга олсак, бундан $\frac{1}{2^2} + \frac{1}{3^2} + \dots + \frac{1}{n^2} < 1 - \frac{1}{n} < 1$ экани келиб чиқади. Шу билан тенгсизлик исбот қилинди.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. Тенгсизликларни исботланг:

- a) Агар $n \geq 3$ бўлса, $2^n > 2n + 1$ бўлади;
- б) Агар $n \geq 5$ бўлса, $2^n > n^2$ бўлади;
- в) Агар $n \geq 10$ бўлса, $2^n > n^3$ бўлади.

$$2. \frac{1}{n+1} + \frac{1}{n+2} + \dots + \frac{1}{2n} > \frac{1}{2}, \quad n \in N.$$

$$3. 1 + n \cdot 2^{\frac{n}{n}} < 2^n, \quad n > 1, \quad n \in N.$$

$$4. n \in N: \frac{n}{2} < 1 + \frac{1}{2} + \dots + \frac{1}{2^{n-1}} \leq n.$$

$$5. n \in N: \text{а) } n! > \left(\frac{n}{3}\right)^n; \text{ б) } n! > n^{\frac{n}{2}}, \quad n > 2;$$

$$\text{в) } n! < \left(\frac{n+1}{2}\right)^n; \text{ г) } n! > 2^{n-1}, \quad n \geq 3; \text{ д) } (2n-1)! < n^{2n-1}; \quad n > 1.$$

$$6. \quad 2a^2 + b^2 + c^2 \geq 2a(b + c).$$

$$7. \quad (a+b)(b+c)(a+c) \geq 8abc; \quad a \geq 0, \quad b \geq 0, \quad c \geq 0.$$

$$8. \quad a+b+c > \sqrt{ab} + \sqrt{ac} + \sqrt{bc}, \quad a \geq 0, \quad b \geq 0, \quad c \geq 0.$$

$$9. \quad ab + ac + bc > \sqrt{abc} (\sqrt{a} + \sqrt{b} + \sqrt{c}), \quad a \geq 0, \quad b \geq 0, \quad c \geq 0.$$

$$10. \quad a(1+b) + b(1+c) + c(1+a) \geq b\sqrt{abc}, \quad a \geq 0, \quad b \geq 0, \quad c \geq 0.$$

$$11. \quad \left(1 + \frac{1}{n+1}\right)^{n+1} > \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n, \quad n \in N.$$

$$12. \quad 2\sqrt{n+1} - 2\sqrt{m} < \frac{1}{\sqrt{m}} + \frac{1}{\sqrt{m+1}} + \dots + \frac{1}{\sqrt{n}} < 2\sqrt{n} - 2\sqrt{m-1} \quad m < n, \quad m, n \in N.$$

$$13. \quad \frac{1}{2} \cdot \frac{3}{4} \cdot \frac{5}{6} \cdots \frac{99}{100} > \frac{1}{12}.$$

$$14. \quad \text{Агар } x_1, x_2, \dots, x_n \in R^+ \text{ бўлса, у ҳолда } \frac{x_1}{x^2} + \frac{x_2}{x_3} + \dots + \frac{x_{n-1}}{x_n} + \frac{x_n}{x_1} > n \text{ бўлишини исботланг.}$$

$$15. \quad \text{Агар } x > -1; \quad 0 < \alpha < 1 \text{ бўлса, } (1+x)^\alpha < 1 + \alpha x \text{ бўлишини, агар } x > 1 \text{ ва } \alpha < 0 \text{ ёки } \alpha > 1 \text{ бўлса, } (1+x)^\alpha > 1 + \alpha x \text{ бўлишини исботланг.}$$

$$16. \quad \text{Агар } a, b \in R^+, \quad m \in Z \text{ (бутун сон) бўлса,}$$

$$\left(1 + \frac{a}{b}\right)^m + \left(1 + \frac{b}{a}\right)^m > 2^{m+1}$$

эканини исботланг.

$$17. \quad \text{Томонлари мос равишда } a, b, c, d \text{ бўлгэн ихтиёрий тўртбурчакнинг юзи } S \leq \frac{a+c}{2} \cdot \frac{b+d}{2} \text{ бўлишини исботланг.}$$

$$18. \quad a, b, c \in R \text{ ва } -1 \leq x \leq 1 \text{ да } |ax^2 + bx + c| \leq 1 \text{ бўлса, у ҳолда } |x| \leq 1 \text{ да } |cx^2 + bx + a| \leq 2 \text{ тенгсизликнинг ўринли эканини исботланг.}$$

$$19. \quad \text{Агар } a_i > 0, \quad i = \overline{1, n}, \quad a_1 \cdot a_2 \cdots a_n = 1 \text{ бўлса, } (1 + a_1)(1 + a_2) \cdots (1 + a_n) \geq 2^n \text{ бўлади.}$$

20. Агар $a_1 > 0, a_2 > 0$ бўлса, $\frac{a_1^n + a_2^n}{2} \geq \left(\frac{a_1 + a_2}{2}\right)^n$

бўлади.

21. Агар $a_i > 0, i = 1, n$ бўлса, $(a_1 + a_2 + \dots + a_n) \times \left(\frac{1}{a_1} + \dots + \frac{1}{a_n}\right) \geq n^2$ бўлади.

IX боб. ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАР

1-§. ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАРНИНГ ТЕНГ КУЧЛИЛИГИ

Тенглама ва тенгсизлик тушунчаси ўқувчига ўрта мактаб математикасидан маълум. $f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ ва $\varphi(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ функциялар берилган ва уларнинг аниқланиш соҳалари мос равишда A ва B тўпламлар бўлиб, $A \cap B = C$ бўлсин.

87- таъриф. Агар $f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ ва $\varphi(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ функция учун

$$f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = \varphi(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) \quad (f \geq \varphi \text{ и } f \geq \varphi) \quad (1)$$

тенглик (тенгсизлик) бажарилса, у ҳолда (1) тенглама (тенгсизлик) дейилади.

(1) ни ҳар доим

$$F(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \quad (F > 0, F \geq 0) \quad (2)$$

кўринишга келтириш мумкин.

Мисоллар. 1. $ax^2 + bx + c + 0, a \neq 0 (ax^2 + bx + c \leq 0)$ бир номаълумли квадрат тенглама (тенгсизлик) дир.

2. $ax + by = c$ ($ax + by \leq c$) икки номаълум чизиқли тенглама (тенгсизлик) дир.

3. $ax^n + by^n + cz^n = d$ ($ax^n + by^n + cz^n \leq d$) уч номаълумли n -даражали тенглама (тенгсизлик) дир.

88- таъриф. Агар $x = \alpha, y = \beta, \dots, z = \gamma$ қийматларда $F(x, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0$ ($F \leq 0$) тенглама (тенгсизлик) тўғри тенгликка (тенгсизликка) айланса, у ҳолда $(\alpha, \beta, \dots, \gamma)$ сонлар системаси (2) нинг ечими дейилади.

*Агар (2) ни қаралаётган сонли тўпламда x, y, \dots, z ўзгарувчиларнинг (2) ни тўғри тенгликка (тенгсизликка) айлантирувчи сон қийматлари мавжуд бўлмаса, у ҳолда (2) шу сонли тўпламда ечимга эга эмас дейилади.

Мисоллар. 1) $x^2 + 1 = 0$ тенглама R да ечимга эга эмас, C да ечимга эга: $x = \pm i$.

2) $2x^2 + 3x - 5 = 0$ тенглама Q да $\left\{-\frac{5}{2}; 1\right\}$ ечимга эга.

3) $2x^2 + 3x - 3 = 0$ тенглама Q да ечимга эга R да ечимга эга.

Шунинг учун ҳам берилган тенгламани қайси сонли тўпламда ечиш талаб қилинса, ечими шу сонли тўпламда изланади.

Тенгламани ечиш деб, бу тенгламада қатнашаётган ўзгарувчиларнинг тенгламани тўғри тенгликка айлантирувчи қийматларини топишга айтилади. Тенгламаларни ечишда унинг аниқланиш соҳасини топиш ҳар доим ҳам муҳим тадбир ҳисобланавермайди. Шундай тенгламалар учраши мумкини, уларнинг аниқланиш соҳасини топиш тенгламани ечишдан ҳам мураккаб бўлиши мумкин, бундай ҳолда топилган ечимларни текшириб кўриш мақсадга мувофиқдир. Тенгламани ечишда аниқланиш соҳасига эътибор берилса, у ҳолда тенгламада тегишли алмаштиришлар бажаришда аниқланиш соҳасининг торайиши ёки кенгайишига алоҳида аҳамият берилиши, сўнгра топилган ечимларни алоҳида шартлар билан олинини лозимдир.

Мисол. $\sqrt{x^2 - x - 2} = x - 3$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $\sqrt{x^2 - x - 2} = x - 3$ тенгламанинг чап томони $(-\infty; -1]$ ва $[2; +\infty)$ соҳаларда аниқланган ва $x^2 - x - 2 \geq 0$ манфий эмас, лекин ўнг томони $x \geq 3$ да манфий эмас. Бундан кўриниб турибдики, тенгламани $[3; +\infty)$ да жуфт даражага ошириш мумкин, натижада $x = 2,2$ ни ҳосил қиласиз. Топилган еним $2 < 2,2 < 3$ бўлгани учун тенгликни тўғри тенгликка айлантира олмайди. Демак, у еним эмас. Тенглама ечимга эга эмас.

Соддалик учун

$$F(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \quad (F \leqslant 0) \quad (3)$$

ва

$$f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \quad (f \leqslant 0) \quad (4)$$

тенглама (тенгсизлик) лар берилган бўлсин.

89-таъриф. Агар (3) тенгламанинг (тенгсизликнинг) ҳар қандай ечими тенгламанинг (тенгсизликнинг) ечими бўлса, у ҳолда (4) тенглама (тенгсизлик) (3) нинг натижаси дейилади.

Мисоллар. 1. $2x - 6 = x$ тенгламанинг натижаси $(2x - 6)^2 = x^2$.

2. $x - 2 > 1$ тенгсизликнинг натижаси $(x - 2)(x^2 + 3) \geq x^2 + 3$.

(3) ва (4) тенглама (тенгсизлик) лар бирор B соҳада аниқланган бўлсин.

90- таъриф. Агар B соҳада (3) тенглама (тенгсизлик) нинг ечимлар тўплами (4) тенглама (тенгсизлик) ни ечимлар тўплами ва аксинча, (4) тенглама (тенгсизлик) нинг ечимлар тўплами (3) тенглама (тенгсизлик) нинг ечимлар тўплами бўлса, у ҳолда (3) ва (4) тенглама (тенгсизлик) лар B соҳада тенг кучли (эквивалент) тенглама (тенгсизлик) лар дейилади.

$$\text{Мисол. } x^2 + 6 = 5x \text{ ва } x^2 + 6 + \frac{1}{x^2+1} = \frac{5x(x^2+1)+1}{x^2+1}$$

$(x^2 + 6 \geq 5x \text{ ва } x^2 + 6 + \sqrt{x^2+1} \geq 5x + \sqrt{x^2+1})$ тенгламалар (тенгсизликлар) R да тенг кучлидир, чунки 90- таърифни қаноатлантиради.

Берилган $f(x, a, b, \dots, c)$ ва $\varphi(x, a, b, \dots, c)$ ва $t(x, a, b, \dots, c)$ ларнинг аниқланиш соҳалари мос равишда $D(f)$, $D(\varphi)$ ва $D(t)$ бўлсин.

101- теорема. Агар $D(t) \supset D(f) \cap D(\varphi)$ бўлса, у ҳолда $f = \varphi \Leftrightarrow f + t = \varphi + t$ ($f > \varphi \Leftrightarrow f + t > \varphi + t$) бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра (5) нинг ихтиёрий бир ечимини x_0 десак, у ҳолда $f(x_0, a, b, \dots, c) = \varphi(x_0, a, b, \dots, c)$ (5') тўғри тенгликка айланади. $D(t) \supset D(f) \cap D(\varphi)$ га асосан $x_0 \in D(t)$ бўлганлиги учун $f(x_0, a, \dots, c) + t(x_0, a, \dots, c) = \varphi(x_0, a, \dots, c) + t(x_0, a, \dots, c)$ (6') тенглик тўғри тенгликдир. Агар (6') нинг ҳар иккала томонига $-t(x_0, a, \dots, c)$ ни қўйсак, у ҳолда (5') ни ҳосил қиласиз, натижада 90- таърифга асосан (5) ва (6) тенглама (тенгсизлик) лар тенг кучли бўлади,

1- натижа. $D(f) \cap D(\varphi)$ да $f = \varphi \Leftrightarrow f - \varphi = 0$ бўлади.

102- теорема. Агар $D(t) \supset D(f) \cap D(\varphi)$ ва $t \neq 0$ бўлса, у ҳолда

$$f = \varphi \Leftrightarrow f \cdot t = \varphi \cdot t \quad (7)$$

$$(t > 0 \wedge f > \varphi \Leftrightarrow ft > \varphi t)$$

бўлади.

Исботи. 101- теоремага асосан $f = \varphi$ (5) ечимлар тўпламида $D(t) \supset D(f) \cap D(\varphi)$ га асосан $t(x, a, b, \dots, c)$ маънога эга ва $t(x, a, \dots, c) \neq 0$ эканига асосан (7) нинг ҳам ечимлари бўлади ва аксинча ҳам юз беради. Бундан 89 ва 90- таърифларга асосан (5) ва (7) лар ўзаро тенг кучлидир. Шу билан 102- теорема исбот бўлди.

103- теорема. Агар B соҳада $f(x, a, b, \dots, c) \geq 0$ ва $\varphi(x, a, \dots, c) \geq 0$ бўлса, у ҳолда

$$f = \varphi \Leftrightarrow f^n = \varphi^n, n \in N \quad (8)$$

бўлади.

Исботи. 103- теореманинг шартига кўра $B = D(f) \cap D(\varphi)$ бўлиб, $f \geq 0$ ва $\varphi \geq 0$ маълумдир. Шундай $x_0 \in B$ мавжудки, $f(x_0, a, b, \dots, c) = \varphi(x_0, a, b, \dots, c)$ бўлиб, x_0 (5) нинг илдизи бўлади. Энди B да (5) нинг иккала томонини n - даражага оширамиз, натижада

$$\begin{aligned} [f(x_0, a, b, \dots, c)]^n &= [\varphi(x_0, a, \dots, c)]^n \Leftrightarrow [f(x_0, a, \dots, c)]^n - \\ &- [\varphi(x_0, a, \dots, c)]^n = [f(x_0, a, \dots, c) - \varphi(x_0, a, \dots, c)] \times \\ &\times [f(x_0, a, b, \dots, c)]^{n-1} + [f(x_0, a, \dots, c)]^{n-1} \varphi(x_0, a, \dots, c) + \\ &+ \dots + [\varphi(x_0, a, \dots, c)]^{n-1} = 0 \end{aligned}$$

ҳосил бўлади. Бундан 89- таърифга асосан (5) нинг ечими (8) нинг ечими бўлади. 102- теоремага асосан (8) нинг ечими (5) нинг ечими эканини кўриш мумкин. Бундан 90- таърифга асосан (5) ва (8) teng кучлидир. Шу билан теорема исбот қилинди

104- теорема. Агар берилган $a > 0$, $a \neq 1$ сонлар учун B соҳада $f(x)$ ва $\varphi(x)$ мусбат бўлса, у ҳолда $f(x) = \varphi(x) \Leftrightarrow \log_a f(x) = \log_a \varphi(x)$ бўлади.

Бу теореманинг исботи бевосита 102] ва 103- теоремалардан келиб чиқади.

105- теорема. Агар $f(x)$ функция $D(f)$ да монотон ўсуви бўлса, у ҳолда $f(x) = x$ (9) ва $f[f(x)] = x$ (10) tenglamalar ўзаро teng кучли бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра $f(x)$ функция $D(f)$ да монотон ўсуви ва шу билан бирга (10) tenglama (9) нинг натижасидир, чунки (9) нинг ҳар бир ечими (10) ни қаноатлантиради. Чунки x_0 (9) нинг ечими бўлса, у ҳолда $f(x_0) = x_0$ эканидан $f[f(x_0)] = f(x_0) = x_0$ бўлади.

Энди (10) нинг ҳар бир ечими (9) ни қаноатлантиришини кўрсатамиз, яъни $f[f(x_0)] = x_0$ бўлсин. Фараз қилайлик. $f(x_0) \neq x_0$ бўлсин, у ҳолда $f(x_0) > x_0$ ёки $f(x_0) < x_0$ бўлади. Бундан $f(x_0) > x_0$ бўлсин, у ҳолда $f[f(x_0)] > f(x_0) > x_0$ бўлиб, $f[f(x_0)] = x_0$ га энди. Демак, (9) ва (10) teng кучлидир. Шу билан теорема исботланди.

Мисоллар. 1. $\sqrt{1 + \sqrt{x}} = x - 1$ tenglama
 $1 + \sqrt{1 + \sqrt{x}} = x$ tenglamaga, бу эса $1 + \sqrt{x} = x$ tenglamaga teng кучлидир.

2. $x^3 + 1 = 2\sqrt[3]{2x - 1}$ тенгламанинг шаклини ўзгартирасак, $\frac{1 + \left(\frac{x^3 + 1}{2}\right)^3}{2} = x \Leftrightarrow \frac{x^3 + 1}{2} = x$ эканини кўриш мумкин.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

Қуйидаги тенгламалар R да тенг кучлими?

$$1. \frac{x^2 - 4}{x - 2} = -4 \text{ ва } x - 2 = -4.$$

$$2. \frac{x(x-2)}{x^2+1} + \frac{2}{3} = \frac{5x^2}{3x^2+3} \text{ ва } 3(x^2 - 2x) + 2(x^2 + 1) = 5x^2.$$

$$3. x - 2 = 7 - 2x \text{ ва } (x - 2)^2 = (7 - 2x)^2.$$

$$4. 3x - 1 = 4x - 2 \text{ ва } (3x - 1)^4 = (4x - 2)^4.$$

$$5. f(x) = \varphi(x) \text{ ва } [f(x)]^2 = [\varphi(x)]^2.$$

$$6. f(x) = \varphi(x) \text{ ва } [f(x)]^k = [\varphi(x)]^k; k \in N.$$

$$7. \sqrt[2k+1]{f(x)} = \varphi(x) \text{ ва } f(x) = [\varphi(x)]^{2k+1}; k \in N.$$

$$8. x^2 - 1 = 0 \text{ ва } \sqrt{x^2 - 1} = 0.$$

$$9. \sqrt{f(x)} \sqrt{\varphi(x)} = 0 \text{ ва } \sqrt{f(x) \cdot \varphi(x)} = 0.$$

$$10. \frac{f_1(x)}{\varphi_1(x)} = \frac{f_1(x) + f_2(x)}{\varphi_1(x) + \varphi_2(x)} \text{ ва } \frac{f_1(x)}{\varphi_1(x)} = \frac{f_2(x)}{\varphi_2(x)}.$$

Қуйидаги тенгсизликлар R да тенг кучлими?

$$11. x > 1 \text{ ва } x + \frac{1}{4-x} > 1 + \frac{1}{4-x}.$$

$$12. 3x + 1 > 1 \text{ ва } (3x + 1) + x - 4 > x - 3.$$

$$13. x - 3 > 2 \text{ ва } (x - 3)(x + 1)^2 > 2(x + 1).$$

$$14. x - 3 > 2 \text{ ва } (x - 3)(x - 1) > 2(x - 1).$$

$$15. -x^2 - 5x + 6 > 0 \text{ ва } x^2 + 5x - 6 > 0.$$

$$16. x - 1 > 0 \text{ ва } (6x^2 + 3x + 5)(1 - x) < 0.$$

$$17. 2(x - x^2 - 3)(1 - 4x) > 0 \text{ ва } 4x - 1 > 0.$$

$$18. \frac{1}{x-3} > 2 \text{ ва } \frac{1 - 2(x-3)}{x-3} > 0. \quad 19. \frac{1}{x-3} > 2 \text{ ва}$$

$$1 > 2(x - 3). \quad 20. \frac{x-2}{5-x} > 0 \text{ ва } (x - 2)(5 - x) > 0.$$

$$21. \frac{x-2}{x^2(5-x)} > 0 \text{ ва } (x-2)(5-x) > 0.$$

$$22. \frac{1}{(x+5)^2} > \frac{1}{(x+1)^2} \text{ ва } (x+5)^2 < (x+1)^2.$$

$$23. \frac{x}{x^2 - 3x + 1} > \frac{x}{x^2 + 3x + 2} \text{ ва } x^2 - 3x + 2 > x^2 - 3x + 1.$$

$$24. 5 - x > 4 \text{ ва } \frac{5-x}{x+1} > \frac{4}{x+1}.$$

2- §. БИРИНЧИ ВА ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАР

91- таъриф. Ушбу

$$ax + by + \dots + cz = d \quad (ax + by + \dots + cz \leq d) \quad (1)$$

кўринишдаги тенглама (тенгсизлик) биринчи даражали тенглама (тенгсизлик) дейилади

Мисоллар. 1. $ax = b$ — бир номаълумли чизиқли тенглама.

2. $ax + by = c$ — икки номаълумли чизиқли тенглама.

3. $ax + by + cz > d$ — уч номаълумли чизиқли тенгсизлик.

I. Бир номаълумли $ax = b$ чизиқли тенгламада:

а) Агар $a \neq 0$ ва $b \neq 0$ бўлса, у ҳолда $x = b/a$ бўлади;

б) агар $a \neq 0$ ва $b = 0$ бўлса, у ҳолда $x = 0$ бўлади;

в) агар $a = 0$ ва $b \neq 0$ бўлса, тенглама ечимга эга эмас.

г) агар $a = 0$ ва $b = 0$ бўлса, тенглама чексиз кўп ечимга эга бўлади.

Мисоллар. 1. $2x + 3 = x + 5$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $2x + 3 = x + 5 \Leftrightarrow 2x - x = 5 - 3 \Leftrightarrow x = 2$.

2. $2x + 3 = 3x - 3$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $2x + 3 = 3x - 3 \Rightarrow 3 - 3 = 3x - 2x$ тенглама ечимга эга эмас.

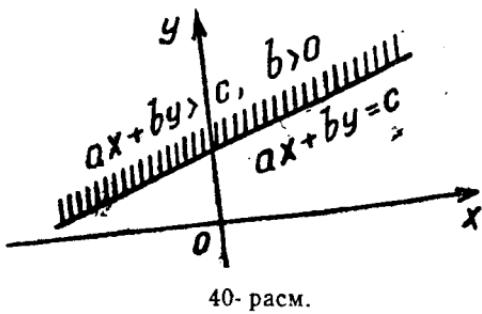
II. Бир номаълумли $ax > b$ чизиқли тенгсизликнинг ечими:

а) агар $a > 0$ бўлса, $x > \frac{b}{a}$ бўлади;

б) агар $a = 0$ бўлиб, $b < 0$ бўлса, ихтиёрий ҳақиқий сон тенгсизликни қаноатлантиради;

в) агар $a < 0$ бўлса, $x < -\frac{b}{a}$ бўлади.

III. Биринчи даражали икки номаълумли

40- расм.

$$ax + by = c \quad (2)$$

тenglamанинг ечими (2) ни қаноатлантирувчи (x, y) жуфтликлар түпламидан иборат бўлади.

Агар $ax + by > c$ (ёки $x + by < c$) тенгсизлик берилган бўлса, у ҳолда тенгсиз-

ликни қаноатлантирувчи ечимлар 40-чизмадаги штрихланган соҳадан иборат бўлади.

92- таъриф. Ушбу

$$ax^2 + bx + c = 0, a \neq 0 \quad (3)$$

кўринишдаги тенглама квадрат тенглама дейилади. Бу ерда a, b, c лар параметрлар бўлиб, уларнинг турли қийматларида турли квадрат тенгламалар ҳосил бўлади.

Квадрат тенгламалар $ax^2 + c = 0, ax^2 = 0, ax^2 + bx = 0$ чала квадрат тенгламалар ва $ax^2 + bx + c = 0, a \neq 0$ тўлиқ квадрат тенглама ҳамда $x^2 + px + q = 0$ келтирилган квадрат тенгламаларга ажралади.

Бу тенгламаларнинг ечилиши мактаб математикасидан маълумдир. Мактаб математикасидан маълумки, $ax^2 + bx + c = 0, a \neq 0$ тенгламани ечиш учун аввал ундан тўлиқ квадрат ажратилади, сўнгра радикал ёрдамида унинг ечими топилади:

$$\begin{aligned} ax^2 + bx + c = 0 &\Leftrightarrow x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a} = 0 \Leftrightarrow \left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 = \frac{b^2 - 4ac}{4a^2} \\ &\Leftrightarrow \left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 = \frac{b^2 - 4ac}{4a^2} \Leftrightarrow \left|x + \frac{b}{2a}\right| = \sqrt{\frac{b^2 - 4ac}{4a^2}} \\ &\Leftrightarrow x + \frac{b}{2a} = \pm \sqrt{\frac{b^2 - 4ac}{4a^2}}; \\ x_{1,2} &= \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}. \end{aligned} \quad (\text{A})$$

Агар бу ерда $D = b^2 - 4ac$ деб белгиласак, $x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2a}$ бўлади.

106-теорема. (Э квадрат тенглама R да: ҳақиқий ҳар хил илдиззга эга бўлиши учун $D > 0$, ҳақиқий бир хил

илдизларга эга бўлиши учун $D = 0$; илдизга эга бўлмаслиги учун $D < 0$ бўлиши зарур ва етарлидир.

Исботи. Ҳақиқатан ҳам,

$$\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 = \frac{D}{4a^2} \quad (4)$$

да $D > 0$ бўлса, тенглик аниқланган бўлиб, бундан $x_1 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}$ ва $x_2 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a}$ ҳақиқий ҳар хил илдизларни ҳосил қиласиз.

Агар $D = 0$ бўлса, у ҳолда $\left(x + \frac{b}{2a}\right)^2 = 0$ бўлиб, $x_1 = x_2 = -\frac{b}{2a}$ бир хил илдизларга эга бўласиз. Агар $D < 0$ бўлса, (4) тенглик мавжуд бўлмайди, тенглама илдизга эга бўлмайди. Шу билан теорема исбот бўлди.

Агар (3) тенгламада $b = 2k$ бўлса, у ҳолда $ax^2 + 2kx + c = 0$, $a \neq 0$ тенгламанинг ечимини $x = \frac{-k \pm \sqrt{k^2 - ac}}{a}$

формула орқали топилади.

(3) тенгламани $x^2 + \frac{b}{a}x + \frac{c}{a} = 0$ кўринишга келтириб ва $p = \frac{b}{a}$; $q = \frac{c}{a}$ орқали белгилаб,

$$x^2 + px + q = 0 \quad (5)$$

га келамиз. (5) келтирилган квадрат тенглама бўлади.

107-теорема (Виет теоремаси). Агар x_1 ва x_2 сонлар (5) нинг илдизлари бўлса, у ҳолда $x_1 + x_2 = -p$ ва $x_1 \cdot x_2 = q$ бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра x_1 ва x_2 тенгламанинг илдизлари. Сўнгра (A) га асосан $x_1 = -\frac{p}{2} + \sqrt{\frac{p^2}{4} - q}$ ва $x_2 = -\frac{p}{2} - \sqrt{\frac{p^2}{4} - q}$ бўлиб, $x_1 + x_2 = 2\left(-\frac{p}{2}\right) = -p$ бўлиши ҳамда

$$\begin{aligned} x_1 \cdot x_2 &= \left(-\frac{p}{2} + \sqrt{\frac{p^2}{4} - q}\right) \left(-\frac{p}{2} - \sqrt{\frac{p^2}{4} - q}\right) = \\ &= \frac{p^2}{4} - \frac{p^2}{4} + q = q \end{aligned}$$

экани келиб чиқади.

Шу билан теорема исбот қилинди.

Бу теоремадан бевосита $x^2 + px + q = x^2 - (x_1 + x_2)x +$

$+ x_1 \cdot x_2 = x^2 - x_1 x - x_2 x + x_1 x_2 = (x - x_1)(x - x_2)$ ёки $ax^2 + bx + c = a(x - x_1)(x - x_2)$ ҳосил бўлади.

Квадрат тенгламаларни ечишда кўпайтувчиларга ажратиш усули ҳам ўзига хос муҳимдир. Агар b коэффициентни $b = b_1 + b_2$ кўринишида $a:b_1 = b_2:c$ шарти бажариладиган қилиб ифодалаш мумкин бўлса, у ҳолда

$$ax^2 + bx + c = a(x - \alpha)(x - \beta)$$

га эга бўламиз.

Мисол. $x^2 - 5x + 6 = 0 \Leftrightarrow x^2 - 3x - 2x + 6 = (x - 3)(x - 2) = 0$ бўлиб, бундан $\{2; 3\}$ ечимларни ҳосил қиласиз.

93- таъриф. Ушибу

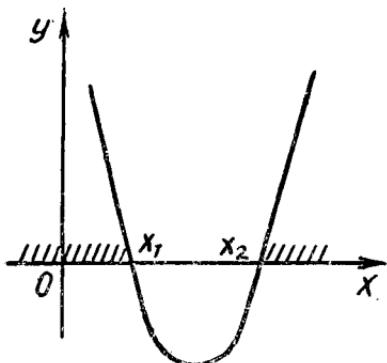
$$ax^2 + bx + c \geqslant 0, a \neq 0 \quad (6)$$

кўринишдаги тенгсизлик квадрат тенгсизлик дейилади.

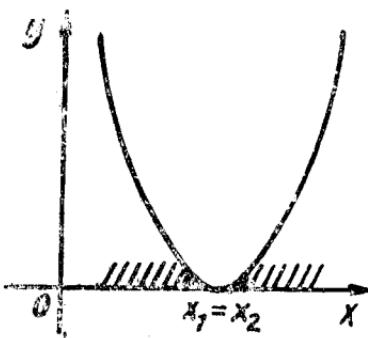
Мисол. $2x^2 + 3x - 1 > 0, x^2 - 3x + 2 \geqslant 0$,

$x^2 - x - 5 < 0, x^2 - 3x + 6 \leqslant 0$ квадрат тенгсизликлардир.

I. $ax^2 + bx + c \geqslant 0$ тенгсизлик берилган бўлсин, у ҳолда, агар:

41- расм.

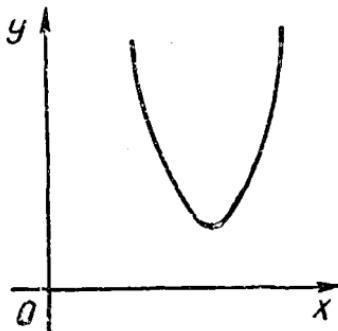
42- расм.

1) $a > 0$ ва $D > 0$ бўлса, $x_1, x_2 \in \mathbb{R}$ бўлиб, $x_1 < x_2$ учун ечим $(-\infty; x_1] \cup [x_2; +\infty)$ бўлади (41- чизма);

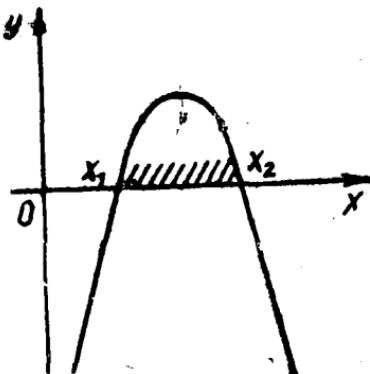
2) $a > 0$ ва $D = 0$ бўлса, $x_1 = x_2 \in \mathbb{R}$ бўлиб, ечим $x \in \mathbb{R}$ бўлади (42- чизма);

3) $a > 0$ ва $D < 0$ бўлса, $x_1, x_2 \notin \mathbb{R}$ бўлиб, ечим $x \in \mathbb{R}$ бўлади (43- чизма);

4) $a < 0; D > 0$ бўлса, $x_1, x_2 \in \mathbb{R}$ бўлиб, $x_1 < x_2$ учун ечим $[x_1; x_2]$ бўлади (44- чизма);

43- расм.

44- расм.

5) $a < 0$ ва $D = 0$ бўлса, $x_1 = x_2 \in \mathbf{R}$ бўлиб, $x = x_1$ ечим бўлади (45- чизма);

6) $a < 0$ ва $D < 0$ бўлса, $x_1, x_2 \notin \mathbf{R}$ бўлиб, ечим бўш тўплам бўлади (46- чизма).

Мисол. $x^2 - 5x + 6 > 0$ тенгсизликни ечинг.

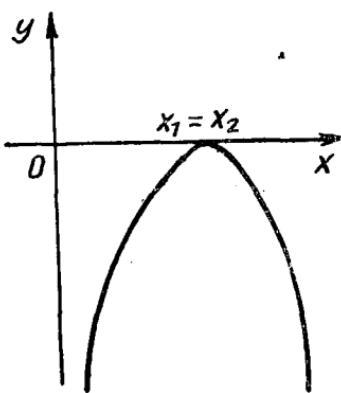
Ечиш. $a = 1; D = 1 > 0$. $x_1 = 2; x_2 = 3$; ечим $(-\infty; 2) \cup (3; +\infty)$ бўлади.

II. $ax^2 + bx + c \leqslant 0$ тенгсизлик учун:

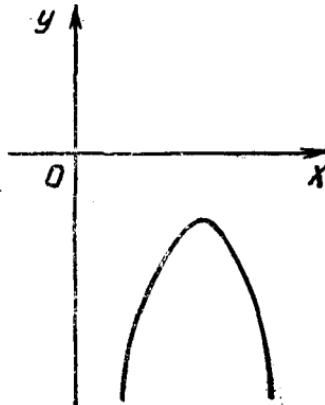
1) $a > 0$ ва $D > 0$ бўлганда (41- чизма) $x_1, x_2 \in \mathbf{R}$ бўлиб, $x_1 < x_2$ учун ечим $[x_1; x_2]$ бўлади;

2) $a > 0$ ва $D = 0$ бўлганда (42- чизма) $x_1 = x_2 \in \mathbf{R}$ бўлиб, ечим $x = x_1 = x_2$ бўлади;

3) $a > 0$ ва $D < 0$ бўлганда (43- чизма) $x_1, x_2 \notin \mathbf{R}$ бўлиб, тенгсизлик ечимга эга эмас;

45- расм.

46- расм.

4) $a < 0$ ва $D > 0$ бўлганда (44-чизма) $x_1, x_2 \in \mathbf{R}$ бўлиб, $x_1 < x_2$ учун ечим $(-\infty; x_1] \cup [x_2; +\infty)$ бўлади;

5) $a < 0$ ва $D = 0$ бўлганда (45-чизма) $x_1 = x_2 \in \mathbf{R}$ бўлиб, ечим $x \in \mathbf{R}$ бўлади (қатъий тенгсизлик учун ечим $x \in \mathbf{R} \setminus \{x_1\}$ бўлади);

6) $a < 0$ ва $D < 0$ бўлганда (46-чизма) $x_1, x_2 \notin \mathbf{R}$ бўлиб, ечим $x \in \mathbf{R}$ бўлади.

Мисол. $x^2 - 6x + 8 < 0$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $a = 1 > 0$ ва $D = 4$; $x_1 = 4$; $x_2 = 2$ бўлиб, ечим $(2; 4)$ оралиқ бўлади

Модуль қатнашган бир ўзгарувчили тенглама ва тенгсизликларни ечиш.

94-таъриф. Агар

$$f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0; \\ [f(x, y, \dots, z, a, \dots, c) \geqslant 0] \quad (1)$$

тенгламада (тенгсизликда) ўзгарувчилар модул белгиси осиданда қатнашса, у ҳолда бундай тенгламалар (тенгсизликлар) модулли тенгламалар (тенгсизликлар) дейилади.

Мисоллар. $|x - 2| = 3$; $|x^2 + 2x + 4| = 5$; $|2x + 3| + |4x - 1| > 4$.

Модулли тенгламаларнинг қуйидаги турларини кўриб чиқайлик:

$$\text{I. } \left\{ \begin{array}{l} f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = k, \\ k \geqslant 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \left\{ \begin{array}{l} f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = k, \\ k \geqslant 0 \end{array} \right. \vee$$

$$\vee \left\{ \begin{array}{l} f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = -k, \\ k \geqslant 0. \end{array} \right.$$

Тенглама бир ўзгарувчили бўлган ҳолда:

$$\left\{ \begin{array}{l} |f(x)| = k, \\ k \geqslant 0 \end{array} \right. \Leftrightarrow [f(x) = k \wedge k \geqslant 0) \vee (f(x) = -k \wedge k \geqslant 0)].$$

Мисол. $|x - 2| = 1$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $|x - 2| = 1 \Leftrightarrow [(x - 2 = 1 \wedge x - 2 \geqslant 0) \vee (x - 2 = -1 \wedge x - 2 < 0)] \Leftrightarrow [(x = 3 \wedge x \geqslant 2) \vee (x = 1 \wedge x < 2)] \Rightarrow A = \{x|x = 1; x = 3\}$.

II $f(|x, a, b, \dots, c|) = k$.

Хусусий ҳолда қуйидаги кўринишдаги тенгламани қарайлик:
 $f(|ax + b|) = k \Leftrightarrow [f(-(ax + b)) = k \wedge ax + b \leqslant 0 \vee$
 $\vee f(ax + b) = k \wedge ax + b > 0]$.

Маълумки, функциянинг жуфтлик хоссасига асосан α сон $f(|x, a, b, \dots, c|) = k$ тенгламанинг илдизи бўлса, у ҳол-

да $-a$ ҳам шу тенгламанинг илдизи бўлади. Шунинг учун иккала системадан бирини ечиш етарлиди.

Мисол. $x^2 - |x| = 6$ тенгламани ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } 1\text{-усул. } x^2 - |x| = 6 &\Leftrightarrow [(x^2 - x - 6 = 0 \wedge x \geq 0) \vee (x^2 + x - 6 = 0 \wedge x < 0)] \Leftrightarrow [(x^2 - x - 6 = 0 \wedge x \geq 0) \\ &\vee (x^2 + x - 6 = 0 \wedge x < 0)] \Leftrightarrow [(x = 3 \wedge x \geq 0) \vee (x = -2 \wedge x \geq 0)] \vee (x^2 + x - 6 = 0 \wedge x < 0 \Rightarrow (x = -3 \wedge x < 0) \vee (x = 2 \wedge x < 0))] \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow [(x = 3 \wedge x \geq 0) \vee (x = -3 \wedge x < 0)] \Rightarrow A = \{x|x = 3; x = -3\} = \{-3; 3\}. \end{aligned}$$

$$2\text{-усул. } x^2 - |x| = 6 \Leftrightarrow |x|^2 - |x| = 6 \Rightarrow (|x| = 3 \vee |x| \neq -2) \Rightarrow |x| = 3; A = \{-3; 3\}.$$

$$\text{III. } |f(x, a, b, \dots, c)| = \varphi(x, a, b, \dots, c).$$

$$\text{Бу ҳолда } |f(x, a, b, \dots, c)| = \varphi(x, a, b, \dots, c) \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} f(x, a, b, \dots, c) = \varphi(x, a, \dots, c), \\ f(x, a, \dots, c) \geq 0, \\ \varphi(x, a, \dots, c) \geq 0. \end{cases} \quad \vee$$

$$\begin{cases} f(x, a, b, \dots, c) = -\varphi(x, a, \dots, c), \\ f(x, a, \dots, c) \leq 0, \\ \varphi(x, a, \dots, c) \geq 0. \end{cases}$$

Мисоллар. 1. $|9 - 3x| = |4 - 5x| + |2x + 5|$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $|a + b| = |a| + |b| \Leftrightarrow ab \geq 0$ га асосан

$$\begin{aligned} |9 - 3x| = |4 - 5x| + |2x + 5| &\Leftrightarrow (4 - 5x)(2x + 5) \geq 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow -2,5 \leq x \leq 0,8. \end{aligned}$$

Демак, ечимлар тўплами: $A = \{x|-2,5 \leq x \leq 0,8\}$.

2. $|9 - 3x| < |4 - 5x| + |2x + 5|$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $9 - 3x = 4 - 5x + 2x + 5$ бўлиб, $|a + b| \leq |a| + |b| \Leftrightarrow ab < 0$ га асосан

$$(4 - 5x)(2x + 5) < 0 \Leftrightarrow (x < -2,5 \vee x > 0,8).$$

Жавоби. $x \in (-\infty; -2,5) \cup (0,8; +\infty)$.

3. $|x + 2a| + |x - a| < 3x$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Агар $a > 0$ бўлса, у ҳолда $-2a < a$ бўлади; агар $a < 0$ бўлса, у ҳолда $a < -2a$ бўлади:

$$\begin{aligned} |x + 2a| + |x - a| < 3x &\Leftrightarrow [(x + 2a \geq 0 \wedge x - a \geq 0 \wedge x + 2a + x - a < 3x) \vee (x + 2a < 0 \wedge x - a \geq 0 \wedge -x - 2a + x - a < 3x) \vee (x + 2a \geq 0 \wedge x - a < 0 \wedge x + 2a + x - a < 3x) \vee (x + 2a < 0 \wedge x - a < 0 \wedge x + 2a + x - a > 3x)] \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow [(x \geq -2a \wedge x \geq a \wedge x > a) \vee (x < -2a \wedge x \geq a \wedge x > a) \vee (x < -2a \wedge x < a \wedge x > a) \vee (x < -2a \wedge x < a \wedge x < a)] \end{aligned}$$

$$> -a) \vee (x \geq -2a \wedge x < a \wedge x > a) \vee (x < -2a \wedge x < \\ < a \wedge x > -\frac{a}{5}) \Big].$$

Жағоби. Агар $a < 0$ бўлса, у ҳолда $x \in [2a; +\infty)$; агар $a = 0$ бўлса, у ҳолда $x \in (0; +\infty)$; агар $a > 0$ бўлса, у ҳолда $x \in (a; +\infty)$.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

Қўйидаги тенгламаларни ечинг:

1. a) $x(x - 15) = 3(108 - 5x);$
 б) $(x - 7)(x + 3) + (x - 1)(x + 5) = 102;$
 в) $(3x - 8)^2 - (4x - 6)^2 + (5x - 2)(5x + 2) = 96;$
 г) $\frac{3x^2 - 11}{8} + \frac{74 - 2x^2}{12} = 10;$
2. a) $x^2 + 12x = -35;$ б) $x^2 - 7x + 12 = 0;$
 в) $3x^2 - 5x - 2 = 0;$ г) $5x^2 - 8x + 3 = 0;$
 д) $4x^2 - 17x - 15 = 0.$
3. a) $\frac{30}{x^2 - 1} - \frac{13}{x^2 + x + 1} = \frac{7 + 18x}{x^3 - 1};$
 б) $\frac{2}{x^2 - x + 1} = \frac{1}{x + 1} + \frac{2x - 1}{x^3 + 1};$
 в) $\frac{13}{x^3 + 1} - \frac{17x + 10}{5x^2 - 5x + 5} = -\frac{5}{x + 1};$
 г) $\frac{x + 36}{x^3 - 1} = \frac{x + 6}{x - 1} - \frac{x^3 - x + 16}{x^3 + x + 1}.$
4. a) $\frac{1}{4x + 8} = \frac{20x + 1}{4x^2 - 16} - \frac{7 - 5x}{x^2 - 4x + 4};$
 б) $\frac{2}{x^2 - 4} - \frac{1}{x^2 - 2x} + \frac{x - 4}{x^2 + 2x} = 0;$
 в) $\frac{1}{x^3 - x^2 + x - 1} - \frac{4}{x + 1} = \frac{x^2 + 10x}{x^4 - 1} - \frac{4x^2 + 21}{x^3 + x^2 + x + 1};$
 г) $\frac{5}{x^2 - 4} - \frac{8}{x^2 - 1} = \frac{2}{x^2 - 3x + 2} - \frac{20}{x^2 + 3x + 2}.$

5. а) $\frac{1}{x+2} + \frac{1}{x+20} = \frac{1}{x+4} + \frac{1}{x+8}$;

б) $\frac{1}{x-6} + \frac{1}{x-4} = \frac{1}{x+2} + \frac{1}{x-7}$;

в) $\frac{1}{x-8} - \frac{1}{x-2} = \frac{1}{x-11} - \frac{1}{x-10}$;

г) $\frac{1}{x-9} + \frac{1}{x-7} = \frac{1}{x+18} + \frac{1}{x-10}$.

Құйидаги тенгсизликтерні ечинг:

6. а) $x^2 - x - 90 < 0$; б) $6x^2 - 7x + 2 > 0$;
 в) $-x^2 - 2x + 48 < 0$; г) $8x^2 + 10x - 3 > 0$;
 д) $25x^2 - 10x + 1 > 0$; е) $49x^2 - 28x + 4 < 0$;
 ж) $-x^2 - 12x - 100 < 0$; з) $4x^2 - 4x + 15 < 0$.

7. а) $\frac{35x}{4 + 10x - 6x^2} - \frac{x+2}{3x+1} + \frac{3x-1}{x-2} \geq 0$;

б) $\frac{25x-21}{2x^2+5x-12} + \frac{2x-3}{x+4} \geq \frac{x+4}{2x-3}$;

в) $\frac{13}{2y^2+y-21} + \frac{1}{2y+7} \leq \frac{6}{y^2-9}$;

г) $\frac{x+9}{x^2-3x-10} - \frac{x+15}{x^2-25} < \frac{1}{x+2}$.

8. Тенгламаны ечинг:

$$(x^2 + x + 1) + (x^2 + 2x + 3) + (x^2 + 3x + 5) + \dots + (x^2 + 20x + 39) = 4500.$$

9. а нинг қандай қийматида $9x^2 - 2x + a = 6 - ax$ тенгламаның илдизлари тенг бўлади?

10. m нинг қандай қийматларида $x^2 - x + m^2 = 0$ тенглама ҳақиқий ҳар хил, ҳақиқий бир хил илдизларга эга бўлади?

11. k нинг қандай қийматида $(k-12)x^2 + 2(k-12)x + 2 = 0$ тенглама ҳақиқий илдизга эга бўлмайди?

12. Берилган $x_1 = \frac{1}{10 - \sqrt{72}}$ ва $x_2 = \frac{1}{10 + 6\sqrt{2}}$ илдизларига кўра квадрат тенглама тузинг.

13. a нинг қандай қийматларида $x^2 + ax + a + 2 = 0$ тенглама илдизларининг нисбати 2 га тенг бўлади?

14. a нинг қандай қийматларида $x^2 - \frac{15}{4}x + a = 0$

тenglamанинг илдизлари $x_1 = x_2^2$ муносабатни қаноатлантиради?

15. a нинг қандай қийматида $x^2 + ax + 1 = 0$ ва $x^2 + x + a = 0$ tenglamalар умумий ечимга эга бўлади?

16. $2x^2 - 3ax - 2 = 0$ tenglamанинг илдизлари x_1 ва x_2 бўлса, $x_1^{-3} + x_2^{-3}$ ни ҳисобланг.

17. m нинг қандай қийматларида $(m+4)x^2 + 2mx + 2m - 6 < 0$ tengsizlikning echimi R bўлади?

18. k ga nisbatan қуйидаги tengsizliklarning echimi bўladig'an va bўlmайдиг'an oraliq'larni urganiing.

a) $(k-1)x^2 - (k+1)x + k + 1 > 0$; б) $(k-2)x^2 + 8x + k + 4 < 0$;

в) $x^2 + kx + k > 0$; г) $kx^2 - 4x + 3k + 1 < 0$;

д) $x^2 - 6kx + 2 - 2k + 9k^2 < 0$; е) $(k-3)x^2 - 3x - k + 1 > 0$.

19. Қуйидаги tenglamalarни eching:

а) $|x-2| + |x-3| + |2x-8| = 9$;

б) $|4x-1| - |2x-3| + |x-2| = 0$;

в) $|x-1| + |x+2| - |x-3| = 4$;

г) $|x-1| - |x+2| - |2x-5| + |3-x| = -3$;

д) $|||x|-2|-1|-2|=2$.

20. Қуйидаги parametrlari tenglamalarni eching:

а) $2|x+a| - |x-2a| = 3a$; б) $x = 2|x-a| - 2|x-2a|$;

в) $a - \frac{2a^2}{|x+a|} = 0$; г) $|x+3a| - |x-a| = 2a$;

д) $|x^2 - a^2| = (x+3a)^2$; е) $x + \frac{2|x+a|}{x} = \frac{a}{x}$.

Modulli tenglamalarni eching:

21. $|2x - x^2 - 1| = 2x - x^2 - 1$.

22. $|5x - x^2 - 6| = x^2 - 5x + 6$.

Куйидаги tengsizliklarning analitik usulda eching:

23. $|2x+7| - |3x+5| > 0$.

24. $|2x+5| - |3x-7| < 0$.

25. $|x-1| + |2x-6| < 3$.

26. $|x-1| + |x-3| > 2$.

27. $|x-1| + |x+2| - |x-3| > 4$.

28. $|x+2| + |x+1| + |x-4| > 9$.

29. $|x-1| - |x-2| + |x-3| - |x-4| + |x-5| \leq 3$.

30. $|x+2| - |x+1| + |x-1| + |x-2| > 2,5$.

31. $|x^2 - x - 6| > 3 + x$.

32. $|x^2 - 6x + 8| < 5x - x^2$.

$$33. |5x - x^2 - 6| > x^2 - 5x + 6.$$

$$34. |x^2 - 3x + 2| > 3x - x^2 - 2.$$

$$35. |x^2 + 6x + 5| > x^2 - 8x + 16.$$

$$36. \left| \frac{x^2 - 5x + 4}{x^2 - 4} \right| \leq 1.$$

$$38. \frac{x^2 - |x| - 6}{x - 2} \geq 2x.$$

$$37. \left| \frac{x^2 - 3x + 2}{x^2 + 3x + 2} \right| \geq 1.$$

$$39. \frac{4x - 1}{|x - 1|} \geq |x + 1|.$$

3- §. ЮҚОРИ ДАРАЖАЛИ ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАР

95-тәріф. *Ушбу*

$$a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n = 0 (\geq 0), a_0 \neq 0 \quad (1)$$

тенглама (тенгсизлик) юқори даражали тенглама (тенгсизлик) дейилади.

Мисол. $2x^5 + 6x^4 - 3x^3 + 2x^2 + 7x + 6 = 0$ бешинчи даражали тенгламадир.

Агар (1) да $a_0, a_1, \dots, a_n \in \mathbb{Z}$ бўлса, у ҳолда (1) ни бутун коэффициентли юқори даражали тенглама дейилади. Агар $a_0 = 1$ бўлса, у ҳолда (1) ни келтирилган тенглама дейилади.

108-теорема. Агар

$$x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n = 0 \quad (2)$$

бутун коэффициентли тенглама бутун ечимга эга бўлса, у ҳолда бу ечим озод ҳаднинг бўлувчиси бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра (2) бутун коэффициентли бўлиб, бутун $x = k$ ечимга эга, яъни $k^n + a_1k^{n-1} + \dots + a_{n-1}k + a_n = 0$ бўлиб, бундан $a_n = k(-k^{n-1} - a_1k^{n-2} - \dots - a_{n-1})$ бўлади. Ҳосил қилинган натижанинг ўнг томони иккита бутун соннинг кўпайтмаси бўлганлиги учун $a_n : k$ бўлади. Теорема исбот бўлди.

Кўпинча $f(x) = a_nx^n + a_{n-1}x^{n-1} + \dots + a_1x + a_0$ кўп-ҳадни $x - \alpha$ икки ҳадга бўлишда бўлинма ва қолдиқнинг коэффициентларини қуидагича топилади: изланётган бўлинманинг бўлувчига кўпайтмаси билан $f(\alpha)$ нинг йифиндиси $f(x)$ га тенг бўлиши керак, яъни $f(x) = (x - \alpha)g(x) + K$; $K = f(\alpha)$. Бундан $b_{n-1} = a_n$; $a_{n-1} = b_{n-2} - \alpha b_{n-1}$; \dots ёки $b_{n-1} = a_n$; $b_{n-2} = a_{n-1} + \alpha b_{n-1}$; $b_{n-3} = a_{n-2} + \alpha b_{n-2}$; \dots ; $K = a_0 + \alpha b_0$ бўлади. Бу натижани қуидаги жадвал кўришида ёзамиз.

	a_n	a_{n-1}	a_{n-2}	...	a_0
α	$b_{n-1} = a_n$	$b_{n-2} =$ $= a_{n-1} +$ $+ \alpha b_{n-1}$	$b_{n-3} =$ $= a_{n-2} +$ $+ \alpha b_{n-2}$...	$K_i = a_0 + \alpha b_0$

Бу схема Горнер схемаси дейилади.

109-теорема. Агар бутун коэффициентли (1) тенглама $\frac{p}{q}$, (p, q) = 1, рационал илдизга эга бўлса, у ҳолда p озод ҳаднинг бўлувчиси, q бош ҳад коэффициенти a_0 нинг бўлувчиси бўлади.

Исботи. Теореманинг шаргига кўра $\frac{p}{q}$, (p, q) = 1,

(1) нинг илдизи бўлгани учун

$$a_0 \left(\frac{p}{q}\right)^n + a_1 \left(\frac{p}{q}\right)^{n-1} + \dots + a_{n-1} \cdot \frac{p}{q} + a_n = 0 \quad (3)$$

бўлиб, бундан

$$a_0 p^n + a_1 p^{n-1} q + \dots + a_{n-1} p q^{n-1} + a_n q^n = 0 \quad (3')$$

ҳосил бўлади. Бу (3') дан

$$a_n q^n = p(-a_0 p^{n-1} - a_1 p^{n-2} q - a_2 p^{n-3} q^2 - \dots - a_{n-1} q^{n-1}) \quad (4)$$

ҳосил бўлиб, бундан a_n нинг p га бўлининиши кўриниб турибди. Худди шунга ўхшаш, (3') дан a_0 нинг q га бўлининини кўрсатиш мумкин. Шу билан теорема исбот қилинди.

96-таъриф. Ўшбу

$$a_0 x^{2n+1} + a_1 x^{2n} + \dots + a_n x^{n+1} + \lambda a_n x^n + \lambda^3 a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_0 \lambda^{2n+1} = 0, \quad (5)$$

$$a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + a_2 x^{n-2} + \dots + a_{n-1} x + a_0 = 0 \quad (6)$$

кўринишидаги тенгламалар қайтма тенгламалар дейилади.

Мисол. $2x^5 + 3x^4 - 2x^3 - 6x^2 + 81x + 486 = 0$
($\lambda = 3$); $4x^6 + 5x^5 - 3x^4 + 11x^3 + 6x^2 + 20x - 32 = 0$
($\lambda = -2$) га $x^4 + 5x^3 + 2x^2 + 5x + 1 = 0$ ($\lambda = 1$) қайтма тенгламалардир.

110-теорема. Ток даражали қайтма тенглама $x = -\lambda$ илдизга әзге бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра (5) ни оламиз ва уни қўйидагича алмаштирамиз:

$$a_0(x^{2n+1} + \lambda^{2n+1}) + a_1x(x^{2n-1} + \lambda^{2n-1}) + \dots + a_nx^n(x + \lambda) = 0. \quad (7)$$

Натижада $x = -\lambda$ ни алмаштирасак, у ҳолда (7) нинг чап томони нолга тенг бўлади. Шу билан теорема исбот қилинди.

111-теорема. Даражаси 2 п бўлган қайтма тенглама C сонлар майдонида $y = x + \frac{\lambda}{x}$ алмаштириши орқали n -даражали тенгламага келтирилиб, n та квадрат тенглама ҳосил бўлади.

Исботи. Теореманинг шартига кўра

$$a_0x^{2n} + a_1x^{2n-1} + \dots + a_nx^n + \lambda a_{n-1}x^{n-1} + \lambda^2 a_{n-2}x^{n-2} + \dots + \lambda^n a_0 = 0 \quad (8)$$

тенгламани $x^n \neq 0$ га бўламиз, натижада $a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n + a_{n-1}\frac{\lambda}{x} + \dots + a_1\frac{\lambda^{n-1}}{x^{n-1}} + a_0\frac{\lambda^n}{x^n} = 0$ ҳосил бўлади. Сўнгра, гуруҳлашда үнг

$$a_0\left(x^n + \frac{\lambda^n}{x^n}\right) + a_1\left(x^{n-1} + \frac{\lambda^{n-1}}{x^n}\right) + \dots + a_n = 0$$

тенгламада $y = x + \frac{\lambda}{x}$ белгилашни киритамиз. Бу ерда

$x^m + \frac{\lambda^m}{x^m}$, $m \in N$ йиғинди y га нисбатан $f_m(y)$ ни ҳосил қилиши маълумdir. Энди m га нисбатан математик индукция усулини татбиқ қиласиз: $m = 1$ бўлсин, у ҳолда $y = x + \frac{\lambda}{x}$ бўлиб, талаб бажарилади. $m = 2$ бўлганда $x^2 + \frac{\lambda^2}{x^2} = y^2 - 2\lambda$ бўлади. $m = k + 1$ бўлганда $x^{k+1} + \frac{\lambda^{k+1}}{x^{k+1}} = f_{k+1}(y)$ бўлсин деб, $m = k + 2$ учун қўрсатамиз.

$x^{k+2} + \frac{\lambda^{k+2}}{x^{k+2}} = \left(x^{k+1} + \frac{\lambda^{k+1}}{x^{k+1}}\right)\left(x + \frac{\lambda}{x}\right) - \lambda\left(x^k + \frac{\lambda^k}{x^k}\right)$ эканидан

$$x^{k+2} + \frac{\lambda^{k+2}}{x^{k+2}} = y f_{k+1}(y) - \lambda f_k(y) = f_{k+2}(y)$$

хосил бўлиб, у y га нисбатан n -даражали тенглама бўлади. Бу тенглама C да n та ечимга эга эканлиги-дан уни y_1, y_2, \dots, y_n орқали ифодаласак, $y_1 = x + \frac{\lambda}{x}$; $y_2 = x + \frac{\lambda}{x}$; \dots ; $y_n = x + \frac{\lambda}{x}$ квадрат тенгламаларни ҳо- сил қиласиз. Бу тенгламаларнинг ечимлари (8) нинг ечим- ларидан иборат бўлади. Шу билан теорема исботланди.

Мисол. $x^7 - 2x^6 + 3x^5 - x^4 - x^3 + 3x^2 - 2x + 1 = 0$ (9) тенгламани ечинг.

Ечиш. 110-теоремага асосан $(9) \Leftrightarrow (x+1)(x^6 - 3x^5 + 6x^4 - 7x^3 + 6x^2 - 3x + 1) = 0$ бўлиб, бундан $x + 1 = 0$ ёки $(x^3 + \frac{1}{x^3}) - 3(x^2 + \frac{1}{x^2}) + 6(x + \frac{1}{x}) - 7 = 0$ ларни ҳосил қиласиз. $y = x + \frac{1}{x}$ белгиланишига кўра $x^2 + \frac{1}{x^2} = y^2 - 2$, $x^3 + \frac{1}{x^3} = y^3 - 3y$ эканлиги $y^3 - 3y^2 + 3y - 1 = 0$ ёки $(y-1)^3 = 0$ тенгламани беради. Бун- дан $x + \frac{1}{x} = 1$ га кўра $x_1 = -1$, $x_2 = x_3 = x_4 = -\frac{1}{2} + i\frac{\sqrt{3}}{2}$, $x_5 = x_6 = x_7 = -\frac{1}{2} - i\frac{\sqrt{3}}{2}$ натижаларни ола- миз. Демак, C да ечим $\left\{-1; -\frac{1}{2} \pm i\frac{\sqrt{3}}{2}\right\}$ бўлади.

Энди

$$x^n = b \quad (10)$$

кўринишидаги икки ҳадли тенгламани ечишни кўриб чиқай- лик. Бунда ушбу ҳоллар бўлиши мумкин:

1) $n = 2m - 1$ бўлсин, у ҳолда $y = x^{2m-1}$ функция $x \in (-\infty; +\infty)$ да монотон ўсуви бўлганлиги учун $x^{2m-1} = b$ тенгламанинг ечими: а) агар $b > 0$ бўлса, $x = \sqrt[2m-1]{b}$;

б) агар $b = 0$ бўлса, $x = 0$;

в) агар $b < 0$ бўлса, $x = -\sqrt[2m-1]{b}$ бўлади.

г) $n = 2m$ бўлсин, у ҳолда $y = x^{2m}$ функция $A = (0; +\infty)$ да қатъий монотон ўсади, $B = (-\infty; 0]$ да қатъий монотон камаяди. Шунинг учун $x^{2m} = b$ тенгламани A да

ва B да алоҳида ечамиз. A оралиқда: агар $b > 0$ бўлса, $x_1 = \sqrt[2m]{b}$; $b = 0$ бўлса, $x = 0$; $b < 0$ бўлса, ечимга эга эмас. B оралиқда эса: $b > 0$ бўлса, $x_2 = -\sqrt[2m]{b}$; $b < 0$ бўлса, ечим йўқ. Демак, $x^n = b$ тенглама учун:

	$b > 0$	$b = 0$	$b < 0$
$x^{2m-1} = b$	$x_1 = \sqrt[2m-1]{b}$	$x_1 = 0$	$x_2 = -\sqrt[2m-1]{b}$
$x^{2m} = b$	$x_1 = \sqrt[2m]{b},$ $x_2 = -\sqrt[2m]{b}$	$x = 0$	ечим йўқ

$x^n = 1$ кўринишдаги тенгламани C да ечиш учун соннинг тригонометрик шаклидан фойдаланамиз, яъни $1 = \cos 2k\pi + i \sin 2k\pi$ дан $x_k = \sqrt[n]{\cos 2k\pi + i \sin 2k\pi} = \cos \frac{2k\pi}{n} + i \sin \frac{2k\pi}{n}$ топилади. Бундан $\varepsilon_0 = 1; \varepsilon_1 = \cos \frac{2\pi}{n} + i \sin \frac{2\pi}{n}; \dots k = \overline{0, (n-1)}; \varepsilon_{n-1} = \cos \frac{2(n-1)\pi}{n} + i \sin \frac{2(n-1)\pi}{n}; x_1 = \varepsilon_0; x_2 = \varepsilon_1; \dots x_n = \varepsilon_{n-1}$.

Бу маълумотларга таянган ҳолда $ax^{2n} + bx^n + c = 0;$ $a \neq 0$, тенгламани ечиш мумкин.

Ҳақиқий сонли майдонда берилган $P(x)$ кўпҳад учун $P(x) > 0; P(x) \geqslant 0$ кўринишдаги ҳамда $P(x)$ ва $Q(x)$ лар учун $\frac{P(x)}{Q(x)} > 0 \Leftrightarrow P(x) Q(x) > 0$ кўринишдаги тенгсизликлар берилган бўлсин. Бундай кўринишдаги тенгсизликларни ечиш учун $P(x)$ ёки $Q(x)$ ни кўпайтиувчиларга ажратамиз, яъни $P(x)$ учун

$$P(x) = a(x - x_1)^{\alpha_1}(x - x_2)^{\alpha_2} \dots (x - x_k)^{\alpha_k}(x^2 + p_1x + q_1)^{\beta_1} \dots (x^2 + p_mx + q_m)^{\beta_m}$$

ўринли бўлсин. Бу ерда $x^2 + p_i x + q_i; i = \overline{1, m}$;

$\forall x \in \mathbf{R}: x^2 + p_i x + q_i > 0, i = \overline{1, m}$ бўлса, у ҳолда,

$$P(x) > 0 \Leftrightarrow a(x - x_1)^{\alpha_1}(x - x_2)^{\alpha_2} \dots (x - x_k)^{\alpha_k} > 0 \quad (1)$$

бўлади.

Фараз қиласылар, $P(x)$ күпхаднинг ҳақиқий илдизлари $x_1 < x_2 < \dots < x_k$ тартибда жойлашган бўлсин. У ҳолда $P(x)$ нинг ишораси $(-\infty; x_1); (x_1; x_2); \dots; (x_k; +\infty)$ ларнинг ҳар бирида кўпайтувчиларнинг ва a нинг ишорасига қараб аниқланади. Ҳусусий ҳолда $\alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_k = 1$ бўлгандан (1) ни қаноатлантирадиган оралиқни қўйидаги жадвалда кўриш мумкин:

		$(-\infty; x_1)$	$(x_1; x_2)$	$(x_2; x_3)$	\dots
$P(x)$	$x - x_1$	-	+	+	...
	$x - x_2$	-	-	+	...

	$x - x_k$	-	-	-	...
	$a > 0,$ $k = 2n$	+	-	+	...
	$a > 0,$ $k = 2n + 1$	-	+	-	...
	$a < 0$ $k = 2n$	-	+	-	...
	$a < 0$ $k = 2n + 1$	+	-	+	...

Юқори даражали тенгсизликларни бу ечиш усули *интерваллар усули* деб аталиб, натижани тез аниқлаш учун қулайдир.

Мисол ва масалалар ечиш

1- мисол. 1. $x^3 - 2x^2 - x + 2 > 0$ тенгсизликни ечинг.
Ечиш, $P(x) = x^3 - 2x^2 - x + 2 > 0 \Leftrightarrow (x+1)(x-1)(x-2) > 0$. $P(x) = 0$ бўладиган қўйматлар тўплами: $\{-1; 1; 2\}$. Энди $P(x)$ нинг ишорасини мос ораликларда аниқлаймиз:

	$(-\infty; -1)$	$(-1; 1)$	$(1; 2)$	$(2; +\infty)$
$x + 1$	-	+	+	+
$x - 1$	-	-	+	+
$x - 2$	-	-	-	+
$P(x)$	-	+	-	+

Демак, берилган тенгсизликни қаноатлантирадиган қийматлар түплами: $A = (-1; 1) \cup (2; +\infty)$.

2- мисол. $1 + \frac{x-4}{x-3} > \frac{x-2}{x-1}$ тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } 1 + \frac{x-4}{x-3} &> \frac{x-2}{x-1} \Leftrightarrow 1 + \frac{x-4}{x-3} - \frac{x-2}{x-1} > 0 \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \frac{x^2 - 4x + 1}{(x-1)(x-3)} > 0 \Leftrightarrow (x-1)(x-3)(x^2 - 4x + 1) > 0; \\ &(x-1)(x-3)(x^2 - 4x + 1) = 0 \text{ бўладиган қийматлар:} \end{aligned}$$

$$x_1 = 2 - \sqrt{3}; x_2 = 1; x_3 = 3; x_4 = 2 + \sqrt{3}.$$

Энди $\frac{P(x)}{Q(x)}$ нинг ишорасини аниқлаймиз:

	$(-\infty; x_1)$	$(x_1; x_2)$	$(x_2; x_3)$	$(x_3; x_4)$	$(x_4; +\infty)$
$x - x_1$	-	+	+	+	+
$x - x_2$	-	-	+	+	+
$x - x_3$	-	-	-	+	+
$x - x_4$	-	-	-	-	+
$\frac{P(x)}{Q(x)}$	+	-	+	-	+

Демак, $\frac{x^2 - 4x + 1}{(x-1)(x-3)} > 0$ ни қаноатлантирадиган қийматлар түплами:

$$A = (-\infty; 2 - \sqrt{3}) \cup (1; 3) \cup (2 + \sqrt{3}; +\infty).$$

3- мисол. Ушбу тенгламани ечинг:

$$x^4 + 2x^2 + 5x^2 + 4x - 12 = 0.$$

Ечиш, Биринчи усул. Бу тенгламада $a_n = 1$ ва $a_0 = -12$ бўлгани учун a_0 нинг $\pm 1, \pm 2, \pm 3, \pm 4, \pm 6, \pm 12$ бўлувчиларини ёзиб оламиз, сўнгра Горнер схемаси бўйича тенгламанинг илдизлари тўпламини аниқлаймиз:

	1	2	5	4	-12
1	1	3	8	12	0
-2	1	1	6	0	

Демак, тенгламанинг илдизлар тўплами R да $\{1; -2\}$. Сўнгра

$$x^4 + 2x^3 + 5x^2 + 4x - 12 = (x-1)(x+2)(x^2+x+6) = 0.$$

Бундан $\begin{cases} x^2 + x + 6 = 0 \\ x - 1 = 0 \\ x + 2 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \frac{-1 \pm i\sqrt{23}}{2} \\ x = 1 \\ x = -2. \end{cases}$

Демак, тенгламанинг илдизлар тўплами C да

$$\left\{ 1; -2; \frac{-1 \pm i\sqrt{23}}{2} \right\}.$$

Иккинчи усул (кўпайтувчиларга ажратиш усули):

$$\begin{aligned} x^4 + 2x^3 + 5x^2 + 4x - 12 &= (x^4 + 2x^3) + \\ &+ (5x^2 + 10x) - (6x + 12) = (x+2)(x^3 + 5x - 6) = \\ &= (x-1)(x+2)(x^2+x+6) = 0. \end{aligned}$$

Бундан, тенгламанинг илдизлар тўплами $\left\{ -2; 1; \frac{-1 \pm i\sqrt{23}}{2} \right\}$.

Учинчи усул (номаълум коэффициентларни киритиш усули): берилган тенгламани $x^4 + 2x^3 + 5x^2 + 4x - 12 = (x^2 + ax + b)(x^2 + cx + d)$ кўринишида ёзиб олиб, қавсларни очиб чиқамиз, сўнгра кўпҳаднинг кўпҳадга тенглик шартини ҳисобга олган ҳолда $a = 1, b = 2, c = 1, d = 6$ ни аниқлаймиз.

4-мисол. $(x^2 + x + 1)^2 - 3x^2 - 3x - 1 = 0$ тенгламани янги ўзгарувчи киритиш усули билан ечинг.

Ечиш. $(x^2 + x + 1)^2 - 3x^2 - 3x - 1 = 0 \Leftrightarrow (x^2 + x + 1)^2 - 3(x^2 + x + 1) + 2 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} t^2 - 3t + 2 = 0, \\ t = x^2 + x + 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} t = 1, \\ t = x^2 + x + 1 \end{cases} \quad V \begin{cases} t = 2, \\ t = x^2 + x + 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + x + 1 = 1 \\ x^2 + x - 1 = 2 \end{cases} \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + x = 0 \\ x^2 + x - 1 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = 0 \\ x = \frac{-1 - \sqrt{5}}{2} \end{cases} \vee \begin{cases} x = -1 \\ x = \frac{-1 + \sqrt{5}}{2} \end{cases}$$

Тенгламанинг илдизлар тўплами: $\left\{0; -1; \frac{-1 \pm \sqrt{5}}{2}\right\}$.

5- мисол. $x \cdot \frac{19-x}{x+1} \left(x + \frac{19-x}{x+1} \right) = 84$ тенгламани системага келтириш усули билан ечинг.

$$\text{Ечиш. } x \cdot \frac{19-x}{x+1} \left(x + \frac{19-x}{x+1} \right) = 84 \Leftrightarrow$$

$$\begin{aligned} & \Leftrightarrow \begin{cases} xy(x+y) = 84, \\ y = \frac{19-x}{x+1}, \\ x+1 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} xy(x+y) = 84, \\ xy + (x+y) = 19, \\ y = \frac{19-x}{x+1}; x+1 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} uv = 84, u = xy, \\ u+v = 19, v = x+y, \\ y = \frac{19-x}{x+1}, x+1 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} u = 7 \wedge v = 12, \\ u = xy, v = x+y, \\ y = \frac{19-x}{x+1}; x+1 \neq 0 \end{cases} \vee \\ & \vee \begin{cases} u = 12 \wedge v = 7, \\ u = xy, v = x+y, \\ y = \frac{19-x}{x+1}; x+1 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x+y = 12, \\ xy = 7, \\ y = \frac{19-x}{x+1}. \\ x+1 \neq 0 \end{cases} \vee \\ & \vee \begin{cases} x+y = 7, \\ xy = 12, \\ y = \frac{19-x}{x+1}, \\ x+1 \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = 3 \\ x = 4 \\ x = 6 - \sqrt{29} \\ x = 6 + \sqrt{29} \end{cases} \end{aligned}$$

Демак, берилган тенгламанинг ечимлари тўплами:

$$\{3; 4; 6 - \sqrt{29}; 6 + \sqrt{29}\}.$$

6- мисол. Қуйидаги параметрли тенгламани ечинг:

$$\frac{x+a}{x-b} + \frac{x+b}{x-b} = 2.$$

$$\text{Ечиш. } \frac{x+a}{x-b} + \frac{x+b}{x-b} = 2 \Leftrightarrow$$

$$\begin{aligned}
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - a^2 + x^2 - b^2 = 2(x-a)(x-b), \\ x \neq a, x \neq b \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} 2(a+b)x = (a+b)^2, \\ x \neq a, x \neq b \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a+b \neq 0, \\ x = \frac{a+b}{2}, \\ x \neq a, \\ x \neq b \end{cases} \text{ V } \\
 &\text{V } \begin{cases} a+b=0, \\ 0 \cdot x=0, \\ x \neq a, \\ x \neq b \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a+b \neq 0, \\ x=(a+b):2, \\ (a+b):2 \neq a \\ (a+b):2 \neq b \end{cases} \text{ V } \begin{cases} a=-b, \\ 0 \cdot x=0, \\ x \neq a, \\ x \neq b \end{cases} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} b \neq \pm a, \\ x = \frac{a+b}{2} \end{cases} \text{ V } \begin{cases} b=-a, \\ x \neq \pm a, \\ 0 \cdot x=0. \end{cases}
 \end{aligned}$$

Жавоб. 1) Агар $b \neq -a$ ва $b \neq a$ бўлса, $\left\{\frac{a+b}{2}\right\}$;

2) агар $b \neq -a$ ва $b = a$ бўлса, \emptyset ;

3) агар $b = -a$ бўлса, $R \setminus \{-a; a\}$.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

Тенгламаларни ечинг.

1. $x^3 - 3x - 2 = 0$.
2. $x^3 - 19x - 30 = 0$.
3. $2x^3 - x^2 - 1 = 0$.
4. $x^3 + x - 2 = 0$.
5. $x^3 + 4x^2 + 6x + 4 = 0$.
6. $6x^4 - 13x^3 - 27x^2 + 40x - 12 = 0$.
7. $9x^2 + 4x^3 = 1 + 12x^4$.
8. $x^4 + x^3 + x^2 + x + 1 = 0$.
9. $x^5 + x^3 + x = 0$.
10. $x^5 - 6x^4 + 9x^3 - 6x^2 + 8x = 0$.
11. $2x^4 + 3x^3 - 4x^2 + 3x + 2 = 0$.
12. $x^4 + 5x^3 + 2x^2 + 5x + 1 = 0$.
13. $x^8 + 4x^6 - 10x^4 + 4x^2 + 1 = 0$.
14. $x^6 + 3x^5 + 6x^4 + 7x^3 + 6x^2 + 3x + 1 = 0$.
15. $(x^3 + x^2 + 1)^2 + (x^3 - x^2 + 1)^2 = 2x^4$.

Тенгсизликларни ечинг.

16. $2x^2 - x + 3 > 0$.
17. $4x^2 + 2x + 5 < 0$.
18. $(m-1)x^2 - 2(m+1)x + m - 3 > 0$.

$$19. \frac{x^2}{m} - 2x - \frac{x}{m} + m + 1 > 0.$$

$$20. 3(a+1)x^2 - 6(a^2 + a + 1)x + 7(a^3 - 1) < 0.$$

$$21. 3(k-1)x^2 - 2(2k-1)x + 2k - 1 > 0.$$

$$22. x^2 + 2x + 1 > \frac{1}{a} - \frac{2}{a^2}.$$

Параметрларнинг қандай қийматларида қўйидаги тенгсизликларнинг ечими R тўплам бўлади?

$$23. ax^2 + (a-1)x - 2 < 0.$$

$$24. (b^2 - 1)x^2 + 2(b-1)x + 1 < 0.$$

$$25. (m-2)x^2 - mx - 1 < 0.$$

26. m нинг қандай қийматлари тўпламида $-2 \leqslant x \leqslant 1$ тенгсизлик $mx^2 - 2(m+3)x + m < 0$ нинг ечими бўлади?

Тенгсизликларни ечинг.

$$27. (x+2)(x-1)(x-3) > 0.$$

$$28. (x+3)(x+2)(x-1)(x-3) > 0.$$

$$29. 5(x+3)(x-2)(x-3) < 0.$$

$$30. (x+3)(x+2)(x+1)^2(x-2)(x^2+3x+5) > 0.$$

$$31. (x-7)(x+3)^5(x-2)x^6(x+5)^3 > 0.$$

$$32. (x-2)^3(x+1)^2(x+3)^4(x-4)^5(x-8) > 0.$$

$$33. (x-1)(x^2-1)(x^3-1)(x^4-1) < 0.$$

$$34. (x+2)(x-1)^2(x-2)(x^2+3x+5) < 0.$$

$$35. (x^3-2x^2-5x+6)(x^2-x+1) > 0.$$

$$36. x^3+5x^2+3x-9 > 0.$$

$$37. x^4-6x^3+10x^2-6x < 0.$$

$$38. x^4-3x^2+3x^2-3x+2 < 0.$$

$$39. \frac{(x-1)(x-2)}{(x-3)(x-4)} > 1. \quad 44. \frac{x^2(x-1)-(x-1)}{x^3+1} > 0.$$

$$40. \frac{x^2-3}{x^2+4x+3} \geqslant 0. \quad 45. \frac{(x-1)(x^2-x+1)}{x^3-1} < 0.$$

$$41. \frac{x^2-4x+3}{x^2-7x+10} > 0.$$

$$46. \frac{x^2-2x+1}{3x-5-x^2} > 0.$$

$$42. \frac{x^2-1}{3x-7-8x^2} > 0.$$

$$47. \frac{4x^2-5x-1}{2x^2-5x-3} > 0.$$

$$43. \frac{x^2-8x+7}{x^2-2x+3} > 0.$$

$$48. \frac{(x+1)(x+2)(x+3)}{(2x-1)(x+4)(3-x)} > 0.$$

4- §. ИРРАЦИОНАЛ ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАР

97-таъриф. Агар $f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ ва $\varphi(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ иррационал функциялар бўлса, у ҳолда

$$\begin{aligned} f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) &= \\ =\varphi(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) \quad (f \equiv \varphi) \end{aligned} \quad (1)$$

тенглама (тенгсизлик) иррационал тенглама (тенгсизлик) дейилади.

Мисол. $\sqrt{2x-3} = x-1$; $\sqrt[3]{x+1} + \sqrt[4]{x} = \sqrt[5]{x^2-1}$ лар иррационал тенгламалар, $\sqrt{x-1} > x-3$, $\sqrt[3]{x^2-2x-5} < x+6$ иррационал тенгсизликлардир.

112-теорема. Комплекс сонлар майдонида иррационал тенгламаларнинг ечими рационал тенгламалар системасининг ечимига тенг кучлидир.

Исботи. Ҳақиқатан ҳам, агар

$$f(x, y, \dots, z, \sqrt[n]{R(x, y, \dots, z)}) = 0 \quad (2)$$

тенглама C да қаралаётган бўлса, у ҳолда

$$f(x, y, \dots, z, \sqrt[n]{R(x, y, \dots, z)}) = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y, \dots, z, u) = 0, \\ u^n = R(x, y, \dots, z) \end{cases} \quad (3)$$

бўлади. Бундан кўриниб турибдики, (2) нинг ҳар қандай ечими C да (3) нинг ҳам ечими бўлади ва, аксинча, (3) нинг ечими (2) нинг ҳам ечими бўлади.

Иррационал тенгламаларни ечишни кўп ҳолларда сонли майдонда амалга оширишга ҳаракат қилинади. Шу боисдан, аввал уни қайси турга мансуб ва қандай услугуб билан ечиш мумкин эканлигини аниқлаш муҳимдир. Масалани бир номаълумга нисбатан ҳал қилинса, уни n та номаълумли тенгламалар учун ҳэм қўллаш мумкин.

I. Даражага кўтариш усули билан ечиладиган тенгламалар.

$$\begin{aligned} \sqrt[2k]{f(x, a, b, \dots, c)} &= \varphi(x, a, b, \dots, c) \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} f(x, a, b, \dots, c) = [\varphi(x, a, b, \dots, c)]^{2k}, \\ \varphi(x, a, b, \dots, c) \geqslant 0, \\ f(x, a, b, \dots, c) \geqslant 0. \end{cases} \end{aligned}$$

Мисол. $\sqrt{2x+3} + \sqrt{5x+1} = \sqrt{12x+13}$ тенгламани ечинг.

$$\begin{aligned} & \text{Ечиш. } \sqrt{2x+3} + \sqrt{5x+1} = \sqrt{12x+13} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow (2\sqrt{2x+3}(5x+1) = 5x+9 \wedge 2x+3 \geq 0 \wedge 5x+1 \geq 0 \wedge \\ & \wedge 12x+13 \geq 0) \Leftrightarrow (4(2x+3)(5x+1) = 25x^2+90x+81 \wedge \\ & \wedge x \geq -\frac{3}{2} \wedge x \geq -\frac{1}{5} \wedge x \geq -\frac{13}{12}) \Leftrightarrow (15x^2-22x-69 = \\ & = 0 \wedge x \geq -\frac{1}{5}) \Leftrightarrow [(x-3)(15x+23) = 0 \wedge x \geq -\frac{1}{5}]. \end{aligned}$$

Демак, ечим $A = \{x | x = 3\}$ бўлади.

Иррационал тенгламаларни ечишда ҳар доим ҳам аниқланиш соҳасини олдиндан топиб олиш шарт эмас, аввал тенгламани ечиб, сўнгра топилган ечимларни текшириш ва ҳақиқий ечимларни ажратиш мақсадга мувофиқдир.

Мисол. $\sqrt[3]{2x+1} + \sqrt[3]{6x+1} = \sqrt[3]{2x-1}$ тенгламани ечинг.

Ечиш. Тенгламанинг иккала томонини кубга кўтарамиз:

$$2x+1 + 3\sqrt[3]{(2x+1)^2(6x+1)} + 3\sqrt[3]{(2x+1)(6x+1)^2} + \\ + 6x+1 = 2x-1.$$

Энди ўхашаш ҳадларни ихчамлаб, соддалаштирасак,

$3\sqrt[3]{(2x+1)(6x+1)}(\sqrt[3]{2x+1} + \sqrt[3]{6x+1}) = -6x-3$ ёки
 $\sqrt[3]{(2x+1)(6x+1)(2x-1)} = -2x-1$, бундан $(2x+1) \times$
 $\times (6x+1)(2x-1) = -(2x+1)^3$ бўлиб, $x_1 = -0,5$; $x_{2,3} = 0$ ни
 топамиз. Бу топилган натижаларни тенгламадаги x нинг ўрнига қўйсак, фақат $x = -0,5$ ечим уни тўғри тенгликка айлантиради. Демак, ечим $A = \{x | x = -0,5\}$ бўлади.

II. Янги ўзгарувчи киритиш усули билан
 ечиладиган тенгламалар. Масалан, $f(x, \sqrt[n]{\varphi(x)}) = 0$
 тенгламани унга эквивалент бўлган ушбу системага қўйидагича келтириш мумкин:

$$\begin{aligned} f(x, \sqrt[n]{\varphi(x)}) = 0 & \Leftrightarrow [f(x, u) = 0 \wedge u^n = \varphi(x)] \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \{[f(x, u) = 0 \wedge u^{2k+1} = \varphi(x) \wedge n = 2k+1] \wedge (f(x, u) = \\ & = 0 \wedge u^{2k} = \varphi(x) \wedge \varphi(x) \geq 0 \wedge n = 2k)] | k \in N\}. \end{aligned}$$

1-мисол. $\sqrt{3x-2} + \sqrt{x+2} = a$ тенгламани ечинг.

$$\begin{aligned} & \text{Ечиш. } \sqrt{3x-2} + \sqrt{x+2} = a \Leftrightarrow (\sqrt{3y^2-8} = a-y \wedge \\ & \wedge y = \sqrt{x+2} \wedge x \geq -\frac{2}{3} \wedge a > 0) \Leftrightarrow \begin{cases} y = \sqrt{x+2}, a-y \geq 0, \Leftrightarrow \\ a > 0, x \geq -\frac{2}{3}. \end{cases} \end{aligned}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 2y^2 + 2ay - 8 - a^2 = 0, \\ 0 \leq y \leq a, a > 0, \\ x \geq \frac{2}{3} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y = \frac{1}{2}(-a - \sqrt{3a^2 + 16}), \\ 0 \leq y \leq a, a > 0, \\ x \geq \frac{2}{3}, 3a^2 + 16 \geq 0, \\ y = \sqrt{x+2} \end{cases} \quad V$$

$$V \begin{cases} y = \frac{1}{2}(-a + \sqrt{3a^2 + 16}), \\ 0 \leq y \leq a, a > 0, \\ x \geq \frac{2}{3}, y = \sqrt{x+2}, \\ 3a^2 + 16 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 \leq \frac{1}{2}(-a + \sqrt{3a^2 + 16}) \leq a, \Rightarrow \\ x \geq \frac{2}{3}, y^2 = x + 2, \\ 3a^2 + 16 \geq 0 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x = y^2 - 2, y \geq 0, \\ a \geq \frac{2\sqrt{6}}{3}, x \geq \frac{2}{3} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \frac{1}{2}(2a^2 + 4 - a\sqrt{3a^2 + 16}), \\ a \geq \frac{2\sqrt{6}}{3}. \end{cases}$$

Жавоб. 1) $a < 0$ бўлганда $x \in \emptyset$;

2) $0 \leq a < \frac{2\sqrt{6}}{3}$ бўлганда $x \in \emptyset$;

3) $a \geq \frac{2\sqrt{6}}{3}$ бўлганда $A = \{x | x = \frac{1}{2}(2a^2 + 4 - a\sqrt{3a^2 + 16})\}$.

2-мисол. $x^2 + 3 - \sqrt{2x^2 - 3x + 2} = 1,5(x + 4)$ тенгламани ечинг.

$$\text{Ечиш. } x^2 + 3 - \sqrt{2x^2 - 3x + 2} = 1,5(x + 4) \Leftrightarrow 2x^2 + 6 - 2\sqrt{2x^2 - 3x + 2} = 3x + 12 \Leftrightarrow \begin{cases} y = \sqrt{2x^2 - 3x + 2}, \\ y^2 - 2y - 8 = 0, y \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} y = \sqrt{2x^2 - 3x + 2}, \\ y = 4 \\ y = -2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{2x^2 - 3x + 2} = 4, \\ 2x^2 - 3x + 2 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} [x = 3,5 \\ x = -2, \\ 2x^2 - 3x + 2 \geq 0] \Rightarrow A = \{-2; 3,5\} \end{cases}$$

бўлади.

Бу усулни бир оз кучайтириб, иррационал тенгламаларни рационал тенгламалар системасига келтириб ечиш мумкин.

Мисол. $\sqrt[3]{9-x} + \sqrt[3]{7+x} = 4$ тенгламани ечинг.

$$\text{Ечиш. } \sqrt[3]{9-x} + \sqrt[3]{7+x} = 4 \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt[3]{9-x} = u, \\ \sqrt[3]{7+x} = v, \\ u + v = 4 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} u^3 + v^3 = 16, \\ u + v = 4, \\ u = \sqrt[3]{9-x}, \\ v = \sqrt[3]{7+x} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} u + v = 4, \\ uv = 4, \\ u = \sqrt[3]{9-x}, \\ y = \sqrt[3]{7+x}, \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} u = v = 2 = \\ = \sqrt[3]{9-x} \\ \Leftrightarrow x = 1. \end{cases}$$

Демак, ечим $x = 1$ бўлади.

III. Модуль қатнашган тенгламага келтириб ечиладиган тенгламалар.

Мисол. Қуйидаги тенгламани ечинг:

$$\sqrt{5+x-4\sqrt{x+1}} + \sqrt{10+x-6\sqrt{x+1}} = 1.$$

$$\text{Ечиш. } \sqrt{5+x-4\sqrt{x+1}} + \sqrt{10+x-6\sqrt{x+1}} =$$

$$= 1 \Leftrightarrow \begin{cases} \sqrt{(y-2)^2} + \sqrt{(y-3)^2} = 1, \\ y = \sqrt{x+1}, x+1 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} |y-2| + |y-3| = 1, \\ y = \sqrt{x+1}, x+1 \geq 0 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 0 \leq y \leq 2, \\ y-2+y-3 = -1, \\ y = \sqrt{x+1} \geq 0 \end{cases} \vee \begin{cases} 2 < y \leq 3, \\ y-2-y+3 = 1, \\ y^2 = x+1 \geq 0 \end{cases}$$

$$\vee \begin{cases} y > 3, \\ y-2+y-3 = 1, \\ y^2 = x+1 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -1 \leq x \leq 3, \\ \sqrt{x+1} = 2 \end{cases} \vee \begin{cases} 2 < y \leq 3, \\ 1 = 1, \\ 3 < x \leq 8 \end{cases} \vee \begin{cases} y > 3, \\ y = 3, \\ y^2 = x+1 \geq 0. \end{cases}$$

Жавоб. $-1 \leq x \leq 3$ оралиқда $A = \{x | x = 3\}; 3 < x \leq 8$ оралиқда $x \in R; x > 8$ оралиқда $x \in \emptyset$.

IV. Иррационал тенгламаларни ечишда қуйидаги Л.Эйлер алмаштиришлари:

1. Агар $a > 0$ бўлса, $\sqrt{ax^2 + bx + c} = |z + x\sqrt{a}|$;

2. Агар $c > 0$ бўлса, $\sqrt{ax^2 + bx + c} = |xz + \sqrt{c}|$

билин бирга $x = \sin t, z = \operatorname{tg} t$ тригонометрик алмаштиришларни ҳам қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Мисол. $\sqrt{1-x^2} + x = a$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $\sqrt{1-x^2} + x = a \Leftrightarrow (\sqrt{1-x^2} = a-x \wedge |x| \leq 1) \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x = \sin t, -\frac{\pi}{2} \leq t \leq \frac{\pi}{2}, \\ \sin t + \cos t = a \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \sin t, -\frac{\pi}{2} \leq t \leq \frac{\pi}{2}, \\ \sin\left(t + \frac{\pi}{4}\right) = \frac{a}{\sqrt{2}}. \end{cases}$$

1. Агар $|a| > \sqrt{2}$ бўлса, тенглама ечимга эга эмас.

2. Агар $-\sqrt{2} \leq a \leq \sqrt{2}$ бўлса, у ҳолда: а) $-\frac{\pi}{2} \leq t \leq \frac{\pi}{2}$ бўлгани учун $-\frac{\pi}{4} \leq t + \frac{\pi}{4} \leq \frac{3\pi}{4}$ бўлиб, $-\frac{\sqrt{2}}{2} \leq \sin\left(t + \frac{\pi}{4}\right) \leq 1$ бўлади. Бундан $-\frac{1}{\sqrt{2}} \leq \frac{a}{\sqrt{2}} \leq 1$ бўлиб, $-1 \leq a \leq \sqrt{2}$ бўлади. Демак, $-\sqrt{2} \leq a < -1$ да тенглама ечимга эга эмас. Агар $-\frac{\pi}{4} \leq t + \frac{\pi}{4} < \frac{\pi}{4}$ ёки $-\frac{1}{\sqrt{2}} \leq \sin\left(t + \frac{\pi}{4}\right) < \frac{1}{\sqrt{2}}$ бўлса, $-1 \leq a < 1$ бўлиб, тенглама $t + \frac{\pi}{4} = \arcsin \frac{a}{\sqrt{2}}$, $t = \arcsin \frac{a}{\sqrt{2}} - \frac{\pi}{4}$ ёки $x = \sin t = \sin\left(\arcsin \frac{a}{\sqrt{2}} - \frac{\pi}{4}\right) = \frac{a}{\sqrt{2}} \cdot \frac{1}{\sqrt{2}} - \sqrt{1 - \frac{a^2}{2}} \times \frac{1}{\sqrt{2}} = \frac{a - \sqrt{2 - a^2}}{2}$ ечимга эга бўлади;

б) агар $\frac{\pi}{4} \leq t + \frac{\pi}{4} \leq \frac{3\pi}{4}$ ёки $\frac{1}{\sqrt{2}} \leq \sin\left(t + \frac{\pi}{4}\right) \leq 1$ ёки $1 \leq a \leq \sqrt{2}$ бўлса, у ҳолда тенглама:

1) $t + \frac{\pi}{4} = \arcsin \frac{a}{\sqrt{2}}$ ёки $x = \frac{a - \sqrt{2 - a^2}}{2}$ ечимга;

2) $t + \frac{\pi}{4} = \pi - \arcsin \frac{a}{\sqrt{2}}$ ёки $x = \frac{a + \sqrt{2 - a^2}}{2}$ ечимга эга бўлади.

Демак, берилган тенгламанинг ечими $\left\{ \frac{a \pm \sqrt{2 - a^2}}{2} \right\}$.

Иррационал тенгламаларни ечишда айрим сунъий алмаштиришлар ҳам қўлланилади.

Мисол. $\sqrt{2x^2 + 3x + 5} + \sqrt{2x^2 - 3x + 5} = 3x$ тенгламанинг ечини.

Ечиш. Тенгламанинг ҳар иккала томэнни $\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5}$ га кўпайтирамиз, натижада тенгликнинг чап томони $6x$ ни, ўнг томони $3x$ ($\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5}$) ни беради. Демак,

берилган тенглама $x(\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5}) - 2 = 0$ күренишни олади. Бундан $x_1 = 0$ ва $\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5} = 2$ ни ҳосил қиласиз. Сүнгра $\sqrt{2x^2 + 3x + 5} + \sqrt{2x^2 - 3x + 5} = 3x$ ва $\sqrt{2x^2 + 3x + 5} - \sqrt{2x^2 - 3x + 5} = 2$ ни ҳадлаб қўшсак, у ҳолда $2\sqrt{2x^2 + 3x + 5} = 3x + 2$ ёки $8x^2 + 12x + 20 = 9x^2 + 12x + 4$, ёки $x^2 = 16$ ҳосил бўлиб, бундан $x_2 = 4$, $x_3 = -4$ бўлади. Топилган ечимларни тенгламадаги x нинг ўрнига қўйилса, текшириш натижасида ечим $\{4\}$ экани келиб чиқади.

Иррационал тенгсизликларни ечиш иррационал тенгламаларни ечишдан қисман фарқ қиласиди:

I. Даражага кўтариб ечиладиган тенгсизликлар:

$$\begin{aligned} \text{a) } & \sqrt[2k]{f(x, a, b, \dots, c)} < \varphi(x, a, b, \dots, c) \text{ тенгсизлик} \\ & \left\{ \begin{array}{l} f(x, a, b, \dots, c) < [\varphi(x, a, b, \dots, c)]^{2k}, k \in N, \\ f(x, a, b, \dots, c) \geq 0, \varphi(x, a, b, \dots, c) > 0 \end{array} \right. \end{aligned}$$

рационал тенгсизликлар системасига эквивалентdir;

$$\begin{aligned} \text{б) } & \sqrt[2k+1]{\varphi(x, a, b, \dots, c)} < f(x, a, b, \dots, c) \text{ ёки} \\ & \sqrt[2k+1]{\varphi(x, a, \dots, c)} \geq f(x, a, \dots, c) \text{ кўринишдаги тенг-} \\ & \text{sizliklar mos ravishiда } \varphi(x, a, b, \dots, c) < [f(x, a, b, \dots, c)]^{2k+1} \text{ ёки } \varphi(x, a, \dots, c) \geq [f(x, a, \dots, c)]^{2k+1}, k \in N \\ & \text{тенгсизликларга эквивалент бўлади.} \end{aligned}$$

1- мисол. $\sqrt{x+3} < x - 3$ тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } & \sqrt{x+3} < x - 3 \Leftrightarrow \begin{cases} x+3 \geq 0, x-3 > 0, \\ x+3 < x^2 - 6x + 9 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -3, \\ x > 3, \\ x^2 - 7x + 6 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3, \\ x < 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x > 3, \\ x > 6 \end{cases} \Rightarrow A = \{x | x > 6\}. \end{cases} \end{aligned}$$

Демак, ечим $(6; +\infty)$ бўлади.

2- мисол. $\sqrt{x-5} + \sqrt{2x+1} > \sqrt{3x-4}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш.

$$\begin{aligned} \sqrt{x-5} + \sqrt{2x+1} > \sqrt{3x-4} & \Leftrightarrow (2\sqrt{(x-5)(2x+1)})^2 > 0 \Lambda \\ \Lambda x-5 \geq 0 \Lambda 2x+1 \geq 0 \Lambda 3x-4 \geq 0 & \Leftrightarrow [(x-5)(2x+1) > 0 \Lambda \\ \Lambda x \geq 5 \Lambda x \geq -0,5 \Lambda x \geq \frac{4}{3}] & \Leftrightarrow [(x-5)(2x+1) > 0 \Lambda \\ \Lambda x \geq 5] \Leftrightarrow x > 5. & \end{aligned}$$

Демак, берилган тенгсизликни қаноатлантирадиган қийматлар түплами: $A = \{x | x > 5\}$.

3-мисол. $\sqrt{x+a} - \sqrt{\frac{a^2}{x+a}} < \sqrt{x+2a}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $\sqrt{x+a} - \sqrt{\frac{a^2}{x+a}} < \sqrt{x+2a} \Leftrightarrow (x+a > 0 \wedge x+2a \geq 0 \wedge |a| < \sqrt{(x+2a)(x+a)}) \Leftrightarrow [(a < 0 \wedge x > -a \wedge x > -2a) \wedge x+2a < \sqrt{(x+2a)(x+a)}] \wedge V(a=0 \wedge x>0 \wedge x<\sqrt{x^2}) \wedge (a>0 \wedge -a < x \wedge x > -2a) \wedge \Lambda x < \sqrt{(x+2a)(x+a)} \Leftrightarrow [(a < 0 \wedge x > -2a) \wedge a(x+2a) < 0] \wedge V(a=0 \wedge x>0 \wedge x<x) \wedge (a>0 \wedge x > -a \wedge x < 0) \wedge V(a>0 \wedge x > -a \wedge x > 0 \wedge x^2 < x^2 + 3ax + 2a^2) \Leftrightarrow (a < 0 \wedge \Lambda x > -2a) \wedge (a > 0 \wedge x > -\frac{2}{3}a)$.

Демак, берилган тенгсизликни қаноатлантирадиган қийматлар түплами:

а) агар $a < 0$ бўлса, у ҳолда $A = (-2a; +\infty)$;

б) агар $a = 0$ бўлса, у ҳолда $A = \emptyset$;

в) агар $a > 0$ бўлса, у ҳолда $A = (-\frac{2}{3}a; +\infty)$.

II. Рационал системалар дизюнъкциясига келтириб ечиладиган иррационал тенгсизлик.

$\sqrt[2k]{f(x, a, b, \dots, c)} > \varphi(x, a, \dots, c)$ тенгсизлик

$$\begin{cases} f(x, a, b, \dots, c) \geq 0, \\ \varphi(x, a, b, \dots, c) < 0 \end{cases} \vee$$

$$\vee \begin{cases} \varphi(x, a, b, \dots, c) \geq 0, \\ f(x, a, b, \dots, c) > [\varphi(x, a, \dots, c)]^{2k}, k \in N \end{cases}$$

рационал тенгсизликлар системаларининг дизюнъкциясига эквивалентдир.

Мисол. $\sqrt{x^2 - 3x + 2} - x - 3 > 0$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $\sqrt{x^2 - 3x + 2} - x - 3 > 0 \Leftrightarrow \sqrt{x^2 - 3x + 2} > x + 3 \Leftrightarrow (x^2 - 3x + 2 \geq 0 \wedge x + 3 < 0) \vee (x^2 - 3x + 2 > (x+3)^2 \wedge x + 3 \geq 0) \Leftrightarrow ((x-1)(x-2) > 0 \wedge x < -3) \vee (9x + 7 < 0 \wedge x \geq -3) \Leftrightarrow [(x < -3) \vee (x \geq -3 \wedge x < -\frac{7}{9})] \Leftrightarrow (x < -3 \vee -3 \leq x < -\frac{7}{9})$.

Демак, берилган тенгсизликни қаноатлантирадиган қийматлар түплами: $A = \{x | x < -\frac{7}{9}\}$.

III. Рационал аралаш системага келтириб ечиладиган иррационал тенгсизлик.

$$f(x, \sqrt[n]{\varphi(x)}) > 0 \Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y) > 0, \\ y^n = \varphi(x), \\ n \in N \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x, y) > 0, \\ y^{2k} = \varphi(x), \varphi(x) \geq 0, k \in N \end{cases} \vee \begin{cases} f(x, y) > 0, \\ y^{2k+1} = \varphi(x), k \in N \end{cases}$$

аралаш системага эквивалентdir.

Мисол. $x - \sqrt{2-x} \geq 0$ тенгсизликни ечинг.

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } x - \sqrt{2-x} \geq 0 &\Leftrightarrow \begin{cases} x - y \geq 0, \\ y^2 = 2 - x; 2 - x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} 2 - y^2 - y \geq 0, \\ y = \sqrt{2-x}, \\ x \leq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leq y \leq 1, \\ y = \sqrt{2-x}, \\ x \leq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leq \sqrt{2-x} \leq 1, \\ x \leq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} 2 - x \leq 1 \\ x \leq 2 \end{cases} \Leftrightarrow 1 \leq x \leq 2. \end{aligned}$$

Демак, тенгсизликни қаноатлантирадиган қийматлар түплами:
 $A = \{x | 1 \leq x \leq 2\}$.

IV. Мулоҳаза юритиш ёрдамида ечиладиган иррационал тенгсизликлар.

Мисол. $\sqrt{x-2} + \sqrt{3-x} > \sqrt{x-1} - \sqrt{6-x}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. Берилган тенгсизликнинг аниқланиш соҳаси

$$\begin{cases} x - 2 \geq 0, \\ 3 - x \geq 0, \\ x - 1 \geq 0, \\ 6 - x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 2, \\ x \leq 3, \\ x \geq 1, \\ x \leq 6 \end{cases} \Leftrightarrow 2 \leq x \leq 3.$$

Аргументнинг $2 \leq x \leq 3$ оралиғида $\sqrt{x-2} + \sqrt{3-x} > 0$ бўлиб, $2 \leq x \leq 3 \Rightarrow 1 < x - 1 \leq 2; 3 \leq 6 - x \leq 4$ эканини кўриш мумкин. Бундан $\sqrt{x-1} - \sqrt{6-x} < 0$ бўлиб, x ўзгарувчининг $2 \leq x \leq 3$ оралиғида тенгсизлик ўринли эканини кўриш мумкин. Демак, тенгсизликнинг ечимлар түплами $A = \{x | 2 \leq x \leq 3\}$ бўлади.

Маълумки, иррационал тенглама ва тенгсизликларни ечишнинг геометрик усули ҳам кенг тарқалган бўлиб, у ўқувчиларга мактаб математикасидан маълумдир.

Мұстақил ечиш учун мисол ва масалалар

Тенгламаларни ечинг:

1. $x - \sqrt{x-1} = 7.$
2. $x^2 + \sqrt{x^2 + 20} = 22.$
3. $\frac{4}{\sqrt[3]{x+2}} + \frac{\sqrt[3]{x+3}}{5} = 2.$
4. $\sqrt[7]{\frac{5-x}{x+3}} + \sqrt[7]{\frac{x+3}{5-x}} = 2.$
5. $\sqrt{\frac{x}{x+1}} + 2\sqrt{\frac{x+1}{x}} = 3.$
6. $\sqrt[5]{\frac{16x}{x-1}} + \sqrt[5]{\frac{x-1}{16x}} = 2,5.$
7. $\sqrt[6]{1,5} \sqrt[3]{x - \frac{1}{x}} - \sqrt{x - \frac{1}{x}} = 0.$
8. $\sqrt{x-a} = x^2 + a.$

Қүйидеги тенгламаларни даражага күтариш усули билан ечинг:

9. $\sqrt{x+1} - \sqrt{9-x} = \sqrt{2x-12}.$
10. $\sqrt{x^2+9} - \sqrt{x^2-7} = 2.$
11. $\sqrt{10-x^2} + \sqrt{x^2+3} = 5.$
12. $\sqrt{\frac{20+x}{x}} + \sqrt{\frac{20+x}{x}} = \sqrt{6}.$
13. $\sqrt{3x^2-2x+15} + \sqrt{3x^2-2x+8} = 7.$
14. $\sqrt{4x-3} + \sqrt{5x+1} = \sqrt{15x+4}.$
15. $\sqrt{x^2+9} + \sqrt{x^2-9} = \sqrt{7} + 5.$
16. $\sqrt{2x^2+3x+5} + \sqrt{2x^2-3x+5} = x.$
17. $\sqrt{(x-1)(x-2)} + \sqrt{(x-3)(x-4)} = \sqrt{2}.$
18. $\sqrt{x+5} + \sqrt{x+3} = \sqrt{2x+7}.$
19. $\sqrt{x+a} = a - \sqrt{x}$ (a — параметр).
20. $\sqrt{a-x} + \sqrt{b-x} = \sqrt{a+b-2x}$ (a, b — параметрлар).
21. $\sqrt{x} - \sqrt{x-a} = a$ (a — параметр).
22. $\sqrt{a} - \sqrt{x+a} + x$ (a — параметр).
23. $\sqrt{3x+5} - \sqrt{x-2} = a$ (a — параметр).

Қүйидеги тенгламаларни рационал системага ёки модуль қатнашған тенгламага келтириш усули билан ечинг:

24. $\sqrt{(x-2)^2} + \sqrt{(x+1)^2} = \sqrt{(x+2)^2}$.
25. $\sqrt{x^2 - 4x + 4} - \sqrt{x^2 - 6x + 9} = \sqrt{x^2 - 2x + 1}$.
26. $\sqrt{x+5 - 4\sqrt{x+1}} + \sqrt{x+2 - 2\sqrt{x+1}} = 1$.
27. $\sqrt{5+x + 4\sqrt{x+1}} = 2 + \sqrt{x+1}$.
28. $\sqrt{x+2 + 2\sqrt{x+1}} + \sqrt{x+2 - 2\sqrt{x+1}} = 2$.
29. $\sqrt{x^2 + 9} + \sqrt{x^2 - 7} = 8$.
30. $\sqrt{10-x^2} + \sqrt{x^2+3} = 5$.
31. $\sqrt{4x+2} + \sqrt{4x-2} = 4$.
32. $\sqrt{2-x} + \sqrt{9-x} = 5$.
33. $\sqrt[4]{x+8} - \sqrt[4]{x-8} = 2$.
34. $\sqrt[3]{9-\sqrt{x+1}} + \sqrt[3]{7+\sqrt{x+1}} = 4$.

Тенгсизликтерни ечинг.

35. $\sqrt{(x-3)(2-x)} < 3 + 2x$.
36. $3\sqrt{6+x-x^2} + 2 > 4x$.
37. $\sqrt{2x^2 + 5x - 6} > 2 - x$.
38. $(1+x)\sqrt{x^2+1} > x^2 - 1$.
39. $(x-2)\sqrt{x^2+1} > x^2 + 2$.
40. $\sqrt{2x+1} + \sqrt{x+1} < 1$.
41. $\sqrt{2x+1} - \sqrt{x+8} > 3$.
42. $\sqrt{9-x^2} + \sqrt{6x-x^2} > 3$.
43. $\sqrt{x^2+3x+2} - \sqrt{x^2-x+1} < 1$.
44. $\sqrt{x+6} > \sqrt{x+1} + \sqrt{2x-5}$.
45. $\sqrt{x+2} - \sqrt{x-5} \leq \sqrt{5-x}$.
46. $\sqrt{x-2} - \sqrt{x-3} > -\sqrt{x-5}$.
47. $\sqrt{7x-13} - \sqrt{3x-19} > \sqrt{5x-27}$.
48. $\sqrt{x+\sqrt{x}} - \sqrt{x-\sqrt{x}} \geq \frac{3}{2} \sqrt{\frac{x}{x+\sqrt{x}}}$.
49. $\frac{(8-x)\sqrt{8-x} + (5+x)\sqrt{5+x}}{(8-x)\sqrt{5+x} - (5+x)\sqrt{8-x}} < \frac{7}{6}$.
50. $\sqrt[3]{-9x^2+6x} < 3x$.

$$51. \sqrt[3]{x^2 - x} > -x \sqrt[3]{2}.$$

Қүйидеги тенгсизликтернің график усулда ечінгі:

$$52. \sqrt{x-1} \geq 2.$$

$$53. \sqrt{x+2} > x^2.$$

$$54. \sqrt{x+1} > \sqrt{x-1}.$$

$$55. \frac{1}{x} > \sqrt{x}.$$

Қүйидеги параметрлі тенгсизликтернің ечінгі:

$$56. \sqrt{2x+1} - \sqrt{x-1} < a.$$

$$57. \sqrt{a+x} + \sqrt{a-x} > a.$$

$$58. \sqrt{2x+m} > x.$$

5-§. КҮРСАТКИЧЛИ ВА ЛОГАРИФМИК ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАР

Күрсаткичли ва логарифмик ифодалар. Күрсаткичли ва логарифмик ифодалар ҳамда улар устида бажа-риладиган амалларни ўрганиш математикада алоқида ахамияттаға эсердір.

98-тағы риф. $y = a^x$, $a > 0$ функция күрсаткичли функция дейилади.

Маълумки, күрсаткичли функциялар түплемінде $y = x^x$; $y = (x-1)^{2x}$ күринишидеги функцияларни ҳам киритиш мүмкін, лекин бұның функциялары элементар функциялар әмес. Биз қүйіда факат элементар функциялар ҳақида фикр юритамыз.

Мисол. $f(x) = 2^x$; $f(x) = 10^x$; $f(x) = 3^{2x+1}$;

$f(x) = \left(\frac{1}{2}\right)^x$ элементар күрсаткичли функциялардір.

$f(x) = a^x$, $a > 1$ функция қүйидеги хоссаларға эга:

1°. Үзгариши соңаси $E(f) = (0; +\infty)$.

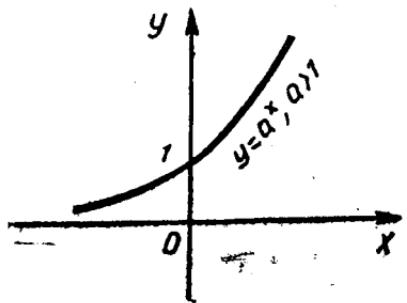
2°. Аниқланыш соңаси $D(f) = \mathbf{R}$ ҳақиқий сонлар түрлами.

3°. Функция үсүвчиidir: ҳақиқатан ҳам, $\forall x_1, x_2 \in \mathbf{R}$, $x_1 < x_2 \Rightarrow a^{x_1} < a^{x_2} \Rightarrow f(x_1) < f(x_2)$ бўлади. Агар $a^{x_1} = a^{x_2}$ бўлса, у ҳолда $x_1 = x_2$ бўлади.

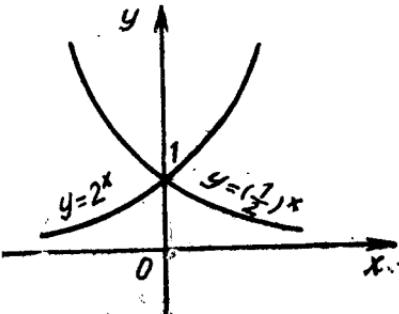
Демак, $a^{x_1} < a^{x_2} \wedge a > 1 \Rightarrow x_1 < x_2$ келиб чиқади.

4°. Агар $x \rightarrow +\infty$ бўлса, у ҳолда $a^x \rightarrow +\infty$ бўлади.

Ҳақиқатан ҳам, $\forall M \in \mathbf{R}$ учун $\exists p \in \mathbf{R} : x > p \Rightarrow a^x > M$

47- расм.

48- расм.

бўлади. Фараз қиласлик, $a = 1 + h$, $h > 0$ бўлсин, у ҳолда Бернулли тенгсизлигига асосан $(1 + h)^n > 1 + nh$ бўлади.

$n = p$ ни шундай танлаш мумкинки, $ph > M$ бажарила-ди. Бундан x нинг шундай катта қиймати $x > p$ мавжудки, $a^x > M$ бўлади. Бундан $x \rightarrow -\infty$ бўлса, у ҳолда $a^x \rightarrow 0$ бў-лади.

5°. $f(x) = a^x$, $a > 1$ функция R да узлуксизdir.

6°. Функцияning графиги 47- чизмада келтирилган.

Мисол. $f(x) = 2^x$ ва $f(x) = \left(\frac{1}{2}\right)^x$ функцияларнинг гра-фикарини ясанг.

Ечиш. Бу функцияларнинг графикарини ясаш учун қийматлар жадвалини тузамиз ва графиклар чизамиз (48- чизма).

x	-2	-1	0	1	2
2^x	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	1	2	4
$\left(\frac{1}{2}\right)^x$	4	2	1	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$

113-теорема. $a > 0$ ва $a \neq 1$ бўлган ҳар қандай a ва мусбат B сон ғурун биргина шундай ҳақиқий α сон мав-жудки, a нинг α -даражаси B га тенг бўлади.

Исботи. Аниқлик учун $a > 1$ бўлсин. $x \rightarrow +\infty \Rightarrow a^x \rightarrow +\infty$ ва $x \rightarrow -\infty \Rightarrow a^x \rightarrow 0$ ни эътиборга олиб, a нинг

бутун даражаларини күриб чиқайлик $\dots a^{-2}, a^{-1}, a^0, a^1, a^2, \dots$ Бу сонлар орасида шундай a^p, a^{p+1} сонлар мавжудки, $a^p \leq B < a^{p+1}$ бўлади. Энди $[p, p+1]$ ни тенг 10 та бўлакка бўлиб, $a^{p+\frac{q}{10}} \leq B < a^{p+\frac{q_1+1}{10}}$ шарт билан q_1 сонни танлаб оламиз. Сегментни тенг 10 бўлакка бўлишни чексиз давом эттирасак, $\underline{\alpha}_n < \alpha < \bar{\alpha}_n$ шартига бўйсунувчи $a^{\underline{\alpha}_n} \leq B < a^{\bar{\alpha}_n}$ тенгсизликни қаноатлантирувчи ками билан $a^{\underline{\alpha}_n}$ ва ортиги билан $\bar{\alpha}_n$ аниқланган сонлар кетма-кетлиги ҳосил бўлади. Агар $\lim_{n \rightarrow \infty} \underline{\alpha}_n = \lim_{n \rightarrow \infty} \bar{\alpha}_n = \alpha$ эканини эътиборга олинса, у ҳолда $a^\alpha \leq B < a^\alpha$ бўлиб, $a^\alpha = B$, $\alpha = p$, $q_1 q_2 q_3 \dots$ ҳосил бўлади. Шу билан теорема исботланди.

Кўрсаткичли ифодалар қўйидаги хоссаларга эга:

1. Агар $a^x, a^y, x, y \in \mathbf{R}$, $a > 0$ бўлса, $a^x \cdot a^y = a^{x+y}$ бўлади.
2. Агар $a^x, a^y, x, y \in \mathbf{R}$, $a > 0$ бўлса, $a^x : a^y = a^{x-y}$ бўлади.
3. Агар $a^x, a > 0$, $x \in \mathbf{R}$ бўлса, $\exists y \in \mathbf{R}$ учун $(a^x)^y = a^{xy}$ бўлади.

4. $\forall x \in \mathbf{R}$, $a^x, b^x, a > 0, b > 0$ учун $(ab)^x = a^x b^x$ бўлади.

99-таъриф. b соннинг a асосга кўра логарифми деб, b сонни ҳосил қилиши учун a сонни кўтариши керак бўлган даражаси кўрсаткичига айтилади ва қўйидагича белгиланади: $x = \log_a b$, бунда $a > 0$, $b > 0$, $a \neq 1$.

Логарифмик ифодалар қўйидаги хоссаларга эга:

1. 99-таърифга кўра $a^{\log_a b} = b$; $a > 0$, $b > 0$, $a, b \neq 1$.
2. Агар $\log_a N = \log_a k$, $a, N, k > 0$ бўлса, у ҳолда $N = k$ бўлади.

3. Агар $x > 0$, $y > 0$; $a > 0$, $a \neq 1$ бўлса, у ҳолда $\log_a(x y) = \log_a x + \log_a y$ бўлади.

Исботи. Айтайлик, $x > 0$, $y > 0$ бўлсин, у ҳолда $x = a^{\log_a x}$, $y = a^{\log_a y}$ бўлади, бундан $xy = a^{\log_a x + \log_a y}$ бўлади. Логарифмнинг таърифига кўра $x \cdot y = a^{\log_a x + \log_a y}$ бўлгани учун $x \cdot y = a^{\log_a(x y)} = a^{\log_a x + \log_a y}$ дан $\log_a(x y) = \log_a x + \log_a y$ бўлади. Агар $x < 0$ ва $y < 0$ бўлса, $\log_a(x y) = \log_a|x| + \log_a|y|$ бўлади.

4. Агар $x > 0$, $y > 0$, $a > 0$, $a \neq 1$ бўлса, у ҳолда $\log_a \frac{x}{y} = \log_a x - \log_a y$ бўлади.

5. Агар $x > 0$, $y > 0$, $y \neq 1$, $k, n \in \mathbf{R}$ бўлса, у ҳолда $\log_{y^k} x^n = \frac{n}{k} \log_k x = \log_{y_1/n} x^{1/k}$.

6. Агар $a, b, c > 0$, $a, c \neq 1$ бўлса, у ҳолда $\log_a b = \frac{\log_c b}{\log_c a}$.

7. Агар $a, b > 0$, $a \neq 1$, $m, n, k \in \mathbf{R}$ бўлса, у ҳолда $\log_{a^n} b^m = \left(\frac{m}{n}\right)^k \log_a b$.

8. Агар $a, b > 0$, $a, b \neq 1$ бўлса, у ҳолда $a^{\log_a b} = b^{\log_a b}$.

Бу хоссалар ёрдамида кўрсаткичли ва логарифмик ифодаларни айнан алмаштиришларга доир мисоллар келтирамиз.

1- мисол. $F = \frac{\log_a \sqrt{a^2 - 1} \cdot \log_{a-1}^2 \sqrt{a^2 - 1}}{\log_a (a^2 - 1) \cdot \log \sqrt[6]{a} \sqrt{a^2 - 1}}$ ифодани содидалаштиринг.

Ечиш. Берилган ифоданинг аниқланиши соҳаси:

$$A = \{a/a > 1\}, F = \frac{\log_a \sqrt{a^2 - 1} \cdot \log_{a-1}^2 \sqrt{a^2 - 1}}{\log_a (a^2 - 1) \cdot \log \sqrt[6]{a} \sqrt{a^2 - 1}} = \\ = \frac{\log_a \sqrt{a^2 - 1} \cdot \log_a^2 \sqrt{a^2 - 1}}{\log_a \sqrt{a^2 - 1} \cdot \log_a \sqrt{a^2 - 1}} = \log_a \sqrt{a^2 - 1} = \frac{1}{2} \log_a (a^2 - 1).$$

Демак, $F = \frac{1}{2} \log_a (a^2 - 1)$.

2- мисол. Агар $M_1 = a^{k_1} \cdot b^{n_1}$, $N_1 = a^{p_1} \cdot b^{q_1}$ ва $\log_{N_1} M_1 = \alpha$ берилган бўлса, $M_2 = a^{k_2} \cdot b^{n_2}$, $N_2 = a^{p_2} \cdot b^{q_2}$ сонларга кўра $\log_{N_2} M_2$ ни ҳисобланг.

Ечиш. $\log_{N_1} M_1 = \frac{\log_a M_1}{\log_a N_1} = \frac{k_1 + n_1 \cdot \log_a b}{p_1 + q_1 \cdot \log_a b} = \alpha$ бўлгани учун $\log_a b = x$ десак, $\frac{k_1 + n_1 x}{p_1 + q_1 x} = \alpha$ бўлади, бундан:

$x = \frac{k_1 - \alpha p_1}{n_1 - \alpha q_1} = l$. Бундан $\log_a b = l$ бўлгани учун

$\log_{N_2} M_2 = \frac{k_2 + n_2 l}{p_2 + q_2 l} = \beta$ ҳосил бўлади.

3- мисол. $\log_{98} 56 = \alpha$ бўлса, $\log_7 14$ ни ҳисобланг.

Ечиш. $\log_{98} 56 = \frac{3 + \log_2 7}{1 + 2 \log_2 7} = \alpha$; $\log_2 7 = x$; $x = \frac{\alpha - 3}{1 - 2\alpha}$;

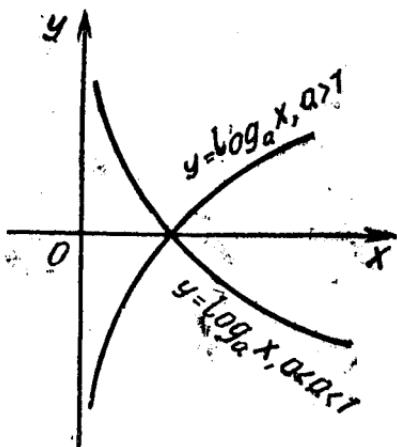
$\log_7 14 = \frac{1 + \log_2 7}{\log_2 7} = \frac{1 + x}{x} = -\frac{\alpha + 2}{\alpha - 3}$.

100- таъриф. Ушибу

$f(x) = \log_a x$, $a > 0$, $a \neq 1$

функция логарифмик функция дейилади.

$f(x) = \log_a x$, $a > 0$, $a \neq 1$ функция қўйидаги хоссаларга эга:

49- рәсм.

бир неча хусусий ҳолларини ва уларни ечиш усулларини көлтирамиз.

I. $a^{f(x)} = 1$, $a > 0$, $a \neq 1$ күрінішдеги тенгламалар. Бу тенгламани ечишда ($a^{f(x)} = 1$, $a > 0$, $a \neq 1$) $\Leftrightarrow f(x) = 0$ мұносабатнинг ўринлилигидан фойдаланилади.

Мисол. $2^{x^2 - 5x + 6} = 1$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $2^{x^2 - 5x + 6} = 1 \Leftrightarrow x^2 - 5x + 6 = 0 \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow (x-2)(x-3) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x-2=0, \\ x-3=0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x=2, \\ x=3. \end{cases}$$

Демек, ечимлар түплемесі: $A = \{x | x = 2, x = 3\}$.

II. $a^{f(x)} = a^{\Phi(x)}$ күрінішдеги тенгламалар. Бу тенгламаларни ечишда ($a^{f(x)} = a^{\Phi(x)}$, $a > 0$, $a \neq 1$) $\Leftrightarrow (f(x) - \Phi(x) = 0)$ мұносабатнинг ўринлилигидан фойдаланилади.

Мисол. $3^{\frac{x^2 - 5}{7}x} = \sqrt[7]{9}$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $3^{\frac{x^2 - 5}{7}x} = \sqrt[7]{9} \Leftrightarrow x^2 - \frac{5}{7}x - \frac{2}{7} = 0 \Leftrightarrow 7x^2 - 5x - 2 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} 7x+2=0, \\ x-1=0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x=-\frac{2}{7}, \\ x=1. \end{cases}$

$$A = \left\{ x | x = -\frac{2}{7}; x = 1 \right\}.$$

1°. Аниқланыш соңасы
 $D(f) = (0; +\infty)$ бўйлади.

2°. Ўзгариши соңаси
 $E(f) = \mathbb{R}$ ҳақиқий сонлар тўплами.

3°. $y = \log_a x$ — монотон функция, агар $a > 1$ бўйса, ўсуви; $0 < a < 1$ бўйса, камаювчиdir.

4°. Аргументнинг $(0; +\infty)$ оралиғида $y = \log_a x$, $a > 0$, $a \neq 1$ функция узлуксизdir.

5°. Графиги 49- чизмада келтирилган.

Кўрсаткичли ва логарифмик тенгламаларнинг

бир неча хусусий ҳолларини ва уларни ечиш усулларини көлтирамиз.

I. $a^{f(x)} = 1$, $a > 0$, $a \neq 1$ күрінішдаги тенгламалар. Бу тенгламани ечишда ($a^{f(x)} = 1$, $a > 0$, $a \neq 1$) $\Leftrightarrow f(x) = 0$ мұносабатнинг ўринлилигидан фойдаланилади.

Мисол. $2^{x^2 - 5x + 6} = 1$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $2^{x^2 - 5x + 6} = 1 \Leftrightarrow x^2 - 5x + 6 = 0 \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow (x-2)(x-3) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x-2=0, \\ x-3=0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x=2, \\ x=3. \end{cases}$$

Демек, ечимлар түплемесі: $A = \{x | x = 2, x = 3\}$.

II. $a^{f(x)} = a^{\Phi(x)}$ күрінішдеги тенгламалар. Бу тенгламаларни ечишда ($a^{f(x)} = a^{\Phi(x)}$, $a > 0$, $a \neq 1$) $\Leftrightarrow (f(x) - \Phi(x) = 0)$ мұносабатнинг ўринлилигидан фойдаланилади.

Мисол. $3^{\frac{x^2 - 5}{7}x} = \sqrt[7]{9}$ тенгламани ечинг.

Ечиш. $3^{\frac{x^2 - 5}{7}x} = \sqrt[7]{9} \Leftrightarrow x^2 - \frac{5}{7}x - \frac{2}{7} = 0 \Leftrightarrow 7x^2 - 5x - 2 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} 7x+2=0, \\ x-1=0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x=-\frac{2}{7}, \\ x=1. \end{cases}$

$$A = \left\{ x | x = -\frac{2}{7}; x = 1 \right\}.$$

III. $a^{f(x)} = b$, $a > 0$, $b > 0$, $a \neq 1$ күринишдаги тенгламалар. Бу тенглама берилган шартта күра $f(x) = \log_a b$ тенгламага эквивалент бўлади.

IV. $A_0 a^{nx+k_0} + A_1 a^{nx+k_1} + \dots + A_m a^{nx+km} = N$ күринишдаги тенгламалар. $k_0 < k_1 < \dots < km$ бўлганда, берилган тенглама $M \cdot a^{nx+k_0} = N$ күринишидаги тенгламага эквивалент бўлади, бу ерда $M = A_0 \cdot a^{k_0-k_0} + A_1 \cdot a^{k_1-k_0} + \dots + A_m \cdot a^{k_m-k_0}$.

Мисол. $5^{3x} - 2 \cdot 5^{3x-1} - 3 \cdot 5^{3x-2} = 300$ тенгламани ечинг.
Ечиш. $5^{3x} - 2 \cdot 5^{3x-1} - 3 \cdot 5^{3x-2} = 300 \Leftrightarrow 5^{3x-2} (5^2 - 2 \cdot 5 - 3) = 300 \Leftrightarrow 12 \cdot 5^{3x-2} = 300 \Leftrightarrow 5^{3x-2} = 5^2 \Leftrightarrow 3x - 2 = 2 \Leftrightarrow x = \frac{3}{4} \Rightarrow A = \left\{ x | x = \frac{4}{3} \right\}.$

V. $A_0 \cdot a^{nf(x)} + A_1 \cdot a^{(n-1)f(x)} + \dots + A_n = 0$ күринишидаги тенгламалар. Бу тенгламани ечишда қўйидаги муносабатдан фойдаланилади:

$$A_0 a^{nf(x)} + A_1 a^{(n-1)f(x)} + \dots + A_n = 0 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \begin{cases} A_0 y^n + A_1 y^{n-1} + \dots + A_{n-1} y + A_n = 0, \\ y = a^{f(x)}, a > 0, a \neq 1. \end{cases}$$

Логарифмик тенгламалар ҳам берилишига қараб бир неча турга бўлинади:

I. Логарифмнинг $\log_a f(x) = k \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = a^k, a > 0, a \neq 1, \\ f(x) > 0 \end{cases}$

таърифи ва хоссаларидан фойдаланиб ечиладиган тенгламалар.

Мисол. $\log_{\sqrt{6}} (x^2 - 5x) = 2$ тенгламани ечинг.

$$\text{Ечиш. } \log_{\sqrt{6}} (x^2 - 5x) = 2 \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 5x = (\sqrt{6})^2, \\ x^2 - 5x > 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 5x - 6 = 0, \\ x > 5 \end{cases} \vee \begin{cases} x^2 - 5x - 6 = 0, \\ x < 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x = -1, \\ x < 0 \end{cases} \vee \begin{cases} x = 6, \\ x > 5 \end{cases}$$

$$A = \{x | x = -1; x = 6\}.$$

II. $A_n \log_a^n f(x) + A_{n-1} \log_a^{n-1} f(x) + \dots + A_1 \log_a f(x) + A_0 = 0$ күринишидаги тенгламалар. Бу тенглама

$$\begin{cases} A_n y^n + A_{n-1} y^{n-1} + \dots + A_1 y + A_0 = 0, \\ y = \log_a f(x); \quad a > 0, \quad a \neq 1, \\ f(x) > 0 \end{cases}$$

аралаш системага эквивалент бўлади.

3. Потенцирлаш усули билан ечиладиган тенгламалар.

Мисол. $\log_2(x-2) + \log_2(x-3) = 1$ тенгламани ечинг.
Ечиш. $\log_2(x-2) + \log_2(x-3) = 1 \Leftrightarrow$

$$\begin{aligned} &\Leftrightarrow \begin{cases} \log_2[(x-2)(x-3)] = 1, \\ x > 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} (x-2)(x-3) = 2, \\ x > 3 \end{cases} \Leftrightarrow \\ &\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - 5x + 4 = 0, \\ x > 3 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x-1=0, \\ x > 3 \end{cases} \vee \begin{cases} x-4=0, \\ x > 3 \end{cases} \end{aligned}$$

$$A = \{x \mid x = 4\}.$$

Логарифмик тенгламаларни ечишнинг бошқа усуллари ҳам мавжуд бўлиб, улар айнан алмаштиришлар бажарилгандан кейин кўриб ўтилган усулларнинг бирортасига келтирилади.

Кўрсаткичли тенгламаларнинг турларидан яна бири

$$[f(x)]^{\varphi(x)} = f(x), [f(x)]^{\varphi(x)} = [f(x)]^{g(x)}$$

кўринишидаги тенгламалардир. Бу кўринишидаги тенгламалар элементар кўрсаткичли тенгламалар эмас. Бу тенгламалар кўрсаткичли тенгламалар, кўрсаткичли функция ва логарифмларнинг хоссаларидан фойдаланиб ечилади.

Масалан, $[f(x)]^{\varphi(x)} = f(x)$ тенгламани ечишда унга эквивалент бўлган аралаш системалар тузилиб ечилади, яъни

$$[f(x)]^{\varphi(x)} = f(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = 0, \\ \varphi(x) \neq 0 \end{cases} \vee \begin{cases} f(x) = 1, \\ |\varphi(x)| \leq k, \\ k \in \mathbb{R} \end{cases} \vee \begin{cases} f(x) > 0, \\ \varphi(x) = 1 \end{cases}$$

$$V[f(x) = -1 \wedge \varphi(x) \text{ кўпхад } f(x) = -1]$$

нинг илдизлари тоқ сондан иборат.

Бу тенгламаларни логарифмлаш усули билан ҳам ечиш мумкин, яъни:

$$\begin{aligned} [f(x)]^{\varphi(x)} = f(x) &\Leftrightarrow \lg |f(x)|^{\varphi(x)} = \lg |f(x)| \Leftrightarrow (\varphi(x) - 1) \lg |f(x)| = \\ &= 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \varphi(x) = 1, \\ \lg |f(x)| = 0. \end{cases} \end{aligned}$$

Мисол. $x^x = x$ тенгламани ечинг.

$$\text{Ечиш. } x^x = x \Rightarrow x \lg|x| = \lg|x| \Leftrightarrow \begin{cases} \lg|x| = 0, \\ x = 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x = \pm 1, \\ x = 1. \end{cases} A = \{x|x = 1; x = -1\}.$$

$[f(x)]^{\varphi(x)} = [f(x)]^{g(x)}$ кўринишдаги тенглама ҳам худди шунга ўхшаш ечилади.

Кўрсаткичли ва логарифмик тенгсизликларни (ёки системани) ечишда тенгсизликларни ечишнинг умумий қондадарига амал қилиш билан биргаликда кўрсаткичли ва логарифмик функцияларнинг монотонлик хоссаларига ҳам аҳамият берилади.

Кўрсаткичли ва логарифмик тенгсизликлар асосан қўйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

$$1) a^{f(x)} > a^{\varphi(x)} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) > \varphi(x), \\ a > 1 \end{cases} \vee \begin{cases} f(x) < \varphi(x), \\ 0 < a < 1; \end{cases}$$

$$2) a^{f(x)} > b \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) > \log_a b, \\ a > 1; b > 0 \end{cases} \vee \begin{cases} f(x) < \log_a b, \\ 0 < a < 1, b > 0; \end{cases}$$

$$3) A_k \cdot a^{kf(x)} + A_{k-1} a^{(k-1)f(x)} + \dots + A_0 > 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} A_k y^k + A_{k-1} y^{k-1} + \dots + A_0 > 0, \\ x = a^{f(x)}, a > 0, a \neq 1; \end{cases}$$

$$4) A_1 a^{nx+k_0} + A_1 a^{nx+k_1} + \dots + A_m a^{nx+k_m} > N \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow p \cdot a^{nx+k_i} > N;$$

$$5) [f(x)]^{\varphi(x)} > 1 \text{ ёки } [f(x)]^{\varphi(x)} < 1;$$

$$6) \log_a f(x) > k \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) > a^k, \\ a > 1, \\ f(x) > 0 \end{cases} \vee \begin{cases} f(x) < a^k, \\ 0 < a < 1, \\ f(x) > 0; \end{cases}$$

$$7) \log_a f_1(x) + \log_a f_2(x) + \dots + \log_a f_n(x) > k \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \log_a \prod_{i=1}^n f_i(x) > k, \\ f_i(x) > 0, \\ a > 0, a \neq 1. \end{cases}$$

1- мисол. $2^{x^2+6} > 2^{5x}$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш. $2^{x^2+6} > 2^{5x} \Leftrightarrow x^2 + 6 > 5x \Leftrightarrow x^2 - 5x + 6 > 0 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow (x-2)(x-3) > 0 \Leftrightarrow [(x-2) > 0 \wedge (x-3) > 0) \vee [(x-2) <$
 $< 0 \wedge x-3 < 0)] \Leftrightarrow (x > 3 \vee x < 2);$

$$A = \{x | x < 2 \vee x > 3\}.$$

2- мисол. $(x-2)^{x^2-6x+8} > 1$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш.

$(x-2)^{x^2-6x+8} > 1 \Leftrightarrow [(x-2) > 1 \wedge x^2 - 6x + 8 > 0) \vee (0 < x-2 < 1 \wedge x^2 - 6x + 8 < 0)] \Leftrightarrow [(x > 3 \wedge x > 4) \vee (x > 3 \wedge x < 2) \vee (2 < x < 3 \wedge 2 < x < 4)] \Leftrightarrow (x > 4 \vee 2 < x < 3),$

$$A = \{x | 2 < x < 3 \vee x > 4\}.$$

3- мисол. $\log_{x-1}(x^2 - 1) > 0$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш.

$\log_{x-1}(x^2 - 1) > 0 \Leftrightarrow [(x-1) > 1 \wedge x^2 - 1 > 1) \vee (0 < x-1 < 1 \wedge 0 < x^2 - 1 < 1] \Leftrightarrow [(x > 2 \wedge x^2 > 2) \vee (1 < x < 2 \wedge 1 < x^2 < 2)] \Leftrightarrow (1 < x < \sqrt{2} \vee 2 < x);$

$$A = \{x | 1 < x < \sqrt{2} \vee 2 < x < +\infty\}.$$

4- мисол. $\log_{a^2}(x^2 + 2x) < 1$ тенгсизликни ечинг.

Ечиш.

$\log_{a^2}(x^2 + 2x) < 1 \Leftrightarrow \log_{a^2}(x^2 + 2x) < \log_{a^2} a^2 \Leftrightarrow$
 $\Leftrightarrow \{(0 < a^2 < 1 \wedge x^2 + 2x > 0 \wedge x^2 + 2x > a^2) \Rightarrow$
 $\Rightarrow (0 < a^2 < 1 \wedge x > 0 \wedge x^2 + 2x - a^2 > 0) \vee (0 < a^2 < 1 \wedge x < -2 \wedge x^2 + 2x - a^2 > 0)\} \vee \{(a^2 > 1 \wedge x^2 + 2x > 0 \wedge x^2 + 2x < a^2) \Rightarrow (a^2 > 1 \wedge x > 0 \wedge x^2 + 2x - a^2 < 0) \vee$
 $\vee (a^2 > 1 \wedge x < -2 \wedge x^2 + 2x - a^2 < 0)\} \Rightarrow \{(0 < a^2 < 1 \wedge$
 $\wedge x > \sqrt{1+a^2}-1) \vee (0 < a^2 < 1 \wedge x < -(\sqrt{1+a^2}+$
 $+1)) \vee [(a^2 > 1 \wedge -1-\sqrt{1+a^2} < x < -2) \vee (a^2 > 1 \wedge 0 <$
 $< x < \sqrt{1+a^2}-1)]\}.$

Демак, $0 < |a| < 1$ бўлганда тенгсизликнинг ечими

$$A = \{x | -\infty < x < -(1 + \sqrt{1+a^2})\} \vee \{x | \sqrt{1+a^2} - 1 < x < +\infty\}$$

бўлади; $|a| > 1$ бўлганда тенгсизликнинг ечими

$$A = \{x | -(1 + \sqrt{1+a^2}) < x < -2\} \cup \{x | 0 < x < \sqrt{1+a^2} - 1\}$$

бўлади; $a = 0, a = 1$ бўлганда тенгсизлик маъносини йўқотади.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

Ифодаларни соддалаштиринг:

$$1. F = (25^{\frac{1}{\log_a 5}} + 45^{\log_7 7})^{\frac{1}{2}}.$$

$$2. F = \sqrt[b]{a^2} - 2 \sqrt[a]{\log_b a} \sqrt[a]{\log_{ab} b} + \sqrt[\frac{1}{2} \log_a b]{b} \sqrt[b]{b}.$$

$$3. m^2 = a^2 - b^2 \text{ деб, } \log_{a+b} m + \log_{a-b} m = 2 \log_{a+b} m \log_{a-b} m.$$

Ифодаларни соддалаштиринг:

$$4. (\log_a b + \log_b a + 1)(\log_a b - \log_{ab} b) \log_b a = 1.$$

$$5. \left(\sqrt[\lg a]{b^{\log_{10} a}} \cdot \sqrt[\lg b]{a^{\log_{10} b}} \right) \cdot 2 \log_{a-b} (a+b).$$

$$6. [(\log_b^4 a + \log_a^4 b + 2)]^{\frac{1}{2}} = \log_b a - \log_a b.$$

$$7. \log_2 2x^2 + \log_2 x \cdot x^{\log_x (\log_2 x + 1)} +$$

$$+ \frac{1}{2} \log_4^2 x^4 + 2^{\frac{3 \log \frac{1}{2} \log_2 x}{2}}.$$

$$8. \frac{\log_a b - \log_{b-3} \sqrt{a} \sqrt{b}}{\log \frac{a}{b^x} b - \log \frac{a}{b^x} b} : \log_{a^3} b^{-12}.$$

$$9. [6(\log_b a \cdot \log_{a^2} b + 1) + \log_a b^{-6} + \log_n^2 b]^{\frac{1}{2}} = \\ - \log_a b, a > 1.$$

$$10. \sqrt{\log_n p + \log_p n + 2} (\log_n p - \log_{np} p) \cdot \sqrt{\log_n p}.$$

$$11. \left(\frac{\log_a^2 b + 1}{2 \log_a b} - 1 \right)^{\frac{1}{2}} \cdot \left(\frac{\log_a^2 b + 1}{2 \log_a b} + 1 \right)^{\frac{1}{2}} \cdot \sqrt[4]{2} \log_a^{\frac{1}{2}} b, a > 1.$$

Қуйидаги тенгламаларни ечинг:

$$12. \sqrt[10]{2^{x^2-14.5x}} = \frac{1}{8}.$$

$$13. \frac{12^{x^2+4}}{142^{4x}} = \frac{1}{1728}.$$

$$14. 3 \cdot 16^{x^2-16x-15} \cdot \frac{3}{4} = 48 + 24 + 12 + \dots$$

$$15. \left[\sqrt[3]{\left(5 + 3 \frac{1}{3} + 2 \frac{2}{3} + \dots \right) 225} \right]^{x^3} = 15^{125}.$$

$$16. \sqrt[x^2-1]{32} \cdot \sqrt[x-1]{1} - \sqrt[x+1]{8} = 0.$$

$$17. \sqrt[x-65]{32^{2x-60}} - \sqrt[x-66]{4^{3x-40}} = 0.$$

$$18. 5 \cdot \sqrt[x+2]{3125^{x+1}} = \sqrt[x+3]{15625^{x+2}}.$$

$$19. \sqrt[0.(2)-x]{m^{0.(3)+x}} = \sqrt[0.(2)+x]{m^{0.(3)-x}} \sqrt[0.(2)-x^2]{m^2}.$$

$$20. 2^{\sqrt{x+1}} \sqrt{2^{\sqrt{6}}} = 4^{\sqrt{x+1}}.$$

$$21. \sqrt[x]{\sqrt{2^{3x+1}}} - \sqrt[3x-7]{8^{x-3}} = 0.$$

$$22. 27^x - 8 \cdot [0, (3)]^{3x} - 6 \cdot 3^x + 12 \cdot 3^{-x} = \frac{343}{27}.$$

$$23. 2^{2x} \cdot 9^x - 2 \cdot 6^{3x-1} + 4^{2x-1} \cdot 3^{4x-2} = 0.$$

$$24. 4^{x+\sqrt{x^2-2}} - 5 \cdot 2^{x-1+\sqrt{x^2-2}} = 6.$$

$$25. 3^{\frac{x-1}{3}} - \frac{15}{3^{\frac{x-1}{3}}} + 3^{\frac{x-2}{3}} - \frac{23}{3^{\frac{x-2}{3}}} = 0.$$

$$26. \frac{10^x + 10^{-x}}{10^x - 10^{-x}} = 5.$$

$$27. \log_a x + \log_{a^2} x + \log_{a^3} x = 11.$$

$$28. 6 - \log_7 x [1 + 4 \cdot 9^{4-2 \log_{\sqrt{3}} 3}] = \log_x 7.$$

$$29. \log_{12}(4^{3x} + 3x - 9) = 3x - x \log_{12} 27.$$

$$30. x^2 \log_x 27 \cdot \log_9 x = x + 4.$$

$$31. \sqrt{\log_5^2 x + \log_5^2 5 + 2} = 2.5.$$

$$32. \log_x m \log_{\sqrt{m}} \frac{m}{\sqrt[3]{2m-x}} = 1.$$

$$33. \log_2 3 + 2 \log_4 x = \sqrt[x]{x \log_9 16}.$$

$$34. \sqrt{3 \log_2^2 x - 1 - 9 \log_x^2 2} = 5.$$

$$35. \log_{\sqrt[3]{x}} x + \log_{\sqrt[4]{x}} x + \dots + \log_{\sqrt[10]{x}} x = 26.$$

Күйидаги тәнгисзилдикларни өчинг:

$$36. \left(\frac{1}{2}\right)^{(x^6 - 2x^3 + 1)^{0.5}} > \left(\frac{1}{2}\right)^{1-x}.$$

$$37. \left(\frac{2}{7}\right)^{2x} \cdot \frac{147}{20} < \left(\frac{81}{625}\right)^x.$$

$$38. \sqrt[5]{\left(\frac{1}{7}\right)^x} > \sqrt[9]{\frac{1}{343}}.$$

$$39. 3^{\frac{1}{x}} + 3^{\frac{1}{x}+3} > 84.$$

$$40. 3^{2x-1} + 3^{2x-2} - 3^{2x-4} < 315.$$

$$41. 3^{x+1} + 18 \cdot 3^{-x} > 29.$$

$$42. \lg^2 x - 2 \lg x - 8 \leq 0.$$

$$43. \frac{1}{12} \log_{10}^2 x > \frac{1}{3} - \frac{1}{4} \log_{10} x.$$

$$44. \log_{x-1} (x+1) > 2.$$

$$45. \log_2(9^{x-1} + 7) - 1 < \log_2(3^{x-1} + 1).$$

$$46. \log_x 2 \cdot \log_{\frac{x}{16}} 2 > \frac{1}{\log_2 x - 6}.$$

$$47. \log_{3x} \frac{3}{x} + \log_3^2 x < 1.$$

$$48. \log_2 \cdot \log_3 \frac{x-1}{x+1} < \log_{\frac{1}{2}} \log_{\frac{1}{3}} \frac{x+1}{x-1}.$$

$$49. \log_{\frac{1}{3}} \log_5 (\sqrt{x^2+1} + x) < \log_3 \log_{\frac{1}{5}} (\sqrt{x^2+1} - x).$$

$$50. x^{2-2 \log_2 x - \log_2^2 x} < \frac{1}{x}.$$

$$51. \log_{\frac{1}{2}} \cdot \log_8 \frac{x^2-1}{x-2} < 0.$$

6- §. ТЕНГЛАМА ВА ТЕНГСИЗЛИКЛАР СИСТЕМАЛАРИ

101- таъриф. Тенгламалар системаси деб

$$\begin{cases} f_1(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0, \\ f_2(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \\ f_k(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0, \\ i = \overline{1, k} \end{cases}$$

кўринишдаги системага айтилади, бу ерда x, y, \dots, z лар ўзгарувчилар ёки номаълум миқдорлар, a, b, \dots, c лар параметрлар деб аталади.

Системани ечиши деб номаълум миқдорларнинг шу системани қаноатлантирадиган қийматлар тўпламини топишга айтилади.

Берилган система ўзининг аниқланиш соҳасида ечимга эга бўлса, бу система биргаликда бўлган, ечимга эга бўлмаса, биргаликда бўлмаган система дейилади.

Агар система чекли сондаги ечимга эга бўлса, аниқ система, чексиз кўп ечимга эга бўлса, аниқмас система дейилади.

102- таъриф. Агар

$$f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge i = \overline{1, k}$$

системанинг ҳар бир ечими

$$\varphi_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge i = \overline{1, k}$$

системанинг ечими, ва аксинча, бўлса, у ҳолда

$$\begin{cases} f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0, \\ i = \overline{1, k} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \varphi_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \\ i = \overline{1, k} \end{cases}$$

дейилади.

Тенгламалар системасининг эквивалентлигини аниқловчи қўйидаги теоремаларни келтирамиз.

114- теорема. Агар $f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge i = \overline{1, k}$ системанинг ихтиёрий тенгламасида бир ўзгарувчини бошқа ўзгарувчилар орқали ифодалаб, қолган тенгламаларга қўйилса, ҳосил бўлган система аввалги системага эквивалент бўлади, яъни

$$\begin{cases} f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0, \\ i = \overline{1, k} \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} f_i(\varphi(y, \dots, z, a, b, \dots, c), y, \dots, z, a, \dots, c) = 0, \\ x = \varphi(y, \dots, z, a, \dots, c), \\ i = \overline{1, k} \end{cases}$$

бўлади.

115-теорема. Агар $\{f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \text{ дан } f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge i = \overline{1, k} \wedge k < n \Leftrightarrow \varphi_j(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge j = \overline{1, k}$ бўлса, у ҳолда

$$f_i(x, y, \dots, z, a, b, c) = 0 \wedge i = \overline{1, n} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} \varphi_j(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge j = \overline{1, k}, \\ f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge i = \overline{(k+1), n} \end{cases}$$

бўлади.

116-теорема. Агар $f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge i = \overline{1, k}$ системанинг ихтиёрий тенгламасига унинг аниқланши соҳасида аниқланган $\varphi(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c)$ функцияни қўйисак ёки айшрасак, ҳосил бўлган система $f_i(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) = 0 \wedge i = \overline{1, k}$ системага эквивалент бўлади.

Алгебра курсида тенгламалар системаси қўйидаги турларга бўлинади: 1) чизиқли тенгламалар системаси; 2) рационал тенгламалар системаси; 3) иррационал тенгламалар системаси; 4) кўрсаткичли тенгламалар системаси; 5) логарифмик тенгламалар системаси.

Биз қўйида ҳар бир тур тенгламалар системасини ечиши мисоллар орқали тушунтирамиз.

1. Ўрнига қўйиш усули.

1-мисол. Системани ечинг:

$$\begin{cases} x^2 - xy + y^2 + 2x - 2y - 3 = 0, \\ x + y = 4. \end{cases} \quad (1)$$

$$\text{Ечиш. } (1) \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - x(4-x) + (4-x)^2 + 2x - 2(4-x) - 3 = 0, \\ y = 4 - x \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 3x^2 - 8x + 5 = 0, \\ y = 4 - x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \frac{5}{3}, \\ y = 4 - x \end{cases} \vee \begin{cases} x = 1, \\ y = 4 - x \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Rightarrow A = \left\{ \left(\frac{5}{3}; \frac{7}{3} \right); (1, 3) \right\}.$$

2- мисол. Системани ечинг:

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 5, \\ xy = 2. \end{cases} \quad (2)$$

Ечиш. $(2) \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + y^2 = 5, \\ x^2y^2 = 4 \end{cases} \Leftrightarrow t^2 - 5t + 4 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 = 4, \\ y^2 = 1 \end{cases} \vee \begin{cases} y^2 = 4, \\ x^2 = 1. \end{cases}$

Демак, $x = \pm 2; y = \pm 1; y = \pm 2; x = \pm 1.$

II. Алгебраик қүшиш усули.

1- мисол. Системани ечинг:

$$\begin{cases} x^2 + y^2 + x + y = 18, \\ x^2 - y^2 + x - y = 6. \end{cases} \quad (3)$$

Ечиш. Бу системани ечиш учун алгебраик қүшиш усулдан фойдаланамиз, яъни $2x^2 + 2x = 24$ ёки $x^2 + x - 12 = 0$, бундан $x_1 = 3, x_2 = -4$ ҳосил бўлади, $x_1 = 3$ ни биринчи $x^2 + y^2 + x + y = 18$ тенгламадаги x ўзгарувчи нинг ўрнига қўйсак, $y^2 + y - 6 = 0$ тенглама ҳосил бўлади, бундан: $y_1 = 2, y_2 = -3$.

Демак, 1) $x = 3 \wedge y = 2; 2) x = 3 \wedge y = -3;$

$x = -4$ учун шу жараённи такрорласак: 3) $x = -4 \wedge y = 2; 4) x = -4 \wedge y = -3.$

Демак, $A = \{(3; 2); (3; -3); (-4, 2); (-4, -3)\}.$

2- мисол. Системани ечинг: $\begin{cases} x^2 - xy - y^2 = 5, \\ 2x^2 + xy - 10y^2 = 11. \end{cases} \quad (4)$

Ечиш.

$$(4) \Leftrightarrow \begin{cases} 11x^2 - 11xy - 11y^2 = 55, \\ -10x^2 - 5xy + 50y^2 = -55. \end{cases}$$

Бу системадаги тенгламаларни ҳадлаб қўшсак, $x^2 - 16xy + 39y^2 = 0$ ҳассил бўлади. $y \neq 0$ деб, $\left(\frac{x}{y}\right)^2 - 16\left(\frac{x}{y}\right) + 39 = 0$ кўринишдаги тенгламага эга бўламиш. Бундан $x = 13y$ ва $x = 3y$ ҳосил бўлади. Сўнгра (4) нинг биринчи тенгламасига $x = 13y$ ни x ўзгарувчининг ўрнига қўйиб, ҳосил бўлган тенгламани ечсак:

$$y_1 = \frac{1}{\sqrt{31}}; \quad y_2 = -\frac{1}{\sqrt{31}}. \quad \text{Бундан:}$$

$$\begin{cases} x = \frac{13}{\sqrt[3]{31}}, \\ y = \frac{1}{\sqrt[3]{31}}, \end{cases} \quad \begin{cases} x = -\frac{13}{\sqrt[3]{31}}, \\ y = -\frac{1}{\sqrt[3]{31}}. \end{cases}$$

Шу жараённи $x = 3y$ учун ҳам қўлласак,

$$\begin{cases} x = 3, \\ y = 1 \end{cases} \quad \begin{cases} x = -3, \\ y = -1 \end{cases}$$

ни топамиз. Натижада (4) ни қаноатлантирадиган жуфтликлар тўплами $\left\{ \left(\frac{13}{\sqrt[3]{31}}, \frac{1}{\sqrt[3]{31}} \right); \left(-\frac{13}{\sqrt[3]{31}}, -\frac{1}{\sqrt[3]{31}} \right); \right.$
 $(3, 1); (-3, -1) \right\}$ бўлади.

Изоҳ. Чизикли тенгламалар системаси «Алгебра ва сонлар назарияси» курсида ўрганилганлигини назарда тутиб, унга тўхталиб ўтирмаймиз.

III. Тенгламаларнинг $\underbrace{f(f(\dots f(x) \dots))}_k = x \Leftrightarrow f(f(x)) = x$ эквивалентлигидан фойдаланиб ечиладиган системалар

Мисол. Системани ечинг-

$$\begin{cases} x^3 + 2x^2 + 2x = y, \\ y^3 + 2y^2 + 2y = z, \\ z^3 + 2z^2 + 2z = x. \end{cases} \quad (5)$$

Ечиш. Бунинг учун $f(t) = t^3 + 2t^2 + 2t$ функцияни қараймиз. $f'(t) = 3t^2 + 4t + 2$ ҳосила $t \in \mathbf{R}$ да $f'(t) > 0$ бўлгани учун бу функция ўсувишидир. Шу билан бирга $(5) \Leftrightarrow y = f(x) \wedge x = f(z) \wedge z = f(y) \Leftrightarrow x = f(f(f(x)))$ эканлигидан ва тенгламаларнинг тенг кучлилиги ҳақидаги теоремага асосан $(5) \Leftrightarrow f(x) = x$ бўлади. Бундан $x^3 + 2x^2 + 2x = x \Leftrightarrow x(x^2 + 2x + 1) = 0 \Leftrightarrow x(x + 1)^2 = 0$.

Демак, ечим $\{(0, 0, 0); (-1, -1, -1)\}$ бўлади.

IV. Симметрик тенгламалар системаси:

$$a) \begin{cases} x^n + y^n = A, \\ x + y = B, \end{cases} \quad b) \begin{cases} x^n + y^n = A, \\ xy = B. \end{cases}$$

1- мисол. Системани ечинг: $\begin{cases} x^3 + y^3 = A, \\ x + y = B. \end{cases} \quad (6)$

Ечиш. Бунинг учун $x + y = B$ нинг иккала томонини кубга оширамиз, натижада $(x + y)^3 = x^3 + y^3 + 3xy(x + y)$ ҳосил бўлади. Бундан $B^3 = A + 3Bxy$ ёки $xy = \frac{B^3 - A}{3B} = C$ ни ёза оламиз. Демак, (6) $\Leftrightarrow \begin{cases} x + y = B, \\ xy = C \end{cases}$ бўлади.
 $x + y = B \wedge xy = C \Leftrightarrow t^2 - Bt + C = 0$ ва $D = B^2 - 4C \geq 0$ га асосан $(t_1, t_2); (t_2, t_1)$ ечимларни топа оламиз.

2- мисол. Тенгламалар системасини ечинг:

$$\begin{cases} \sqrt{a-x} - \sqrt{y-x} = \sqrt{y}, \\ \sqrt{b-x} + \sqrt{y-x} = \sqrt{y}. \end{cases} \quad (7)$$

Ечиш. Тенгламалар системасининг аниқланиш соҳасини топамиз:

$$(a-x \geq 0 \wedge b-x \geq 0 \wedge y-x \geq 0 \wedge y \geq 0) \Rightarrow \\ \Leftrightarrow (a \geq b \geq x \wedge a \geq y \geq 0 \wedge y \geq x).$$

(7) ни ҳадлаб қўшсак ва ҳадлаб айрсак, (7) га тенг кучли қўйидаги система ҳосил бўлади:

$$\begin{cases} \sqrt{a-x} + \sqrt{b-x} = 2\sqrt{y}, \\ \sqrt{a-x} - \sqrt{b-x} = 2\sqrt{y-x}. \end{cases} \quad (8)$$

(8) нинг иккала томонини квадратга оширсак,

$$\begin{cases} a+b-2x+2\sqrt{(a-x)(b-x)}=4y, \\ a+b-2x-2\sqrt{(a-x)(b-x)}=4y-4x \end{cases} \quad (9)$$

система ҳосил бўлади. Сўнгра (9) ни ҳадлаб қўшиб ва ҳадлаб айрсак, қўйидаги тенг кучли

$$\begin{cases} 8y=2(a+b), \\ x=\sqrt{(a-x)(b-x)} \end{cases} \quad (10) \quad \text{ёки} \quad \begin{cases} y=\frac{a+b}{4}, \\ x=\sqrt{(a-x)(b-x)} \end{cases} \quad (11)$$

система ҳосил бўлади.

(11) системанинг иккинчи тенгламасидан $x \geq 0$ бўлиб, $(a+b)x = ab$ экани келиб чиқади. Маълумки, $x \geq 0$ ва $a \geq b \geq x$, $a \geq 0$, $b \geq 0$ ва $a \geq b$ бўлишидан қўйидаги икки ҳол юз беради:

1) $a = b = 0$ бўлса, $a \geq y \geq 0$ дан $x = y = 0$ бўлади;

2) $a > 0$, $b > 0$ бўлса, у ҳолда $x = \frac{ab}{a+b}$, $y = \frac{a+b}{4}$

илдизлар ҳосил бўлади. $a < 0$, $b < 0$ бўлса, система ҳақиқий ечимга эга бўлмайди.

3- мисол. Системани ечинг:

$$\begin{cases} 2^x \cdot 3^y = 24, \\ 2^y \cdot 3^x = 54. \end{cases} \quad (12)$$

Ечиш. Биринчи усул.

$$\begin{cases} 2^x \cdot 3^y = 2^3 \cdot 3, \\ 2^y \cdot 3^x = 2 \cdot 3^3 \end{cases}$$

тenglamalap системасини ҳадлаб күпайтирсак ва ҳадлаб бўлсак,

$$\begin{cases} x + y = 4, \\ x - y = 2 \end{cases}$$

система ҳосил бўлади. Бундан $x = 3$, $y = 1$ бўлади.

Иккинчи усул. Агар системадаги ҳар бир tenglamani логарифмласак, у ҳолда

$$\begin{array}{l|l|l} x \lg 2 + y \lg 3 = 3 \lg 2 + \lg 3 & \lg 2 & \lg 3 \\ x \lg 3 + y \lg 2 = \lg 2 + 3 \lg 3 & -\lg 3 & -\lg 2 \end{array}$$

- a) $x(\lg^2 2 - \lg^2 3) = 3(\lg^2 2 - \lg^2 3) \Rightarrow x = 3;$
 б) $y(\lg^2 3 - \lg^2 2) = \lg^2 3 - \lg^2 2 \Rightarrow y = 1.$

Демак, $x = 3$, $y = 1$.

Маълумки, tengsizliklar системаси дейилганда бир неча ўзгарувчили tengsizliklardan бир нечтасининг биргаликда қаралиши тушунилади. Масалан,

$$f(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) \geqslant 0 \quad (13)$$

кўринишдаги tengsizlik бир неча ўзгарувчили tengsizlik деб қаралади.

103- таъриф. Бир неча ўзгарувчили tengsizliklar системаси деб

$$\begin{cases} f_1(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) \geqslant 0, \\ \vdots \\ f_k(x, y, \dots, z, a, b, \dots, c) \geqslant 0 \end{cases} \quad (14)$$

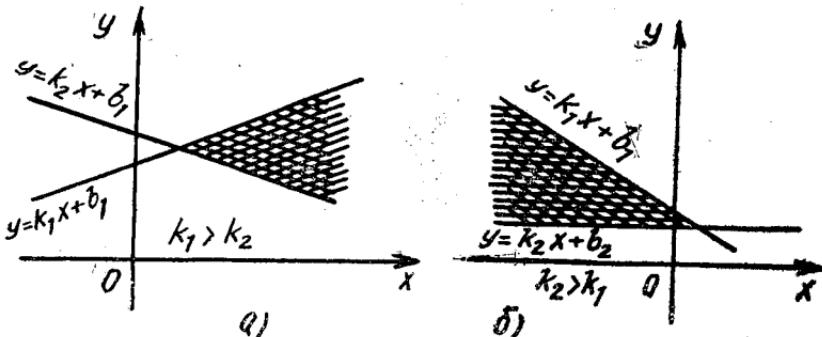
системага айтилади.

Хусусий ҳолда

$$\begin{cases} A_1x + B_1y + C_1 > 0, \\ A_2x + B_2y + C_2 > 0 \end{cases} \quad (15)$$

системани кўриб чиқайлик. Геометриядан маълумки, система қатнашаётган ҳар бир tengsizlik $A_i x + B_i y + C_i = 0$,

$i = 1, 2$ тўғри чизиқ билан чегараланган текисликни аниқлайди. Энди (15) tengsizliklar системасининг ечимлари тўпламини топайлик.

50- расм.

1. $A_1x + B_1y + C_1 = 0$, $A_2x + B_2y + C_2 = 0$ түри чи-
зиқлар параллел бўлмасин, у ҳолда (15) учун $y < k_1x + b_1 \wedge y > k_2x + b_2 \wedge k_1 \neq k_2$ ҳоли ўринли бўлсин дейлик,
бундан

$$\begin{cases} k_1x + b_1 > k_2x + b_2, \\ k_1 \neq k_2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b_1 - b_2 > (k_2 - k_1)x, \\ k_1 \neq k_2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x > \frac{b_1 - b_2}{k_2 - k_1}, \\ k_1 > k_2 \end{cases} \vee \begin{cases} x < \frac{b_1 - b_2}{k_2 - k_1}, \\ k_2 > k_1 \end{cases}$$

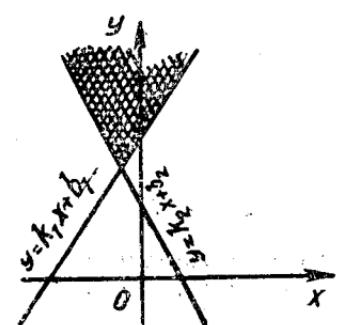
бўлиб, умумий ечим,

$$\begin{cases} x > \frac{b_1 - b_2}{k_2 - k_1}, \\ k_1 > k_2, \end{cases} \quad \vee \quad \begin{cases} x < \frac{b_1 - b_2}{k_2 - k_1}, \\ k_2 > k_1, \\ k_2x + b_2 < y < k_1x + b_1 \end{cases}$$

бўлади (50- а, б чизма).

Агар (15) учун $B_1 > 0$,
 $B_2 > 0$ шарт бажарилса, у
ҳолда (15) система

$\begin{cases} y > k_1x + b_1 \\ y > k_2x + b_2 \end{cases}$ системага тенг
кучли бўлишини кўриш мум-
кин, бундан умумий ечим (51-
чизма).

51- расм.

$$y > \begin{cases} k_1x + b_1, & \text{агар } x > \frac{b_2 - b_1}{k_1 - k_2} \\ k_2x + b_2, & \text{агар } x < \frac{b_1 - b_2}{k_1 - k_2} \\ k_1 \neq k_2 \end{cases}$$

бўлса.

$$2. A_1x + B_1y + C_1 = 0$$

$$\text{ва } A_2x + B_2y + C_2 = 0,$$

түғри чизиқлар параллел вә устма-уст түшганды (15) системадаги ҳар иккала тенгсизликни бир вақтда қаноатлантирадиган ечимнинг умумий қисми мавжуд бўлса, у ҳолда ўша соҳа системанинг ечимлар тўпламини аниқлайди, акс ҳолда (15) системанинг ечимлар тўплами бўш бўлади.

1- мисол. Ушбу системани ечинг ва графигини чизинг:

$$\begin{cases} y - x + 1 > 0, \\ 2x - y - 3 > 0. \end{cases}$$

$$\begin{aligned} \text{Ечиш. } & \begin{cases} y - x + 1 > 0, \\ 2x - y - 3 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y > x - 1, \\ y < 2x - 3 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \Leftrightarrow \begin{cases} x - 1 < y < 2x - 3, \\ x > 2 \end{cases} \quad (52\text{- чизма}). \end{aligned}$$

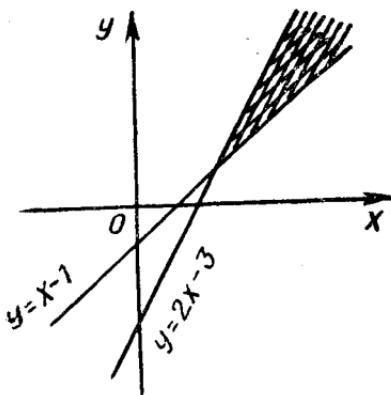
2- мисол. Ушбу системани ечинг ва графигини чизинг:

$$\begin{cases} y > x^2 - x - 6, \\ y < 3x - 1. \end{cases}$$

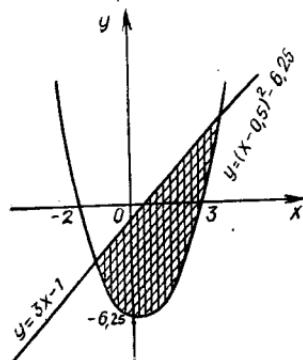
Ечиш.

$$\begin{aligned} & \begin{cases} y > x^2 - x - 6, \\ y < 3x - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \begin{cases} y > x^2 - x - 6, \\ -3x - 1, \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \begin{cases} -6 < 3x - 1 \\ -x - 6, \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \begin{cases} 1, \\ \leq 5 \end{cases} \Leftrightarrow \\ & \begin{cases} 1, \\ \leq -6,25 \end{cases} \end{aligned}$$

(53- чизма).

52- расм.

53- расм.

Мұстақил ечиш учун мисол да масалалар

Тенгламалар системасини ечинг:

$$1. \begin{cases} y^2 - xy = -12, \\ x^2 - xy = 28. \end{cases}$$

$$3. \begin{cases} x^3y^3 + x^2y^2 = 12, \\ x^3y^3 - x^2y^2 = 4. \end{cases}$$

$$2. \begin{cases} x + y + \frac{x}{y} = 9, \\ \frac{(x+y)x}{y} = 20. \end{cases}$$

$$4. \begin{cases} x^4 + y^4 = 82, \\ xy = 3. \end{cases}$$

$$6. \begin{cases} u^2 + uv = 15, \\ v^2 + uv = 10. \end{cases}$$

$$5. \begin{cases} x^3 + y^3 = 35, \\ x + y = 5. \end{cases}$$

$$7. \begin{cases} x + y + z = 0, \\ cx + ay + bz = 0, \\ (x+b)^2 + (y+c)^2 + (z+a)^2 = a^2 + b^2 + c^2. \end{cases}$$

$$8. \begin{cases} \frac{3}{x^2 + y^2 - 1} + \frac{2y}{x} = 1, \\ x^2 + y^2 + \frac{4x}{y} = 22. \end{cases}$$

$$9. \begin{cases} (x-y)(x^2 - y^2) = 3a^3, \\ (x+y)(x^2 + y^2) = 15a^2; \end{cases} R \text{ да ечинг.}$$

$$10. \begin{cases} x^3 + y^3 = 19, \\ x^2y + xy^2 = -6; \end{cases} R \text{ да ечинг.}$$

$$11. \begin{cases} x^2 + xy + y^2 = 91, \\ x + \sqrt{xy} + y = 13. \end{cases} 12. \begin{cases} \sqrt[4]{u+v} - \sqrt[4]{u-v} = 2, \\ \sqrt[4]{u+v} + \sqrt[4]{u-v} = 8. \end{cases}$$

$$13. \begin{cases} \sqrt{x+y} + \sqrt[3]{x-y} = 6, \\ \sqrt[6]{(x+y)^3(x-y)^2} = 8; \end{cases} \sqrt{x+y} = u; \\ \sqrt[3]{x-y} = v \text{ деб белгиланғ.}$$

$$14. \begin{cases} \sqrt[4]{2x-y+11} - \sqrt[4]{3x+y-9} = 3, \\ \sqrt[4]{2x-y+11} + \sqrt[4]{3x+y-9} = 3. \end{cases}$$

$$15. \begin{cases} \sqrt{\frac{y}{x}} - 2\sqrt{\frac{x}{y}} = 1, \\ \sqrt{5x+y} + \sqrt{5x-y} = 4. \end{cases}$$

$$16. \begin{cases} \sqrt{(x+y)^2} = 3, \\ \sqrt{(x-y)^2} = 1. \end{cases} \quad 17. \begin{cases} u^2 + v^2 = uv + 13, \\ u + v = \sqrt{uv} + 3. \end{cases}$$

$$18. \begin{cases} \frac{1}{\sqrt{x}} + \frac{1}{\sqrt{y}} = \frac{4}{3}, \\ xy = 9. \end{cases}$$

$$19. \begin{cases} 3(2 - \sqrt{x-y})^{-1} + 10(2 + \sqrt{x+y})^{-1} = 5, \\ 4(2 - \sqrt{x-y})^{-1} - 5(2 + \sqrt{x+y})^{-1} = 3. \end{cases}$$

$$20. \begin{cases} 2(\sqrt{x} + \sqrt{y}) = 3\sqrt{xy}, \\ x + y = 5. \end{cases} \quad 21. \begin{cases} x - y = 8a^2, \\ \sqrt{x} + \sqrt{y} = 4a. \end{cases}$$

$$22. \begin{cases} \sqrt[4]{x} + \sqrt[4]{y} = 10, \\ \sqrt[4]{x} + \sqrt[4]{y} = 4. \end{cases} \quad 23. \begin{cases} \sqrt{\frac{x+y}{2}} + \sqrt{\frac{x-y}{3}} = 14, \\ \sqrt{\frac{x+y}{8}} - \sqrt{\frac{x-y}{12}} = 3. \end{cases}$$

$$24. \begin{cases} \sqrt[3]{x} + \sqrt[3]{y} = 3, \\ \sqrt[3]{x^2} - \sqrt[3]{xy} + \sqrt[3]{y^2} = 3. \end{cases} \quad 25. \begin{cases} \sqrt{x} - \sqrt{y} = \sqrt{\frac{xy}{4}}, \\ x + y = 5. \end{cases}$$

Құйындағи тенгламалар системасини ечинг:

$$26. \begin{cases} x^{2y^2-1} = 5, \\ x^{y^2+2} = 125. \end{cases} \quad 27. \begin{cases} 8(\sqrt{2})^{x-y} = 0,5^{y-3}, \\ \log_3(x-2y) + \log_3(3x+2y) = 3. \end{cases}$$

$$28. \begin{cases} \frac{x-y}{2^2} + \frac{y-x}{2^2} = 2,5, \\ \lg(2x-y) + 1 = \lg(y+2x) - \lg 6. \end{cases}$$

$$29. \begin{cases} 2^{\frac{x+y}{3}} + 2^{\frac{x+y}{6}} = 6, \\ x^2 + 5y^2 = 6xy. \end{cases}$$

$$30. \begin{cases} 2^x \cdot 3^y = 61, \\ 3^x \cdot 4^y = 12. \end{cases} \quad 31. \begin{cases} (x+y) \cdot 2^{y-2x} = 6,25, \\ 2^{2x-3}\sqrt[x+y]{x+y} = 5. \end{cases}$$

Системаларни аналитик ва график усулларда ечинг:

$$32. \begin{cases} 2x - y \leq 1, \\ 4x + y \geq 1, \\ 4x - y \geq 1, \\ y \leq 3. \end{cases} \quad 33. \begin{cases} x + y > 0, \\ x - y > 0, \\ x - y \geq x + y. \end{cases}$$

$$34. \begin{cases} y > x^2 - 1, \\ y < 1 - x^2. \end{cases} \quad 35. \begin{cases} 0 < x^2 + y^2 < 1, \\ x + y > 0, \\ x + y > x^2 + y^2. \end{cases}$$

Х б о б . СОНЛИ КЕТМА-КЕТЛИҚЛАР

1- §. СОНЛИ КЕТМА-КЕТЛИҚЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

a, b, c, \dots элементлардан ташкил топган A (чекли ёки чексиз) түплам ва $1, 2, 3, \dots n, \dots$ натурал сонлар берилган бўлсин. Агар натурал сонлар қаторининг ҳар бир сонига A түпламнинг бирор элементи мос қўйилган бўлса, у ҳолда шу түплам элементларидан тузилган *кетма-кетлик* берилган дейилади.

Бу мослик ўз навбатида функция бўлиб, унинг аниқлашиш соҳаси натурал сонлар, ўзгариш соҳаси A түплам элементларидан иборат бўлади.

104- таъриф. *Аниқланиши соҳаси натурал сонлар түпламидан ёки биринчи n та натурал сонлар түпламидан иборат бўлган функция кетма-кетлик дейилади. Агар кетма-кетлик ҳадлари сонлардан иборат бўлса, сонли кетма-кетлик дейилади.*

Одатда, кетма-кетлик — бу натурал аргументли функцияларdir деб қаралади. Бу функцияning қиймати *кетма-кетликнинг ҳади* дейилади, яъни: $f(1) = u_1, f(2) = u_2, \dots, f(n) = u_n, \dots$, бу ерда u_1 — кетма-кетликнинг биринчи ҳади, u_2 — иккинчи ҳади, u_3 — учинчи ҳади, u_n эса n ҳади дейилади ва ҳоказо.

Шундай қилиб, $u_1, u_2, u_3, \dots, u_n, \dots$, яъни $\{u_n\}$ кетма-кетлик ҳосил бўлади.

Мисол. $f(1) = \frac{1}{2}; f(2) = \frac{1}{3}; f(3) = \frac{1}{4}, \dots, f(100) = \frac{1}{101}, \dots, f(n) = \frac{1}{n+1}, \dots$ кетма-кетликни $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \dots, \frac{1}{n+1}, \dots$ кўринишда тасвираш қулайдир.

Сонли кетма-кетликлар ўсувчи, ўсмайдиган, камаювчи, камаймайдиган турларга ажралади. Агар берилган кетма-кетликнинг ҳадлари иккинчи ёки бирор ҳаддан бошлаб ортиб борса, у ҳолда бундай кетма-кетлик ўсувчи, агар иккинчи ёки бирор ҳаддан бошлаб камайса, камаювчи деб аталади.

Агар берилган $\{u_n\}$ кетма-кетликда элементлар сони чекли бўлса, чекли кетма-кетлик, элементлар сони чексиз бўлса, чексиз кетма-кетлик дейилади.

Мисоллар. 1) 15, 25, 35, 45, 55, 65, 75, 85, 95 — чекли кетма-кетлик.

2) $\frac{1}{2}; \frac{1}{3}; \dots; \frac{1}{n}; \dots$ — чексиз кетма-кетликдир.

Сонли кетма-кетликлар кўп ҳолларда формула ёрдамида берилиши мумкин, чунончи:

$$1) u_n = n^2; \quad 2) u_n = \frac{P_n}{A_n^5} \cos nz;$$

$$3) u_n = \frac{(-1)^n \sin x}{(n+1) C_n^{n-1}}; \quad 4) u_n = \frac{1}{n^2}.$$

Сонли кетма-кетликларни формула ёрдамида берилиши ичida рекуррент формула асосида берилиши муҳим ўрин тутади.

105-таъриф. Агар берилган формула кетма-кетликнинг бирор ҳадидан бошлаб, олдинги ҳадлари орқали кейинги ҳадларини келтириб чиқарса, у ҳолда у рекуррент формула дейилади.

Мисоллар. 1) $a_0 = a_1 = 1; a_{n+2} = a_{n+1} + a_n$ рекуррент формула Фиbonаччи сонли кетма-кетлиги 1; 1; 2; 3; 5; 8; ... ни ҳосил қиласди.

2) $a_1 = 1; a_{n+1} = (n+1) a_n$ рекуррент формула 1; 2; 6; ... сонли кетма-кетликни ҳосил қиласди.

3) $a_1 = 0; a_2 = 1; (n+2)(n+1) a_{n+2} - n^2 a_n = 0$ рекуррент формуладир.

Демак, рекуррент формулани умумий кўринишда $u_n = f(u_1, u_2, \dots, u_{n-1})$ каби ифодалаш ҳам мумкин.

Умуман, математикада сонли кетма-кетликларни формула ёрдамида берилиши бу кетма-кетликларнинг характеристини атрофлича ўрганиш учун шароит яратади.

2- §. АРИФМЕТИК ПРОГРЕССИЯ

Құйидаги сонли кетма-кетликлар берилған бўлсин:

- 1) 1; 2; 15; 25; 35; 18; 47; 84; 95; 108; ...
- 2) 1; 2; 3; 4; ..., n ; ...
- 3) 2; 5; 3,4; 8,5; 8,54; 15,6; ...
- 4) 2; 7; 12; 17; 22; ...

Бу сонли кетма-кетликларни таҳлил қылсак, у ҳолда 2) ва 4) кетма-кетликларнинг n -ҳадини мос равишида биринчи ҳади ва бирор ўзгармас сон орқали ифодалаш мумкинлиги-ни кўрамиз, чунончи: $a_n = 1 + (n - 1)d$ ёки $a_n = 2 + (n - 1)d$.

Бу боғланишлардан бевосига $a_{n+1} = a_n + d$ муносабатни ёзиш мумкин.

106-тазиф. $a_{n+1} = a_n + d$ рекуррент формула билан берилған (a_n) кетма-кетлик арифметик прогрессия дейилади, бу ерда d — прогрессия айнормаси дейилади.

Мисол. $\div 3$; 5; 7; 9; ... (1) (\div — арифметик прогрессия белгиси) кетма-кетликда $u_1 = 3$; $u_2 = 5 = 3 + 2 = u_1 + 2$; $u_3 = u_1 + 2$; $u_4 = 7 = u_2 + 2$; ...; $u_n = u_{n-1} + 2$; ... Демак, $u_{n+1} = u_{n+2} = u_n + d$; $u_{n+1} = u_n + d$ ($d = 2$) кўринишида ёзиш мумкин, бундан (1) нинг арифметик прогрессия эканлиги кўриниб турибди.

117-теорема. Арифметик прогрессиянинг умумий ҳади $u_n = u_1 + (n - 1)d$ бўлади.

Исботи. Индукция аксиомасига кўра: $n = 1$ да $u_n = u_1 = u_1 + (1 - 1)d = u_1$ жумла ўринли, энди n учун ўринли деб $n + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз, яъни $u_{n+1} = u_n + d = u_1 + (n - 1)d + d = u_1 + (n - 1 + 1)d = = u_1 + nd$; $u_{n+1} = u_1 + nd$ бўлиб, формула $(n + 1)$ учун ҳам ўринли экани келиб чиқади.

Демак, $u_n = u_1 + (n - 1)d$ формула арифметик прогрессиянинг исталған ҳадини топишга имкон берадиган умумий ҳади формуласи экан.

118-теорема. Арифметик прогрессияда $\forall p, q (p + k), (q - k) \in N$: $u_p + u_q = u_{p+k} + u_{q-k}$.

Исботи. 117-теоремага асосан $u_{p+k} = u_0 + (p + k)d$; $u_{q-k} = u_0 + (q - k)d$ ларни ёза оламиз. бундан $u_{q+k} + u_{q-k} = = u_0 + (p + k)d + u_0 + (q - k)d = u_0 + pd + u_0 + qd = u_p + + u_q$ бўлади.

Демак, $u_p + u_q = u_{p+k} + u_{q-k}$ ўринли экан.

119-теорема. Берилган

$$u_0, u_1, u_2, \dots, u_n, \dots \quad (1)$$

арифметик прогрессия учун $2u_n = u_{n-1} + u_{n+1}$ ўринлидир.

Исботи. 106-таърифга асосан $u_{n+1} = u_n + d$ бўлгани учун $u_{n+1} - u_n = d$ эканидан $u_n - u_{n-1} = d$; $u_{n-1} - u_{n-2} = d$, ... $u_2 - u_1 = d$ ларни ёзиш мумкин. Бундан $d = d$ эканидан $u_{n+1} - u_n = d = u_n - u_{n-1}$ бўлиб, $u_{n+1} - u_n = u_n - u_{n-1}$ бўлади. Бундан $2u_n = u_{n+1} + u_{n-1}$ экани келиб чиқади. Демак, арифметик прогрессиянинг иккинчи ҳадидан бошлаб ҳар бир ҳади қўйшини ҳадлар йигиндисининг ўрта арифметик қийматига тенг экан.

$\div u_1, u_2, \dots, u_n, \dots$ (1) арифметик прогрессия берилган бўлсин. Бу арифметик прогрессиянинг дастлабки n та ҳадининг йигиндиси $s_n = u_1 + u_2 + \dots + u_n = \sum_{\alpha=1}^n u_\alpha$ ни қараймиз.

120-теорема. (1) арифметик прогрессиянинг дастлабки n та ҳадининг йигиндиси

$$s_n = \frac{u_1 + u_n}{2} \cdot n$$

га тенг.

Исботи. Теореманинг шартига кўра

$$s_n = u_1 + u_2 + \dots + u_n \quad (2)$$

берилган, бу йигиндини қўшилувчиларнинг ўринини мос равишда алмаштириб,

$$s_n = u_n + u_{n-1} + u_{n-2} + \dots + u_2 + u_1 \quad (3)$$

кўринишида ёза оламиз. Сўнгра (2) ва (3) ни ҳадлаб қўшсак, $2s_n = (u_1 + u_n) + (u_2 + u_{n-1}) + \dots + (u_n + u_1)$ ҳосил бўлади, бу ерда $u_1 + u_n = u_2 + u_{n-1} = \dots = u_n + u_1$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда $2s_n = (u_n + u_1) \cdot n = (u_1 + u_n) \cdot n$ бўлади. Бу ердан $s_n = \frac{u_1 + u_n}{2} \cdot n$ экани келиб чиқади, яъни $s_n = \frac{u_1 + u_1 + (n-1)d}{2} \cdot n = \frac{2u_1 + (n-1)d}{2} \cdot n$ ҳосил бўлади. Шу билан теорема исбот бўлди.

Мисол. $\div 1; 3,5; 6; 8,5; \dots$ арифметик прогрессиянинг дастлабки 20 та ҳадининг йигиндисини топинг.

Ечиш. Берилшигага кўра $u_1 = 1$, $d = u_2 - u_1 = 2,5$.
 Бундан $u_{20} = u_1 + (20 - 1)d = 1 + 19 \cdot 2,5 = 48,5$ га тенг
 экани келиб чиқади. Бундан $s_{20} = \frac{(1 + 48,5)}{2} \cdot 20 = 49,5 \cdot 10 =$
 $= 495$ бўлади. Демак, $s_{20} = 495$ экан.

3- §. ГЕОМЕТРИК ПРОГРЕССИЯ

Ушбу сонли кетма-кетликлар берилган бўлсин:

- 1) 1; 2; 5; 7; 16; 84; 145; ...
- 2) 3; 5; 7; 9; 11; 13; ...
- 3) 2; 4; 8; 16; 32; 64; ...
- 4) 3; 4; 7; 11; 18; 29; 47; ...

Бу кетма-кетликларнинг биринчисининг тузилишида ҳеч қандай қонуният пайқалмайди, иккинчиси арифметик прогрессия ташкил қиласди, учинчисида эса иккинчи ҳаддан бошлаб ҳар бир ҳад 2 ўзгармас сонига кўпайтириш натижасида кейинги ҳадни ҳосил қилмоқда, тўртинчисида эса учинчи ҳаддан бошлаб ҳар бир кейинги ҳад олдинги икки ҳаднинг йиғиндисидан иборатлигини кўриш мумкин.

107-т аъриф. Ушбу

$$u_n = u_{n-1} \cdot q, q \neq 0, u_0 \neq 0 \quad (4)$$

рекуррент формула билан берилган (u_n) кетма-кетлик геометрик прогрессия дейилади, бу ерда q — прогрессия маҳражи дейилади.

Мисол. $\therefore 1; 2; 4; 8; 16; 32; \dots$ (\therefore геометрик прогрессия белгиси) прогрессияда $u_n = 2^{n-1}$, $q = 2$.

121-теорема. Геометрик прогрессиянинг умумий ҳади

$$u_n = u_1 \cdot q^{n-1} \quad (5)$$

бўлади.

Исботи. Индукция усулига кўра, $n = 1$ да $u_1 = u_1$ бўлиб, теорема ўринли, энди теорема n учун ўринли деб, унинг $n + 1$ учун ўринли эканини кўрсатамиз, яъни $u_{n+1} = u_n \cdot q$ га асосан $u_{n+1} = u_n \cdot q = u_1 \cdot q^{n-1} \cdot q = u_1 \cdot q^n$ бўлиб, бундан теореманинг $n + 1$ учун ҳам ўринлилиги келиб чиқади. Демак, (5) формула исталган $n \in N$ учун ўринлиdir. Шу билан теорема исбот бўлди.

Мисол. $\therefore (u_n)$ да $u_1 = 0,25$; $q = \frac{1}{2}$ бўлса, u_n ни топинг.

$$\text{Ечиш. } u_n = u_1 \cdot q^{n-1} = 0,25 \cdot \left(\frac{1}{2}\right)^{n-1} = \frac{1}{4} \cdot \left(\frac{1}{2}\right)^{n-1} = \\ = \left(\frac{1}{2}\right)^{n+1}; \quad u_n = \left(\frac{1}{2}\right)^{n+1} \text{ бўлади.}$$

122-теорема. Геометрик прогрессияда ихтиёрий бутун сон k учун $u_p \cdot u_q = u_{p+k} \cdot u_{q-k}$ бўлади.

Исботи. 107-таърифга асосан $u_n = u_0 \cdot q^n$ эканидан $u_{p+k} = u_0 \cdot q^{p+k}$ ва $u_{q-k} = u_0 \cdot q^{q-k}$ бўлиб, бундан $u_{p+k} \times u_{q-k} = u_0 \cdot q^{p+k} \cdot u_0 \cdot q^{q-k} = u_0 \cdot q^p \cdot u_0 \cdot q^q$ экани келиб чиқади. Демак, ихтиёрий бутун k учун $u_p \cdot u_q = u_{p+k} \cdot u_{q-k}$ ўринли экан.

123-теорема. Хар қандай мусбат ҳадли геометрик прогрессияда $u_n = \sqrt{u_{n-1} \cdot u_{n+1}}$ ўринлидир.

Исботи. Теореманинг шартига кўра (u_n) учун $u_i > 0$; $i = \overline{1, \infty}$ бўлгани сабабли $\sqrt{u_{n-1} \cdot u_{n+1}} = \sqrt{u_0 \cdot q^{n-1} \cdot u_0 \cdot q^{n+1}} = \sqrt{(u_0 \cdot q^n)^2} = u_0 q^n = u_n$ эканини кўриш мумкин. Демак, геометрик прогрессияда $u_n : u_{n-1} = \frac{u_{n+1}}{u_n} = q \Rightarrow u_n^2 = u_{n-1} \times u_{n+1}$ бўлар экан.

124-теорема. (u_n) геометрик прогрессиянинг дастлабки n та ҳадининг йигиндиси

$$s_n = \frac{u_n q - u_1}{q - 1}$$

бўлади.

Исботи. 124-теореманинг шартига кўра (u_n) нинг дастлабки n та ҳадининг йигиндиси

$$s_n = u_1 + u_2 + u_3 + \dots + u_n = \sum_{i=1}^n u_i \quad (6)$$

дан иборат. Энди (6) нинг ҳар иккала томонини q га кўпайтирамиз:

$$q \cdot s_n = u_1 q + u_2 q + u_3 q + \dots + u_n q = u_2 + u_3 + \\ + u_4 + \dots + u_n + u_n q. \quad (7)$$

Сўнгра (7) дан (6) ни ҳадлаб айирсак, $q s_n - s_n = u_n q - u_1$

бўлади. Бундан $s_n = \frac{u_1 q^n - u_1}{q - 1} = \frac{u_1 \cdot q^n - u_1}{q - 1}$ ҳосил бўлади.

Шу билан теорема исбот қилинди.

Маълумки, агар $|q| > 1$ бўлса, $s_n = \frac{u_1 \cdot q^n - u_1}{q - 1}$ формула-
ладан; агар $|q| < 1$ бўлса, $s_n = \frac{u_1 - u_1 \cdot q^n}{1 - q}$ формуладан фойда-
ланилади.

Мисол ва масалалар ечиш.

1-мисол. $\frac{\dots}{\dots} (u_n) : 1; 2; 4; 8; \dots$ геометрик прогрес-
сиянинг дастлабки 10 та ҳадининг йифиндисини топинг.

Ечиш. $u_1 = 1; u_2 = u_1 q = 2; q = 2$ эканидан $u_{10} =$
 $= 1 \cdot 2^{10-1} = 2^9$ бўлиб, $s_{10} = \frac{2^9 \cdot 2 - 1}{2 - 1} = 2^{10} - 1 = 1024 - 1 =$
 $= 1023$ бўлади.

2-мисол. Учта ҳар хил сон бир вақтда ҳам арифметик, ҳам геометрик прогрессия ташкил қила олмаслигини кўрсатинг.

Ечиш. Фараз қилайлик, берилган u_1, u_2, u_3 сонлар бир вақтда $\frac{\dots}{\dots} u_1; u_2; u_3$ ва $\frac{\dots}{\dots} u_1; u_2; u_3$, бўлсин. Маълумки, 122-теоремага асосан $2u_2 = u_1 + u_3$ ва 123-теоремага асо-
сан $u_2^2 = u_1 \cdot u_3$ бўлиши лозим, яъни $\frac{1}{2}(u_1 + u_3) = \sqrt{u_1 \cdot u_3}$
бўлади. Бундан $(u_1 - u_3)^2 = 0$ бўлиб, $u_1 = u_2 = u_3$ шартига олиб келади. Бу қарама-қаршилик мисолдаги фикрнинг ўринли эканини кўрсатади.

3-мисол. Берилган 1; 5; 13; 25; \dots кетма-кетликнинг ёнма-ён турган ҳадларининг айрмаси арифметик прогрессия ташкил қиласа, у ҳолда унинг биринчи n та ҳадининг йифин-
дисини топинг.

Ечиш. Шартга кўра $a_1; a_2; a_3; \dots; a_n$ кетма-кетлик қўйидаги

$$a_2 - a_1 = d; a_3 - a_2 = 2d; \dots; a_n - a_{n-1} = (n-1)d$$

хосаси билан берилган, бу натижаларни ҳадлаб қўшсак, у ҳолда $a_n = a_1 + \frac{n(n-1)}{2} \cdot d$ ҳосил бўлади. $s_n = a_1 + a_2 +$
 $+ a_3 + \dots + a_n$ га асосан ва $a_1 = a_1; a_2 = a_1 + d; a_3 =$
 $a_1 + \frac{2 \cdot 3}{2} \cdot d; a_4 = a_1 + \frac{4 \cdot 3}{2} \cdot d; \dots; a_n = a_1 + \frac{n(n-1)}{2} \cdot d$
еканини эътиборга олсак, у ҳолда

$$s_n = na_1 + \left[\frac{1 \cdot 2}{2} + \frac{2 \cdot 3}{2} + \dots + \frac{(n-1) \cdot n}{2} \right] \cdot d = \\ = na_1 + \frac{d}{2} [1 \cdot 2 + 2 \cdot 3 + \dots + (n-1) \cdot n]$$

бўлади. Сўнгра $1 \cdot 2 + 2 \cdot 3 + 3 \cdot 4 + \dots + (n-1) \cdot n =$
 $= (2^2 - 2) + (3^2 - 3) + \dots + (n^2 - n) =$
 $= 2^2 + 3^2 + 4^2 + \dots + n^2 - (2 + 3 + 4 + \dots + n) =$
 $= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} - 1 - \frac{(n-1)(n-2)}{2} = \frac{n(n^2-1)}{3}$

эканини ҳисобга олсак, бундан $s_n = na_1 + \frac{n(n^2-1)d}{6}$ бўлиб, $a_1 = 1$; $d = 4$ га асосан $s_n = \frac{1}{3} \cdot n(2n^2+1)$ ҳосил бўлади.

4- мисол. Агар $\div (a_n)$ бўлса, у ҳолда

$$s = \frac{1}{a_1 \cdot a_2 \dots a_k} + \frac{1}{a_1 \cdot a_2 \dots a_{k+1}} + \dots + \\ + \frac{1}{a_n \cdot a_{n+1} \dots a_{n+k-1}}$$

ни ҳисобланг.

Ҳисоблаш. Бунинг учун $f(n) = \frac{1}{a_n a_{n+1} \dots a_{n+k-2}}$ деб белгилаб оламиз, у ҳолда

$$f(n) - f(n+1) = \frac{1}{a_n a_{n+1} \dots a_{n+k-2}} - \\ - \frac{1}{a_{n+1} a_{n+2} \dots a_{n+k-1}} = \frac{a_{n+k-1} - a_n}{a_n a_{n+1} \dots a_{n+k-1}} = \\ = \frac{(k-1)d}{a_n a_{n+1} \dots a_{n+k-1}}$$

бўлади. Бундан

$$S = \frac{1}{(k-1)d} \{ [f(1) - f(2)] + [f(2) - f(3)] + \dots + \\ + [f(n) - f(n+1)] \} = \frac{f(1) - f(n+1)}{(k-1)d}.$$

ҳосил бўлади. Демак,

$$S = \frac{1}{(k-1) d} \left(\frac{1}{a_1 \cdot a_2 \dots a_{k-1}} - \frac{1}{a_{n+1} a_{n+2} \dots a_{n+k-1}} \right)$$

йиғинди ҳосил бўлади. Агар $a = 1$; $d = 1$; $k = 3$ бўлса,

$$\begin{aligned} \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3} + \frac{1}{2 \cdot 3 \cdot 4} + \dots + \frac{1}{n(n+1)(n+2)} &= \\ &= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} - \frac{1}{(n+1)(n+2)} \right) \end{aligned}$$

бўлади.

Мустақил ечиш учун мисол ва масалалар

1. 7 билан 35 орасига шу сонлар билан бирга арифметик прогрессия ҳосил қиласидиган 6 та сон жойлаштиринг.

2. 1 билан 25 орасига жойлаштирилганда арифметик прогрессия ҳосил бўласидиган 5 та сон топинг.

3. 2, 14, 26 қаторнинг кетма-кет келган ҳар икки ҳади орасига 5 тадан ўрта арифметик сон жойлаштиринг. Бу қаторни тузинг.

4. a ва b сонларнинг орасига шулар билан арифметик прогрессия ҳосил қиласидиган m та сон жойлаштиринг. Шу прогрессиянинг дастлабки учта ҳадини топинг.

5. Арифметик прогрессиянинг айрмасини ва ҳадлари йиғиндисини топинг:

$$1) a_1 = 5, \quad a_n = 105, \quad n = 26;$$

$$2) a_1 = -10, \quad a_n = -20, \quad n = 6;$$

$$3) a_1 = \frac{3}{4}, \quad a_n = 3\frac{7}{8}, \quad n = 26;$$

$$4) a_1 = a, \quad a_n = 9a + 8b, \quad n = 9.$$

6. Геометрик прогрессиянинг биринчи ва охирги ҳадини топинг:

$$1) n = 8, \quad q = 2, \quad S_8 = 765;$$

$$2) n = 5, \quad q = \frac{1}{2}, \quad S_5 = 3\frac{7}{8};$$

$$3) n = 4, \quad q = \frac{2}{3}, \quad S_4 = 65;$$

$$4) n = 12, \quad q = 2, \quad S_{12} = 4095.$$

7. Арифметик прогрессиянинг биринчи ҳадини ва айрмасини топинг:

- 1) $a_2 + a_5 - a_3 = 10$, 2) $S_2 - S_4 + a_2 = 14$,
 $a_1 + a_6 = 17$; $S_3 + a_3 = 17$;
 3) $5a_1 + 10a_5 = 0$,
 $S_4 = 14$.

8. Арифметик прогрессиянинг биринчи ҳадини ва айрмасини топинг:

- 1) $a_7 - a_3 = 8$, 2) $a_4 : a_6 = -1$, 3) $a_4^2 + a_{12}^2 = 1170$,
 $a_2 \cdot a_7 = 75$; $a_2 \cdot a_8 = -1$; $a_7 + a_{15} = 60$.

9. Геометрик прогрессиянинг биринчи ҳадини, мажжини ва ҳадлари сонини топинг:

- 1) $a_7 - a_5 = 48$; 2) $a_6 - a_4 = 216$,
 $a_6 + a_5 = 48$; $a_3 - a_1 = 8$;
 $S_n = 1023$. $S_n = 40$.

10. Велосипедли киши A қишлоқдан жўнаб, биринчи соатда 10 км, ундан кейинги ҳар бир соатда шундан олдинги соатдагига қараганда 1 км ортиқ юрди. У билан бир вақтда A дан 7,5 км узоқликда бўлган B қишлоқдан унинг кетидан иккинчи велосипедли киши жўнади. Иккинчи киши биринчи соатда 12 км, ундан кейинги ҳар соатда шундан олдинги соатдагидан 1,5 км ортиқ юрди. Иккинчи велосипедли киши биринчи кишига неча соатдан кейин етиб олади?

11. Бир-биридан 153 м масофада бўлган икки жисм бир-бирига қараб ҳаракат қила бошлади. Биринчи жисм секундига 10 м юради, иккинчи жисм биринчи секундда 3 м, ундан кейинги ҳар бир секундда шундан олдинги секунддагига қараганда 5 м ортиқ юради. Бу жисмлар неча секунддан кейин учрашади?

12. Кўпбурчакнинг периметри 158 см, томонларининг узунликлари эса айрмаси 3 см бўлган арифметик прогрессия ҳосил қиласи. Кўпбурчакнинг энг катта томони 44 см. Кўпбурчакнинг неча томони бор?

13. Тўғри бурчакли учбуручакнинг томонлари арифметик прогрессия ҳосил қилиши мумкинми?

14. Учбуручакнинг томонлари билан периметри арифметик прогрессия ҳосил қила оладими?

15. Тўртта соннинг олдинги учтаси арифметик прогрессия, кейинги учтаси геометрик прогрессия ҳосил қиласи. Иккита четки соннинг йиғиндиси 37, иккита ўртадаги сонларнинг йиғиндиси 36. Шу сонларни топинг.

16. Тұртта сон арифметик прогрессия ҳосил қиласы. Агар уларнинг биринчисидан 2 ни, иккинчисидан 6 ни, учинчисидан 7 ни, түртнинчисидан 2 ни айрилса, ҳосил бўлган сонлар геометрик прогрессия ҳосил қиласы. Шу сонларни топинг.

17. Тұртта сон геометрик прогрессия ҳосил қиласы. Агар уларнинг биринчисидан 2 ни, иккинчисидан 1 ни, учинчисидан 7 ни, түртнинчисидан 27 ни олинса, ҳосил бўлган сонлар арифметик прогрессия ҳосил қиласы. Шу сонларни топинг.

18. Арифметик прогрессия билан геометрик прогрессиянинг биринчи ҳадлари teng бўлиб, 5 га баравар; арифметик прогрессиянинг иккинчи ҳади геометрик прогрессиянинг иккинчи ҳадидан 10 та ортиқ. Шу прогрессияларни топинг.

19. Бир киши янги бир хабарни икки танишига айтди, уларнинг ҳар бири ҳам бу хабарни икки танишига айтди ва ҳ. к. Хабарни бировга етказиш учун ярим соат вақт кетади ва ҳар гал шу хабарни эшитмаган одамларга айтилади деб ҳисоблаб, 2 миллион аҳолиси бўлган шаҳарда бу хабарни ҳамма эшитиши учун қанча вақт кетишини топинг.

(Жавобни 1 соатгача аниқлик билан беринг.)

20. Ҳаво тортувчи насос поршенининг ҳар қарашидаги идишдаги ҳавонинг $\frac{1}{8}$ бўлаги чиқиб кетади.

Агар дастлабки босим 760 мм сим. уст. бўлса, поршень йигирма марта ҳаракат қилгандан кейин идишдаги ҳавонинг босими қанча бўлади?

(Жавобни 1 мм сим. уст. гача аниқлик билан беринг.)

МУНДАРИЖА

I б о б . Натурал сонлар

1- §. Арифметиканинг фан сифатида қаралиши	5
2- §. Натурал сон ҳақида тушунча	9
3- §. Натурал сонларни қўшиш ва кўпайтириш. Бу амаллар- нинг асосий хоссалари	11
4- §. Сонли тенгисизликлар ва уларнинг хоссалари	17
5- §. Натурал сонларни айриш ва бўлиш	19

II б о б . Сонларнинг бўлиниши ва бўлиниш белгилари

1- §. Туб ва мураккаб сонлар	27
2- §. Сонларнинг бўлиниши	29
3- §. Сонларнинг бўлиниш белгилари	33
4- §. Икки ва ундан ортиқ сонларнинг умумий бўлувчиси ва бўлинувчиси	36

III б о б . Каср сонлар

1- §. Каср сонлар ҳақида тушунча	46
2- §. Каср сонлар устида амаллар	49
3- §. Оддий касрни ўнли касрга ва ўнли касрни оддий касрга айлантириш	53
4- §. Тақрибий ҳисоблашлар	58

IV б о б . Комбинаторика (бирлашмалар)

1- §. Уринлаштириш	73
2- §. Урин алмаштириш	76
3- §. Гурухлаш	77
4- §. Такрорланувчи ўрин алмаштириш	79

V б о б . Ҳақиқий сонлар

1- §. Ҳақиқий сонлар ва улар устида амаллар	82
2- §. Ҳақиқий соннинг бутун ва каср қисми. Ҳақиқий соннинг модели	92
3- §. Сонли оралиқлар ва тўғри чизиқдаги координаталар сис- темаси	94

VI б о б . Комплекс сонлар

1- §. Комплекс сон тушунчаси ва улар устида амаллар	97
2- §. Комплекс соннинг тригонометрик шакли	102
3- §. $z = a + bi$ комплекс сонга нисбатан бошқа арифметикалар	105

VII б о б . Функция

1- §. Функция ҳақида тушунча	109
2- §. Функциянинг берилиш усуллари	115
3- §. Функциянинг энг муҳим хоссалари	119
4- §. Тескари функция ҳақида тушунча	129
5- §. Функцияларнинг композицияси	132

6- §. Асосий содда функциялар ҳақида түшүнчә	136
7- §. Функция графикларини алмаштириш	143

VIII б о б. Ифодаларни айнан алмаштириш

1- §. Күпхад түшүнчаси	154
2- §. Күпхадлар устида амаллар	158
3- §. Қисқа күпайтириш формулалари ва Ньютон биноми	161
4- §. Күпхадларнинг бўлиниши	167
5- §. Қаср-рационал ифодаларни айнан алмаштириш	175
6- §. Иррационал ифодаларни айнан алмаштириш	183
7- §. Тенгсизликларни исботлаш	193

IX б о б. Тенглама ва тенгсизликлар

1- §. Тенглама ва тенгсизликларнинг тенг кучлилиги	202
2- §. Биринчи ва йккинчи даражали тенглама ва тенгсизликлар	207
3- §. Юқори даражали тенглама ва тенгсизликлар	217
4- §. Иррационал тенглама ва тенгсизликлар	228
5- §. Кўрсаткичли ва логарифмик тенглама, тенгсизлик	238
6- §. Тенглама ва тенгсизликлар системаси	250

X б о б. Соnли кетма-кетликлар

1- §. Соnли кетма-кетлик ҳақида түшүнчә	260
2- §. Арифметик прогрессия	262
3- §. Геометрик прогрессия	264

Турғун Рихсиевич Тўлаганов

ЭЛЕМЕНТАР МАТЕМАТИКА

Арифметика, алгебра

*Педагогика институтлари ва
университетлар учун ўқув қўлланма*

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

Таҳририят мудири *M. Пўлатов* Тех. муҳаррир *T. Скиба,*
 Муҳаррир *Ў. Ҳусанов* Э. Вильданова
 Бадний муҳаррир *T. Қаноатов* Мусаҳҳиҳ *C. Абдусаматова*

ИБ № 6777

Теришга берилди 9.11.95. Босишга рухсат этилди 25.12.96. Формати $84 \times 108^{1/2}$.
 Тип. қозози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усули.
 да босилди. Шартли б. л. 14.28. Шартли кр.- отг. 14.91. Нашр. л. 10.58.
 Тиражи 3000. Буюртма № 2823.

«Ўқитувчи» нашриёти. 700129. Навоий қўчаси, 30. Шартнома № 09 — 30 — 95.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошполиграфкомбинати.
 Тошкент. Навоий қўчаси, 30. 1997.